

Лауреат Загальнонаціональної громадської акції «Флагмани освіти і науки України»

ПСИХОЛОГІЯ і суспільство

Український теоретико-методологічний соціогуманітарний часопис

Індексується
Index Copernicus
(ICI World of Journals),
Google Scholar

Розміщений на платформі
«Наукова періодика
України»
Національної бібліотеки
України ім. В.І. Вернадського

2021. № 2 (84)

Рік видання 22^й

Заснований у 2000 році

Виходить двічі на рік

Головний редактор **ФУРМАН Анатолій Васильович**

КАТЕГОРІЯ «Б» ПЕРЕЛІКУ НАУКОВИХ ФАХОВИХ ВИДАНЬ УКРАЇНИ

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
Серія KB № 24738–14678 ПР, видане 23 березня 2021 року
Міністерством юстиції України

ISSN: 2523-4099 (Online), 1810-2131 (Print), DOI: <https://doi.org/10.35774/pis>

Передплатний індекс Укрпошти: 21985

Вебсторінки журналу: pis.wunu.edu.ua (офіційна), psm2000.ucoz.ua (інформаційна)

ПСИХОЛОГІЧНІ НАУКИ

ψ **Проблеми
суспільствотворення**

ψ **Фундатори
українотворення**

ψ **Фундаментальні
дослідження**

ψ **Методологія як сфера
мислєдіяльності**

ψ **Професійне
методологування**

ψ **Теоретична психологія**

ψ **Історія психології**

ψ **Психософія**

ψ **Освітологія**

ψ **Теорія і технології
соціальної роботи**

ψ **Психодидактика**

ψ **Соціальна психологія**

ψ **Аксіопсихологія**

ψ **Психологія
економічного життя**

ψ **Психологія особистості**

ψ **Прикладна психологія**

ψ **Експериментальна психологія**

ψ **Психологічна практика**

ψ **Програмово-методичний
інструментарій**

Журнал входить до Переліку наукових фахових видань України категорії “Б” у галузі психологічних наук, спеціальність — 053 Психологія
(Наказ МОН України № 1188 від 24 вересня 2020 року)

ЗАСНОВНИК ТА ВИДАВЕЦЬ:

Західноукраїнський національний університет
(Рекомендовано до видання вченою радою, протокол № 3 від 16 листопада 2021 року)

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Голова редакційної ради: **Андрій КРИСОВАТИЙ** (д. е. н., проф., Західноукраїнський національний університет)

Шеф-редактор: **Володимир МОВЧАН** (д. е. н., проф.)

Головний редактор: **Анатолій В. ФУРМАН** (д. психол. н., проф., Західноукраїнський національний університет)

Заступник головного редактора: **Сергій БОЛТІВЕЦЬ** (д. психол. н., проф., Бюро Міжнародного інституту ціложиттєвого навчання ЮНЕСКО “Освіта дорослих України”),

Заступник головного редактора: **Оксана ФУРМАН** (д. психол. н., проф., Західноукраїнський національний університет)

Відповідальний за випуск: **Юрій МОСКАЛЬ** (Західноукраїнський національний університет)

Англомовний редактор: **Мар’яна ЛИПКА** (Західноукраїнський національний університет)

Андрій ГІРНЯК (д. психол. н., доц., Західноукраїнський національний університет),

Інеса ГУЛЯС (д. психол. н., доц., Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича),

Руслана КАЛАМАЖ (д. психол. н., проф., Національний університет “Острозька академія”),

Зіновія КАРПЕНКО (д. психол. н., проф., Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника),

Олександр КОЛЕСНИЧЕНКО (д. психол. н., с.н.с., НДІ СБД Національної гвардії України, м. Харків),

Юрій МАКСИМЕНКО (д. психол. н., проф., Південноукраїнський національний університет імені К.Д. Ушинського),

Віктор МОСКАЛЕЦЬ (д. психол. н., проф., Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника),

Петро М’ЯСОЇД (к. психол. н., доц., Полтавська спеціалізована школа-інтернат №2),

Віталій ПАНОК (д. психол. н., проф., Український НМЦ практичної психології та соціальної роботи НАПН України),

Олексій ПОЛУНІН (д. психол. н., проф., Київський національний торговельно-економічний університет),

Мирослав САВЧИН (д. психол. н., проф., Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка),

Анатолій А. ФУРМАН (д. психол. н., доц., Південноукраїнський національний університет імені К.Д. Ушинського),

Сергій ШАНДРУК (д. психол. н., проф., Західноукраїнський національний університет),

Наталія ШЕВЧЕНКО (д. психол. н., проф., Запорізький національний університет),

Тетяна ЩЕРБАН (д. психол. н., проф., Мукачівський державний університет),

В’єра БАЧОВА (д. психол. н., проф., Інститут експериментальної психології АН Словачької Республіки),

Марина ГУСЕЛЬЦЕВА (д. психол. н., проф., Психологічний інститут РАО, Російська Федерація),

Райнер КЛУВЕ (д. психол. н., проф., Гамбурзький університет, Федеративна Республіка Німеччина),

Ігор РАКУ (д. психол. н., проф., Кишинівський державний педагогічний університет імені Іона Крянге, Республіка Молдова),

Роман ТРАЧ (д. психол. н., проф., Американська психологічна асоціація, Сполучені Штати Америки)

Редакційна рада: **Іван ДАНИЛЮК, Віль БАКІРОВ, Юрій КУЗНЕЦОВ** (заступник голови),

Любов НАЙДЬОНОВА, Ігор ПАСІЧНИК, Віктор РИБАЧЕНКО, Володимир САБАДУХА,

Михайло ТОМЧУК, Олег ХАЙРУЛІН, Олексій ЧЕБИКІН, Юрій ЯКОВЕНКО, Тамара ЯЦЕНКО

АДРЕСА РЕДАКЦІЇ:

46009, Україна, м. Тернопіль, вул. Львівська, 5а,
телефони: (097) 442-75-95, (0352) 47-50-50 + (вн.) 10-356
електронна поштова скринька: a.furman@wunu.edu.ua

Онлайн версія номера: <https://doi.org/10.35774/pis2021.01>

ВИДАВЕЦЬ ТА ВИГОТОВЛЮВАЧ: ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
(46004, Україна, м. Тернопіль, вул. Львівська, 11)

Свідоцтво про внесення суб’єкта видавничої справи до Державного реєстру видавців ДК № 3467 від 23 березня 2009 року
РОЗПОВСЮДЖЕННЯ: ВПЦ ЗУНУ “УНІВЕРСИТЕТСЬКА ДУМКА” (46020, Україна, м. Тернопіль, вул. Бережанська, 2)

Здано до набору 23.08.2021. Підписано до друку 20.11.2021. Формат 84x108^{1/16}. Папір офсетний. Друк на дублікаторі.
Умов. друк. арк. 20,6. Обл.-вид. арк. 20,8. Наклад 300 пр. Зам. № P004-21/2.

Ціна за передплатою Укрпошти (з урахуванням послуг): 190 грн 90 к.

ЗМІСТ

Проблеми суспільствотворення	6	<i>Анатолій В. ФУРМАН</i> Сучасні тенденції розвитку сфери психології в оптиці вітакультурної методології
Фундатори українотворення	16	<i>Петро М'ЯСОЇД</i> Культурно-історична психологія і творчість В.А. Роменця (До 95-ліття з дня народження)
	78	<i>Сергій БОЛТІВЕЦЬ</i> Автентичність українознавства в науковій творчості Петра Кононенка (До 90-ліття з дня народження)
Теорія та історія психології	97	<i>Сергій РУБІНШТЕЙН</i> Принцип творчої самодіяльності
	102	<i>Марина ГУСЕЛЬЦЕВА</i> Суб'єктно-діяльнісний підхід С.Л. Рубінштейна: неокантіанство і марксизм
Методологія як сфера мислєдіяльності	122	<i>Георгій ЩЕДРОВИЦЬКИЙ</i> Психологія і методологія: перспективи співорганізації
Психологія особистості	143	<i>Оксана ФУРМАН, Анатолій А. ФУРМАН, Ярослав ДИККИЙ</i> Вчинок і подія як соціємна організованість життєвого шляху особистості
	169	<i>Юлія КАРПЮК</i> Взаємозв'язок ціннісно-орієнтаційної і мотиваційної сфер особистості
Емпірична психологія	177	<i>Андрій ГІРНЯК, Галина ГІРНЯК</i> Методологічне обґрунтування психологічних змінних емпіричного дослідження ефективності модульно-розвивальної взаємодії
Наукове життя	192	<i>Ярослава БУГЕРКО, Галина ГІРНЯК</i> Майбутнє психології: від природничої науки до сфери мислєдіяльності
Критика та бібліографія	204	<i>Показчик статей, надрукованих у журналі в 2021 році</i>

TABLE OF CONTENT

Problems of society creation	6	<i>Anatoliy V. FURMAN</i> Modern trends of the psychology sphere development in the optics of vitacultural methodology
Founders of Ukrainian creation	16	<i>Petro MYASOID</i> Cultural-historical psychology and V.A. Romenets' creativity (<i>To the 95th anniversary of his birth</i>)
	78	<i>Sergii BOLTIVETS</i> The authenticity of Ukrainian studies in the scientific work of Petro Kononenko (<i>To the 90th anniversary of his birth</i>)
Theory and history of psychology	97	<i>Sergei RUBINSEIN</i> The principle of creative self-activity
	102	<i>Marina GUSELTSEVA</i> Subject-activity approach of S.L. Rubinstein: Neo-Kantianism and Marxism
Methodology as a sphere of thought-activity	122	<i>Georgy SHCHEDROVITSKY</i> Psychology and methodology: prospects of co-organization
Psychology of personality	143	<i>Oksana FURMAN, Anatolii A. FURMAN, Yaroslav DYKYI</i> Act and event as a sociemic organization of the personality's life path
	169	<i>Yuliia KARPIUK</i> Relationship between value-oriented and motivational spheres of personality
Empirical psychology	177	<i>Andrii HIRNIAK, Halyna HIRNIAK</i> Methodological justification of psychological variables of empirical research efficiency of modular-developmental interaction
Scientific life	192	<i>Jaroslava BUHERKO, Halyna HIRNIAK</i> The future of psychology: from natural science to the field of thought-activity
Criticism and bibliography	204	<i>Index of articles published in the magazine in 2021</i>

Анатолій В. ФУРМАН

*Українській психології
присвячується*

ПСИХЕЯ

Побитій, загнаній, зажатій
Катами темного совка,
Тебе, Психеє, розп'ятій
Дозволь розрадити злегка.

Розширить обрії предметні,
Надати рацію розмах,
Підтримать постаті славетні,
До тла знешкодить рабський страх.

У нашім спільнім ріднім Домі
Глумився з Тебе “старший брат”
Та світу істини відомі
Топтав брутально діамат.

Твори ж, Психеє, власну сферу –
Вселенську, вільну, на добро,
Відкрий у мисленні манеру,
В діяльності – своє ядро.

Тебе ув'язнену тримали
Без погляду на Божий світ,
Шакали-блазні гвалтували
У вигідний для них дохід.

Де вчинок-подвиг владарює,
Життя і мудрість у ладу,
І кожен з правдою крокує
Та змістом сповнює ходу.

Та й нині випещені вчені
Обсіли Твій предметний храм
Й керують наче навіжені
Собі на славу – всім на срам.

Де скрізь кипить свята робота
Й взаємне щире прийняття,
Там вищий ценз має турбота
Про цілі й цінності життя.

Сьогодні велетнів надутих,
Що Твій спаплюжують альянс,
Масив гряде – самозабутих:
В розвої істин дисонанс.

Де світу бачення гуманне,
Надвартість мудрості і справ,
Завзяття Духу бездоганне,
Душі і мрій – святих оправ.

Проте в Твоїй нелегкій долі
Є рід покликаних творців
Тебе звільнити із неволі –
Прославить істинних борців.

Психеє! Вічна Ти в Любові,
Союз із Логосом бурлить,
Й софійність в кожному Твоєму слові
Хай в часопростір пломенить.

1-2 червня 2021 року,
м. Тернопіль

Анатолій В. ФУРМАН

СУЧАСНІ ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ СФЕРИ ПСИХОЛОГІЇ В ОПТИЦІ ВІТАКУЛЬТУРНОЇ МЕТОДОЛОГІЇ (ВИСТУП ПІД ЧАС П'ЯТНАДЦЯТОГО ЗІБРАННЯ АВТОРСЬКОЇ НАУКОВОЇ ШКОЛИ)

Anatoliy V. FURMAN

MODERN TRENDS OF THE PSYCHOLOGY SPHERE DEVELOPMENT IN THE OPTICS OF VITACULTURAL METHODOLOGY

DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2021.01.006>

УДК: 159.966 : 167/168

“Найвищим покликанням української інтелігенції
є священний акт українотворення...”
(Іван Васюник [22, 2008, №2, с. 7])

Шановні українці!

Звертаюся до вас як до достойників нації, для яких професійний обов'язок пошуку істини й обстоювання соціальної справедливості в сучасних реаліях суспільного повсякдення і національної культурної традиції є безальтернативно вмотивованим покликанням, найважливішою справою життя і відданого служіння Богу та Україні.

Сьогодні обговорюватимемо питання надзвичайної держаної вагомості, а саме, як з допомогою нововиявлених інтелектуальних ресурсів психології та гуманітаристики домогтися світоглядного оздоровлення української нації, її постання у всезростаючому потоці *вчинків індивідуальної, колективної і масової українськості*. Посутньо мовитиметься про унікальну місію і про оновлений статус свідомісно зрілої і психологічно стійкої *національної інтелігенції* у процесах державного будівництва і суспільствотворення, де вона покликана з повною віддачею і чистою совістю стати осердям духовного відродження нації, взірцем і рушієм мудрого відповідального вчинення на її загальносуспільне благо.

Є аргументовані підстави констатувати, що заснована нами науково-методологічна школа (див. [2; 6; 22, 2008, №2, с. 52–115; 2017, №1]) упродовж майже трьох десятиліть своєї новітньої історії колективних дослідних і культурних здобутків, має яскраво виражені національно-творчі цілі, зміст, характер. Через збалансоване задіяння вишуканої рідної мови (текстів) і живого мовлення (спілкування), символічних засобів і графічних зображень утверджується, бодай у локалізованих оазах штучної актуалізації вищих ментальних і духовних цінностей, справжній український спадок – осереддя живильного, вільного і водночас відповідального, *національного духу*.

Спочатку (1992–99 роки) це була науково-суспільна програма докорінної трансформації вітчизняної середньої загальноосвітньої школи шляхом фундаментального експериментального впровадження авторської інноваційної системи модульно-розвивального навчання, що, будучи альтернативною класно-урочній організації педагогічного прогресу, ґрунтується й багатоаспектно реалізує вимоги чотирьох за-

садничих принципів українотвірного спрямування – ментальності, духовності, розвитковості, модульності [22, 2002, №3-4; 28; 29; 33; 36].

Тоді (2000–07 роки) проводиться низка програмних і суто методологічних досліджень із різновекторної тематики, проте об'єднаних ідеєю інтелектуального відродження *справжньої українськості*: обґрунтовується науково й дисциплінарно психокультура української ментальності [22, 2001, №1, с. 9–74; 30], висвітлюється постання освітології як синтетичної наукової дисципліни [24, с. 213–236; 27, с. 110–115, 143–155], розробляються авторські теорії навчальних проблемних ситуацій [22, 2007, №1, с. 9–80; 29; 31–32] та освітньої діяльності [21; 22, 2001, №3, с. 105–144; 2002, №3-4, с. 20–58]; готується і частково реалізується комплексний науково-суспільний проект “Генеза толерантності: вигоки, реалії та перспективи українотворення” [22, 2013, №1, с. 6–20].

Потім (2008–2016 роки) у форматі розвикового збагачення національної інтелектуальної традиції та у цільових рамках створення *вітакультурної методології* [2; 27] заснуються теорія і вчинково-ігрові практики професійного методологування [22; 24; 27]; теорія і методологія створення інноваційно-психологічного клімату освітнього закладу модульно-розвивального типу, що охоплює логіко-змістове взаємодоповнення таких чотирьох метасистемних параметрів, як психологічний вплив, полімотивацію, освітнє спілкування і позитивно-гармонійну Я-концепцію особистості (О.Є. Фурман [35–40; 44–45]); методологія багаторівневих парадигмальних досліджень у психології [22, 2012, №4, с. 78–125]; принципи, закономірності і похідні нормативи авторського *циклічно-вчинкового підходу* як новітньої методологічної оптики соціогуманітарного пізнання і міждисциплінарних психологічних досліджень [22, 2013, №3, с. 75–85; №4, с. 18–36]; нарешті отримує світоглядне осмислення національна ідея як щит і меч українства [22, 2012, №3, с. 6–10].

В останні роки (2017 і дотепер) у колективній творчості представників наукової школи отримали мислєдіяльнісне розпросторення як вітакультурна методологія у єдності чотирьох засадничих сегментів (дослідницької програми, циклічно-вчинкового підходу, інноваційних форм, методів, засобів та інструментів рефлексивного мислєвчинення, авторського тезаурусу) [2; 22; 24; 35], так і *методологія та психологія гуманітарного пізнання*, що із філософських і суто постнекласичних наукових

позицій висвітлюють актуальні питання програмного світоглядного розвитку та компетентного конструювання цих інтелектуальних сфер людської буттєвості на ментальному ґрунті українського миролюбного характеру [6; 26; 40; 43]. Новітніми векторами вказаних фундаментальних напрацювань є: а) діалектичне утвєдження професійного методологування як способу філософського теоретизування і як практики рефлексивного мислєдіяння (А.В. Фурман) [2, с. 764–789, 827–837, 888–924; 6, с. 6–235]; б) просторово-часове й суб'єктно-особистісне спричинення інноваційно-психологічного клімату організацій і соціумів (О.Є. Фурман) [35; 38; 40; 44]; в) методологія і теорія психологічного пізнання смисложиттєвої сфери особистості (А.А. Фурман) [17–20]; г) міждисциплінарна концепція розвитку професійних творчих здібностей майбутніх психологів (С.К. Шандрук) [42; 6, с. 363–454]; д) психологічна теорія модульно-розвивальної взаємодії учасників освітнього процесу ЗВО (А.Н. Гірняк) [3; 4; 6, с. 902–988]; е) психологічна теорія ігрового моделювання соціального життя суб'єкта (О.М. Хайрулін) [6, с. 560–702; 41]; є) метатеоретична програма розуміння людської свідомості у її канонічному осередді – циклічно-вчинковому ритмі її сферної буттєвості (А.В. Фурман) [22, 2017, №4, с. 16–38; 2018, № 3-4, с. 13–50; 2021, №1, с. 5–35; 25; 26] та ін.

Власне на цій культурно розлогій та інтелектуально живодайній платформі й проростає, мов зерня правдивої істини, докорінно обширніше й змістовніше *світоглядне розуміння психології як усюдисуючої сфери усвідомленої людської життєдіяльності*. Але, перш ніж аргументувати це керівне основоположення, вдамося до критично стислої рефлексії реального стану справ у царині сучасної української психологічної науки.

Маємо посутнє тривале відмежування української наукової психології від сучасного світового психологічного дискурсу. І цьому, звісно, є не тільки ментальні та соціокультурні причини, а й суто ідеологічні та політичні. Скажімо, 300-річна відсутність державної незалежності, перебування України в імперських обіймах Радянського Союзу в ХХ ст. та ін. Хоча в останні десятиліття має явно виражене намагання наших професійних психологів – теоретиків і практиків – увійти в *комунікативно-діловий простір* глобального психологічного співтовариства. Щоправда неабиякою завадою на шляху швидкого втамування вказаного намагання, крім мовного бар'єру, тут для

теоретиків є істотний розрив між мереживами тематизмів, концептів і мислесхем, котрим повсякденно послуговуються вітчизняні і зарубіжні науковці, що унеможлиблює їх адекватне сприймання і рівнозначне розуміння колегами на сході і заході від кордонів України, для практиків – нездоланна редукція, тобто більше чи менше спрощення, причому не лише практико-орієнтованих теорій і концепцій, а й запозичених методів, технік, процедур у буденному практикуванні в різний спосіб і часто за умов сумнівного вишкілу дипломованих психологів.

Загалом, виконуючи упродовж двох десятиліть обов'язки головного редактора теоретико-методологічного журналу “Психологія і суспільство” й пропускаючи крізь особистісні значеннєві шлюзи і смислові фільтри масивні згустки різноманітних наукових текстів [22], маю об'єктивні підстави рефлексивно висновувати про наявність щонайменше **однієї глобальної і чотирьох похідних тенденцій** у взаємопрониклому розвитку сучасної психології в Україні та світі.

Глобальна тенденція сучасної психології – це її вихід за межі науково-предметного розгляду та розвиток й утвердження як всеохватної універсальної сфери миследіяльності всіх соціумів і кожного громадянина, що підтверджує самотутня присутність окремої людини у світі і цього останнього – у її психодуховному засвіті. Суть проблемного спричинення цієї глобальної тенденції полягає в наступному.

Психологія сьогодні у цивілізаційному масштабі розквіту має щонайменше два, багато в чому альтернативних, світоглядних напрями розвитку: *екстенсивний, малоперспективний*, коли її поступ здійснюється у рамках наукового підходу, що передбачає безупинне при множення упредметнень у загальному контексті природних явищ і відповідних методів уреальнення класичного, некласичного чи постнекласичного ідеалів/типів наукової раціональності, або *інтенсивний, евристичний*, що пов'язаний із виходом психології у безкраї сферні горизонти актуальної людської буттєвості в екзистенційному плинні психодуховного практикування й відтак розуміння не тільки як науки (себто не лише як системи раціогуманітарних знань), а й як онтично вкоріненої, вселенської, самотутньої сфери миследіяльності та її розвиток як особливого світобачення, ковітальної практики повсякдення і навіть способу та якості життя. *Тому проблема полягає не у формі, матеріалі чи змісті життя*

як психодуховної дійсності, що пізнається, актуалізується або формується, а у зміні точки відліку, системи координат, самого підходу до розуміння, інтерпретації і творення цієї плинної нематеріальної дійсності й, отже, у кардинальній заміні методологічної оптики всеоможливої миследіяльної роботи з нею.

І це зрозуміло чому. Адже всі люди – чи то в індивідуальній, чи в груповій і навіть у масовій буттєвій проєкції на повсякдення – є носії й відтак суб'єкти, діячі, творці не лише психічного, душевного, духовного, а й психологічного, психосоціального, психокультурного. А це означає, що вони у різних форматах ковітальної присутності у світі володіють певними психологічними знаннями і компетентностями, скажімо, досвідними, комунікативними, управлінськими, популярними, науковими, психомистецькими тощо, й головне – здійснюють ту чи іншу за цілями, цінностями, формами, способами і засобами *миследіяльність*, взаємодіючи з іншими та із самими собою.

Ідея альтернативного до суто наукового розуміння і призначення психології належить Г.П. Щедровицькому (1980 р.), котрий трактував її як окремий спосіб бачення світу, як цілісний універсум людської життєдіяльності, взятий за психодуховного повороту, людиноствердного ракурсу, культуротворчого покликання, тотальної психологічної роботи всіх і кожного. У лоні виконання третьої дослідницької програми наукової школи, що ємно викладена в монографії “Ідея і зміст професійного методологування” (2016 [24]), ця евристична ідея останнє десятиліття реалізується нами у вигляді підпрограми розвитку професійного методологування, що обґрунтовує її продуктивність і перспективність у двох засадничих аспектах: а) створення і компетентнісного застосування новітньої методологічної оптики – циклічно-вчинкового підходу до розуміння психології як сфери взаємопрониклих мислення і діяльності [6; 22]; б) розробки, апробації і впровадження у простір сучасного ЗВО авторської програми із дисципліни “Психологія як сфера миследіяльності”, призначеної для фахового вишколу здобувачів третього (доктор філософії) рівня підготовки зі спеціальності 053 “Психологія” [22, 2021, №1, с. 160–185].

Обидва аспекти поєднує спільність новаційного поняттєво-категорійного апарату, принципів, закономірностей і похідних нормативів здійснюваної методологічної роботи,

тематико-структурне і логіко-змістове опрацювання здобутого філософсько-психологічного знання. Примітно, що ця інструментально надскладна методологічна оптика обґрунтування психології як ковітальної сфери постає у чотирьох вимірах (концептуально, телеологічно, миследіяльно, рефлексивно), кожний із яких реалізує канонічну оргсхему довершеного розгортання вчинку (за теорією В.А. Роменця) в максимально розширеному діапазоні живого уприсутнення особи: “буття – свідомість”, “людина – світ”.

Оскільки сфера психології, для того щоб відкрити інтенційні канали усвідомленого сталого розвитку і безперервного збагачення, має бути певним чином зорганізована, то різнобічно аргументується оптимальний шлях досягнення цього надзавдання – методологічне впорядкування цієї всеохватної ковітальної сфери. При цьому методологія, охоплюючи у своєму осередді-упредметненні мислення і світ, заданий через відображувально-породжувальний формат (сферний центр методологічного мислення), авторськи визначається максимально широко:

по-перше, у діалектичній єдності та свідомісному розпросторенні із всеможливими видами і способами компетентнісного методологування (сферний центр методологічної роботи);

по-друге, у ролі рамкової умови вселенського світу актуальних і потенційних миследіяльностей і модусів людського життєздійснення (сферний центр мислевчинення);

по-третє, у вигляді універсальної форми організації і створення нових рефлексивних практик мислення, діяльності, вчинку (сферний центр рефлексії).

У результаті, наслідуючи канони циклічно-вчинкового підходу, вперше виокремлені та детально охарактеризовані чотири основні дослідницькі стратегії довершеного мислевчинення, що узаasadнюють методологічну організацію сфери психології:

а) *ситуаційна* обґрунтовує психологію як самобутню вселенську царину ковітального повсякдення людства, що обіймає систему відповідних знань, досвідних епістем і майже неозорий спектр соціальних та індивідуальних форм і прийомів психологічної роботи;

б) *мотиваційна* передбачає якісно інше світоглядне відкалібрування свідомості всіх носіїв-активаторів удіяльненого психологічного знання, що пов'язано із чітким розумінням методологічного зорганізування сферного життя психології, котре збалансовує дос-

лідження, нормування, техніки і практики в єдиний організм рефлексивної миследіяльності;

в) *учинково-діяльна* визначально центрується на психологічному практикумі осіб, груп, організацій, соціумів, тобто на цінностях, цілях, формах, способах і засобах здійснення конкретної психологічної роботи будь-яких спрямування, узмістовлення, якості та ефективності, що оцінюються за низкою умов, принципів, критеріїв, параметрів, показників;

г) *післядіяльна* узаasadнюється на методології з повною відповідальністю стосовно благодатного ковітального і культуротворчого майбутнього сфери психології, котра тут змістовно співпадає й у сутнісному визначенні стає психософією. (Про це дещо далі.)

Перша важлива тенденція, що актуально присутня в науковому дискурсі – це **розширення предметного поля психології**, причому як за горизонталлю – від психосоматики і психофізики здоров'я (у нормі та патології) до психології відповідального вчинку, психологічних канонів душевної рівноваги і духовних екзистенціалів-святостей, так і за вертикаллю – від всеможливих практик і різноякісного досвідного практикування до теоретизувань і метатеоретизувань різного масштабу міждисциплінарних упредметнень та узмістовлень.

І справді, сьогодні психологічна наука – це не одновимірний чи моносемійний утаємничений предмет, з яким мають справу і над яким наполегливо розмірковують спрагли до істини дослідники людської душі, індивідуального світу Я особи чи соціетальної психіки. Насправді це особливий інтелектуальний простір, топика якого містить різноякісні та надскладні епістемні утворення-організованості.

Яскравим прикладом тут є така новітня синтетична дисципліна, як **теоретична психологія**, котра, на відміну від загальної психології, має щонайменше чотирисегментне предметне поле. Як нещодавно доведено нами (див. [22, 2019, №3-4, с. 5–37]), його головні вектори поєднані циклічно-вчинковим підґрунтям, а саме: а) *ситуаційний* вимір характеризує професійне здійснення (за цілями, принципами, нормами, формами, узмістовленнями тощо) психологічного пізнання як досконалої мислеактивності; б) *мотиваційний* – висвітлює ключові й новоосмислені проблеми культурно-історичного розвитку психології (психофізична, психофізіологічна, психо-соціальна і психогностична, з одного боку, й психоінформаційна, психокультурна, психосемантична та психодуховна – з іншого), в) *ді-*

йовий вимір оприявнюють пояснювальні принципи, методологічні підходи і метапідходи, неklasичні й постнеklasичні пошукові стратегії належного виконання психологічних досліджень як теоретичного, так і емпіричного спрямування, г) *післядійовий* вимір – це вивчення і створення повноцінного категорійного ладу психологічної науки.

Відродно констатувати, що перший крок у цьому надважливому напрямку розвитку сфери психології здійснено: нещодавно нами створена, методологічно обґрунтована і структурно-функціонально узасаднена *категорійна матриця теоретичної психології* як самобутнього світу метатеоретичної саморефлексивної мислєдїяльності (див. [22, 2020, №2, с. 13–51]).

Друга впливова тенденція сьогоденної психології як людинознавчої науки – це **перехід дослідницьких стратегій і процедур від класичного і неklasичного ідеалів-типів наукової раціональності до постнеklasичної** (В.С. Стьопін та ін.). Так, у психології класичними є праці З.Ш. Фрейда, а неklasичними – К.Г. Юнга, що загальновідомо. У вітчизняній соціогуманітарній науці неklasичний вектор теоретизування у 30–40 роках ХХ століття розвивав Л.С. Виготський, тоді як постнеklasичний уповні характерний для видатного українського психолога-мислителя другої половини цього ж століття В.А. Роменця, що, попри низку фундаментальних праць [1; 7-10; 26; 43], потребує окремого дослідження. Наразі зауважимо головне: всі ці типи раціональності співіснують нині у психологічному дискурсі одночасно і, на жаль, світоглядно самодостатньо та з явним переважанням класичних і не зовсім класичних пошукувань, що утворює багатоголосий каламбур автономних “наукових істин” щодо природи і сутності психіки, внутрішнього світу людини як суб’єкта, індивідуальності та особистості, життя-екзистенції людської свідомості та ін. Відтак очевидно, що сьогодні сфері психологічного пізнання-конструювання найбільше бракує *метатеоретичних досліджень* комплексного, міжнаукового статусу, логіко-методологічне осереддя яких становить саморефлексія (або рефлексія рефлексій чи підсумкова рефлексія) психологічної науки.

Принагідно зауважимо, що саме цим шляхом розвитку упродовж чверть століття невпинно рухаються представники авторської наукової школи як дієвого дослідницького колективу (О.Є. Фурман, А.А. Фурман, С.К. Шандрук, А.Н. Гіряк, О.М. Хайрулін, І.С. Ре-

васевич, Я.М. Бугерко, О.Я. Шаюк, Г.С. Гіряк, В.О. Комісаров, Т.Л. Надвинична, Т.В. Козлова, О.М. Сулява та ін.), що наочно підтверджують їхні наукові здобутки [2; 6; 27 та ін.].

Третя важлива тенденція, хоча й належним чином поки що не поцінована дослідниками, – постання, збагачення й дисциплінарне утвердження **канонічної психології і психософії академіка Володимира Роменця** (див. [12; 14; 15]). Нами нещодавно запропонована методологічна схема відновлення предметного поля канонічної психології [26], що, крім суто теоретичних і ресурсних переваг, охоплює чотири сегменти упредметнення у її обґрунтуванні: а) як філософсько-психологічного напрямку розвитку сучасного людинознавства, б) як науково-світоглядного переходу від ХХ до ХХІ століття у психологічному думанні, в) як метасистеми фундаментальних (основоположних стосовно засновників і сутності людського буття) психологічних знань, нарешті г) як головної течії розвитку теоретичної психології інтелектуальними і семантичними засобами її саморефлексії. Так, *канонічна психологія*, зосереджуючись на вивченні та конструюванні вірцевих феноменів і подій людського життя, набуває культурної вагомості як своєрідна світоглядна постава чи метапозиція бачення та осягнення психічного, тоді як *психософія вчинку* збагачує інструментальний арсенал вітакультури, тому що у мислєдїяльнісному виконанні являє собою методологію дослідження джерел, сутності і канонів-узірців людського існування.

Загалом психософія вчинку українського любуудра В.А. Роменця – це доленосний прорив психології на рубежі ХХ–ХХІ століть за межі наукового, суто раціогуманістичного, формату її розвитку в неозоро утаємничений *світ софійності* методологічними ресурсами вчинкової діалектики, канонічної мислєдїяльності і постійно відновлювальної, все більш складної й витонченої, *теоретичної рефлексії*. У цьому разі для психології відкривається донині незвіданий горизонт раніше неможливого розвитку, адже весь її інтенційний (головно значеннєво-смісловий) потенціал відтепер переважно спрямовується на цілі, цінності, зміст, знаннєві презентації, форми, способи і засоби здійснення *психологічної роботи*, до якої так чи інакше причетні кожна особа і все людство в актуальному (часопроторовому) плині ковітального повсякдення.

Своєрідним спільним знаменником, або інтегральним чинником взаємопрониклого

розвитку психології як сфери мислєдїяльностї і психософїї як сфери мудрого мислєвчинення тодї, ймовїрно, постає *психологїчна культура*, що еволюцїонуватиме вїд елементарних грамотностї і спроможностї через ступенї персональної готовностї і компетентностї до вищих щаблїв психокультурної продуктивностї та досконалостї (зрїлостї), якї буденно втїлюються у людських учинках їстини, правди, добра, краси, мудростї.

Четверта вельми значуща тенденцїя, що логїчно продовжує вищеназванї й їстотно розширює предметне поле сфери психологїї, – багатоопосередковане складною методологїчною оптикою **пїзнання-творення метафїзичних за онтологїчною визначенїстю образїв-субстанцїй-сутностей** (мислєння, свободи, творчостї, вїри, любовї, духовностї тощо). Їхнє тут-ї-тепер екзистенцїювання – це окремий життєвий ритм у безмежному онтичному всесвїтї буття, яке не пїдлягає нї рацїональному упроблєннєню (себто не може бути науковою проблемою), нї об'єктивациї, ані упредметненому теоретизуваннєню. Суб'єктно-особистїсна акумуляцїя чи локалїзацїя цих сутнїсно метафїзичних (неприродних) даностей може бути пояснена тїльки з *метатеоретичних позицїй* і лише із застосуваннєм *метаметодологїчних засобїв та їнструментїв*.

Аргументоване пїдтвердженнє цього – **метатеорїя свїдомостї**, засновки якої створенї М.К. Мамардашвїлї [5] та О.Ю. Савельєвою [16], тодї як оновлена версїя запропонована нами у 2017–2019 роках і збагачена у 2021 (*див. список викор. лїт.*). Бїльше того, що цїлком закономірно, у глобальному їнтелектуальному просторї на початку ХХІ столїття виник новий напрям дослїджень – *науки про свїдомїсть*.

Для нас очевїдно, що їстинне і правдиве водночас осягненнє свїдомостї як “сфери до кїнця непїзнаваної” (І. Кант) не може бути досягнуте вїдомими на сьогоднї науковими методами і засобами теоретизуваннє чи експериментуваннє. Тому й напрацьований на сьогоднї науковцями рїзних галузей знання арсенал методологїчних знарядь дає змогу виявляти і вивчати тїльки артефакти свїдомостї, точнїше – її зовнїшнї (психологїчнї, логїчнї, семантичнї, нейробиологїчнї тощо) оприявненнє, а не онтичну сутнїсть, реальну буттєву мозаїку її функцїонального потоку. Тут адекватними складностї сфери розумїннє є компетентне задїяннє метатеоретичних їнтелектуальних ресурсїв (багатомодульного тезаурусу, саморефлексивних стратегїй думаннє, новїтнїх

їнструментїв професїйного методологуваннє і т. їн.), яке до того ж має бути чїтко свїдомїсно зорганїзоване й багатоступенево рефлексивно забезпечене *лише методологїчно*. Звїдси постає *на д з а в д а н н я*, над вирїшеннєм якого ми трудимося: *створити максимально досконалу методологїчну оптику смислосенсового осягненнє метатеоретичної мозаїки життя свїдомостї*.

Отже, рефлексивно охоплюючи запропонованї методологїчнї їнварїанти виходу психологїчної науки із їсторично чергової кризи й орієнтуючись на поснекласичний їдеал рацїональностї (М.С. Гусельцева (2013; 2017), І.Г. Тїтов (2019), В.С. Стьопїн (2000) та їн.), є пїдстави висновувати про невиправдане домінуваннє її екстенсивного способу розвитку, за якого вїдбувається вивчєннє й регулюваннє психїчних явищ виключно засобами наукового пїдходу (методу), що призводить до необгрунтованого створєннє все нових і нових психологїчних упредметнєнь та до лавиноподїбного збїльшеннє обсягу позитивного знаннє про внутрїшнїй свїт людини. Однак це знаннє є дистильованим, змєртвїлим, вирваним із живого контексту ковїтальної буттєвостї, адже становить продукт бездонних предметних їдеалїзацїй та абстрагувань й тому не здатне забезпечити адекватне – холїстичне, телеологїчне, цїннїсне, канонїчне – розумїннє особистого і соцїального життя.

Натомїсть нами, сподїваємося аргументовано, обстоюєтьсє вповнї альтернативний, докорїнно їнтенсивний шлях, а саме *софїйного розвитку психологїї як атрибутивно самобутньої сфери мислєдїяльностї*. Вїн фундуєтьсє на повнїй змїнї фїлософсько-методологїчних засновкїв: психологїя – не наука у звичному сенсї слова, а особливий свїтогляд та увесь свїт, узятий у фокусї потреб, цїнностей і святостей людини, екологїчно безпєчного майбутнього людства.

Тому психологїя – це не стїльки питаннє про об'єкт, предмет, методи і засоби дослїдженнє всеможливих психїчних систем (явищ, комплексїв, переконань тощо) та формуваннє психологїчних органїзованостей (процєсїв, станїв, властивостей, тенденцїй), скїльки проблема вибору і втїленнє у життя цїлей і цїнностей, культурних норм та якїсних узмїстовлєнь, сенсу і способу здїйснюваної кожним зокрема і всїма разом психологїчної роботи – над собою, спїврозмовником, соцїальною ситуацїєю чи подїєю, яка вїдбулася, актуально розгортаєтьсє, або може статисє.

Дякую за увагу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Академік В.А. Роменець: творчість і праці/упоряд. П.А. М'ясоїд; відп. ред. Л.О. Шатирко. Київ: Либідь, 2016. 272 с.
2. Вітакультурна методологія. До 25-річчя наукової школи професора А.В. Фурмана: колективна монографія. Тернопіль: ТНЕУ, 2019. 980 с.
3. Гірняк А.Н. Психологічні засади модульно-розвивальної взаємодії учасників освітнього процесу ЗВО: автореф. ... дис. доктора психол. наук: 19.00.07. Івано-Франківськ, 2021. 38 с.
4. Гірняк А.Н. Психологія модульно-розвивальної взаємодії: монографія. Тернопіль: ВПЦ "Університетська думка", 2020. 376 с.
5. Мамардашвили М.К., Пятигорский А.М. Символ и сознание (Метафизические рассуждения о сознании, символе и языке). Москва: Прогресс-Традиция, Фонд М. Мамардашвили, 2011. 320 с.
6. Методологія і психологія гуманітарного пізнання: колективна монографія. До 25-річчя наукової школи професора А.В. Фурмана. Тернопіль: ТНЕУ, 2019. 998 с.
7. М'ясоїд П. Культурно-історична психологія і творчість В.А. Роменця. *Психологія і суспільство*. 2021. №2. С. 16–77. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis.2021.02.016>
8. М'ясоїд П.А. Принцип історизму і мислення у психології. *Психологія і суспільство*. 2019. № 3–4. С. 38–72. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis.2019.03.038>
9. М'ясоїд П.А. Психологічне пізнання: історія, логіка, психологія. Київ: Либідь, 2016. 560 с.
10. Основи психології/за заг. ред. О.В. Киричука, В.А. Роменця. Вид. 6-те, стереотип. Київ: Либідь, 2006. 632 с.
11. Психологія вчинку: шляхами творчості В.А. Роменця/упоряд. П.А. М'ясоїд; відп. ред. А.В. Фурман. Київ: Либідь, 2012. 296 с.
12. Роменець В.А. Вчинкова організація канонічної психології. *Психологія і суспільство*. 2000. №2. С. 25–56.
13. Роменець В.А. Історія психології ХІХ – початку ХХ століття. Київ: Либідь, 2007. 832 с.
14. Роменець В.А., Маноха П.І. Історія психології ХХ століття. 3-є вид. Київ: Либідь, 2017. 1056 с.
15. Роменець В.А. Предмет і принципи історико-психологічного дослідження. *Психологія і суспільство*. 2013. № 2. С. 6–27.
16. Савельева М.Ю. Введение в метатеорию сознания. Київ: Видавельця ПАРАПАН. 2002. 334 с.
17. Фурман А.А. Методологія психологічного пізнання смисложиттєвої сфери особистості. *Психологія і суспільство*. 2020. № 1. С. 5–34. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis.2020.01.005>
18. Фурман А.А. Психологія особистості: ціннісно-орієнтаційний вимір: монографія. Одеса: ОНПУ; Тернопіль: ТНЕУ, 2016. 312 с.
19. Фурман А.А. Психологія смисложиттєвого розвитку особистості. Тернопіль: ТНЕУ, 2017. 508 с.
20. Фурман А.А. Психологічні засади пізнання смисложиттєвої сфери особистості: автореф. дис. ... доктора психол. наук: 19.00.01. Одеса, 2019. 39 с.
21. Фурман А.В. Вступ до теорії освітньої діяльності: курс лекцій. Тернопіль: Інститут ЕСО, 2006. 86 с.
22. Фурман А.В. (гол. ред.). *Психологія і суспільство*. 2000–2021. №№1–83.
23. Фурман А.В., Гуменюк (Фурман) О.Є. Психологія Я-концепції. Львів: Новий світ–2000, 2006. 360 с.
24. Фурман А.В. Дія і зміст професійного методологування: монографія. Тернопіль: ТНЕУ, 2016. 378 с.
25. Фурман А.В. Метатеоретичні концепти пізнання свідомості. *Психологія особистості*. 2018. № 1 (9). С. 5–11. DOI: <https://doi.org/10.15330/ps.9.1.5-11>
26. Фурман А.В. Метатеоретична реконструкція предметного поля канонічної психології. *Психологія особистості*. 2019. № 1 (10). С. 5–21. DOI: <https://doi.org/10.15330/ps.10.1.5-21>
27. Фурман А.В. (наук. консульт.-ред.). *Вітакультурний млин: методологічний альманах*. 2005–2021. Модулі 1–22.
28. Фурман А.В. Модульно-розвивальне навчання: принципи, умови, заперечення: монографія. Київ: Правда Ярославичів, 1997. 340 с.
29. Фурман А.В. Проблемні ситуації в навчанні. Київ: Рад. школа, 1991. 191 с.
30. Фурман А.В. Психокультура української ментальності. 4-е вид. Тернопіль: Економічна думка, 2011. 168 с.
31. Фурман А.В. Психолого-педагогічна теорія навчальних проблемних ситуацій: автореф. дис... доктора психол. наук: 19.00.07. Київ, 1994. 63 с.
32. Фурман А.В. Теорія навчальних проблемних ситуацій: психолого-педагогічний аспект: монографія. Тернопіль: Астон, 2007. 164 с.
33. Фурман А.В. Фундаментальний соціально-психологічний експеримент у школах України: алгоритм пошуку. *Освіта і управління*. 1997. Т.1. №3. С. 39–56.
34. Фурман А.В., Шандрук С.К. Організаційно-діяльнісні ігри у вищій школі: монографія. Тернопіль: ТНЕУ, 2014. 272 с.
35. Фурман О.Є. Взаємоспричинення парадигм, стратегій, класів і методів соціально-психологічного впливу. *Психологія і суспільство*. 2019. №2. С. 44–65. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis.2019.02.044>
36. Фурман (Гуменюк) О.Є. Модульно-розвивальне навчання: соціально-психологічний аспект: монографія. Київ: Школяр, 1998. 112 с.
37. Фурман (Гуменюк) О.Є. Теорія і методологія інноваційно-психологічного клімату загальноосвітнього закладу: монографія. Ялта–Тернопіль: Підручники і посібники, 2008. 340 с.
38. Фурман О.Є. Психологічні параметри інноваційно-психологічного клімату загальноосвітнього навчального закладу: автореф. дис... доктора психол. наук: 19.00.07. Одеса, 2015. 37 с.
39. Фурман О.Є. Психологія впливу: монографія. Тернопіль: Економічна думка, 2003. 304 с.
40. Фурман О.Є. Я-концепція як предмет багатоаспектного теоретизування. *Психологія і суспільство*. 2018. № 1–2. С. 38–67. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2018.01.38>
41. Хайрулін О.М. Психологія ігрового моделювання соціального життя суб'єкта: монографія. Тернопіль: ЗУНУ, 2021. 404 с.
42. Шандрук С.К. Концепція розвитку професійних творчих здібностей майбутніх психологів. *Психологія і суспільство*. 2020. №1. С. 35–55. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2020.01.035>
43. Furman A.V. Volodymyr Rovenets as the Architect of the methodology of humanitarian cognition. *Психологія і суспільство*. 2016. № 2. С. 10–24.
44. Furman O. Ye. The innovative psychological climate: its scope, structure and parameters. *Problems of Psychology in the 21 st. Century*. 2015. Vol. 9. №.1. P. 14–19.
45. Furman O. Social-psychological impact as a parameter of innovative-psychological climate. *International Journal of economics and society*. 2015. Vol. 1. Issue 2. P. 143–148.

REFERENCES

- Miasoid, P.A. & Shatyрко, L.O. (Eds.). (2016). *Akademik V. A. Romenets: tvorchist i pratsi* [Akademic V. A. Romenets: creativity and work]. Kyiv: Lybid [in Ukrainian].
- Furman, A. V. & Furman, O. I. & Shandruk, S. K. & Co (Eds.). (2019). *Vitakulturna metodolohiia: antolohiia. Do 25-richchia naukovoï shkoly profesora A.V. Furmana* [Viticulturnal methodology: an anthology. To the 25th anniversary of professor A.V. Furman's Scientific School]. Ternopil: TNEU [in Ukrainian].
- Hirniak, A.N. (2021). Psychological fundamentals of participants modular-developmental interaction process in the educational establishments: Thess for a doctors degree in Psychology: 19.00.07. Ivano-Frankivsk.
- Hirniak, A.N. (2020). *Psychology modular-developmental interaction process: monografiia*. Ternopol.
- Mamardashvili, M. K. & Pyatigorskiy, A. M. (2011). *Simvol i soznanie (Metafizicheskie rassuzhdeniya o soznanii, simvole i yazyike)* [Symbol and consciousness (Metaphysical reasoning about consciousness, symbol and language)]. Moscow: Progress-Traditsiya [in Russian].
- Metodologiya i psykholgiya gumanitarnogo piznannya: kol. monografiya. Do 25-richchya naukovoï shkoly profesora A.V. Furmana (2019). Ternopil: TNEU [in Ukrainian].
- Miasoid, P.A. (2021). *Kulturno-istorychna psykholhiya I tvorchist V.A. Romentsya. Psykholhiia i suspilstvo – Psychology and society*, 2, 16–77. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis.2021.02.016>
- Miasoid, P.A. (2019). *Pryntsyp istoryzmu i myslennia u psykholhii* [The principle of historicism and thinking in psychology]. *Psykholhiia i suspilstvo – Psychology and society*, 3–4, 38–72. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis.2019.03.038>.
- Miasoid, P.A. (2016). *Psykholohichne piznannia: istoriia, lohika, psykholhiia* [Psychological knowledge: history, logic, psychology]. Kyiv: Lybid [in Ukrainian].
- Romenets, V.A. & Kyrychuk, O.V. (Eds.). (2006). *Osnovy psykholohii* [Principles of psychology]. Kyiv: Lybid [in Ukrainian].
- Myasoid, P. A. & Furman, A.V. (Eds.). (2012). *Psykholhiia vchynku: Shliakhamy tvorchosti V.A. Romentsia* [Psychology act: the way of creativity, of Romenets V. A.]. Kyiv: Lybid [in Ukrainian].
- Romenets, V.A. (2000). *Vchynova orhanizatsiia kanonichnoi psykholohii* [rganization of canonical psychology]. *Psykholhiia i suspilstvo – Psychology and society*, 2, 25–56 [in Ukrainian].
- Romenets, V.A. (2007). *Istoriya psikhologii XIX – pochanku XX stolittia* [History of Psychology XIX – early XX century]. Kyiv: Lybid [in Ukrainian].
- Romenets, V.A. & Manokha, P.I. (2017). *Istoriia psykholohii XX stolittia* [History of psychology of the twentieth century]. Kyiv: Lybid [in Ukrainian].
- Romenets, V.A. (2013). *Predmet i pryncypy istoryko-psykholohichnogo doslidzhennya* [Subject and principles of historical and psychological research]. *Psykholhiya i suspilstvo – Psychology and society*, 2, 6–27 [in Ukrainian].
- Saveleva, M. Y. (2002). *Vvedenie v metateoriyu soznaniya* [Introduction to the metatheory of consciousness]. Kyiv: Vidavets PARA-PAN [in Russian].
- Furman, A.A. (2020). *Metodolohiia psykholohichnogo piznannia smyslozhytievoï sfery osobystosti* [Methodology of psychological knowledge of the sense of life sphere of personality]. *Psykholhiya i suspilstvo – Psychology and society*, 1, 5–34 [in Ukrainian].
- Furman, A.A. (2016). *Psykholohiia osobystosti: tsinnisno-orientatsiyni vymir* [Personality psychology: value-orientation dimension]. Odesa: ONPU; Ternopil: TNEU [in Ukrainian]
- Furman, A.A. (2017). *Psykholohiia smylozhytievoï rozvytku osobystosti* [Psychology of the meaning-life personality development]. Ternopil: TNEU [in Ukrainian].
- Furman, A.A. (2019). *Psykholohichni zasady piznannya smyslozuttevoï sfery osobystosti* [Psychological foundations of cognition of the meaning-life of personality]: autoreferat...doctora psukhoi. nauk: 19.00.01. Odesa [in Ukrainian].
- Furman, A. V. (2006). *Vstup do teorii osvithoi diialnosti* [Introduction to the theory of educational activity]. Ternopil: Instytut ESO [in Ukrainian].
- Furman, A.V. (gol. red.) (2000-2021). *Psykholohiia I suspilstvo – Psychology and society*, 1–83 [in Ukrainian].
- Furman, A.V. & Humeniuk (Furman), O.I. (2006). *Psykholohiia Ia-kontseptsii* [Psychology of self-concept]. Lviv: Novyi svit–2000 [in Ukrainian].
- Furman, A.V. (2016). *Ideia i zmist profesiinoho metodologizatsii* [The idea and content of professional methodologization]. Ternopil: TNEU [in Ukrainian].
- Furman, A.V. (2018). *Metateoretychni kontsepty piznannia svidomosti* [Metatheoretical concepts of cognition of consciousness]. *Psykholohiia osobystosti – Psychology of personality*, 1 (9), 5–11 [in Ukrainian].
- Furman, A.V. (2019). *Metateoretychna rekonstrukciya predmetnogo polya kanonichnoi psykholohii* [Metatheoretical reconstruction of the subject field of canonical psychology]. *Psykholohiia osobystosti – Psychology of personality*, 1 (10), 5-21 DOI: <https://doi.org/10.15330/ps.10.1.5-21> [in Ukrainian].
- Furman, A.V. (szien. konsylt.-red.) (2005–2021). *Vitakulturniy mlyn – Vitakulturniy mlyn. Moduli 1–22* [in Ukrainian].
- Furman, A. V. (1997). *Modulno-rozvyvalne navchannia: pryntsypy, umovy, zabezpechennia* [Modular and developmental learning: principles, conditions, support]. Kyiv: Pravda Yaroslavychiv [in Ukrainian].
- Furman, A. V. (1991). *Problemni sytuatsii v navchanni* [Problem situations in learning]. Kyiv: Rad. shkola [in Ukrainian].
- Furman, A. V. (2011). *Psykholokultura ukraïnskoi mentalnosti* [Psychoculture of the Ukrainian mentality]. Ternopil: Ekonomichna dumka [in Ukrainian].
- Furman, A.V. (1994). *Psykholoho-pedahohichna teoriia navchalnykh problemnykh sytuatsii* [Psychological-pedagogical theory of educational problem situations]. Kyiv [in Ukrainian].
- Furman, A.V. (2007). *Teoriia navchalnykh problemnykh sytuatsii: psykholoho-pedahohichni aspekt* [Theory of educational problem situations: psychological and pedagogical aspect]. Ternopil: Aston [in Ukrainian].
- Furman, A. V. (1997). *Fundamentalnyi sotsialno-psykholohichni eksperyment u shkolakh Ukrainy: alhorytm poshuku* [Fundamental socio-psychological experiment in schools of Ukraine: search algorithm]. *Osvita i upravlinnia – Education and management*. Vol. 1. Issue 3, 39–56 [in Ukrainian].
- Furman, A. V. & Shandruk, S. K. (2014). *Orhanizatsiino-diialnisni ihry u vyshchii shkoli* [Organizational and activity games in high school]. Ternopil: TNEU [in Ukrainian].

35. Furman, O. I. (2019). Vzaiemosprychynennia paradyhm, stratehii, klasiv i metodiv sotsialno-psykholohichnoho vplyvu [Interaction of paradigms, strategies, classes and methods of socio-psychological influence]. *Psykhohohiia i suspilstvo – Psychology and society*, 2, 44–65 [in Ukrainian].

36. Furman (Humeniuk), O. I. (1998). Modulno-rozvyvalna systema: model psykholohichnoho zrostantia vchytelia i uchnia [Modular development system: a model of psychological growth of teacher and student]. *Osvita upravlinnia – Management education*. Vol. 2. Issue 2, 75–81 [in Ukrainian].

37. Furman (Humeniuk), O.I. (2008). Teoriia i metodohiia innovatsiino-psykholohichnoho klimatu zahalnoosvitnoho zakladu [Theory and methodology of innovation-psychological climate of the general educational institution]. Yalta-Ternopil: Pidruchnyky i posibnyky [in Ukrainian].

38. Furman, O.I. (2015). Psychologichni parametry innovacijno-psykholohichnoho klimatu zagalnoosvitnoho navchalnogo zakladu [Psychological parameters of the innovation-psychological climate of a comprehensive educational institution]. Odesa [in Ukrainian].

39. Furman, O.I. (2003). Psykhohohiia vplyvu [Psychology of influence]. Ternopil: Ekonomichna dumka [in Ukrainian].

40. Furman, O.I. (2018). Ia-kontseptsiiia yak predmet bahatoaspektynoho teoretyzuvannia. Psykhohohiia i suspilstvo – Psychology and society, 1–2, 38–67 [in Ukrainian].

41. Hairulin, O. (2021). Psykhohohiia ihrovoho modeliuvannia socialnogo zhyttya subyekta: monografiya. Ternopil, 2021, 404 [in Ukrainian].

42. Shandruk, S.K. (2020). Kontseptsiiia rozvytku profesiinykh tvorchykh zdibnostei maibutnykh psykholohiv [The concept of development of professional creative abilities of future psychologists]. *Psykhohohiia i suspilstvo – Psychology and society*, 1, 35–55 [in Ukrainian].

43. Furman, A.V. (2016). Volodymyr Rovenets as the architect of the methodology of humanitarian cognition. *Psykhohohiia i suspilstvo – Psychology and society*, 2, 10–24 [in Ukrainian].

44. Furman, O.I. (2015). The innovative psychological climate: its scope, structure and parameters. *Problems of Psychology in the 21 st. Century*, Vol. 9, 1, 14–19 [in English]

45. Furman, O. (2015). Social-psychological impact as a parametr of innovative-psychological climate. *International journal of economics and society*, Vol. 1, Issue 2, 143–148 [in English].

АНОТАЦІЯ

ФУРМАН Анатолій Васильович.

Сучасні тенденції розвитку сфери психології в оптиці вітакультурної методології.

Зміст програмного дослідження становить новітній матеріал, що напрацьований в останні роки та виголошений 10 червня 2021 року на початку роботи П'ятнадцятого зібрання авторської наукової школи. Його значеннєво-сміслово мозаїка рефлексивно організована навколо двох взаємозалежних світоглядних концентрів. Перший різнобічно аргументує націєтворче зорієнтування колективної мислєдїяльності і вітакультурних здобутків представників названої школи упродовж майже трьох десятиліть її сучасної історії. Сутнісно мовиться про збалансоване задїяння

вишуканої рідної мови (досконаlih текстів) і живого мовлення (продуктивного спілкування), символічних засобів і графічних зображень, що в локалізованих оазах штучної актуалізації вищих ментальних і духовних цінностей утвєрджують справжній український спадок – осереддя живильного, ковітального і водночас відповідального, національного духу. Другий світоглядний концентр стосується докорінно обширнішого, змістовнішого й онтологічно більш адекватного та ковітально вичерпнішого розуміння психології як усюдисуючої сфери усвідомленої людської життєдїяльності. На тлі того, що психологія сьогодні у цивілізованому масштабі розвивається екстенсивно, тобто в рамках суто наукового підходу, безупинно примножуючи свої упредметнення у загальному контексті природних явищ і відповідних методів уреальнення різних типів наукової раціональності, пропонується кардинально змінити методологічний інструментарій її розуміннєвого опрацювання, а саме зінакшити систему координат та набір доцільних лінз-засобів до смислосенсового осягнення, інтерпретації і творення цієї плінної нематеріальної дїяльності. У цьому аналітичному розрізі виокремлено й відрефлексовано одну глобальну і чотири похідних тенденції у взаємопрониклому розвитку сучасної психології в Україні та світі. Квінтесенція глобальної тенденції – це її інтенсивний, евристичний шлях поступу в безкраї сферні горизонти актуальної людської буттєвості в екзистенційному пліні психодуховного практикування осіб, груп, соціумів як онтично вкоріненої, вселенської, самобутньої сфери мислєдїяльності та її розвій як особливого світобачення, ковітального досвіду повсякдення і навіть способу життя. Ідея такого альтернативного розвитку належить Г.П. Щєдровицькому (1980), тоді як її реалізація здійснена нами в останнє десятиліття у двох засадничих аспектах: а) в рамках застосування новітньої методологічної оптики – циклічно-вчинкового підходу до розуміння психології як сфери взаємопрониклих сфер свідомості і дїяльності, мислення і вчинення та б) у форматі розробки, апробації і впровадження у простір сучасного ЗВО авторської програми із дисципліни “Психологія як сфера мислєдїяльності”, призначеної для фахового вишколу здобувачів третього (доктор філософії) рівня підготовки зі спеціальності 053 Психологія. У результаті вперше аргументовані та детально охарактеризовані ситуаційна, мотиваційна, вчинково-дїяльна і післядїяльна стратегєми довершеного мислєвчинення, що узаasadнюють методологічну організацію сфери психології. Воднораз висвітлені такі важливі тенденції у розвитковому перебігу психології як людинознавчої науки: 1) істотне розширення її предметного поля за горизонтально і вертикально нових узмістовлень, зокрема й повновагоме постання теоретичної психології; 2) перехід дослідницьких стратегій і процедур від класичного і некласичного ідеалів-типів наукової раціональності до постнекласичної; 3) збагачення й дисциплінарне утвєрдження канонічної психології і психософії академіка Володимира Роменця; 4) розробка метаметодологічних засобів та інструментів задля розуміння-пізнання творення метафізичних за онтологічною визначеністю образів-субстанцій-сутностей (мислення, свободи, творчості, віри, любові, духовності й т. ін.), щонайперше створення максимально досконалої методологічної оптики смислосенсового осягнення метатеоретичної мозаїки життя свідомості.

Ключові слова: українськість, наукова школа, професійне методологування, циклічно-вчинковий підхід, гуманітарне пізнання, сфера психології, методологічна оптика мислення, ковітальність, вітакультурна методологія, дослідницькі стратегії мислення, предметне поле психології, теоретична психологія, категорійна матриця, типи/ідеали наукової раціональності, метатеоретизування, канонічна психологія, психософія, теоретична рефлексія, психологічна культура, метаметодологія, метафізичний образ, метатеорія свідомості, В.А. Роменець, Г.П. Щедровицький.

ANNOTATION

Anatoliy V. FURMAN.

Modern trends of the psychology sphere development in the optics of vitacultural methodology.

The content of the program research is the latest material developed in recent years and announced on June 10, 2021 at the beginning of the Fifteenth meeting of the author's scientific school. Its meaningfully-semantic mosaic is reflexively organized around *two interdependent worldview centers*. The first comprehensively argues the nation-building orientation of collective thought-activity and vitacultural achievements of the representatives of this school during almost three decades of its modern history. Essentially, it is talked that a balanced usage of refined native language (perfect texts) and live speech (productive communication), symbolic means and graphic images, which in localized oases of artificial actualization of higher mental and spiritual values affirm the true Ukrainian heritage - the center of nourishing, covital and at the same time responsible national spirit. The second worldview center concerns radically to a broader, more meaningful and ontologically more adequate and covitally comprehensive *understanding of psychology as a ubiquitous sphere of conscious human life activity*. Against the background of the fact that psychology today is developing extensively on a civilized scale, ie within a purely scientific approach, continuously multiplying its own subjects in the general context of natural phenomena and appropriate methods of implementing various types of scientific rationality, it is proposed to radically change *the methodological toolkit of its comprehensible elaboration*, namely to make different a system of coordinates and a set of expedient lenses-means to the semantic comprehension, interpretation and creation of this flowing intangible reality. In this analytical context, *one global and four derived trends* in the interpenetrating development of modern psychology in Ukraine and the world are singled out and reflected. The quintessence of the global tendency is its intensive, heuristic way of progress into the boundless spherical horizons of actual human existence in the existential current of psycho-spiritual practice of persons, groups, societies as ontically rooted,

universal, original sphere of thought-activity and its development as a special worldview, covital experience of everyday life and even lifestyle. The idea of such an alternative development belongs to G.P. Shchedrovitsky (1980), while its implementation has been carried out by us in the last decade in two basic aspects: a) within the application of the latest methodological optics – *cyclical-deed approach* to understanding psychology as a sphere of interpenetrating spheres of consciousness and activity, thinking and doing and b) in format of development, testing and implementation into the space of modern HEI (higher education institution) the author's program in the discipline "Psychology as a sphere of thought-activity", designed for professional training of applicants of the third (Doctor of Philosophy) level of training in the specialty 053 Psychology. As a result, for the first time *situational, motivational, deed-action and post-action strategems of perfect thought-activity* which substantiate the methodological organization of the psychology sphere are argued and described in detail. At the same time, the following important tendencies in the developmental course of psychology as anthropological science are highlighted: 1) a significant *expansion of its subject field* horizontally and vertically of new settings, including the full-fledged emergence of theoretical psychology; 2) the transition of research strategies and procedures from classical and non-classical ideals-types of scientific rationality to *post-non-classical*; 3) enrichment and disciplinary affirmation of canonical psychology and psychosophy of academician Volodymyr Romenets; 4) development of *metamethodological means and tools* for understanding-cognition-creation of metaphysical by ontological definition of images-substances-essences (thinking, freedom, creativity, faith, love, spirituality, etc.), firstly, creation of the most perfect methodological optics of meaningful comprehension of metatheoretical mosaic of life consciousness.

Key words: *Ukrainianness, scientific school, professional methodologization, cyclical-deed approach, humanitarian cognition, sphere of psychology, methodological optics of thought-activity, covitality, vitacultural methodology, research strategems of thought-activity, subject field of psychology, theoretical psychology, categorical matrix, types / ideals of scientific rationality, metatheoretization, canonical psychology, psychosophy, theoretical reflection, psychological culture, metamethodology, metaphysical image, metatheory of consciousness, V.A. Romenets, G.P. Shchedrovitsky.*

Рецензенти:

д. філол. н., проф. Юрій КУЗНЕЦОВ,
д. психол. н., проф. Ігор ПАСІЧНИК.

Надійшла до редакції 25.08.2021.

Підписана до друку 04.09.2021.

Бібліографічний опис для цитування:

Фурман А.В. Сучасні тенденції розвитку сфери психології в оптиці вітакультурної методології. *Психологія і суспільство*. 2021. №2. С. 6–15. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2021.02.006>

Фундатори українотворення

Петро М'ЯСОЇД

**КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНА ПСИХОЛОГІЯ
І ТВОРЧІСТЬ В.А. РОМЕНЦЯ
(ДО 95-ЛІТТЯ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ)**

Petro MYASOID

**CULTURAL-HISTORICAL PSYCHOLOGY AND V.A. ROMENETS' CREATIVITY
(To the 95th anniversary of his birth)**DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2021.02.016>

УДК: 141.7-8 : 159.9.01

“Природа людини невичерпна.
Бачити її можливо лише з певної позиції,
щоб взагалі можна було що-небудь збагнути”.
(Володимир Роменець)

СЛОВА ВДЯЧНОСТІ

Безмежно вдячний Олені Олександрівні Бойко, дружині академіка В. А. Роменця, за подаровані книги і рукописи Володимира Андрійовича, теплі слова, підтримку, допомогу в моїх починаннях.

Щиро дякую колегам, котрі відповідали на мої запитання, надсилали статті, книги й сприяли поступу цього дослідження: К. О. Абульхановій, д. філос. н., проф., акад. РАО (ИП РАН); А. А. Алексєєву, к. психол. н., проф.; О. Г. Асмолову, д. психол. н., акад. РАО (МГУ); Г. О. Баллу, д. психол. н., проф., чл.-кор. НАПН України; Н. А. Бастун, к. психол. н., п. н. с. (Ин-тут психології ім. Г. С. Костюка); Л. Д. Божович, д. психол. н., проф. (ПИ РАО); Н. П. Бусигіній, к. психол. н., доц. (МГППУ); О. Л. Вакуленку, к. психол. н., доц. (КНУ ім. Т. Шевченка); Ф. Ю. Василюку, д. психол. н., проф.; О. Л. Венгеру, д. психол. н., проф. (Dubna State University); Б. М. Величківському, д. психол. н., проф., d. rer. nat, чл.-кор. РАН (МФТИ); Н. Вересову, к. психол. н., проф. (Monash University); Ю. В. Громико, д. психол. н., проф., акад. РАЕН (Ин-тут опережающих исследований); М. Г. Гу-

сельцевій, д. психол. н., доц. (ПИ РАО); А. Деларі-молодшому, м. психол., проф. (Universidade Estadual de Campinas); О. М. Ждан, д. психол. н., проф., член-кор. РАО (МГУ); К. Ю. Завершневій, к. психол. н., доц. (НИУ ВШЭ); В. П. Зінченку, д. психол. н., проф., акад. РАО; В. В. Знакову, д. психол. н., проф. (ИП РАН); В. А. Іваннікову, д. психол. н., проф., акад. РАО (МГУ); З. С. Карпенко, д. психол. н., проф. (Прикарпатський НУ ім. В. Стефаніка); М. Коулу, д. психології, проф. (University of California); В. О. Кольцовій, д. психол. н., проф.; В. Т. Кудрявцеву, д. психол. н., проф. (РГГУ); Д. О. Леонтєву, д. психол. н., проф. (НИУ ВШЭ); А. Д. Майданському, д. філос. н., проф. (БелГУ); С. Д. Максименку, д. психол. н., проф., акад. НАПН України (Ін-тут психології ім. Г. С. Костюка); Т. Д. Марцинковській, д. психол. н., проф. (ПИ РАО); Маслюку А. М., к. психол. н., доц. (Ін-тут психології ім. Г. С. Костюка); В. О. Медінцеву, к. психол. н. (Ін-тут психології ім. Г. С. Костюка); Б. Г. Мещерякову, д. психол. н., проф. (Dubna State University); М. М. Нечаєву, д. психол. н., проф., акад. РАО (МГППУ); Г. Парамей, д. психол. н., проф. (Liverpool Hope University); К. Ю. Патяєвій, к. психол. н., проф. (МГУ); В. А. Петровському, д. психол. н., проф. чл.-кор. РАР (НИУ ВШЭ); Ю. Т. Рождественському, к. психол. н., с. н. с. (Ін-тут психології ім. Г. С. Костюка); В. І. Слободчикову, д. психол., проф., чл.-кор. РАО (Ін-т розвитку дошкільного образования); О. Є. Соколовій, д. психол. н., доц. (МГУ); А. Стеценко, д. психології, повн. проф. (City University of New York); Є. В. Субботському, д. психол. н., проф. (Lancaster University); О. Сурмаві, к. психол. н., доц.; Т. Тео, д. психол., повн. проф. (York University); С. В. Тихомировій, к. психол. н. (ИП РАН); Г. Л. Тульчинському, д. філос. н., проф. (НИУ ВШЭ); О. М. Хайруліну, к. психол. н., доц. (НУОУ ім. І. Черняхівського), Л. О. Шатирко, с. н. с. (Ін-тут психології ім. Г. С. Костюка); М. Шафовалу, д. проф. (Український вільний університет); М. Г. Чесноковій, к. психол. н., доц. (МГУ); А. Ясницькому, д. психол. (University of Toronto).

Особлива вдячність А. В. Фурману – д. психол. н., проф., акад. АН ВШ України (ЗУНУ), гол. ред. ж-лу “Психологія і суспільство” – за плідну багаторічну співпрацю, якісне редагування моїх статей й, принагідно, за сам за журнал, числа якого бачать світ завдячуючи подвижницьким зусиллям Анатолія Васильовича. Відзначення на шпальтах журналу ювілейних дат від дня народження В. А. Роменця – цілковито його заслуга.

ЧАСТИНА І. ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ

20 травня 2021 року виповнилося 95 років від дня народження Володимира Андрійовича Роменця (1926–1998) – видатного українського психолога, професора Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка, завідувача лабораторії історії психології Інституту психології імені Г. С. Костюка АПН України, академіка АПН. Виразні оцінки життя і творчості вченого лунають у дослідженнях, приурочених до попередніх ювілейних дат (“Ars vetus...”, 2001; Психологія вчинку..., 2012; Академік В. А. Роменець..., 2016). К. О. Абульханова, котра була офіційним опонентом під час захисту вченим докторської дисертації (див.: М'ясоїд, 2016б), відгукуючись на прохання вшанувати його пам'ять, пише: “Опрацьований В. А. Роменцем напрям досліджень є унікальним і по-справжньому фундаментальним, поза як охоплює величезні історичні періоди розвитку психологічних знань і самого предмета психології, поширюючи закономірності цього розвитку стосовно масштабів всесвітньої психології, контексту світової культури”. Й завершуючи: “*На превеликий жаль, за життя найталановитішого психолога минулого століття масштабність й водночас глибина його концепції не була ні належним чином оціненою, ні навіть зрозу-*

мілюю” (Абульханова, 2016, с. 120, 124; курсив мій – П. М.).

Ситуація із розумінням глибини і значення творчості В. А. Роменця в українській психології не покращується, а погіршується. У колективній монографії співробітників лабораторії історії психології імені В. А. Роменця (!) Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України “Становлення психологічної думки в Україні: провідні ідеї та історія розвитку” немає розділу про творчість вченого! У складеному завідувачкою лабораторії параграфі “Проблема онтогенезу моралі та моральності в українській і світовій психології” немає навіть згадки про В. А. Роменця (Турбан, 2014), а це – провідна тема його творчості! У параграфі “Становлення української психології у другій половині ХХ століття” про В. А. Роменця згадується в одному реченні з посиланням на книгу 1978 р. (Музичук, 2014), з якої тільки розпочинаються його історико-психологічні дослідження! Навіть коли учні вченого – члени-кореспонденти та академіки НАПН України стверджують, що продовжують ідеї вчителя, доводиться захищати ці ідеї від спотворень, примітивізації, підпорядкування своїм, сумнівно, що науковим, інтересам (М'ясоїд, 2019). *Вітчизняна психологічна еліта начебто намагається викреслити ім'я вченого з науки, історію якої він само-віддано, титанічними зусиллями вивчав і яку*

збагатив внеском непересічної ваги. Справджуються слова А. В. Фурмана, автора чи не найглибших проникнень в категоріальний лад творчості В. А. Роменця (Фурман, 2016, 2019а, 2019б, 2019в, 2020; Furman, 2016), про “одіссею української психології”, де “своїх правдивих авторитетів не визнавали, не поважали і, мабуть, ще довго не будуть сприймати як національний скарб” (Фурман, 2001, с. 10, курсив мій – П. М.). Миритися з цим не можна. Рухатися, нехтуючи здобутками вчених непересічного рівня, ігноруючи логіку історії психології, означає рухатись в нікуди.

К. О. Абульханова розпочинає статтю словами: “Історія науки – не тільки її минуле, вона розкриває загальну стратегію її побудови й таким чином виводить до майбутнього, дозволяючи прогнозувати розробку пріоритетних наукових напрямів” (Абульханова, 2016, с. 120). *Звертання до творчості В. А. Роменця з нагоди дня народження вченого – не данина минулому психології, а й можливість поглянути на її теперішнє й поставити питання на майбутнє.*

Актуальність дослідження. Дослідники творчості В. А. Роменця однакостайні в твердженні: його теорія вчинку становить собою величну систему культурно-історичної психології. Але ж культурно-історичною вважають теорію Л. С. Виготського (1896–1934). Під цією назвою діє міжнародне товариство (<https://www.iscar.org>), група у Фейсбук (<https://www.facebook.com/groups/564569043580624>), є журнал (<https://psyjournals.ru/kip>), де оприлюднюються дослідження представників “школи Виготського” з різних країн світу, під цією назвою вона відома в сучасній психології (The Cambridge..., 2014).

Творчість Л. С. Виготського і культурно-історична психологія. Праці вченого перекладаються багатьма мовами світу й за оцінкою прибічників його ідей, визначають стан сучасної психологічної науки (Асмолов, 2014; Бэххёрст, 2006; Вересов, 2007; Коул, 2009; Кудрявцев, 2016; Майданский, 2021; Максименко, 2002; Эльконин, 1994; Эльконин,

1989а, 1989б; Cole, 1998; Kozulin, 1990; Daniels, 2008а, 2008б; Dafermos, 2018; Gonzalez Rey, 2009, 2017а; Maksymenko, 2021; Miller, 2014; Newman, Holzman, 2014; Smagorinsky, Cole, Braga, 2017; Stetsenko, 2016а, 2016б; Veresov, 1998; Wertsch, 1985; Zavershneva, 2016). Мовлять про “бум Виготського” (Коул, 2012; Мещеряков, 1999) й справді, кількість досліджень, виконаних у рідні позиції вченого, вже не піддається обліку. Постає навіть “культ Виготського” – сліпе поклоніння його ідеям (Пятигорский, 2006; Nevman, Hozman, 2014; Yasnitsky, 2019). Інакше не зрозуміти, чому це “критика концепції Л. С. Виготського в низці випадків заслуговує психіатричного аналізу” (Мещеряков, Зинченко, 2000, с. 109).

М. Коул, котрий першим переклав і опублікував праці Л. С. Виготського у США, пише, що доводилось “значно скорочувати книгу на тій підставі, що вона утримувала повторення або полеміку” (Cole, 2004, р. ix). Що ж до успіху проєкта, за який взявся за наполягання учня Л. С. Виготського О. Р. Лурія, то це стало для нього “повною несподіванкою... Робота здавалася застарілою, полеміка – або туманною, або такою, що давно втратила актуальність”, та невдоволення Л. С. Виготського тогочасною психологією – “нездатність визнати центральне положення культури та історії в психічному функціонуванні людини”, виявилось співзвучним оцінкам західних науковців багато років по тому (Коул, 2012, с. 129–130). На переконання М. Коула, успіху проєкта сприяла рецензія для “New York Review of Books” С. Тулміна¹. Останній, відзначаючи, що Л. С. Виготський прожив коротке, трагічне, але багате на ідеї життя, назвав його “Моцартом у психології” (Тулмин, 1981). Відтоді цей вислів наводять чи не в усіх книгах про творчість вченого.

Відзначають складнощі при спробі подати ідеї Л. С. Виготського як систему знань (Брушлинский, 1968, 1994, 2001; Вересов, 2007; Зинченко, 1993; Пятигорский, 2006; Щедровицкий, 2018; Ярошевский, 1993). Нові дані приносить “ревізійністська революція у

¹ Є й інші пояснення популярності праць Л. С. Виготського: видаються після послаблення ідеологічного тиску в СРСР й викликають цікавість (Van der Veer, Velsiner, 1991); протистоять ідеям бігевіоризму й виводять психологію на принципово новий рівень розвитку (Stetsenko, 2020); постає нова дисципліна (Вересов, 2007; Коул, 1997; Кудрявцев, 2016); цьому сприяють зусилля популяризаторів його ідей (Мещеряков, Зинченко, 2000; Фрумкіна, 2006). Не останню роль тут відіграли психологи – емігранти із СРСР, котрі, поширюючи ідеї Л. С. Виготського, утверджували свій статус в західних університетах. Утім, наскільки ідеї, народжені в конкретному суспільстві, відповідають умовам життя іншого суспільства? Питання про співвідношення у психології “культурно-історичної” й “соціокультурної парадигм” залишається актуальним (Matusov, 2008).

виготськознавстві (Vygotsky studies)” (Завершнева, 2009; Ясницкий, 2011, 2012; Ясницкий, Ламдан, 2017; Liu, Matthews, 2005; Miller, 2014; van der Veer, Valsiner, 1991; van der Veer, 2007; 2011; Yasnitsky, 2010, 2011, 2012, 2018, 2019, 2021). З'ясується, що праці Л. С. Виготського включають в себе тексти, написані у різний час, ставиться під сумнів ступінь повноти й адекватності зібрання його творів, по-новому висвітлюється його наукова біографія. Радикальна оцінка лунає так: назва “культурно-історична теорія” не стосується ідей Л. С. Виготського (Кайлер, 2012; Фрумкіна, 2006; Keiler, 2019).

У текстах Л. С. Виготського слова “культурно-історична теорія” не зустрічаються. Вони з'являються в текстах звинувачень вченого у “педологічних збоченнях” (Размыслов, 1934; Теофанов, 1932). Далі, за принципом “ідентифікації з агресором”, застосовуються для “самопозначення одного з угруповань радянських психологів” (Кайлер, 2012, с. 34), котрі так “боролися з тими, хто вбачав в особливій увазі до культури і знакового опосередковування прихильність до ідеалізму..., рятуючи і парадигму, і самих себе” (Бэххёрст, 2006, с. 80, 81)². *Головне в іншому: ні про культуру, ні про історію людства у працях Л. С. Виготського не йдеться* (Верч, 1996; Гусельцева, 2007; Зинченко, 1993; Кайлер, 2012; Мещеряков, Зинченко, 2000; Няголова, 2018; М'ясоїд, 2016а; Пузырей, 2005; Тульвисте, 1988; Шкуратов, 1994; Фрумкіна, 2006; Ярошевский, 1993; Keiler, 2019; Wertsch, Tulviste, 1992).

Вважають, що поняття *культура* в культурно-історичній психології означає не стільки середовище людського життя чи “систему соціальних еталонів”, скільки “спосіб самостав-

лення людини, в якому виявляється її творчий потенціал” (Кудрявцев, 2016, с. 121). *Самоставлення в культурі – вияв перебування людини в культурі, а не характеристика цього процесу*. Твердження, що “більш справедливою є друга частина терміну культурно-історична психологія” (Wertsch, Tulviste, 1992, р. 551), що теорія Л. С. Виготського утримує в собі можливість подолання розриву між вказівкою на роль історії в розвитку психічного і розумінням, що історія в психології виступає “як потужний пояснювальний принцип” (Jovanović, 2015, р. 10), так само наштовхується на обмеження. *Визнавати роль історії в становленні психічного – не означає пояснювати місце, роль і призначення психічного у поступі історії*.

У творчості Л. С. Виготського виокремлюються періоди різного змісту (Завершнева, 2006; М'ясоїд, 2016а; Ярошевский, 1993; Elhammoumi, 2015; Yasnitsky, 2018). Перший період творчості у царині психології – рукопис 1925–1926 рр. “Психология искусства” (Выготский, 1986), книга “Педагогическая психология” (1926) й вихід, зрештою, на ідею психології, побудованої на підґрунті марксизму у рукопису 1927 “Исторический смысл психологического кризиса” (Выготский 19826). *В ідеях Л. С. Виготського переломлюються ідеї революційної епохи, в якій йому випадає жити* (Брунер, 2001; Завершнева, 2012; Фрумкіна, 2006)³. Зародження “культурно-історичної теорії Л. С. Виготського” знаходять в “Педагогической психологии” (Давыдов, 1996; Леонтьев, 1990). Насправді це *біологічне пояснення природи психічного*: “Дайте мені усі до однієї реакції новонародженої дитини і усі до однієї перехрещення впливів в структурі середовища, і я вам передбачу з математичною

² Л. С. Виготського звинувачують у зв'язку з Постановою ЦК ВКП(б) “О педологических извращениях в системе Наркомпросов” (1936, див.: О педологических..., 1974) через його праці в галузі педології, а слова “лженаукова, реакційна, антимарксистська і класово ворожа теорія” (Размыслов, 1934, с. 83), “антимарксистський характер його поглядів..., знуцання над нашою дітворою” (Руднева, 1937, с. 3, 23) не залишають сумніву, що тільки смерть (1936) рятує Л. С. Виготського від репресій. Що ж до звинувачень в “антимарксизмі”, то вони його “фактично вбили” (цит. за: Ярошевский, 1993, с. 16). Менше з тим, в історію психології Л. С. Виготський входить саме як марксист (див.: Леонтьев, 1982; Майданский, 2018, 2021; Морозов, 2002; Elhammoumi, 2015; Jovanović, 2015; Jones, 2019; Packer, 2008; Ratner, Silva, 2017; Stetsenko, 2004).

³ Слідом за ідеологами революційних перетворень на теренах колишньої Російської імперії, у статті 1930 р. він проголошує ідею “соціалістичної переробки людини” й говорить про формування “надлюдини”, людини вищого культурного розвитку (Выготский, 1997), висловлюючи переконання, що “психологія майбутнього – теорія і практика надлюдини – нагадуватиме нашу сучасну психологію тільки іменем” (Выготский, 1928, с. 45). У цій позиції Л. С. Виготського вбачають “епістемологічний расизм”, властивий “колоніалізму” в психології у вигляді ідеї культурної переваги одних людей над іншими (Bang, 2017). М. К. Мамардашвілі називав її “однією з найтрагічніших і найнісенітніших ідей ХХ століття” (цит. за: Зинченко, 2003, с. 3), проте у психології положення Л. С. Виготського про формування “надлюдини” продовжує обговорюватись (Yasnitsky, 2019).

точністю поведінку дорослого в кожен даний момент <...>. Уся людська культура, що стосується самої людини і її поведінки, являє собою не що інше, як таке пристосування інстинкту до середовища <...>. Основним законом виховання є закон формування умовних рефлексів” (Виготський, 1996 с. 30, 72, 188).

Ідеї, які називають культурно-історичними, викладаються в рукопису “Истории развития высших психических функций” (датується 1930 р.), й це підстава стверджувати, що теорія Л. С. Виготського має називатися *теорією розвитку вищих психологічних функцій* (Кайлер, 2012). Л. С. Виготський відштовхується від положень К. Маркса про становлення психології людини в процесі зміни способів виробництва предметів для задоволення її потреб й про радикальну зміну останньої в результаті революційних перетворень виробничих відносин й стверджує: завдячуючи історичному розвитку людства й удосконаленню засобів, які опосередковують взаємини між людьми, на зміну біологічним чинникам психічного розвитку приходять соціальні. Далі низка позицій: в історичному розвитку психіки людини й онтогенетичному розвитку дитини є “натуральна” і “культурна” лінії; вирішальна роль у перебудові першої належить “культурним знакам” (від жестів до символів, від “стимуляції” до “сигніфікації”); знак виконує функцію звільненого від матеріальної форми знаряддя, котре формує психіку людини у якісно відмінному від психіки тварин вигляді; в процесі розвитку дитини відбувається “вращування знаку”, так інтерпсихічне, соціальне стає інтрапсихічним, власним надбанням дитини й визначає рівень її досягнень (Виготський, 1983)⁴.

У наступні періоди у творчості Л. С. Виготського бачить світ “Мышление и речь”

(1934), де йдеться про генетичні коріння та “міжфункціональні зв’язки” між мисленням й мовленням, вводяться поняття *егоцентричного мовлення* та *значення* як “одиниці” мовного мислення (Виготський, 1982в). В інших, опублікованих по смерті, працях вводяться поняття *мозкова локалізація психічних функцій* (Виготський, 1960), *соціальна ситуація розвитку* (Виготський, 1984), *зона найближчого розвитку* (Виготський, 1996). В останній період творчості, він висловлює занотоване учнями рішення змінити напрям досліджень: перейти “від знаку до значення” й взяти курс на “вершинну психологію” – психологію свідомості (див.: Виготський, 1984а; Лурия, 2014). *Радикально змінюється “клітинка” пояснення природи психічного, функцію якої виконувало поняття культурного знаку.* Відтепер “клітинками” вважається *мовні значення та переживання* (Виготський, 1984б, с. 382–383). Нова лінія творчості обривається передчасною смертю вченого. *Теоретична система Л. С. Виготського залишається незавершеною.*

“Школа Виготського”. Сумніви викликає не тільки назва теорії Л. С. Виготського, а й існування наукової школи, названої його іменем (Брушлинський, 2001, 2003; Вересов, 2000; Завершнева, 2008; Кайлер, 2012; Майданський, 2018; Мареев, 2017; Мартинс, 2013; М’ясоїд, 2006; Мясоєд, 2010; Орлов, 2003; Ярошевський, 1992, 1993, 1995; Friedrich, 1991; Wertsch, Tulviste, 1992; Yasnitsky, 2021; Zavershneva 2016). З приводу ідей Л. С. Виготського і його учня О. М. Леонтьєва відзначають: “Перед нами *два різні світи ідей*” (Ярошевський, 1992, с. 94)⁵. Підстави для цього є: за О. М. Леонтьєвим, не спілкування, а предметна діяльність є основою перетворення

⁴ Критики теорії Л. С. Виготського у виокремлені “натуральної” і “культурної” ліній розвитку вбачають дуалізм у психології (Брушлинський, 1968, 1994; Громько, 1996; Рубинштейн, 1973; Packer, 2008). Прибічники теорії, навпроти, знаходять у цьому діалектику (Михайлов, 2001; Чеснокова, 2003). Варто взяти до уваги, що учень Л. С. Виготського О. М. Леонтьєв, котрий, на його переконання, знайшов точку перетину двох ліній розвитку в процесах пам’яті (Леонтьєв, 1931), пізніше назвав своє дослідження “найвним, неправильним” (цит. за: Запорожец, 1972, с. 553).

⁵ Співвідношення ідей Л. С. Виготського і О. М. Леонтьєва краще передає метафора “паралелограм” (М’ясоїд, 2006; Мясоєд, 2010; Miasoed, 2016). І для О. М. Леонтьєва, і для Л. С. Виготського психічне є продуктом опосередковувань взаємин людини з дійсністю засобами, виробленими упродовж історії людства. У “паралелограмі” це початкова точка, надалі лінії розходяться на максимальну відстань: найдовшою “діагоналлю” стає положення, за яким становлення психічного відбувається не через “вращування” культурного знаку (Л. С. Виготський), а через інтеріоризацію зовнішньої форми діяльності у внутрішню (О. М. Леонтьєв). Сходяться лінії тоді, коли учень починає стверджувати, що він продовжує ідеї вчителя (Леонтьєв, 1982, 1983). На цьому наголошують представники “школи О. М. Леонтьєва” (Соколова, 2021), та наявність “паралелограма” – ілюстрація принципово різних пояснень природи психічного.

інтерпсихічного в інтрапсихічне (Леонт'єв, 1983) й не переживання, а предмет потреби є мотивом діяльності (Леонт'єв, 1994). У 1930-і роки він взагалі знаходить в учителя ідеалістичні тенденції (Леонт'єв, 1998), а з приводу ідеї “від знаку до значення” занотує: “Словоцентризм системи... Де людина, світ? Де реальне ставлення людини до світу?” (Леонт'єв, 1994а, с. 23). У рукопису під назвою “К критике теории Л. С.”, який датується 1940–1941 рр., ще чіткіше: “Спочатку була справа (потім стало слово й в у цьому вся справа!)” (Леонт'єв, 1994б, с. 40), а наприкінці творчого шляху, в 1976, у цьому ж зв'язку: “Я – практика” (Леонт'єв, 2003, с. 40). Близького змісту закид, вже з приводу ідеї Л. С. Виготського про переживання як “клітинку” психології, в його учениці Л. І. Божович: “Психічні явища начебто вириваються з реальних життєвих відносин, в систему яких вони включені й усередині яких вони тільки й можуть отримати своє пояснення” (Божович, 1969, с. 157). Проте ні позицій О. М. Леонт'єва, ні позицій інших учнів Л. С. Виготського вона не приймає. *Те, що називають “школою Виготського” є сукупністю ідей суттєво віддаленого змісту. Ні Л. С. Виготський, ні його прибічники культуру й історію людства не досліджують. Назва дисципліни “культурно-історична психологія” не відповідає її змісту.*

Оцінки і позиції В. А. Роменця. Володимир Андрійович віддає належне намаганням Л. С. Виготського застосувати принцип історизму й провести моністичне тлумачення психічного, та його оцінка промовиста: “Певна методологічна неточність, яку допускає Виготський у питанні про відношення вищих і нижчих психічних функцій, приводить, зрештою, до втрати чітких меж між ними, а це завершується саме зведенням нижчого до вищого, чого так не бажає сам Виготський <...>. Він хоче зрозуміти психічне як вторин-

не, але змішує дві площини дослідження – природничонаукову і гносеологічну” (Роменець, Маноха, 1998, с. 316–317). Й раніше: “Поведінка людини не зводиться до використання культурного знаку <...>. Формула «біосоціо» теоретично безплідна, абстрактна й не показує, як можна зрушити з місця живу істоту, не кажучи вже про можливість реалізації доцільного вчинку. Дійсним чинником поведінки є культура як психологічний феномен, або психіка як культурний феномен” (Роменець, 1995, с. 595–596). *Не культура породжує психічне, а психічне породжує культуру.*

З приводу позицій О. М. Леонт'єва Володимир Андрійович говорить: він виходить за межі протиставлення “біологічне – соціальне” й “наводить переконливі приклади того, що ті здібності й функції, які мають суспільний характер, не фіксуються в мозку людей і не передаються згідно з законами спадковості. Ця ідея відкриває шлях до *теорії самостворення* людини. Остання набуває свободи від рефлексорної реактивності й активно планує свою поведінку. Тут містяться зародки принципів, які допоможуть винайти нові теоретичні засади наукової психології, посунувши вперед її загальну теорію” (Роменець, Маноха, 1998, с. 327). *З ідеями Л. С. Виготського В. А. Роменця пов'язує тільки назва “культурно-історичні”, в ідеях О. М. Леонт'єва він знаходить ознаки напряму, в якому рухається сам⁶.*

Природу психічного В. А. Роменець характеризує принципово інакше, ніж Л. С. Виготський чи О. М. Леонт'єв: на першому плані не відношення “біологічне – соціальне”, а відношення “людина – світ”; психічне – продукт не інтеріоризації, а екстеріоризації у формі феноменів культури й подій історії людства; це не образ речі, а зріз світу в тому вигляді, в якому він дається людині під час вчинку – наріжному способу людського буття; психології належить досліджувати не від-

Критики “культурно-історичної психології” мають підставу стверджувати, що Л. С. Виготський теоретизує під гаслом “Спочатку було Слово”, а О. М. Леонт'єв – “Спочатку було Діло” (Брушлинський, 2001) й що учень приписує учителю теорію, “якої в нього не було і в помині” (Ярошевський, 1995, с. 144). Спроба показати, що проблема “знаку і знаряддя”, яка розмежовує теорії Л. С. Виготського і О. М. Леонт'єва, вирішується, коли взяти до уваги, що спільна діяльність і знаряддева й комунікативна водночас (Нечаєв, 2018) не враховує відмінності у спрямуванні думки кожного з цих вчених.

⁶ Усього лиш ознаки. “Неявний дослідницький девіз майже кожного з них закликав: для розуміння психіки потрібно вийти за межі психіки! І це була загальна інтенція російської психології упродовж усього ХХ століття. Проте ні Л. С. Виготському, ні С. Л. Рубінштейну, ані О. М. Леонт'єву, не вдалося увійти у простір людської історії, а значить і реалізувати культурно-історичний підхід на рівні феноменології, а не одних лишень методологічних настановлень. В. А. Роменцю це вдається, причому повною мірою” (Гусельцева, 2011, с. 97).

ображення світу людиною, а самовідображення світу в особі людини.

Набагато ближчою В. А. Роменцю є творчість С. Л. Рубінштейна. Саме його він вважає своїм попередником, у діалозі з ним виходить на ідею вчинку як “клітинки” психології, розгортає принципово нове бачення природи психічного, водночас рухається далі й створює абсолютно нову теорію психології (М’ясоїд, 2009; Мясоед, 2009а).

Мета дослідження: проаналізувати способи пояснення природи психічного, побутуючі в культурно-історичній психології, схарактеризувати творчість В. А. Роменця та поглибити уявлення про предмет цієї дисципліни, проаналізувати його теорію вчинку й здійснити наступні кроки в напрямку її конкретизації.

Авторська ідея. Л. С. Виготський висловлює низку позицій у річищі культурно-історичного бачення природи психічного, О. М. Леонтьєв здійснює вагомий внесок у дослідження цього процесу, В. А. Роменець виводить дослідження на якісно новий рівень. З огляду на започатковане ідеями Р. Декарта протиставлення суб’єктивного об’єктивному, складаються теорії моністичного змісту (М’ясоїд, 2017; Мясоед, 2018, 2021). *Висвітлюється позначений фактом присутності психолога у психологічному пізнанні вектор історичного процесу, котрий пролягає від дуалізму до дедалі більш змістовного монізму.* За спільним криється принципово відмінне. Л. С. Виготський знаходить, що монізм відношення “суб’єктивне – об’єктивне” утримують в собі культурні засоби міжлюдського спілкування, О. М. Леонтьєв стверджує, що цю функцію виконує категорія предметної діяльності, В. А. Роменець наголошує: такою категорією є вчинок. *Вчені принципово по-різному тлумачать наріжний спосіб людського буття.* Ігнорувати спосіб буття людини – означає обмежувати предмет психології визначенням психічного як суб’єктивного без огляду на об’єктивне⁷. *За різними баченнями наріжного способу буття людини криються різні вирішення основної проблеми психології, котра*

фіксує необхідність схарактеризувати суб’єктивне з огляду на об’єктивне (М’ясоїд, 2011). Такою є підстава бачення проблемного поля культурно-історичної психології (**табл. 1**).

Отож як характеризується співвідношення суб’єктивного і об’єктивного та яким змістом наповнюються ці поняття – такою є культурно-історична психологія.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Попри принципову відмінність ідей Л. С. Виготського і О. М. Леонтьєва, поряд із культурно-історичною постає *культурно-діяльнісна психологія* (Асмолов, 2014; Бэ́ххёрст, 2006; Гусельцева, 2015; Коул, 2009; Кубарев, 2021; Маланов, 2019; Cole, 1998; Daniels, 2008; Elhammoumi, 2015; Engeström, 2001; Engeström, Glăveanu, 2012; Smagorinsky, Cole, Braga, 2017; Stetsenko, 2005, 2020). Ідеї поєднуються завдяки поняттю “міфопоетичного мислення” (О. Г. Асмолов), твердженням, що і Л. С. Виготський, і О. М. Леонтьєв мовлять про “включення культурних процесів у розвиток психіки” (М. Cole), що учень продовжує вчителя, аналізуючи тепер вже не індивідуальну, а колективну діяльність (У. Engeström), що і та, й інша опосередковуються культурними артефактами (Н. Daniels), що обидва шукають об’єктивні форми існування психічного в межах “життєвих відношень” (В. С. Кубарев), що підґрунтям цього напрямку є неокантіанство, для якого категорії культури і діяльності є взаємозалежними (М. С. Гусельцева), що тільки з огляду на діяльність можна пояснити процес творення людиною світу і самих себе (А. Stetsenko). Діє Міжнародне товариство культурних і діяльнісних досліджень (The International Society of Cultural-historical Activity Research). Проте, як і в попередньому випадку, спільного бачення предмета досліджень у членів товариства немає (Корепанова, Рубцов, 2009). *Межі культурно-історичної психології розширюються, однак її предмет залишається невизначеним.*

Як і на етапі становлення культурно-історичної психології, проблемне поле цієї дисципліни висвітлюють теорії конкретних вчених.

⁷ Учні Л. С. Виготського, О. М. Леонтьєва, В. А. Роменця, С. Л. Рубінштейна – психологи пострадянської доби, пориваючи з марксизмом, водночас поривають з категорією практики (Мясоед, 2015, 2018а). У психології постає *суб’єктивний підхід*: людина оголошується “автором свого життя”, “господарем своєї долі”, “творцем своєї історії” (Абульханова, 2005; Брушлинский, 2003; Леонтьєв, 2010; Петровский, 1997; Татенко, 2006, 2011; Титаренко, 2016; Слободчиков, Исаев, 2000). Точкою відліку аналізу відношення “суб’єктивне – об’єктивне” стає суб’єктивне. *Психічне характеризується як дійсне у власних межах самочинне явище.* За В. А. Роменцем, це “психологія Мюнхгаузена, що сам себе піднімає за волосся” (Роменець, Маноха, 1998, с. 826). *До культурно-історичної психології суб’єктивний підхід не має жодного відношення.*

Таблиця 1

Проблемне поле культурно-історичної психологія у світлі теорій
А. С. Виготського, О. М. Леонтьєва, В. А. Роменця

Теорія	Характеристика теорії		
	провідні поняття	відношення “суб’єктивне – об’єктивне”	пояснення природи психічного
Теорія розвитку вищих психологічних функцій Л. С. Виготського	Культурний знак, значення, переживання	“Суб’єктивне – культурний знак – об’єктивне”	Перехід соціального в індивідуальне шляхом “врощування” культурних знаків
Теорія предметної діяльності О. М. Леонтьєва	Діяльність, свідомість, особистість	“Суб’єктивне – діяльність – об’єктивне”	Перехід соціального в індивідуальне шляхом інтеріоризації зовнішньої форми діяльності у внутрішню
Теорія вчинку В. А. Роменця	Вчинок (ситуація, мотивація, дія, післядія)	“Суб’єктивне – вчинок – об’єктивне”	Екстеріоризація психічного в процесі вчинкових взаємин людини зі світом

Теорія суб’єктивності Ф. Л. Гонзалеза Рейя. Автор теорії продовжує ідеї Л. С. Виготського про *перехід соціального в індивідуальне*, про *переживання та значення* як одиниці психологічного пояснення, про *єдність афекту й інтелекту*, про *соціальну ситуацію розвитку*, поділяє позиції Л. І. Божович, наголошує, що разом зі своїми прибічниками рухається в річищі нового напрямку культурно-історичної психології (Subjectivity..., 2019). Недоліком теорії О. М. Леонтьєва й радянської психології загалом вважає “соціальний детермінізм” – зведення природи психічного до явищ “асиміляції та інтерналізації”, та ігнорування “породжувального характеру суб’єктивності” (González Rey, 2019a, p. 27). Мовиться про внутрішнє джерело людської активності у розмаїтті його зовнішніх проявів.

Суб’єктивність – якісно новий рівень психічного, результат умов життя людини в суспільстві. “Охоплюються ті символічно-емоційні процеси (суб’єктивні смисли) й утворення (суб’єктивні конфігурації), котрі генеруються мірою розгортання життєвого досвіду й дають змогу з’явитися окремим особам, групам й інституціям як суб’єктам людських практик” (Goulart, González Rey, 2017, p. 6). Складається саморегульована система, у межах якої психічні явища

утворюють певним чином організоване ціле. Невід’ємною складовою цієї системи є суб’єктивні смисли, вони формуються упродовж життя людини, стають основою її досвіду й визначають характер її дій. Дії – індивідуальні чи соціальні, породжують переживання, котрі змінюють організацію суб’єктивності. Завдячуючи суб’єктивності, людина постає своєю *агентністю* (agency) – здатністю позиціонувати себе суб’єктом своїх дій і свого життєвого шляху.

Суб’єктивні процеси невіддільні від соціальних зв’язків й наповнюють їх своїм змістом. Індивідуальне й соціальне – дві взаємно пов’язані системи суб’єктивних смислів. І та, й інша перебувають у постійному русі, наповнюються суперечностями, вирішення яких пролягає через “боротьбу за значення”. Соціальні уявлення, сценарії, наративи, усе, що визначає соціальний порядок, залежить від того, яким чином обидві реальності конфігуруються у суб’єктивному просторі окремих людей, груп, соціальних інституцій. “Суб’єктивність не протистоїть об’єктивності, йдеться про об’єктивний характер людських явищ у культурі і в її функціонуванні, де соціальні інституції виступають агентами, що мають активний, генеративний та творчий характер” (González Rey, 2017b, p. 13).

Культурно-історична психологія потребує нової онтології – суб'єктивності у формі індивідуальних і колективних феноменів (González Rey, 2019a), а також епістемології, ознаками якої є інтерпретативне пізнання, націленість на смислові структури людей, діалог дослідника з досліджуваним, теоретизування на матеріалі вивчення окремих випадків (Goulart, González Rey, 2017; González Rey, Mitjaéns Martiénez, 2019).

Критична психологія Т. Тео. Т. Тео поділяє ідею Л. С. Виготського про соціально-історичну зумовленість психічного (Тео, 2017a), проте рухається у річищі не культурно-історичної, а *критичної психології* (див.: Encyclopedia..., 2014; Handbook..., 2015)⁸. За Т. Тео, традиційна психологія втрачає зв'язок з реальністю, наповнюється міфами й не стільки вирішує, скільки створює проблеми. Водночас вдається до “епістемологічного насильства”, фіксуючи властиві природознавству способи проведення досліджень й інтерпретації набутих даних (Тео, 2015, 2018a, 2020a). У цьому ж шерезі перебувають “колонізація” та “комерціалізація” психології: дослідження прив'язуються до певного географічного регіону й спрямовуються на отримання прибутку від задоволення потреб конкретної політико-економічної системи. Усе в психології, починаючи від постановки завдань, застосування методів й закінчуючи інтерпретацією отриманих даних, має культурно-історичне підґрунтя.

Потрібно взяти на озброєння критичне мислення, повернутися до ідей К. Маркса про залежність психології людини від способу виробництва, подолати властивий психології позитивізм, усвідомити, що справжнім предметом цієї науки є суб'єктивність, котра “закладе-

на в історії, суспільстві, культурі”. Формам суб'єктивності відповідають агентності (agensys) – зумовлені історико-культурним етапом розвитку суспільства здатності людини діяти певним чином (Тео, 2018b). “Суб'єктивність – це погляд від першої особи в системі між-особистісних і соціальних взаємодій” (приватне повідомлення)⁹. У суспільстві, де свого апогею досягає капіталістичний, неоліберальний спосіб виробництва, суб'єктивність стає “одно-мірною”, а агентність – формою адаптації людини до умов життя. Вона змушена мислити “інтуїтивно-утилітарно” й “вшивати” себе в лекала “абсолютної комерціалізації”. Відмінності між людьми оцінюються в термінах здобутків і втрат, поняття свободи, істини підпорядковуються корисливим інтересам. З викликами суспільства людина не справляється, потрапляє в стан стресу, ізоляції, нігілізму, вдається до агресії. Традиційна психологія цієї стани вивчає, проте нездатна визначити їхні причини. У питаннях, які стосуються поведінки і переживань мігрантів, вона виявляє “антигуманізм” й не надто віддаляється від расизму та фашизму (Тео, 2020b).

Щоб вийти на шлях дослідження людської суб'єктивності, психологія має стати гуманітарною дисципліною, котра ґрунтується на даних історичних, філософських, культурологічних, політичних, крос-культурних досліджень (Тео, 2017, 2018a). Для цього потрібна “одиниця” дослідження задля вивчення чинників становлення суб'єктивності, її будови, зв'язків зі свідомістю, самосвідомістю, тілесністю людини, духовним світом й історією людства. Це має бути теоретична дисципліна, котра вирішує онтологічні, епістемологічні, етико-політичні, етичні проблеми, виходить за межі індивіду-

⁸ Фундатори критичної психології заперечують визначення психічного як внутрішнього світу людини, беруть до уваги місце людини в системі суспільних відносин, звертаються до марксизму, наповнюють поняття психології новим змістом й вбачають в “критичних” дослідженнях засіб впливу на суспільні процеси (Holzkamp, 2103a; Parker, 2009). Представникам цього напрямку належить набувати знань, що відповідають поступу історії й стану культури; заохочувати людей мислити нестандартно й боротись з деструктивними аспектами життя; поєднувати дослідження з дією, покликаною сприяти новим соціальним практикам; закликати психолога занурюватись в дійсність й таким чином її осмислювати (Parker, 2015). Т. Тео продовжує: категорія об'єктивності має не тільки епістемологічний, а й етичний зміст; у сучасному суспільстві панує неоліберальна, “підприємницька”, форма суб'єктивності; завдання критичної психології – допомагати людям знаходити гуманні форми суб'єктивності й боротися за звільнення від соціальних пут (див.: Vesck, 2021). *Критична психологія Т. Тео також є культурно-історичною, як і інші дослідження подібного змісту.*

⁹ У збірнику за редакцією Т. Тео є пояснення: “Термін суб'єктивність відсилає до погляду на людину як істоту, котра володіє точкою зору від першої особи, якій властиві почуття, переживання, яка страждає, чинить опір, творить, пізнає, перебуваючи під впливом систем соціальних значень і керувань, які її формують, в які вона задіяна і які визначають її думки, почуття, диспозиції дії та реагування” (Kirschner, 2019, р. 137–138). *Поняття суб'єктивність в тлумаченні Т. Тео утримує в собі намагання поєднати індивідуальні і соціальні джерела людської активності.*

альних здатностей людини, її досвіду й пояснює зміни, що відбуваються з суб'єктивністю. Водночас це шлях інтеграції психології, й пролягає він не через перевірку гіпотез, а через обговорення питань, відповідей на них та питань, що стосуються самих цих питань.

Суб'єктивність контекстуально узасаднена в культурно-історичний, соціально-економічний світ й зумовлює міру активності людини (Тео, 2015, 2018а, 2020а). Теорія суб'єктивності має пояснити способи, через які історія, суспільство, культура створюють видимість автономності переживань людини, зумовлюють її ментальність, водночас закривають шлях до інших форм життя. Потрібно схарактеризувати стани, дії й можливості суб'єкта, подати суб'єктивність у соціо-, інтер- й інтравімірах та змінах, що відбуваються упродовж еволюційного, історичного, індивідуального часу. Інтра-суб'єктивність перебуває в діалогічній, предметній і лінгвістичній взаємодії з інтер-суб'єктивністю, об'єктивується в інших людях, у продуктах культури й таким чином виходить за власні межі. Відтак пояснення потребує і буття, і небуття людини. Здобутки філософії й людинознавства дають підставу сподіватися, що психологія досягне цієї мети в майбутньому.

Трансформаційно-активістська позиція А. Стеценко. Долається недолік культурно-історичної теорії діяльності – ігнорування етико-політичних аспектів життя людини, утверджується позиція (Transformative Activist Stance), де вихідним поняттям є суб'єктність (Stetsenko, 2016а, 2016b, 2018, 2019, 2020а, 2020b). *Суб'єктність* (agency) – “безперервний зв'язок індивідуального з соціальним, у процесі якого люди створюють світ, де кожна людина має значення як дієва особа соціальних практик, й самих себе” (Stetsenko, 2020, р. 5). Суб'єктність у цьому процесі запускає ланцюг безперервних трансформацій, де люди спільно, в єдиному процесі конструюють світ і себе таким чином, що кожен здійснює свій внесок і виявляє свою значимість в сукупному просторі соціальної взаємодії. Трансформується “онтологічний фундамент... самої реальності” (Там само, р. 9). Остання “дається актом її прийняття” (Stetsenko, 2016а, р. 255), або, точніше, “актом завоювання” (Stetsenko, 2016b).

Традиційна психологія відриває людину від світу й характеризує її з огляду на місце, яке вона посідає в соціальній ієрархії. Ігнорується здатність людини приймати власні рішення, прокладати свій шлях у житті, наділяти світ

значеннями й мати у світі значення. Поза увагою залишаються соціальні практики, котрі здійснюються історично, спільними, позначеними індивідуальними внесками зусиллями, й стають формою нового життя і нового ставлення людини до світу. “По суті, кожен акт буття, пізнання й діяння кожного індивіда змінює умови діяльності інших людей” (Stetsenko, 2016а, р. 203). Світ постає співтворчістю, людина – унікальністю, породженою процесами безперервної взаємодії з ним. Суб'єктність окремої людини поєднується з суб'єктністю співтворців соціальних практик в історичному розвитку та нескінченному перетворенні останніх. “Суб'єктності надається світоформування й історико-створювальна роль” (Stetsenko, 2020, р. 7). У цьому полягає відхід від марксизму, а також від школи Л. С. Виготського, де суб'єктність недооцінювалась через різні, зокрема політичні, причини (Stetsenko, 2005), й де втрачається індивідуальний рівень буття (Stetsenko, 2016а). Водночас конкретизується ідея М. Бахтіна про вчинок як сутнісний спосіб людського буття: “Кожна людина змінює світ кожним своїм вчинком, людина змінюється у конкретному акті творення” (приватне повідомлення).

За здатністю співпрацювати й практикувати в умовах доступу до необхідних культурних інструментів усі люди є рівними. Це питання не тільки теорії психології, це питання самого існування світу, проблеми якого демонструє соціальна несправедливість, а криккість – нинішня пандемія. Концептуально-аналітичний компонент трансформаційно-активістської позиції поєднується з політичним в межах етико-онтологічної епістемології (Stetsenko, 2018). Заперечується бігевіоризм, біологічний редукціонізм у психології, робляться наступні кроки в подоланні картезіанського “суб'єкт-об'єктного” протиставлення та філософському баченні людини.

За К. Марксом, щоб пізнати світ, потрібно його змінювати. Насправді пізнання і діяльність – це один і той самий процес агентності. Немає знань, відокремлених від взаємин людей зі світом, від їхньої позиції в структурах та конфліктах соціальних практик, є небайдужі, творчі, глибоко особистісні й водночас соціальні знання-буття-дії, під час яких людина як співавтор соціальних практик змінює світ й себе саму. Світ – “часова тканина, зіткана спільною практикою людей та їхніми вчинками” (Stetsenko, 2020, р. 8). Індивідуальне зливається з колективним в динамічному потоці

Таблиця 2

Проблемне поле культурно-історичної психології у світлі теорій
Ф. Л. Гонзалеза Рейя, Т. Тео, А. Стеценко

Теорія	Характеристика теорії		
	провідне поняття	відношення “суб’єктивне – об’єктивне”	пояснення природи психічного
Теорія суб’єктивності Ф. Л. Гонзалеза Рейя	Суб’єктивність (сенси, переживання)	“Суб’єктивне – переживання, сенси – об’єктивне”	Суб’єктивний простір як система культурно-історично зумовлених індивідуальних і колективних конфігурацій
Теоретична психологія Т. Тео	Суб’єктивність (суб’єктивність), агентність	“Суб’єктивне – агентність – об’єктивне”	Суб’єктивність як контекстуальна основа конкретного культурно-історичного часу
Трансформаційно-активістська позиція А. Стеценко	Агентність (суб’єктивність), соціальні практики	“Суб’єктивне – агентність як вчинок – об’єктивне”	Суб’єктивність як агентність у формі безперервних трансформацій людини і світу

безперервних, зумовлених суб’єктивністю, трансформацій. Кожна людина несе в собі історію людства й позначає її своїми вчинками як наповненими її прагненнями, цінностями, принципами, зобов’язаннями; вчинок – акт творення людиною світу з одночасним творенням нею самої себе (Stetsenko, 2019). Кожна історична епоха ставить людину перед викликом й кожна людина повинна зайняти стосовно цього свою позицію (Stetsenko, 2020b). В етичному змісті цього процесу – у вчинку, – криється відповідальність людини за долю світу і її шлях до майбутнього. Щоб знати, хто вона є, людині потрібно вчиняти – змінювати світ і себе саму. Психологія має сказати людині, якій їй належить бути, щоб вивести суспільство зі стану колапсу, в якому воно перебуває.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Фундатори культурно-історичної психології Л. С. Виготський і О. М. Леонт’єв по-різному пояснюють природу і сутність психічного, зовсім іншим є пояснення

В. А. Роменця. Теорії Ф. Л. Гонзалеза Рейя, Т. Тео, А. Стеценко дають змогу бачити відстань, яку проходить ця дисципліна відтоді. Проблемне поле культурно-історичної психології наповнюється новим змістом (*табл. 2*).

Отож утверджуються нові позиції, вводяться нові поняття, по-новому трактується відношення “суб’єктивне – об’єктивне”. У структурі психологічних знань відбуваються помітні зміни¹⁰. Привертає увагу, що одні й ті ж поняття вживаються у різних значеннях.

Позиції культурно-історичної психології. Ф. Л. Гонзалез Рей оголошує конфігурацію суб’єктивності тотожною у всіх людей, спільнот, соціальних інституцій, саму ж суб’єктивність тлумачить як самочинну реальність, що характеризує здатність людини бути суб’єктом свого життєвого шляху. Відтак уникає властивого Л. С. Виготському протиставлення “біологічне – соціальне”, проте не долає закид на його адресу “замкнувся у колі свідомості” (О. М. Леонт’єв). *Коло свідомості розмика-*

¹⁰ Ймовірно, дається взнаки “антропологічний поворот”, котрий відбувається в гуманітарних науках на рубежі ХХ – ХХІ століть й заявляє про себе “як перехід від макроаналітики у вивченні людини і культури до мікроаналітики” (Гусельцева, 2014б, с. 374–375). Саме так і відбувається: Ф. Л. Гонзалез Рей, Т. Тео, А. Стеценко наголошують на ролі індивідуального в соціальному. В дослідженнях процесів прийняття рішення це перехід до з’ясування індивідуально-психологічних особливостей протікання цього процесу (Kononovych, Myasoïd, 2020). В історико-психологічному дослідженні – перехід до аналізу внесків конкретних вчених у психологічне пізнання (М’ясоїд, 2016а). Ця стаття складається у річчій саме такої тенденції. Досліджується місце створеної психологом теорії у цьому процесі, стверджується: психологія – “авторська” дисципліна.

ється у просторі все тієї ж свідомості. Теорія суб'єктивності Ф. Л. Гонзалеза Рейя є логічним наслідком останніх ідей Л. С. Віготського. *Не йдеться про ні про людину, котра, за В. А. Роменцем, здійснює своє життя вчинковим чином, ні про світ у його спів-буттєвому уречевленому існуванні.*

Т. Тео згадує Л. С. Віготського, коли говорить про індивідуальне як перетворене соціальне. Та для нього він представник традиційної психології, нездатної адекватно схарактеризувати суб'єктивність з притаманною їй агентністю. Далі стверджує, що в ліберальному суспільстві остання постає як пристосування людини до вимог суспільства й що психологія має стати теоретичною дисципліною гуманістичного змісту, котра досліджує суб'єктивність, вбираючи в себе досягнення людинознавчих дисциплін, досвід мистецтва, з огляду на питання онтології, епістемології, етики, естетики, й показує людині шлях до майбутнього. *Як і Ф. Л. Гонзалез Рей, Т. Тео характеризує психічне з огляду на співвідношення індивідуального і соціального, не говорячи про спосіб буття людини у світі. Про те, що програма психології описаного ним змісту реалізована у творчості В. А. Роменця, він не відає.*

А. Стеценко намагається поєднати ідеї Л. С. Віготського і О. М. Леонтьєва в позицію, провідними поняттями якої є суб'єктивність та соціальні практики. Індивідуальне у процесі практик поєднується з соціальним. Пізнання світу конкретною людиною постає знанням-буттям-дією, що у своєму етичному наповненні є вчинком. Покликання психології – відкрити людині можливості її буття й переконати, що процесом власної активності вона змінює і себе, і світ. *Л. С. Віготський і О. М. Леонтьєв, натомість, стверджують: індивідуальне у психології – не первинне, а вторинне, похідне від соціального, явище.*

Поняття вчинок у позиції А. Стеценко так само постає у зовсім іншому, ніж у творчості В. А. Роменця, змістовому наповненні¹¹.

Позиція А. Стеценко начебто протистоїть актуальному наразі у США гаслу BLM (“Black Lives Matter” – “життя чорних важливі”) гаслом ELM (“Every Life Matter – “життя кожного важливе”). Із Т. Тео її поєднує упевненість, що ідеї психології, опановуючи людьми, дають їм змогу змінити і своє життя, і суспільство. У творчості Л. С. Віготського подібну функцію виконувала марксистська ідея “переробки людини”. А. Стеценко і Т. Тео також апелюють до К. Маркса, вже по-іншому інтерпретують його ідеї, водночас, як і Л. С. Віготський, вдаються до психологізації суспільних процесів. Як і на етапі становлення культурно-історичної психології, *психічне постає в координатах соціального, а не історичного часу.* Назва цієї дисципліни, як і раніше, не відповідає її змісту.

Ф. Л. Гонзалез наголошує на закріпленні суб'єктивності в соціальних структурах, та якщо останні – “суб'єктивний простір”, то об'єктивного як такого немає. Т. Тео стверджує, що суб'єктивність щільно переплітається з суспільно-економічним як об'єктивним, водночас протиставляє індивідуальне соціальному. За А. Стеценко, індивідуальне – це і є соціальне, та коли вчинком людина одночасно змінює і себе, і світ, то це світ саме цієї людини, а не дійсність в її об'єктивному існуванні. *Загострюється основна проблема психології, котра фіксує необхідність схарактеризувати суб'єктивне з огляду на об'єктивне.* За кожною спробою вирішення цієї проблеми криються особливості мислення автора теорії психічного. *Психологічне пізнання здійснюється історико-логіко-психологічним чином.*

Ідеї Ф. Л. Гонзалеза Рейя, Т. Тео, А. Стеценко свідчать: *проблемне поле культурно-історичної психології розширюється, проте не поглиблюється.*

¹¹ Говорячи про вчинок, А. Стеценко посилається на рукопис М. М. Бахтіна (Бахтин, 2019). В. А. Роменець, читаючи рукопис, погоджується: кожен психічний феномен, включаючи думку, є вчинком, із сукупності вчинків складається людське життя, світ стає буттям в його “змістовності й неповторній фактичності” (Роменець, Маноха, 1998, с. 133–138). Та вчинок – не тільки “турботливе мислення”, це реальна культурно-історична дія у світі, котрий їй чинить опір; вчинком людина долає опір; *світ набуває власне людської форми існування* (Алієв, М'ясоїд, Фурман, 2012). Відмінність між ідеями М. М. Бахтіна і В. А. Роменця чітко фіксує М. С. Гусельцева: “У своєму трактуванні вчинку він виявляється ближчим до живої історії та культури, тому що вчинок для нього слугує центральною зв'язуючою ланкою людини зі світом, а в концепції М. М. Бахтіна це опосередковувальна ланка між світом об'єктивних цінностей і суб'єктивних переживань” (Гусельцева, 2011, с. 97). А. Стеценко подає вчинок у суб'єктивному вимірі, й у цьому не самотня (див.: Леонтьєв, 2011; Татенко, 2006, 2011; Титаренко, 2016; Тульчинский, 2020). Про об'єктивний вимір вчинку, з огляду на ідеї В. А. Роменця, говорять, аналізуючи теорію діяльності О. М. Леонтьєва (Соколова, 2012), та розуміння вчинку В. А. Роменцем є іншим, і саме культурно-історичним. Це ж саме стосується спроби показати близькість у трактуванні вчинку В. А. Роменцем і С. Л. Рубінштейном (Балл, Нікуленко, 2012).

Основна проблема і наріжні поняття культурно-історичної психології.

Ідеї Ф. Л. Гонзалеза Рейя, Т. Тео, А. Стеценко поєднує поняття *агентність*, відповідника якому в теоріях Л. С. Виготського, О. М. Леонтьєва, В. А. Роменця немає. Поняття вводить фундатор критичної психології К. Хольцкампа (Osterkamp, Schraube, 2013). Традиційну психологію він відкидає через “субстанціалізацію людини”; відштовхується від положення К. Маркса про зумовленість психології людини суспільно-економічними умовами її життя; поділяє визначення О. М. Леонтьєвим діяльності як опосередкованої психічним відображенням форми взаємин людини з дійсністю й закликає досліджувати суб’єктивність, котра “вплетена в життя суспільства”, з метою пробудити в людині усвідомлення необхідності боротися за вирішення соціальних проблем (Holzkamp, 2013b). Англійським словом “agency” перекладачі його праць передають німецьке “Handlungsfähigkeit”. За К. Хольцкампом, це “здатність кожної людини діяти, не підпорядковуватись нормам суспільства, а в умовах співпраці з іншими здобувати контроль за власними умовами життя” (Holzkamp, 2013a, p. 20). В теорії К. Хольцкампа поняття *агентність* вказує на внутрішнє джерело людської активності.

Л. С. Виготський не відповідає на запитання, що змушує людину діяти, а ідея його “натурального” в розвитку відкриває можливість думати, що активність людини зумовлена не культурно-історичними, а якимись іншими, наприклад, біологічними чинниками. Це ґрунтовний недолік теорії Л. С. Виготського. О. М. Леонтьєв його помічає й мотивом діяльності вважає предмет потреби – те, що перебуває в оточуючому людину світі й має матеріальну або ж ідеальну форму. Саме предмет потреби спонукає людину діяти. Це означає, що психологія людини перебуває у полоні зовнішніх сил. К. Хольцкампа, якому було важливо наголосити на здатності людини діяти, не випадково відмовляється від поняття

“деятельность” О. М. Леонтьєва. Німецькою це безособове “Aktivität” (“активність”, “діяльність”, “пожвавлення”).

Аналіз Т. Тео творчості К. Хольцкампа (Тео, 2018) показує, що його власні міркування про суб’єктивність ґрунтуються на притаманному К. Хольцкампу розумінні агентності (“ability to act”). Ф. Л. Гонзалез Рей не знаходить в позиції К. Хольцкампа характеристики генезису, будови, функціонування суб’єктивності в житті людини, й агентність (agency) в його теорії означає вже зовсім інше – здатність людини бути суб’єктом свого життєвого шляху (González Rey, 2019b). А. Стеценко посилається на К. Хольцкампа, коли говорить, що діяльність людини вносить “матеріальні зміни, включаючи створення нових об’єктів і патернів дій” (Stesenko, 2016a, p. 203). Проте агентність у її теорії – не здатність діяти, а процес, в межах якого водночас змінюється і людина, і світ. За А. Стеценко, таким чином моністично долається картезіанське “суб’єкт-об’єктне” протиставлення. Та якщо образ світу залежить тільки від дій людини, то й мовиться лише про образ.

У співвідношенні суб’єктивного та об’єктивного перевага віддається суб’єктивному. Функцію опосередковування відношення “суб’єктивне – об’єктивне” тепер виконують не поняття *культурний, знак, значення, переживання* (Л. С. Виготський), *предметна діяльність* (О. М. Леонтьєв), а наповнене різним змістом поняття *агентність*. Відтак про об’єктивне у його співвідношенні із суб’єктивним йдеться в теоріях К. Хольцкампа і Т. Тео; в теоріях Ф. Л. Гонзалеза Рейя і А. Стеценко об’єктивне виглядає породженням суб’єктивного. *Моністичного вирішення основна проблема психології не знаходить.*

“Мову можна порівнювати із зором”

(Потебня, 1993, с. 163). А. Стеценко називає свою позицію Transformative Activist Stance, неодноразово посилається на праці О. М. Леонтьєва, проте послуговується терміном “agency”, а не “activity”¹². Пишучи російською,

¹² О. М. Леонтьєв скаржився, що англійське “activity” не передає зміст його поняття “деятельность” (приватне повідомлення). Тому що “у німецькій мові поняття «діяльність» (Tätigkeit, Aktivitäten) і активність (Aktivität) диференційовані, тоді як у французькій і англійській «діяльність» – це «активність» (activité; activity). Термін тут один, а смислонаповнення може бути зовсім різним – вроджена активність, внутрішня активність, мовна активність, творча активність, духовна активність і активність як діяльність” (Гусельцева, 2013, с. 259). Проте не складність передачі англійською мовою леонтьєвського поняття “деятельность” змушує А. Стеценко вдатися до поняття “agency”, вона вкладає у це поняття власний зміст. У Стенфордській філософській енциклопедії “agency” передається як “інтенційна активність”, “ініціатива агента”, “суто людська дія”, “агентність поза ментальними уявленнями”; далі характеризуються види агентності: “ментальні”, “епістемологічні”, “загальні”, “колективні”, “релятивні”, “штучні” (Schlosser, 2019). З огляду на складнощі, англійське “agency” у цій статті подається засобами абетки української мови.

передає його словом “суб’єктність” (див.: Stetsenko, 2020, аннотація). Англійською це “subjectivity”, хоча в англо-російському словнику (<https://eng-rus.slovaronline.com>) ані серед значень, ані серед синонімів слова “agency” відповідника “суб’єктність” немає. Далі – більше. “Subjectivity” російською передається і як “суб’єктність”, і як “суб’єктивність” – поняттями різного значення. У тих же значеннях (загалом: “здатність діяти” і “внутрішній світ”) вони вживаються в україномовному психологічному дискурсі (див.: М’ясоїд, 2013, с. 725). Термін “subjectivity” – центральний і в теоріях К. Хольцкампа, Т. Тео, Ф. Л. Гонзалеза Рейя, й тільки зі змісту їхніх теорій можна зрозуміти, що К. Хольцкамп і Т. Тео говорять про суб’єктивне у його співвідношення з об’єктивним, Ф. Л. Гонзалез Рей – про самодостатність суб’єктивного, а А. Стеценко – про суб’єктність, але надає цьому терміну значення, якому немає ні англійського, ні російського, ні українського відповідника. *Поняття психології щось означають тільки в межах теоретичної конструкції, кожна з яких має свого автора.*

Праці К. Хольцкампа перекладають англійською, Ф. Л. Гонзалез Рей, Т. Тео, А. Стеценко цією мовою викладають свої теорії. Вживаються одні й ті ж слова, проте у різному значенні. *Мова психолога – це сама психологія в її індивідуалізованому вираженні.* Її справді варто порівнювати із зором, й так само – з мисленням: *за значеннями слів, якими мислить автор теорії психічного, криється певний світогляд – бачення місця психічного у взаєминах людини зі світом.* Характеризуючи ідеї Ф. Л. Гонзалеза Рейя, відзначають, що його поняття “subjectivity” хоча й передається російським словом “суб’єктивність”, утримує в собі зміст поняття “суб’єктність”, проте в іншому, ніж у побутуючому в сучасній російській психології, значенні: “Російськомовну суб’єктність можна трактувати як конструкцію суб’єкта, характерну для культури Нового часу і капіталістичного суспільства”, натомість в теорії Ф. Л. Гонзалеза Рейя йдеться про “вбудованість суб’єктивного в соціальні структури” (Бусьгіна, Ярошевская, 2020, с. 70, 71). Але ж *об’єктивне підпорядковується суб’єктивному, джерелом активності людини вважаються внутрішні чинники, про історичне не йдеться.*

Ф. Л. Гонзалез Рей, Т. Тео, А. Стеценко намагаються подолати суперечність між суб’єктивним та об’єктивним, однак *моністичного вирішення основна проблема психології, котра фіксує необхідність узгодження цих понять, не знаходить.* У мові цих вчених не має відповідного слова. У В. А. Роменця таке слово є і це – *вчинок!* Властива людині суб’єктивність розуміється принципово по-іншому. *Відповідно іншою є культурно-історична психологія.*

Автори праць у царині культурно-історичної психології тільки починають дивитися у напрямку, куди титанічними зусиллями й ідеями непересічного змісту вже проклав широку дорогу видатний український вчений¹³.

ЧАСТИНА II. ТЕОРІЯ ВЧИНКУ

Як врятувати ідеї В. А. Роменця від спотворень, а його творчість від забуття? Як довести, що саме Володимир Андрійович, а не хтось інший, вибудував систему культурно-історичної психології? Як показати місце його ідей у поступі психологічного пізнання? Тільки викладати ідеї вченого, досліджувати особливості його мислення, висвітлювати, якою він бачив психологію, і яким внеском позначив цю науку, й рухатися далі. Психологічне пізнання триває безкінечно.

Методологічна оптика дослідження складається під час вивчення творчості та викладу ідей В. А. Роменця (М’ясоїд, 2012, 2016а, 2016в; Мясоед, 2013а, 2013б, 2016а), написання наукової біографії вченого (М’ясоїд, Шатирко, 2016) й постає як *концепція історичного метатеоретичного аналізу психологічного пізнання* (М’ясоїд, 2015). Згідно з концепцією, психологічне пізнання є історико-логіко-психологічним процесом, що здійснюється на епістемологічному підґрунті й пролягає у напрямі від дуалізму до дедалі змістовнішого монізму; етапами цього процесу є способи вирішення основної проблеми психології, котра фіксує необхідність схарактеризувати суб’єктивне з огляду на об’єктивне; закономірності процесу висвітлює мислення автора теорії психічного під час вирішення цієї проблеми. Задаються орієнтири аналізу внесків у психологічне пізнання, здійснених конкретними вченими. В історико-психологічних дослідженнях це перехід “від макроаналітики

¹³ Повний перелік праць В. А. Роменця, включаючи статті в енциклопедіях, виступи, рецензії, а також посмертні видання праць подаються в бібліографічних покажчиках: Праці..., 2016; М’ясоїд 2016г; Мясоед, 2016б.

до мікроаналітики” (див. виноску 10). Потрібно довести, що, завдячуючи творчості В. А. Роменця, проблемне поле культурно-історичної психології більш, ніж суттєво розширюється і поглиблюється, й що назва цієї дисципліни відтепер починає відповідати її змісту.

Гіпотеза дослідження полягає в тому, що культурно-історична психологія у версії В. А. Роменця конструюється процесом творчості вченого, котрий, перебуваючи у діалозі з попередниками, здійснює непересічної ваги внесок у психологічне пізнання, водночас висвітлює вектор й відмітні особливості цього процесу.

Позиції концепції дослідження – підґрунтя авторської ідеї, заглиблень у проблемне поле культурно-історичної психології й наступних кроків, що здійснюються з урахуванням попередніх спроб аналізу текстів В. А. Роменця.

Виклад основного матеріалу дослідження та отриманих результатів. В. А. Роменець простежує становлення *ідеї вчинку* в історії культури Заходу і Сходу, репрезентовану фольклором, релігією, живописом, музикою, скульптурою, архітектурою, художньою літературою, правом, політикою, ідеологією, філософією, наукою, подіями історії, діями історичних осіб, життєвим шляхом мислителів, “норовом” та “історичним духом” кожної епохи – від Стародавнього Світу до кінця ХХ століття. Вчений доводить, що гаслом психології є звертання до людини, залишене давніми греками на стінах храму Аполлона у Дельфах “Пізнай саму себе”; що вона рухається “від міфології через філософію до науки”; що її центральною проблемою була і залишається проблема людини; що саме у вчинку “водночас розкривається вся психіка людини”, що потрібно з’ясувати місце, роль і призначення психіки у людському бутті й показати, що історичний шлях психологічного пізнання – це шлях людини до самої себе. Для цього потрібно знайти “структурний порядок у фактичному матеріалі, опертий на певний принцип”. Це принцип історизму, котрий несумісний ні з “антикваризмом” – сприйманням минулого через минуле, ні з “презентизмом” – оцінкою минулого з позицій сучасного. “Минулим треба оволодіти, щоб зробити його своїм надбанням”.

Рухаючись цим шляхом, В. А. Роменець вступає в діалог з кожним, хто позначив психологічне пізнання вагомим внеском, висвітлює

сповнені драм і злетів пошуки людиною відповіді на запитання, що вона собою являє, як реалізує свої взаємини зі світом, як рухається у намаганні збагнути себе і смисл свого існування. Завершення першої праці утримує в собі початок другої, завершення другої – початок третьої... Охоплюється матеріал, непосильний для пересічного розуму. Історична й власне теоретична лінії творчості вченого переплітаються, розходяться і сходяться, утворюючи теорію, зміст якої характеризують теорії творчості, історії все-світньої психології, історичної психології, життєвого шляху людини, філософія минулого, теорії джерел людського життя, людини як натхненної особистості, канонічної психології. Попри розмаїття позицій, це одне й те ж пояснення природи і сутності об’єктивізацій психічного у вчинку як наріжному способі історичного буття людини в культурі, що перебуває в процесі невпинних поглиблень (*табл. 3*).

Серед фактично неосяжного матеріалу потрібно виокремити дотичний до **мети дослідження** – схарактеризувати творчість В. А. Роменця й поглибити уявлення про предмет культурно-історичної психології. Мета зумовлює **завдання**: викласти ідеї вченого у вигляді певної послідовності й подати його теорію вчинку в цілому; показати, як він вибудовує предмет культурно-історичної психології, як вирішує основну проблему цієї дисципліни та якими її темами наповнює цей напрям психологічної науки; висвітлити відмітні особливості його мислення й окреслити місце теорії вчинку у поступі психологічного пізнання. У цьому зв’язку досліджується епістемологічне підґрунтя творчості В. А. Роменця, вводиться принцип причетності як наріжний у висвітленні історії психологічного пізнання, здійснюється спроба обґрунтування антропологічного підходу в психології.

Свою першу “Історію психології” В. А. Роменець завершує словами: “Перед сучасною психологією виникає завдання: розкрити відношення, де компонентами є ЛЮДИНА – ВЧИНОК – СВІТ, де вчинок не просто опосередковуюча ланка, а всеохоплюючий зріз буття” (Роменець, 1978, с. 422). Насправді, це його власне завдання, кроками вирішення якого стає його кожна наступна історико-психологічна праця. Розпочинаються вони з аналізу інтерпретацій вчинку римлянки Лукреції Тріціпітіни. *Образ людини в історії культури стає прообразом теорії вчинку В. А. Роменця.*

Таблиця 3

Періодизація творчості В. А. Роменця

Періоди творчості	Зміст періоду	Теорія вчинку	Праці (дата публікації)
	Зародження ідеї вчинку		“Людина і подвиг” (1964); “Вчинок і проблема детермінізму у вітчизняній психології” (1965); “Фантазія. Пізнання. Творчість” (1965)
I	Ідея вчинку	Теорія творчості	“Психологія творчості” (1971); “Аналіз творчого процесу” (1972). “Виховання творчих здібностей у студентів” (1973), Історія психології (1978)
II	Вчинковий принцип дослідження історії всесвітньої психології та його розгортання	Теорія історії всесвітньої психології	“Історія психології Стародавнього світу і середніх віків” (1983); “Історія психології епохи Відродження” (1988); “Історія психології епохи Просвітництва” (1993); “Історія психології XIX – початку XX століття” (1995); “Історія психології XX століття” (1998)
		Теорія історичної психології	“Історія психології епохи Відродження” (1988); “Історія психології епохи Просвітництва” (1993); “Історія психології XIX – початку XX століття” (1995); “Історія психології XX століття” (1998)
III	Теорія вчинку як система систем	Пропедевтика теорії вчинку	“Історія психології XIX – початку XX століття” (1995)
		Теорія життєвого шляху людини	“Жизнь и смерть в научном и религиозном истолковании» (1989); “Історія психології XX століття” (1998)
		Філософія минулого	“Історія психології XX століття” (1998)
		Теорія джерел людського буття	розділи “Оснoв психології” (1995); “Історія психології XX століття” (1998)
IV	Психософія вчинку	Теорія людини як натхненної особистості	“Історія психології XX століття” (1998)
	Канонічна психологія	Канонічна психологія	післямова “Оснoв психології” (1995); “Історія психології XX століття” (1998)

Образ людини в історії культури і творчість В. А. Роменця.

Будучи збезчещеною Секстом Тарквінієм, сином царя, й взявши з чоловіка та батька клятву, що вони помстяться за наругу, Лукреція Тріціпітіна заколола себе у них на очах. П. П. Рубенс увіковічує цю подію полотном “Тарквіній і Лукреція”. Подія трапилась у 590 р. до н. е., її наслідком стає падіння царської влади. В. А. Роменець вбачає у ній “наскрізний історико-психологічний феномен”, а в її інтерпретаціях – “головний напрямок психологічних пошуків на основних етапах становлення людської культури” (Роменець, 1983, с. 40). Цицерон, говорячи про Лукрецію, вказує на “неписаний закон етичних відносин”, переступаючи який, людина вдається до самопокарання. У Тіта Лівія інше пояснення: Тарквіній долає опір Лукреції, погрожуючи їй ганьбою (покладе поруч голе тіло вбитого ним раба й розкаже, що вона зраджує чоловікові). Августин римській честі протиставляє християнську доброту: згвалтовані християнки смерть собі не заподіюють – те що трапляється з тілом, не стосується душі; той, хто вбиває себе, порушує заповідь “не убий”.

За В. А. Роменцем, античність і середньовіччя перебувають на *ситуативному рівні становлення знань про людину*: на зміну *ситуації значень* приходить *ситуація конфлікту*, наступною стає *ситуація колізії*. Епоха Відродження – *мотиваційний рівень*: драмою “Збезчещена Лукреція” В. Шекспір показує, що і жертва, і злодій страждають від роздвоєності між покликком до життя й суворістю моралі. Лукреція не витримує страждань і гине, Тарквіній витримує, проте його карає об’єктивний хід подій. ХІХ і ХХ століття – *дійовий рівень*: суб’єктивність вже не важить: у повісті О. С. Пушкіна “Граф Нулін” повідомлення про спробу спокусити героїню викликає сміх у присутніх, у її чоловіка, коханця й у неї самої. Наступний крок ілюструє твір “Тарквіній і Лукреція” І. Франка, де акцентується увага на помсті римлян родині царя за заподіяне його сином. *Висвітлюються*

історичні, у формі образів культури, рівні становлення знань про людину.

В. А. Роменець проєктує *вчинок самопожертви* Лукреції на психологію конкретного історичного часу й говорить: антична Лукреція розплачується смертю за втрату честі, середньовічна вважає, що її душа залишається незатьмареною, ренесансна поринає у вирій боротьби мотивів й не може прийняти рішення. Надалі *ситуація* стає “компонентом дії як вихідної позиції тлумачення всього того, що відбувається з людським вчинком” (Там само, с. 34). Продовжуючи, можна припустити, що Лукреція часу *дії* – психології ХІХ – початку ХХ століття, шукає спосіб покарати гвалтівника, а часу *післядії* – психології ХХ століття – перебуває у стані глибоких переживань і потребує допомоги психолога¹⁴.

Образ людини в історії культури постає характеристикою психології епохи. Образ закономірно змінюється – і в історії культури, і у творчості В. А. Роменця. Саме таким чином образ людини стає знаннями про людину.

Етичний закон, про який говорить Цицерон, – своєрідне *табу* епохи, в яку випадає жити Лукреції. За З. Фрейдом, табу створює бар’єр проти інцесту, а порушення табу стає історичним джерелом *почуття провини, моралі, культури* в цілому (Фрейд, 1991). За цією логікою, Лукрецію згубило почуття провини, її вчинок – *моральна дія*. В. А. Роменець вже у своїх перших працях наголошує, що першим феноменом людини є *моральність*, а про табу говорить: воно “стосується не долі окремої людини, а всього того, що її оточує, що вона знає про це оточення” (Роменець, 1983, с. 128). Отже, моральність вчинку не в факті порушення етичного закону, а в його змісті та спрямованості. *Лукреція потрапляє в полон ситуацій значень й адресує свій вчинок людям*. За З. Фрейдом, історія культури – історія “сублімації потягу”, пригнічуючи свою сексуальність, людина намагається опанувати природою, передовсім власною, та мета не досягається, тому культура робить людину агресивною, перешкоджає їй любити, жити

¹⁴ У цей період творчості В. А. Роменця ідеї післядії ще немає. Вона з’являється в “Історії психології епохи Просвітництва” (1993), потім в “Історії психології ХІХ – початку ХХ століття” (1995), а розгортається в “Історії психології ХХ століття” (1998), де чітко лунає: *зміщення акценту на складових ситуації вчинку – це психологія Первісного суспільства, Стародавнього світу, середньовіччя; на складових мотивації – психологія епох Відродження, Бароко, Просвітництва; на складових дії – психологія ХІХ і ХХ століття; на складових післядії – психологія ХХ століття*. Це *періодизація історії всесвітньої психології на підґрунті вчинкового принципу* (Роменець, 1989).

вільно й посилює почуття провини (Фрейд, 2013)¹⁵. В. А. Роменець називає таке тлумачення культури “психологізуванням в поясненні людської природи”, наслідком якого стає “стратифікація психіки” й втрата “особистісної цілісності”. Сам же виток почуття провини знаходить не всередині людини, а у міжлюдських взаєминах, у феномені “поневолення”: намагаючись знайти опору в житті, одна людина намагається позбавити самотності іншу, натомість втрачає власну, “вина й виникає з цієї суперечливості обставин” (Роменець, Маноха, 1998, с. 373–384). *Почуття провини виникає на межі морального й аморального й висвітлює драматизм людського буття.*

3. Фрейд досліджує співвідношення біологічного і соціального в психіці людини, В. А. Роменець – культурно-історичний спосіб її буття. У першому випадку постає *теорія несвідомого*, у другому – *теорія надсвідомого*, якою за своєю суттю є теорія вчинку. *Вчинок самопожертви Лукреції – перша образна модель теорії.* Надалі це безліч образів, створених силою людського духу, де кожен говорить В. А. Роменцю про моральний або ж аморальний зміст буття людини. Серед них – образ Просперо з драми В. Шекспіра “Буря”: щоб примирити ворогів, герой обеззброюється, і це вищий рівень моральності й водночас її самоліквідація: наявність моралі означає, що примирення не відбулося. “Хто примножує мораль, той примножує смуток” (Роменець, Маноха, 1998, с. 750). *Історія всесвітньої психології позначена вчинками самопожертви та їхніми наслідками.*

Образ Великого Інkvізиторa В. А. Роменець знаходить не тільки в “Братях Карамазових” Ф. М. Достоєвського, а й в кожному великому творі світової культури, де мовиться про історичну поведінку людини. Це – *друга модель теорії вчинку.* Виразно Образ Великого Інkvізиторa лунає в культурі Відродження: людина оголошується титаном, однак право титана вчиняти відповідно до намірів та бажань обертається можливістю застосувати будь-які засоби, коли на його шляху стоїть інша людини. Образ Великого Інkvизи-

тора уособлює втрату титаном своєї величі у намаганнях ліквідувати самотність інших людей. Начебто людяна епоха є “повною протилежністю людяності”. Використовуючи когось іншого як засіб досягнення своєї мети, людина втрачає себе, одна людина зникає в іншій. Це той самий “феномен поневолення”, його ілюстрацією стає скульптура Мікеланджело “Переможець”. “Оскільки переможець повністю підкорює іншу людину («ворога»), він ліквідує своєрідний зміст переможеного і його перемога втрачає сенс” (Роменець, 1988, с. 11).

Очікуваного результату *дія* не приносить, людина залишається “роздвоєною”: чогось прагне, а коли досягає, бачить марність своїх бажань. В. А. Роменець наголошує: доки вчинок триває, людина не знає, якою вона є, куди рухається, як і задля чого живе. По справжньому вона пізнає себе тільки тоді, коли аналізує співвідношення між очікуваним й отриманим, усвідомлює причини успіхів і невдач, оцінює здобутки і втрати. На цьому підґрунті виробляється нове “вчинкове настановлення” – *психологія самопокарання.* Показовим для В. А. Роменець є сюжет “Преступлення і покарання” Ф. М. Достоєвського: переживання скоєного виводить головного персонажа на шлях *самопокарання і переможення.* Так само відбувається в історії: людство пізнає себе за наслідками своїх дій, а вони невтішні. Відбуваються пошуки засобів зцілення, що можна досягти лише шляхом *катарсису* – об’єктивації вчинку. На цьому підґрунті постає героїчне діяння.

Герой не знає повноти об’єктивних залежностей, ототожнює світ з ідеалом, де перший уявляється йому “лабораторією”, а до людей він ставиться як “до комах”. В образі культури конкретного історичного часу виражається прагнення людини перетворити незалежну ситуацію на залежну. Постає проблема співвідношення самовизначення людини й визначення її об’єктивним світом. “Справді так! Герой страждає від суперечностей, але він герой тому, що їх долає (як титани Відродження) й визначає себе у виборі” (Роменець, 1995а, с. 16–17). Героїчним діянням є

¹⁵ З часом З. Фрейд змінює точку зору й заявляє, що в основі моралі лежить не почуття провини, а *страх перед втратою любові.* Однак далі зізнається: “Чому мені, а також моїм шістьом дорослим дітям доводиться бути цілком порядними людьми, завжди залишалося для мене абсолютно незбагненим” (цит. за: Джонс, 1996, с. 310). І. Кант не дарма називав “моральний закон” разом із “зоряним небом”, річчю, що викликає “здивування й благоговіння”. В. А. Роменець дію цього закону досліджує упродовж усієї творчості. Аналіз інтерпретацій вчинку самопожертви римлянки Лукреції Тріціпітіни – початок цього шляху.

учинок Ісуса Христа. Теорія вчинку В. А. Роменця отримує свою наступну й водночас завершальну образну модель.

Учинок Ісуса Христа, як і учинок Лукреції Тріціпіни, – *учинок самопожертви*, проте його зміст незрівнянно глибший: *культура світу народжує образ переображення людини*. “Переображення вбирає в себе осягнення всього, що діється у світі, сенс того, що діється, й визначення історичного спрямування людства <...>. Це образ, що показує саморозкриття світу” (Роменець, 1995а, с. 21). Світ – “Суб’єкт-Бог”, який через людину пізнає свою сутність, *людина – орган самопізнання світу*. Христу протистоїть “макрокосмос з усіма його чуттєвими принадами”, його зваблюють спокуси, найвідоміша з них знаходить відображення у темі Великого Інквізитора – темі диявола, знищення духовного матеріальним. Однак він озброєний “Словом Божим” – усвідомленням гідності людського існування, тому спокуси тільки зміцнюють його переконання, посилюють його аргументацію й не перешкоджають нести людям “Божий закон” – *закон моралі*.

“Героїзм передбачає служіння вселюдському, а воно може бути тільки у сфері духовній, боротьба за яку точиться у сфері матеріального” (Там само, с. 20). Людство не розуміє героя і карає, він перебуває у “страхотливій самотності”. Щоб виконати свою місію – урятувати людей від загибелі, йому потрібно прийняти на себе всі їхні страждання. Для цього він має дійти *екстазу*, піднесення. Індивідуальне підноситься до вселюдського, людське існування наповнюється смыслом. “Смерть героя в її узагальненні є смертю для цінностей нижчих і є життям для цінностей вищих” (Там само, с. 596)¹⁶.

Христос намагається врятувати людей від загибелі, бере на себе усі їхні страждання, та вже грецька міфологія показує, що героєві доводиться розплачуватися за добро, яке він робить людям. Героя наслідують, проте повна вірність його учинню неможлива, інтерпретація – “творчо варіативна”, кожен вкладає у вчення свій смисл, новий час вимагає нових учень, а

“люди залишаються самі собою”. В. А. Роменець вдивляється у полотно І. Босха “Несіння хреста”. Окрім Ісуса Христа та “жалісливої жінки”, тут гротекстно фігурують “філістер”, “гордий васал”, “ідеолог”. Христос ніби ніяковіє за людей, заради яких іде на Голгофу: він віддає себе служінню духовному, люди ж перебувають у гонитві за матеріальним... Христа зраджують: “Це історична психологія! <...>. Зраджує не один учень, зраджує все людство” (Там само, с. 26).

Життя віддане за людей не марно: учинок Христа відкриває людині усвідомлення її буття як *гідності*. “Розгадати сенс героїчного подвигу – це означає розгадати спочатку характер історії, визначити її сенс” (Там само). Відкривається можливість вийти за межі чуттєво даного, осягнути відношення між посеїбичним і потойбичним, усвідомити, що світ відкривається людині разом із появою її у ньому, що народження людини є водночас народженням світу в його *моральності*. Потойбичне набуває форми поцейбичного, один світ постає у зв’язках з іншим, співвідношення світів показує канонічне зображення Богоматері з немовлям у руках. Вона не притискає немовля до себе, а зі скорботою віддає світу, начебто знаючи, що Боголюдину чекає шлях блукань, поневірянь і страти. “Моральне людина здобуває своєю кров’ю” (Там само, с. 581).

Шлях переображення людини В. А. Роменець ілюструє композицією, в центрі якої стовп світла, що йде від багаття, де в муках конає людина. Світло бореться з пільмою, розриває химерні ворожі сили, підноситься догори... Проглядається силует людини, котра також, у стовпі світла, підноситься – до світла, де вже немає ні мук, ні ворожнечі. *Не все так безнадійно: людина через страждання піднімається до незатьмареного, трансцендентного*. Життя людини є об’єктивно трагічним, але так само об’єктивним є її намагання переступити межі буття в його матеріальності й вийти до буття в його ідеальності.

Коментуючи тексти В. Шекспіра, котрий передає переживання Лукреції Тріціпіни через споглядання нею полотна на тему Троянської

¹⁶ У цьому місці В. А. Роменець цитує Біблію: “Той самий камінь, який знехтували будівники, став наріжним” (Пс. 117:22). Л. С. Виготський ці ж самі слова виносить як епіграф до праці, де обґрунтовує розуміння психології як науки, що слугує перетворенню людини в процесі побудови соціалістичного суспільства (Виготський, 1982г). В. А. Роменець також говорить про перетворення людини, але про *історичне* перетворення, в процесі наріжного, вчинкового способу її буття. *Серед двох версій культурно-історичної психології тільки друга відповідає назві і суті цієї дисципліни*. Для В. А. Роменця “камнем, яким знехтували будівники”, є *історична психологія*: у поступі людини виробляється нове бачення світу й висвітлюється її місце у цьому процесі.

війни, В. А. Роменець кидає фразу: “За всі віки, що пройшли відтоді, людина не змінилась” (Роменець, 1983, с. 30). Людина не змінилася, з огляду на дію, проте вчинок – триває, на часі *післядія* – “совість” вчинку. “До цього часу людство переживає свій єдиний одвічний вчинок – своє духовне формування” (Роменець, 1995а, с. 534). *Вчений говорить про психологію переображення.*

Образи Лукреції Тріціпітіни, Великого Інквізитора, Ісуса Христа, виокремлені В. А. Роменцем в історії культури людства, – моделі його теорії вчинку у формі психології самопожертви, психології самопокарання, психології переображення. Водночас це знання про людину, що здобуваються на підґрунті теорії вчинку й послідовно розгортаються у працях В. А. Роменця. Погляд вченого на людину далеко не оптимістичний, оптимізмом у його творчості є віра в силу духу людини й сподівання, що теорія психології допоможе їй досягти переображення. Теорія вчинку – саме про це.

Знання про людину у викладі В. А. Роменця, більш ніж суттєво, відрізняються від знань у викладі Л. С. Виготського, О. М. Леонтєва, а також Ф. Л. Гонсалеса Рейя, Т. Тео, А. Стеценко (див. частину I статті). *Як і має бути в культурно-історичній психології, це знання культурно-історичного наповнення й водночас – культурологічний підхід в тлумаченні історії психології й психології загалом*¹⁷.

Творчість В. А. Роменця – поступ наочно-образного й абстрактно-логічного мислення водночас із поверненнями до висловленого і вже на іншому рівні й у іншому місці продовженого. Складно організована теорія вчинку (див. табл. 3) надалі подається як послідовність позицій, підпорядкованих меті і завданням цього дослідження. Позиції подаються мовою автора теорії.

В. А. Роменець: історія психології як історична психологія. Витоки психології губляться у глибині століть, поділ її історії на “донауковий” і “науковий” етапи є умовним. Людина спостерігає за собою від моменту самоусвідомлення й відображає свої спостереження

в образах народного світогляду, міфах, релігійних уявленнях, художніх творах, мистецтві, теоретичних системах. “Наука не може своїми методами вичерпати повністю все багатство природи людини, її душі” (Роменець, Маноха, 1998, с. 40). У неї немає переваг над іншими формами психологічного пізнання. Психологи останніх століть “ніби втратили предмет своєї дисципліни в наукових пошуках; психологія має повернутися до самої себе. Психіка є не тільки інструментом пристосування до середовища. Вона є життям людини, переживанням, ставленням до світу і має власне багатство” (Роменець, 1995б, с. 101–102). Психологія неминуче повертається до проблем, які постали ще на зорі людства. “«Блудний син» повертається до свого «батька»” (Там само, с. 103).

Психологія крокує від міфології через філософію до науки, “бере на себе печалі і турботи філософії, виправдовуючи те центральне положення, яке їй відводить сучасна класифікація наук” (Роменець, 1989, с. 36). Слід зануритись у культурні надбання людства, виокремити проблеми, над якими століттями б’ється людська думка, дослідити способи їхнього розв’язання, показати людині, що шлях, котрий вона торує, – це її шлях до самої себе, що свідченням цьому є її вчинок. “Вчинок витлумачено як спосіб самодетермінації в людській поведінці на основі самопізнання й самостворення в формуванні смислу життя як психологічної проблеми. Ця ідея імпліцитно міститься у всесвітній психології, в її історичному русі” (Роменець, 1993, с. 4). Тому що вчинок – “*архетип* загальнолюдської культури” і саме йому належить стати “логічним осередком побудови системи психологічних знань” (Роменець, Маноха, 1998, с. 353).

В історії культури спочатку вчинок береться зі сторони ситуації, потім – мотивації, далі – дії, зрештою, – післядії. Ситуація вчинку відповідає психології Первісного суспільства (ситуація значень), Стародавнього світу (ситуація конфлікту), Середніх віків (ситуація колізії); мотивація – психології Відродження

¹⁷ В. А. Роменець критично оцінює категоріальний аналіз історії психології М. Г. Ярошевського: потрібно досліджувати не категорії психологічного мислення (Ярошевський, 1985), а місце і роль психічного у конкретно-історичному способі людського буття, яким є вчинок. Тоді на перший план дослідження виходить *проблема людини* – так, як її виражає “дух часу” (Й. В. Гете). Це не “соціокультурна атмосфера” і не “інтелектуальний клімат роботи вченого” (Boring, 1950), це – *поклик людського самопізнання*, що, об’єктивуючись, постає як *культура людства*. Відкривається можливість бачити історичний шлях людини, принцип бачення – зміщення акценту в інтерпретаціях вчинку.

(мотивація як така), Бароко (боротьба мотивів), Просвітництва (прийняття рішення); вчинкова дія – психології XIX – початку XX ст. (мета, засіб, спосіб дії); післядія (інтеріоризація, катарсис, преображення) – психології XX ст. Складаються ситуативний, мотиваційний, дійовий та післядійовий рівні становлення психологічних знань. Перший характеризує етап міфологічної і філософської психології, другий – філософської, третій – наукової психології, четвертий – сцієнтизм у психології та його подолання. “Характер епохи визначає характер епохи, а вчинок – важливі риси епохи <...>. Психологія визначається історією і визначає саму історію <...>. Історія психології є своєрідним дзеркалом..., в якому відбиваються події психологічної історії людства” (Роменець, Маноха, 1998, с. 739, 69, 896).

Гармонія властива психології Стародавнього світу, психологія Середньовіччя схиляється в бік теологічно вираженого ідеального, психологія епохи Відродження намагається повернути втрачене, психологія останніх століть віддає перевагу матеріалізму над ідеалізмом. Набуває популярності ідея інтеріоризації, пояснюється перехід матеріального в ідеальне, про ідеальне не йдеться. Людина втрачає “велику здатність до рефлексії, заплутується в хаосі стосунків з жаданими предметами матеріального світу, роздирається і роз’ятрюється суперечностями” (Роменець, 1995а, с. 32). Покликання психічного полягає у тому, щоб “крізь чуттєвий бруд бачити чистий світ буття”, людина ж продовжує залишатися у світі чуттєвого. Ідеал залишається “трансцендентно віддаленим” від його реалізації. “Це – фата моргана, міраж, який зникає при наближенні до місця, де він, здавалося, перебував” (Там само, с. 11). Звідси “трагізм історії”, яка показує “незбагненну ригідність історичної поведінки”, а тому “нікого й нічому не навчає”. “Можна говорити про абсурд історичної поведінки людини” (Там само, с. 12).

Історична психологія лунає в “Психології народів” В. Вундта, працях Л. Леві-Брюля, Дж. Фрезера, Е. Тейлора, О. Потебні... Висвітлюється, що “субстанційною основою людських учинків” є народ. Залишається “показати вчинкову дію, яка виходить із духовної субстанції людства, народу й стає самодостатньою” (Там само, с. 596). Консолідуючим чинником народу є фольклор, це і продукт народної творчості, і основа його самосвідомості, вираженої у творах представників народу. В українського народу це Ф. Прокопович, Т. Г. Шевченко, М. В. Гоголь, І. С. Нечуй-Левицький, Леся Українка... Природу вони зображають не просто як середовище життя, а як рівну людині істоту. “Людина бачить у природі спільне із собою” (Світ..., 2012, с. 16). У художніх образах виявляється “архетип існування народу” й він дає себе знати “до сьогоднішнього дня”¹⁸. “В душі історичної психології народ є тим, що він знає про себе зі своєї історії, як він усвідомлює свій сучасний стан і з якими сподіваннями він дивиться в майбутнє” (Роменець, 1995а, с. 30).

Історична доля народу, його характер, світогляд, мова, мораль, звичаї визначають історичну стратегію дії. У цьому процесі відбувається взаємозбагачення й експансія культур. Поряд з позитивними з’являються негативні наслідки: унаслідок “механізму проєкції” ідея “зла” переноситься на інші народи; наслідком “механізму уніфікації” стає ліквідація “світоглядного плюралізму”. Експансію культури здійснює “вихідний народ”, так виникають світові імперії. Передовсім у поневолених народів викристалізовується вселюдське. “Люди шукають і прагнуть єдиного Бога й через це прагнення більше наголошують на тому, що їх поєднує, а не на тому, що їх роз’єднує <...>. Протиборству народів протиставлено ідеальну сферу, в якій багатства вистачить усім” (Там само, с. 27). Феноменом історичної психології народів є культ особи.

¹⁸ У іншому місці В. А. Роменець говорить про “вчинковий архетип культури”, про те, що за ним криється відношення “посейбічне – потойбічне”. Стародавній Єгипет поневолений потойбічним світом і кладе усі свої сили для побудови “вічних палів буття” – пірамід. Стародавня Греція теж віддає данину потойбічному: загиблі будь-що мають бути похованими. Християнство знаходить “палі буття” в душі людини, середньовіччя на цьому зосереджується, а Відродження відкриває цінності вже в самій людині, перевага віддається посейбічному. Епоха Бароко наголошує на важливості чуттєвого світу, але смисл і велич людського існування вбачає у потойбічній сутності. Цінністю Просвітництва, попри “войовничий атеїзм”, є ідея Бога. Атеїстична тенденція переходить у XIX століття й приносить з собою орієнтацію на матеріальні цінності. XX століття доводить цю тенденцію до абсурду. Місце Бога займає людина й наділяє себе абсолютною владою над усім. Знову постають одвічні питання буття людей... “Головне протиріччя історії – у прагненні людини розв’язати проблему взаємовідношення трансцендентального і феноменального, потойбічного і посейбічного – залишається і вирішуваним, і не вирішуваним” (Роменець, 1995а, с. 620).

Це і “опора буття” народу, і “дивне дзеркало”, в якому він бачить себе. Тому з часом начебто спам’ятовується, здійснює “перепоховання” розвінчаної особи, як це мало місце у випадку із Й. В. Сталіним. Народ підносить власну гідність, проте від культу особи не відгороджується. “XX століття набуло у цьому сенсі *демонічного* характеру: здавалось, ніби культурі особи самі рухають людську історію” (Роменець, Маноха, 1998, с. 65).

Для пояснення історичної психології можна було б взяти на озброєння ідею “втечі від свободи” Е. Фромма, проте людина втікає не від свободи, а від ситуації. “Людина, яка має свободу, буде стояти на смерті і ніколи її не віддасть. Але тут мовиться про істинну свободу, її належне усвідомлення, пов’язане з трагічним переживанням гідності людини, яка осягла всезагальне і зуміла виразити його в неповторній, унікальній, оригінальній формі” (Там само, с. 72). Відтак потрібно звернутися до “безсмертної опори буття”, яка “у продуктах діяльності, в іншій людській істоті, більш точно – *в сукупному людському існуванні, в історичному русі людства*” (Там само, с. 54).

Людство прагне до єдності й має два шляхи – або уніфікація, або поступ до “унікального і разом з тим усезагального буття”. У цих же напрямках пролягає історія психічного – історія людства. У XX столітті перший шлях є засадничим, він наскрізь проймає людську свідомість й виражається у всіх формах ідеології – від мистецтва до філософії. Людина прагне досягти “монолітності в ідеях”, натомість настає “тотальність мислення і поведінки”. Соціально-економічні формації цього століття – соціалізм і капіталізм – форми монолітності: “У першому випадку – ідеалізм (рух від ідеології до поведінки), у другому – матеріалізм (рух від виробництва до ідеології)” (Там само, с. 55). Ідеологія тут “є певною формою життя, його змістом, навіть самим життям”. Марксистська ідеологія, яка перемагає на теренах колишньої Російської імперії, перешкоджає пошукам людиною вселюдського як субстанційного¹⁹. Суперечність між приватною і суспільною власністю, яку вона намагається

вирішити, – проблема не тільки економіки, а й психології. Людина прагне “зробити світ своїм”, перебуває у гонитві за примарним, не здогадуючись, що її гідність – у самому світі, “адже увесь світ є ідейною, психологічною властивістю особистості”.

На часі “принцип взаємної творчої доповнюваності матеріального та ідеального у тлумаченні людського ества”, котрий “указуватиме на своєрідність зв’язку цих двох засадових аспектів, або рівнів, людського життя як індивідуального, так і соціального. Саме така творча доповнюваність і забезпечує повноту людського існування без будь-якого обмеження виявів життєдіяльності, адже кожен із них є невід’ємним атрибутом людської істоти. Такий підхід до історичної психології та історії психології дає можливість чітко зрозуміти особливості різних форм історичної діяльності людини, а також необхідність появи того або іншого психологічного вчення” (Там само, с. 33–34).

У вченні З. Фрейда виразно лунає “комплекс провини” XX століття. Це – вияв “безпорадності людини перед стихією суспільного життя, яке вона творила несвідомо” (Роменець, Маноха, 1998, с. 69). У психології постають “антигуманістичні” спрямування: бігевіоризм, гештальтпсихологія, рефлексологія, реактологія. Поява гуманістичної психології з її ідеями людського самовизначення та самоздійснення не рятує становища. Самовизначення може бути “катастрофічно злочинним”, а ідея самоздійснення “досить абстрактна. В ній абсолютизується окремо взята особистість у відриві від її соціальної природи. Терміни «самоздійснення», «самореалізації» мають преформістський відтінок і вказують на розгортання вже наявного змісту” (Там само, с. 736). Людина діє в ім’я великих, проте духовно відчужених цілей, політизується, позначає свій шлях світовими війнами, голодоморами...

Феноменом психології XX століття є науково-технічний прогрес і розбудова великих міст, та водночас нищать пам’ятки культури... Людина діє задля власної вигоди, могутні технології, які виробляє, скеровуються проти природи, вона “не залишає нічого недоторка-

¹⁹ На відміну від психологів-марксистів, якими були Л. С. Виготський і О. М. Леонтьєв і якими, на їхню думку, залишаються їхні послідовники – Ф. Л. Гонзалез Рей та А. Стеценко, В. А. Роменець бачить усі недоліки психології, котра зосереджується на матеріальній стороні людського життя. Це справді теорія історичної психології, а не психологічна інтерпретація економічного вчення К. Маркса. Вчений повертає психологію лицем до історичного, духовного, ідеального, показує, що психічне як ідеальне має власну цінність, свій сенс у світі людського буття, є реальною силою й суттю історії людства в її русі та втіленнях, водночас утримує в собі можливість переображення людини. У цьому полягає пафос теорії В. А. Роменця, пафос усіх його творчих пошуків.

ного в самій Природі й гине разом з нею” (Роменець, 1995а, с. 601). Те, що відбувається, відбувалося й раніше, це “канон історичної поведінки”, виражений образом Великого Інквізитора, проте саме у ХХ столітті питання життя і смерті доходить крайньої межі, здається, начебто людина “готує себе до космічної катастрофи”.

Психологія ХХ століття – психологія дії, та дія “сліпа”. Сподівання на післядію, але ж “всі шпарки перекрито в душі так, що немає можливості для усвідомлення провини. Вона не може проникнути в людину й закрутити моральну спіраль, а якщо ця мораль і закрутиться, то покаже лише безвихідь моральних відносин і зведе їх до відносин базарних. Це показують головні повороти історії ХІХ і ХХ ст.” (Там само, с. 602). *Повороти історії ХХІ століття демонструють те ж саме.*

І все ж роль післядії непересічна: “Людина переживає те, що вона сама здійснила, виробляє нові настановлення для майбутніх учинків, і саме на ґрунті післядії виявляється справжня психологія людини <...>. Так постає предмет психології в культурологічному підході <...>. Ставиться завершальний акцент у формуванні психічних феноменів і розкривається дійсне багатство людських духовних сил. Післядія постає також феноменом історичної психології” (Там само, с. 51, 600). І це вже *психологія переображення*, котра вбирає в себе “не тільки духовну ситуацію, а й мотивацію, дію, післядію, включаючи *суспільні канони поведінки*” (Роменець, Маноха, 1998, с. 60). Передумови є: кожна епоха усвідомлює себе через своїх мислителів, теорія психології так само – спосіб її самоусвідомлення. “*Людина приходить до самої себе після великого кола блукання у пошуках самої себе. Такою приходить психологія до завершення ХХ століття*” (Там само, с. 83).

Людина через психологію повертається до самої себе, коли знаходить, що вчинок віддзеркалює культуру історичної епохи, стає подією у її житті, означає вихід на новий рівень взаємин зі світом, її духовне зростання, що одвічно триває процес, в якому висвітлюється природа й сутність властивого їй психічного. Таким є смисл післядійового рівня становлення психологічних знань. Психології належить подолати сцієнтизм, вийти за межі абстрактного гуманізму, повернутися лицем до людини й показати їй, у чому полягає смисл буття і як можна досягти повноти її буттєвості.

Теорія вчинку долає “песимістичну” фазу й прямує до “оптимістичної”. На часі – пос-

тання канонічної психології. Епоха піднімається до “найвищого світоглядного рівня”. Психологічна наука повертає собі справжній гуманістичний зміст, висвітлюється її “культурно-історична місія” – нагадувати людям про відповідальність за зроблене і не зроблене, за скоєне і згаєне.

Стає очевидною відстань, яка відділяє теорію вчинку В. А. Роменця від культурно-історичної психології у версії Л. С. Виготського, його учнів та послідовників. Дослідження об’єктивованої в продуктах культури людства історії психології, де теорія вчинку постає як культурологічний, наповнений принципом взаємної творчої доповнюваності матеріального та ідеального у тлумаченні людського ества, підхід перетворюється на дослідження історичної психології, де теорія вчинку є способом її пояснення. Культурно-історична психологія набуває свого справжнього змісту.

Словами про те, що епоха усвідомлює себе через теорію психології, що його власна теорія, долаючи песимістичну, прямує до оптимістичної фази, що на часі постановня канонічної психології – психології післядії, В.А. Роменець відкриває мету своїх наступних кроків: показати, що людина не приречена страждати й що у неї є можливість вийти на шлях переображення.

В. А. Роменець: людина – вчинок – світ. “Ідея вчинку імпліцитно міститься у всесвітній психології, в її історичному русі” (Роменець, 1993, с. 4). У логічній структурі вчинку ситуація показує залежність вчинку від значень, яким людина наділяє світ; мотивація свідчить про здатність людини здійснювати вибір, перетворювати незалежне в залежне й підніматися над ситуацією; дія є реалізацією відношення між метою і засобами її досягнення, перетворенням реальності з виходом людини в царину моральних відношень; післядія постає рефлексією й початком нового витка взаємин людини зі світом. “*Діалектичний перехід людини і світу – ось що таке вчинок. У такому випадку він виступає центральною категорією, і з нього слід розпочинати і ним слід завершувати систему психології*” (Там само, с. 150). *Категорія вчинку – інструмент осягнення вченим сутності і призначення психічного у світі.*

Учинок – спосіб укорінення людини у світ. Людина намагається злитися із безконечним змістом Всесвіту й утілити в ньому свою індивідуальність. Постають суперечності між макро- і мікросвітом. У філософії це проблеми відношення матерії і свідомості, безконечного

і кінцевого, абстрактного і конкретного, тіла й душі, сутності і явища, форми і змісту, свободи й необхідності... Суперечності не знаходять вирішення, філософія не бере до уваги, що немає окремих сутностей, а є учинок – взаємоперехід людини і світу, намагання людини подолати невідповідність ідеального матеріальному, суб'єктивному об'єктивному. Світ – неосвоєне, до якого, переступаючи власні межі, спрямовується свідомість. “Це можна розглядати як духовне становлення самої людини, як саморозкриття «великого світу», як всезагальний вчинок, відносно якого і людина, і сам «великий світ» виявляються... залежними феноменами” (Роменець, Маноха, 1998, с. 728). Світ сягає в просторову й часову безкінечність, вчинок відкриває його людині, котра, надає йому визначеності. “Мікрокосмос психологічно означає, що психіка міститься не тільки в тілі людини, не обмежується його контурами, а сягає в просторову й часову безкінечність, тому весь видимий людиною світ визначений нею. Отже, можна сказати, що світ великий (макрокосмос) розкривається через світ малий, що психологічний світ відкриває позицію бачення великого світу та є його самоспогляданням” (Роменець, 1995а, с. 82)²⁰. *Усе, що стосується буття людини у світі, є вчинковим процесом і його результатом.*

Антагонізм між світами виражається в пристрасності, потягах, творчому неспокої. Людина здійснює пізнавальні і практичні дії, та освоєне одразу ж вказує на неосвоєне. Настає усвідомлення, що це стан несвободи, у філософії лунають ідеї “втечі від свободи” (Е. Фромм), “покинутості і страху” (К. Ясперс), але ж людина на перших етапах своєї історії не випадково будує піраміди, на наступних створює нові технології, включається в нові форми комунікації, долаючи таким чином природні обмеження й намагаючись знайти опору в матеріальному світі. Насамперед це “опора в іншому”, індивідуальне поєднується з соціальним. “Самоствердження через комунікацію – ось завершальна формула, в якій може бути виражений загальний

смісл учинку в єдності його індивідуального і соціального моментів” (Там само, с. 736). Зосередження людини на самій собі веде до “трагедійної самотності”.

Усувається поділ світу на посейбічне і потойбічне, ноумен і феномен. Ноумен – поцейбічне, світ у його багатоманітті, де людина заявляє про себе і гуманізмом, і жорстокістю, і альтруїзмом, і егоїзмом, і любов'ю, і ненавистю... Водночас “великими феноменологічними сходами” піднімається до визнання права на самобутність інших суб'єктивностей, до усвідомлення, що моральність – необхідна умова існування і людини, і світу. Вчинок – вихідна ланка і рушій цього процесу. Макро- і мікросвіт, неосвоєне й освоєне, усе, що вважається протилежними сутностями, – абстракції, котрі не показують необхідність вчинку. Останній корінитися “в іманентній суперечливості буття”. Поступального руху вчинку надають ситуація і мотивація, дія і післядія показують, як саме він здійснюється. У ситуації відбувається “розкопування ноумена у глибину”, мотивація узгоджує свідоме і несвідоме, засоби цього процесу впливають із структури дії. Вчинок розкриває “приховані властивості світу”, тому коригується. І в індивідуальному житті людини, і в її історії вчинок триває перманентно, здійснюється і не здійснюється, висвітлюючи “структури історичного життя людей”.

Феномени життя постають значеннями, та людину вабить не феномен, а те, що криється за ним. Створюється “ситуативна напруга”, на зміну одним значенням приходять інші, однак рух до ноумена не припиняється. Світ у цілому складається із ситуаційних відношень, саме тут виявляється “буттєвий драматизм”. Суперечності між феноменом і ноуменом загострюються, ситуація переходить у мотивацію. Її форми різні, у кожній – свій вектор, людина потрапляє в стан “боротьби мотивів”, з якого виходить за участі емоцій та свідомості. Коли перевагу отримує якийсь мотив – це вже дія, де зникає і ситуація, і мотивація. Дедалі більше виявляється об'єктивність дії: предмет, на який вона спрямовується, диференціюється й стає

²⁰ Зв'язок між “великим” і “малим” світами В. А. Роменець пропонує уявити у вигляді кулі. Це “символ структурної і змістовної безкінечності об'єктивного світу”, де людина – “особистісний зріз” цієї кулі, а стосунки між людьми – розрізи кулі, що перетинаються в її осі. Людина прагне “перетворити особистісний зріз” у шар безкінечного буття й здійснює вчинок, світ входить у людину як її визначеність. Людина намагається поєднатися зі світом, утіливши у ньому свою індивідуальність. “Індивідуальне обмеження людського існування примушує його до екзистенціального розширення – охопити, включити в свою орбіту інші існування” (Роменець, Маноха, 1998, с. 728, 734).

засобом досягнення мети. З відношенням “мета – засіб” впливає характер вчинку. Засіб перебуває в царині міжлюдських взаємин, вчинок постає моральною дією. Встановлюється нове ситуаційне відношення, “здійснилась подія в людській психіці. У вчинковій спіралі виник своєрідний *канон поведінки*. Вчинкове коло завершене” (Там само, с. 733). За дією слідує післядія. *Вчинок триває перманентно*.

Найважливішим визначенням вчинку є комунікація: виникає соціальна спільність і “єднання всередині неї”. Злочинні форми комунікації – аж до знищення того, хто протистоїть єднанню в межах якоїсь спільності, висвітлюють аморальний, позбавлений справжньої соціальності смисл вчинку. Такими ж аморальними є такі форми комунікації як авторитарність, конформізм, деструктивізм. Смисл вчинку визначається його творчим характером: людина змістовно взаємодіє зі світом, освоює його й утверджує себе в освоєному. Творчість – учинкового характеру комунікація й водночас об’єктивація сутнісних сил людини; це безпосереднє вираження комунікації у вигляді різновидів діяльності, сутність якої полягає у розширенні впливу людини на предмети і події оточуючого світу. “Розгортається безконечна гама моральності або аморальності”.

Моральні максими – свідчення *свободи волі*. Людина звільняється від необхідності діяти під примусом ситуації, однак, отримавши свободу, не знає, що з нею робити. Це відзначає Е. Фромм, проте не показує, що свобода обертається втратою “прив’язаності до предметного світу”. Людина прагне відновити втрачене й досягти *катарсису*, очищення від “детерміністичної заплутаності”. Відтак вдається до *моральної творчості*, проте “зрозуміти, як у вчинковій здійснюється моральна творчість, не можна інакше, як помістити між ними (логічно) якусь велику прасилу, незрушний і стійкий потяг, що уособлює засади моральних відносин між людьми й виражається у вчинкові” (Роменець, 1995а, с. 589). Це Ерос – любов до істини, краси, добра – джерело власне людсь-

кого в людині. Любов, усупереч З. Фройдю, не зводиться до статевих стосунків: це здатність людини жертвувати собою задля інших, що заперечує статевість. Справжній вчинок – вчинок любові. У зіткненні з волею Ерос “прозріває”. Це “детермінізм вищого порядку”, котрий полягає у викликаному нестерпністю свободи поверненні людини до визначеності, “щоб відчутти себе живою істотою”. Ідеалізуючи об’єкт, любов стимулює *творчість*. Це не компенсація (З. Фройд), а природна трансформація любові. Закохана людина прагне перетворити світ відповідно до ідеалу, саме у вчинку любові формуються моральні риси людини. Ерос живить сприймання і перетворення світу, та протилежність між людиною і світом “залишається непере-моженою”. Тоді вона бере себе як матеріал творчого акту й “утілює в ньому свою самопожертву”. Індивідуальне підноситься до вселюдського, людина здійснюється як моральна істота у творчості ціною життя.

Вчинок здійснюється в умовах певної ідеології й залежить від науково-технічного прогресу: перша формує настановлення на відносини між людьми й зумовлює характер вчинку, другий визначає те, як саме він здійснюється. Це способи освоєння людиною світу і вони мають антигуманну спрямованість, що відбувається, коли ідеологія намагається “оволодіти головними важелями поведінки, щоб «дресировати» людські маси” (Роменець, Маноха, 1998, с. 894) й коли науково-технічний прогрес несе в собі загрозу людському існуванню. Комунікація втрачає “життєвість”, вчинок – сенс, котрий полягає у пошуку людиною адекватних засобів самоствердження, домаганні статусу неповторної індивідуальності. “Прагнення до неповторного, унікального є провідною тенденцією (закономірністю) людського буття, завдяки чому може бути виправданий його смисл. Адже саме неповторність існування постає джерелом людського руху до буття досконалого” (Там само, с. 824).

Людина у вчинковому процесі – суб’єкт, котрий перебуває у полі об’єктивних, історичних залежностей²¹. Світ наповнюється

²¹ В. О. Татенко, посилаючись на наявне у В. А. Роменця поняття суб’єкта, говорить про “суб’єкта вчинку”, з властивою йому “принциповою неможливістю вчиняти під впливом зовнішніх стимулів” (Татенко, 2006, с. 344). Протилежним чином прочитає тексти вченого Т. М. Титаренко: “Для нього (В. А. Роменця – П. М.) моральність, духовність формуються виключно під впливом зовні. Які впливи, така й людина” (Титаренко, 2006, с. 45). Насправді В. А. Роменець пише про “вияв суб’єкта”, де суб’єкт постає “у його дієвості – ситуаційній, мотиваційній, суто дійовій, а також післядійовій” (Роменець, 1995г, с. 10). *Предметом теорії вчинку В. А. Роменця є вчинок суб’єкта, а не не суб’єкт вчинку; згідно теорії, психічне – невід’ємний момент вчинкового способу буття людини у світі, де виявляє характерну своєрідність*. Випадки спотворень ідей вченого – непоодинокі (див.: М’ясоїд, 2019).

присутністю людини й набуває власне людської форми існування. Образ світу втілюється в оригінальному продукті, відображає рівень її історичного та онтогенетичного становлення, перебуває, як і сама людина, у стані перманентних змін. Предметне-практичне, міфологічне, естетичне, етичне, філософське, наукове пізнання – форми культури як історичного руху людини до самої себе. *Людина перебуває в учинку так само, як перебуває у ньому світ.* Найважливіша проблема світу – “створення цінностей, їх розподіл на основі визнання екзистенційної тотожності безлічі особистісних світів. Це найбільше диво – «відкритий» єдиний світ для всіх людей як поле їхньої суспільної діяльності. Вони вийшли з матеріального світу в особистісний, відчули необхідність об'єднання на основі єдиного світу, в якому вони опинилися. Це – найвеличніший факт <...>. Це відкритий світ, одне небо, справжній монізм як результат злиття, накладання, єднання безлічі «мікросвітів»” (Там само, с. 734–735). Психології належить розповісти про “великий монізм Всесвіту”; схарактеризувати людину як особистість, котра “сама себе відкриває”; долучити її до скарбів культури; донести світоглядні орієнтири дійсного переображення, які не в “суб’єктивній ізольованості”, а в унікальності єдності об’єктивного і суб’єктивного, універсального й унікального.

Предмет культурно-історичної психології В. А. Роменця – відношення “людина – вчинок – світ”. Предмет культурно-історичної психології у версії Л. С. Виготського, його учнів та послідовників – відношення “зовнішнє – опосередковування – внутрішнє”. У першому випадку людина характеризується з огляду на спосіб взаємин зі світом, у другому – з огляду на процеси, котрі пов’язують її із соціальною дійсністю, психічне постає у всезагальній і суттєво обмеженій системах координат. Принципово різною є категорійна рамка мислення у психології – принципово різними є теорії психічного. Культурно-історичним змістом наповнюється тільки перша.

В. А. Роменець: життя людини і філософія минулого. Життя вимірюється психологічним часом, фіксується плинністю подій. Це не тривалість, а наповнюваність, що визначає переживання людини як свідчення її “перебування у світі”. Подія реальна, та коли стає елементом досвіду – це вже ідеальне явище; реальне суперечливо поєднується з ідеальним у миті життя. Переживання миті – функція минулого і майбутнього, воно тим

яскравіше, чим більше мить наповнена подіями. “Основне зосередження, у якому переживається і виражається життя, у якому можна побачити дійсну пружину його розгортання у часі, є *вчинок*, і передовсім вчинкові форми розв’язання суперечностей” (Роменец, 2003, с. 70).

Мета вступає в суперечність із засобами її досягнення, уточнюється, змінюється, стає метою життя. Це вчинок, він триває перманентно, так людина розв’язує життєву задачу і здійснює своє призначення. Водночас долає свій егоцентризм у поступі “до вищої форми суб’єктивності, до осягнення її як світового зрізу, монади, мікрокосмосу. Від дитинства до дорослості простягнувся послідовний шлях взаємопереходу центрації і децентрації” (Там само, с. 75–76). Свої дії вона узгоджує з діями інших людей, дивиться на світ через призму власної позиції, вибудовує ідеальні моделі світу. Метаморфози, котрі з ними відбуваються, – метаморфози життєвого шляху. Змінюються ціннісні орієнтації людини, створюються підстави для здійснення вчинку – її духовного зростання. Коли потрапляє у ситуації, що перешкоджають руху життя, або, старіючи, інволюціонує, спостерігається повернення до колишніх форм поведінки. Минуле не щезає.

У дитинстві й підлітковому віці ціннісні орієнтації існують на основі бажань та потягів, у юнацькому віці формуються “абсолютні”, в зрілості, коли всезагальне постає у зв’язках із унікальним, – “реальні” цінності. Цінність унікального істотно зростає на етапі мудрості. “Людина стає в центр світу як його точка відліку і тому людське буття визнає найвищою цінністю. Це відповідає структурі вчинку, який розкривається на життєвому шляху при зміщенні акцентів із ситуації на мотивацію і далі на конкретну діяльність, спрямовану на індивідуальний предметний світ у неповторності і мінливості його рис” (Там само, с. 83). Повноти переживання буття людина досягає у творчій діяльності – розуміє іншу людину, долає однобічність свого характеру, виявляє універсальну обдарованість, котра полягає у самопізнанні і самовизначенні.

Справжні цінності життя розкриваються з огляду на “суворий критерій” – смерть. Зникають дитячі запитання, юнацькі пошуки ідеалу, частково втрачається досвід, натомість усвідомлюється, що потрібно жити вільно – для збереження творчого потенціалу, реалізації замислів, розширення горизонтів свого існу-

вання. Трагізм життя зводиться не до факту смерті, а до недосягнення його вичерпаності. Переживання страху смерті є свідченням справжньої цінності життя. “Глибинний мотив життя і смерті: самопізнання і самовизначення людини через творчість смислу життя – вищої форми самопізнання й самоздійснення світу” (Там само, с. 190). Смисл життя і всезагальний смисл буття поєднуються в спрямованості діяльності людини на служіння добру, творення цінностей, пізнання... Її неповторність – інструмент осягнення вселюдського. “Людина перебуває у світі, породжується цим світом, а через людину світ приходиться до пізнання самого себе” (Там само, с. 189).

Життя – справжній предмет психології, адже це психічні явища, від найпростіших до найскладніших. Спочатку це стани, зміна яких відбувається несвідомо, зрештою – усвідомлені переживання. “Дві стихії – свідомі й несвідомі – стикаються між собою, вносять сум’яття одна в одну, і людина помічає своє перебування у світі” (Роменець, Маноха, 1998, с. 607). Характер та особистість формуються під час розв’язування суперечностей між прагненнями і можливістю їхньої реалізації. Людина усвідомлює, що існує об’єктивний смисл подій і що він стосується її самої. Згодом, через “діяльні взаємопереходи зі світом”, їй відкривається особистісний смисл перебування у світі. У цьому русі народжується страх перед плином життя. Страху протистоїть любов. “На прикладі юнацької любові можна зробити психологічне визначення *смислу життя*. Це всеохоплююча жага, пристрасть, поза якою життя не мислиться” (Там само, с. 608). Життя без смислу неможливе, втрата смислу глибоко переживається, людина шукає новий смисл, він фіксується у характері й визначає її спрямованість. У зрілому віці вона здатна створювати ідеальну форму смислу, усвідомлюючи, необхідність духовного єднання з іншими людьми. Це “Верховний смисл життя, пошуки якого вимагають “величезної творчої продуктивності” і “самопізнавального процесу”. Коли для ідеального залишається мало місця, вступає в силу “психологія смерті”, утім “мудра людина думає про життя, а не про смерть”. Тоді немає страху смерті.

Самопізнавальний процес – відображення себе в іншому й іншого в собі. Це шлях від пізнання себе як відмінного від інших до усвідомлення свого місця у світі “через рефлексію самосвідомості, індивідуалізацію, цент-

рацію. Стає можливим бачити “не тільки самого себе, а й вселюдське”. Вселюдське – можливість для окремої людини бути всім, це і мета, і засіб творчості як пізнання, так і самопізнання та самотворення. Розум тут допомагає мало. “Смисл життя включає в себе несповідуване, і саме тому людина живе. Їй конче потрібна ірраціональність, адже вона наповнює душу почуттям піднесеного” (Там само, с. 623). Вчинком вона намагається осягнути безмежність буття і залишається “вічно заінтригованою”.

Пошуки смислу життя як існуючого потребують руху від феномена до ноумена. Людина потрапляє в царину невизначеності, губиться, відчуває страх смерті. Це поклик танатосу, котрому протистоїть лібідо. Лібідо – прагнення пізнати феномен, за танатосом криється ноумен. Одне постає поряд з іншим. “Ця єдність любові і смерті як єдність визначеності та невизначеності є вихідним предметом філософії, психології, мистецтва, художньої літератури та будь-якого іншого відображення світу” (Там само, с. 744). Людина “хапається” за визначеність, щоб подолати “самотність” й відчути себе “опертою на щось”. Найпершим опертям стає інша людина, для цього вона спочатку ототожнює себе з нею, а потім її поневолює. “Казка про рибалку і рибку” це ілюструє: стара прагне підкорити собі світ, знищує його самотійність й втрачає опору, тобто поневолюється. Звідси відчуття провини стосовно поневоленого, а потім і стосовно себе. Це шлях спокути, та за ним знову ототожнення і поневолення. Утворюється “порочне коло моралі”, що переживається як совість. Виходу немає, за одним феноменом моралі слідує інший.

У межах кола моралі постає ідея справедливості – міра співвідношення злочину і покарання, проте “жодне покарання не є адекватним злочину, тому ніякі покарання не викорінюють злочинів, оскільки є необхідною ланкою в розвитку кола провини” (Там само, с. 747). До цього ж кола належить каяття – стан між провинною і спокутою. Людина намагається відторгнути від себе зміст провини, та лишень глибоко переживається. Це шлях до ноумена, але ж бути водночас у ноумені й феномені неможливо. “Людина стихійно, несвідомо руйнує світ, щоб побачити його ноумен” (Роменець, 1993, с. 133). Убивство – крок у цьому напрямку, однак очікуваного результату він не приносить. Розірвати коло провини покликане милосердя, це – перехід до кола любові, а далі – до кола добро-

чинності. Той, хто чинить добро іншій людині, обмежує її здатність діяти самостійно, тому зворотною стороною добродійності є зло. Людина усвідомлює власну неміч і мстить за добродійність. Суспільство розбещує тих, кому дає славу і матеріальні переваги, особистість як така гине. Зовсім іншою стосовно добродійності є благодать: людина жертвує собою, щоб примирити протилежності, які роз'єднують людей. Так діє катарсис і на якийсь час витверезує учасників моральних відносин. У цьому ж полягає смисл творчості, де кожен акт – “очищувальна жертва як об'єктивація”. У колах моралі криються витоки творчого ставлення людини до світу.

Моральне продовжується в естетичному, і не менш суперечливо. У чудесному усе змішується з усім. Вектор з'являється у піднесеному, піднесене втілюється у чуттєвому, це знаходить відображення у живопису, де “зосереджена вся філософія людства”. Чудесне і піднесене говорять про унікальний й одночасно універсальний характер естетичного. “Кожне унікальне стискає в собі універсальне до єдиного образу і відтак включає в себе весь світ. Таким є достеменний смисл достеменного художнього образу” (Роменець, Маноха, 1998, с. 753). В одиничному належить осягнути все, однак цього не відбувається: герой твору зазвичай гине. Це ідея фатуму. Герой отримує покарання без вини: світ перевищує можливість окремої людини. “Життя тому є необхідно трагічним. Співвідношення універсальності та унікальності виступає тому як людська трагедія і оформлюється у відповідній трагедійній формі” (Там само, с. 754). Комедія начебто заперечує трагедію, насправді вона ще трагічніша за трагедію, де із загибеллю героя закінчуються його страждання. У такий спосіб виявляється “трагізм людської нездійсненності”.

Людина прагне до здійсненності й вдається до наукового пізнання дійсності. Для цього абстраговується від реальності, а потім намагається відтворити те, що втратила в абстракції. Створюються моделі світу, його “зрізи”, здійснюється антиципація, змінюються принципи композиції, та конче вказує на безконечне, так розпадаються одні і з'являються інші гешталти. Типізація дозволяє робити узагальнення на підставі індивідуальних особливостей

предметів, але нічого про них не повідомляє й стимулює пошуки того, що було втрачено в абстракції. Наукове мислення скуте ідеєю причинно-наслідкових зв'язків й породжує редукціонізм. “Наука шукає те, що повторюється, щоб зафіксувати закономірність, але все відходить від повтору і отримує приріст у вигляді якості, якої не було у вихідних компонентах” (Там само, с. 757). Про творчість не можна мислити суто науково, це спосіб з'ясування людиною своїх взаємин зі світом, джерела якого – у глибинах її буття. Всезагальне постає проєкціями, індивідуальне зникає, смисл життя не знаходиться. Вочевидь тому, що це рух у триваючому... “Є і минає. Таким чином постає філософія минушого” (Там само, с. 761).

За феноменом криється ноумен, породжується ситуативна конфліктність, виникає мотиваційне прагнення до дії... Субстанція тепер знає себе як “Qual, мучіння, яке прагне прояснення, щоб позбутися неясності”. Архетип – не історичне несвідоме (К. Г. Юнг), “суть архетипу полягає в його трансформації в тип, без чого субстанція не могла б «сама себе бачити»” (Там само, с. 723). Несвідоме виявляється через свідоме, “видимий світ” стає “символічним вираженням субстанції”, її зрізом, саморозкриттям, самопізнанням. Відбувається катарсис – очищення від Qual, однак повного очищення не настає, Qual “бажає повернутися до себе”. Постає архетип мотивації, виникає ціль, процес досягнення якої є переходом несвідомого у свідоме. Далі заявляє про себе архетип дії, котрий виливається у дію, щоб у ній зникнути, та цього не стається. З'являється архетип післядії. “Спершу тут виступає самоспоглядання матерії, вона знає себе як таку, що себе споглядає <...>. Це тут постають одні й ті ж очі, якими Бог дивиться на світ, а світ на Бога” (Там само, с. 725)²². Змінюються позиції бачення, світ виступає у нових формах самоспоглядання. Та “смуток по первісній батьківщині” не дає спокою. Це Qual, а далі – екстаз, злиття післядії з основою буття, і еманация, вивільнення творчої енергії. Qual виражає собою конче і безконче, є зрізом всезагального й окремого, містить у собі і феномен, і ноумен. “Точка, в якій все це поєднується, є людина. Вона виступає живим храмом Бога живого. Перетин феномена і

²² Це парафраз слів Г. С. Сковороди: “Господь бачить людину тими самими очима, якими людина бачить Господа”, В. А. Роменець їх часто повторює (Роменець, 1990, с. 285; Роменець, 1993, с. 479; Роменець, Маноха, с. 782, 898). Ідею великого українського мислителя продовжує великий український психолог.

ноумена – це і є людська природа” (Там само, с. 725–726). Основа всього – “правчинок як *архетип*, як форма *Qual*, що стає живим суперечливим людським учинком з його драматично розвиненими ситуацією, мотивами, дією та післядією” (Там само).

Філософія минушого охоплює всю систему психологічних знань, дає поглиблену інтерпретацію вчинку, характеризує його як універсальний і унікальний у кожній своїй миті акт, показує, що минуше народжується із лона абсолютного, тобто буття, освітлює подію й створює рух у триваючому, нагадує: ідею саморозкриття світу можна зрозуміти через аналіз відношення “вихідне буття – триваюче – минуше”. Триваюче тут – “книга” з математики, фізики, психології, філософії тощо, вона написана усіма мовами світу й не має ні початку, ані кінця, у ній записані всі історії світу, легенди, казки, вся історія культури. Принцип організації потребує вихідної точки зору, “аби читати цю книгу”. Рух точки зору створює “множину світів”, триваюче переповнюється внутрішнім напруженням, звідси поява свідомості. Потрібен “стрибок”, щоб порівнювати позиції, тому свідомість одночасно і неперервна, і дискретна. Завелика дистанція між позиціями – підстава несвідомого, зміна позицій викликає антиципацію – передумову пізнавальної діяльності людини. Стає зрозумілим відношення між онтологією та гносеологією. Людина конденсує у собі величезну кількість позицій і щоб виразити свою індивідуальність вдається до акту пізнання. Динаміку позицій уміщує в собі вчинок. Це провідна ланка психічного, позиція і акт єднання людини зі світом. “Кожна позиція відкриває можливість бачити світ, і світ стає видимим. У цьому світі можна, наприклад, визначити психічне як співвідношення позицій. Відтак і можливість нової психології” (Там само, с. 770).

“Тільки минуше наділяється красою. Тільки у минушому виправдовується добро. Тільки у минушому світиться істина <...>. Лише можливість втрати вказує на істинну цінність предмета. Всезагальна історія, історія окремих дисциплін має нетлінну красу минушого. Це краса є своєрідною, неповторною, незворотною. І кожне покоління починає спочатку, створюючи свою історію. І кожний є те, що він має в минушому – тимчасовому вираженні абсолютного. *Історичність* є найважливіша, центральна сторона минушого. Зрозуміти себе – увійти у минуше” (Там само, с. 762–763).

В. А. Роменець осмислює феномен життя, а також смерті, періоди життєвого шляху людини, кола моралі, в які вона потрапляє, формулює позиції філософії минушого, стоїть на порозі нових кроків. В культурно-історичній психології у версії Л. С. Виготського та його учнів є лише тема періодів психічного розвитку й то тільки у дитячому віці (Выготский, 1984а; Эльконин, 1989а). *Стає очевидним зовсім різний масштаб мислення у психології й відсутність підстав для порівняння.*

В. А. Роменець: психософія вчинку.

Одні люди керуються “зовнішньо-ситуативними”, інші – “внутрішньо-ситуативними” відносинами. У першому випадку висвітлюється залежно-незалежний характер ситуації й ситуативний рівень становлення особистості. Надалі це вже мотиваційний рівень: людина потребує визнання інших й утверджує своє буття. Дійовий рівень виражається у надіндивідуальних діях. “Головний психологічний феномен полягає в тому, щоб пройти через *індивідуалізм*, подолати його і піднятися до *вселюдського* <...>. Адже справжня особистість має вміщувати в собі увесь людський світ, вміти переноситися в нього і разом з тим залишатися сама собою” (Роменець, Маноха, 1998, с. 855). Це є найвищий рівень учинкового діяння: долаються ситуативні обмеження, ініціюється ситуація вчинювання, гармонійно поєднується зовнішнє і внутрішнє.

Теорії вчинку належить стати “психософією”, мета якої – подолати суперечність між гносеологічним та онтологічним визначеннями вчинку, пояснити “універсальний алгоритм” руху людини до вчинку, показати, як естатично, напружуючи усі сили, вона піднімається “сходінками буття”. “Ці сходінки – дивовижний *путівник у пізнанні світу* через учинок <...>. Запрошення пройти цими сходінками буття і є психософія вчинку” (Там само, с. 721).

Предмет психософії вчинку – творчість як засіб встановлення “паритетно-сутнісних” стосунків людини зі світом; об’єкт – людина, взята онтологічно, через спосіб буття. Найперша серед онтологічних категорій – натхнення. Учинок людини як “натхненної особистості” – подія, котра охоплює злет і падіння, знахідки і втрати, сподівання і розчарування. У ній вона знаходить конструктивний зміст, переживає усю гаму ставлень до світу, виявляє неповторну природу, об’єктивує свою творчу сутність, здійснює покликання, досягає можли-

вість відкрити для себе смисл буття. У плинності життя вона бачить неминучість смерті, та не вважає це трагедією, визнає протилежність феномена і ноумена, приходиться, зрештою, до втихомирення – смиренності, всепрощення, прийняття необхідності існуючого, що переживається як звільнення від будь-яких ситуативних обтяжень, як стан свободи. Виглядає неповторна природа особистості, здійснюється її розвиток, зреалізовується покликання. Особистість постає “достеменним суб’єктом власного життя”²³. Ситуація над нею вже не тяжіє, мотивація отримує вектор, дія стає творчістю, де людина утверджує свою гідність. “Гідність особи полягає в її *самобутності*, вона сама виступає ініціатором власної діяльності, яка позначається оригінальністю. Тут головний нерв особистості” (Там само, с. 854).

Коли результат діяння особистості стає дотичним до життя суспільства, учинок набуває суспільної вагомості, а коли перевершує межі конкретного часу – культурно-історичної цінності. Конечне переходить у безконечне, буття людини набуває унікального, оригінального вираження, відтворюється його вселюдський смисл, учинок підноситься до рангу канону й засвідчує свою трансцендентність.

Автор теорії вчинку свідомий того, що має постати логічна конструкція, яка завершувала б “оптимістичну” фазу теорії обґрунтуванням нового напрямку психології. Ідеї, що лунали раніше, – підґрунтя цього кроку.

В. А. Роменець: постання канонічної психології. Учинок – подія в житті людини, вона переображається, компоненти вчинку підносяться до найвищого рівня. Далі йде післядія, показує значення події й свідчить про “власну своєрідність” психічного, котра унаявлена в аксіологічному наповненні усіх – індивідуальної, соціальної, історичної – площин людського буття. “Психологія, що звертає свій погляд на такі взірцеві феномени, називається *канонічною психологією* <...>. Саме канонічна психологія має вмщувати у своїй

безмежній і разом з тим чіткій формі все багатство творчих пошуків у психологічній теорії загалом” (Роменець, 1995г, с. 605; Роменець, Маноха, 1998, с. 830).

Канонічними образами наповнені теми Євангелій, канонічний напрям у психології отримує культурологічні підстави. Образи “стосуються людської долі взагалі, її невідомого початку і невідомого кінця”, вказують на те, що людина з’являється в бутті, щоб збагнути істину. Усвідомлюється трагізм буття: істина не відкривається, на життя чатує смерть... Збагнути таємницю життя – означає знайти зв’язок між посеїбичним і потойбичним, саме про це – зображення Богоматері з немовлям у руках. Світ відкривається разом із появою у ньому людини, народження людини є водночас народженням світу. Висвітлюються два світи – “породжуючий і породжений”. Людина шукає шлях до першого, щоб збагнути другий. Це “корінний мотив” історичної поведінки: вона створює канон, через нього намагається збагнути смисл буття й створює вчення про нього – “яким воно є, яким воно має бути”. Коли вчення проголошує засновник релігії, “ідея канону постає в усій своїй чистоті”. З’являються учні, та кожен тлумачить істину по-своєму, а на канонічне запитання “Що є істина?” відповіді немає. Свідченням істини може бути чудо, воно вимагає віри, звідси переконання в справедливості вчення. Віра підносить людину над буденністю, у цьому й полягає її переображення: буденне стає для неї чудовим, а чудове – буденним.

Віруючій людині здається, що вона зрозуміла смисл свого буття, проте “розуміння є нерозумінням, а спроба порозумітися залишається непорозумінням”. Символом нерозуміння є Вавилонська вежа. Досягти канону, який “у злагоді між людьми”, не вдається, у цьому – “найгостріший феномен людського існування”. За поверховим відкривається найглибше, “та люди його не хочуть, навіть бояться бачити”. У намаганні пізнати потойбичне вони накопичують факти, а це тільки руйнує знання про

²³ В. А. Роменець говорить про людину історичну, логіка “і так, і інакше” тут не працює, інакше не було б історичної психології й філософії минушого, а був би хаос людських настановлень і дій. Тут працює “Велика Логіка Вчинку”, гаслом якої є ідея єдності всезагального, універсального і індивідуального, унікального (Роменець, 1995а, с. 531–540). Як людина може стати суб’єктом власного життя, коли у протистоянні зі світом останній “залишається непереможним”? Вона намагається перетворити незалежну ситуацію на залежну, потрапляє у “порочне коло моралі” і залишається, як та стара із казки, “біля розбитого корита”. Біля такого корита залишаються учні вченого, котрі виривають із логіки його міркувань думку про людину як суб’єкта власного життя і проголошують її останнім словом психології (див. виноску 20). *Місце для суб’єкта у житті знаходиться, але життя триває, і триває історично.*

посейбічне. Проголошення істини результатів наштовхується на супротив, тому замість того, щоб об'єднуватися, люди роз'єднуються. Коли визначення світу переноситься в царину ідеології, буттєві зв'язки між людьми переходять у ворожнечу. Люди роз'єднуються у поверховому, у найглибшому вони єдині. Буденна свідомість цього не знає, її поглинають пристрасті, людина заплутується у колах моралі, відповідальність покладає на "гріховність" спілкування, прагне до усамітнення й втрачає "буттєву опору", котра перебуває в інших людях. Вона страждає від неповноти вираження, видає свої думки за ідеї вселюдського значення, намагається нав'язати їх іншим, не розуміючи, що їх об'єднує "єдність буттєвої долі", що вселюдське є "спільним для всіх".

Наука відокремлює дійсне від легендарного, хоча легендарне – по-справжньому реальне, а реальне – лише можливість появи легендарного. Події отримують свій смисл лише через те, що настає згодом. Психологія досліджує психічне як закономірне й залишається поза цим процесом. До психічного як унікального звертається гуманістична психологія, хоча унікальне – не менш закономірне. Потрібно здолати цю "психологію Мюнхгаузена, що сам себе піднімає за волосся", збагнути "індивідуалізовану неповторність як таку, що є єдиним інструментом осягнення всезагального буття", здійснити "синтез індивідуального і всезагального", й повернути психології її справжній предмет – людину, котра крокує історичним шляхом самопізнання і переображення. Такими є завдання канонічної психології – психології післядії. Людина мусить увібрати в себе те, що зробила до цього (інтеріоризація), пережити, звільнитися від обтяжень (катарсис), вийти на шлях перетворення і світу, і себе (переображення). Тоді це вже інша людина й інший, позначений її присутністю, світ.

Система психології – "діжа з обручами", що "розсипається від фактів". "Те, що виступає у прощілинах (а також зв'язках) між руйнуванням і побудовою психологічної системи, між систолою і діастолою психологічного знання, і є певний канон – рушійна сила цього знання, архітектор системи та її

руйнівник" (Роменець, Маноха, 1998, с. 827). Це логічний осередок і цієї системи, і психології в цілому, він міститься в її історичному русі. Йому належить увійти в логічний осередок знання, підняти його до рівня системи, а потім подолати її як таку, що не відповідає його вимогам, через іншу, досконалішу систему. Кожна система посідає своє місце в загальному потоці знань, водночас вважається "єдино правильною" й тільки усі "разом вони виконують велику симфонію, присвячену осмисленню людського буття". Рух психології відбувається "через автономізацію теоретичних позицій, їх протиставлення для чіткого самовизначення, а далі – через їх канонізацію"²⁴. Будь-яка система проходить ці стадії, висвітлюючи "великий канон", яким є вчинок.

Канонічна психологія в кожному психічному феномені відшукує ознаки вчинкового поступу до канону. "Це вимога не теоретичної психології, а вимога життя. У вчинковому історико-психологічному поступі, а також у систематизації психологічних знань ідея канону є душею поступального руху. І саме вчинковий рух, зрештою, завершується канonom, який присутній у цьому вчинковому русі та є його сутністю, напругою становлення і, зрештою, метою" (Там само, с. 844). Канон "світиться" в ситуації, доводить її до повного розгортання, ситуація переходить у мотивацію, яка ідеально репрезентує реальне й спричиняє вчинкове осягнення ситуації. Останнє продовжується у післядії. Здійснюється перехід до вищих рівнів психічного. "Канон – не просто ідеалізований образ психічного життя, це сама діалектика наявного та очікуваного, того сучасного, в якому драматично перетинаються минуле і майбутнє" (Там само, с. 845).

Неканонічна дія позбавляє світ самотності. Це "дія-виробництво", що усього лиш безконечно формує нові потреби. Здійснюється процес з ознаками абсурду. У психології ХХ століття його репрезентують волюнтаризм і бігевіоризм: перший висуває ідею людини, що діє без огляду на світ, другий робить людину "порожньою посудиною", яка заповнюється результатами дії. Канонізується "ідеологія дія-виробництва", хоча це виробництво "для себе"

²⁴ "Єдино правильною" система вважається ким? Вочевидь, тим, хто рухається "шляхом несамовитого відкидання суміжних напрямів знання, щоб показати власний напрям як єдино вірний" (Там само). Тоді хіба це не момент психологічного в історико-логічному? Хіба історико-логічне існує само по собі? Ні, воно виокремлюється автором системи психології, існує саме у його працях, отже, – по-різному. В. А. Роменець про це не говорить, однак це засвідчує його творчість. Система психології канонічною є тому, що канонічним є мислення її автора.

й тільки виробництво “для інших” надає дії справжнього смислу. “Лише неповторна, унікальна індивідуальність має можливість заглибитися у внутрішню суть речей, побачити спільну основу людського існування і дати хід комунікації” (Там само, с. 835). Спільна вада “неканонічних психологій” – редукціонізм: багатство психічних феноменів зводиться до простого. Тоді як вийти на “повноцінно життєве”? Тільки “феноменологічним методом” з орієнтацією на канон як “живе й рухливе у своєму сутнісному прояві”. Психічне ніколи не може бути поясненим до кінця, та все у психології людини тяжіє до канону, відкриваючи перед нею можливості самовдосконалення і переображення.

Неканонічні психології відмовляють людині у повноті існування, а саме ця ідея “є альфою і омегою канонічної психології” (Там само, с. 840). Наступний постулат цього напрямку – положення про активність психічного. Предметний світ розгортає перед людиною свої якості, змінює “позицію психічного”, людина постає у своїй небайдужості, прагненні володіти світом. Третій постулат впливає з логічної структури канону, утвореної ланцюжком “загальне – індивідуальне – всезагальне”, й акцентує увагу на індивідуальному як оригінальному в його єдності з субстанційним. “Субстанціальна атрибуція (всезагальне) як вищий рівень канону є найглибшим у людині. І тільки через оригінальне можна цього досягти” (Там само, с. 843). Це “найближчий інструмент” канонічного підходу. Четвертий постулат – характеристика канону як досконалого відтворення всезагального. Це не абстракція, а розуміння того, що людина “переступає” досконалий образ, щоб відчутти нескінченне і переступає нескінченне, щоб у чуттєвості відчутти “вище захоплення”. Канон перебуває у шерезі причинно-наслідкових залежностей. “Усе детерміновано, і будь-яка наука виходить з цього положення, якщо тільки хоче бути наукою і встановлювати певні залежності в межах психологічних феноменів” (Там само, с. 856).

Психологія має справу з живою людиною, котра, попри трагізм життя, прагне взірцевого, канонічного, завдання цієї науки – допомогти їй пізнати себе, запобігти самознищенню, вказати шлях до гідного існування.

В. А. Роменець мріє про переображення людини і формулює позиції канонічної психології, в яких виражає те, до чого невпинно наближається упродовж всього життя-творчості. В ідеї канонічної психології теорія вчинку знаходить своє логічне завершення.

Учинок постає одиницею культурно-історичного поступу людства; осередком людського самопізнання і самотворення, котрий віддзеркалює психологію людини на кожному етапі її історичного становлення; механізмом вироблення матеріальних й ідеальних цінностей, об’єктивованих у продуктах культури; наріжним способом людського буття у формі його ситуативного, мотиваційного, дійового і післядійового компонентів; історичною, онтогенетичною, морально-етичною основою людського життя; суперечливою єдністю внутрішнього і зовнішнього, об’єктивного і суб’єктивного, ідеального і реального, унікального і універсального, людини і світу; джерелом буття людини, пошуку нею смислу життя і свого призначення у світі, що утримує в собі канон людського існування; вектором пізнання людиною себе самої і свого місця у світі; логічним осередком психології, котрий висвітлює головну проблему цієї науки – проблему людини.

Людина постає вчинковим поступом у світі, що об’єктивується в культурі конкретної епохи, утримує в собі моральне і аморальне, матеріальне й ідеальне, кінченне і безкінченне; це індивідуальність, що перебуває зв’язках зі всезагальним; унікальність, котра виражає себе через оригінальний продукт. Людина переживає трагізм свого життя, перебуває у пошуках його смислу, також смислу смерті, прагне досягти повноти буття, здійснює це прагнення через натхненний, екстатичний поступ до взірцевого, канонічного, і все ж залишається у стані невизначеності.

Світ – просторова і часова безкінечність, Всесвіт, до якого спрямовується людина у намаганні подолати невідповідність ідеального матеріальному й утілити у ньому свою індивідуальність. Здійснюються акти освоєння світу, постає особистісний світ, Всесвіт розкривається, стає видимим, визначеним людиною, її вчинком; відкривається позиція бачення світу, останній через людину споглядає себе; здійснюючи своє покликання, людина піднімається до рівня всезагального буття, відбувається її духовне становлення. Вчинком людина засвідчує свою присутність у світі, світ – свою присутність у людині.

Теорія вчинку відкриває людині шлях, яким вона рухається, розкриває сутність її буття, орієнтує на невмирущі цінності, застерігає від помилок, закликає бути гідною високого покликання, є гімном життю, природі, людині, вічності, симфонією людського буття, створеною натхненним психологом-мислителем під час максимального напруження сил та екстатичного піднесення.

ЧАСТИНА III. АНАЛІЗ І СИНТЕЗ: ГОРИЗОНТИ ТВОРЧОСТІ

“Вплив ученого на поступ науки вимірюється не тільки тим, що він особисто відкрив у загадковому світі, в якому він жив, а й тими ідеями, які він безпосередньо не сформулював, але своєю послідовністю і прямолінійністю вченого пробуджував їх до життя у свідомості інших дослідників” (Роменець, 1990, с. 319). У моїй, автора цього дослідження, свідомості послідовною, цілеспрямованою, титанічною, на межі зусиль працею Володимир Андрійович пробудив намагання показати колегам, усім, хто працює в царині психології, що його ідеї не втрачають значення, утримують в собі значний евристичний потенціал, що саме вони наповнюють культурно-історичну психологію справжнім змістом й відкривають перспективи нових кроків у цій царині.

На часі проаналізувати ідеї вченого, виокремити їхнє місце в історичному поступі психологічного пізнання, схарактеризувати відмітні особливості його мислення й здійснити те, що він називав “творчим синтезом” – узгодженням віддалених компонентів творчого акту на підґрунті єдності процесів “інтеріоризації” та “вираження” (Роменець, 1972, с. 55). Вирішенню поставлених завдань слугує концепція, позиції якої викладаються на початку цього дослідження. Синтезом постають положення про епістемологічну основу теорій психічного, про принцип причетності у психологічному пізнанні, про антропологічний підхід у психології.

Творчість В. А. Роменця в історичному поступі психології. На питання про співвідношення теорії та історії В. А. Роменець відповідає так: теорія – інтерпретація психічної реальності, вона виявляється однобічною, так на зміну одній теорії з приходить інша; при спробі розірвати теорію й історію психології “гинуть обидві”; “клітинкою” історії й теорії психології є вчинок, так історичне стає логічним; теорія й історія психології здійснюється за “принципом спіралі або кільця”. “Суперечність системи, її логіки призводить до необхідності розгортання історичного процесу пізнання <...>. Теорія та історія психології, зрештою, являють собою єдиний

процесуальний акт” (Роменець, 1988, с. 10; Роменець, Маноха, 1998, с. 822).

В. А. Роменець описує процес, котрий відбувається у його власній творчості (М’ясоїд, 2021). *Теорія вчинку – ілюстрація вирішення проблеми співвідношення теорії та історії психології.* Висвітлюються особливості поступу психологічного пізнання. *Кожна теорія психічного – продукт мислення конкретного вченого як історико-логіко-психологічного процесу.*

Фундатори культурно-історичної психології Л. С. Виготський і О. М. Леонт’єв заперечують дуалістичну психологію, оперують марксистською категорією практики й розгортають моністичні теорії психічного. У першому випадку функцію “клітинки”, де психічне як суб’єктивне постає в єдності з об’єктивним як соціальним, виконує поняття “культурний знак”, у другому – “предметна діяльність”. Л. С. Виготський тлумачить практику як опосередковане знаряддями праці мовне спілкування, О. М. Леонт’єв заперечує: визначальним поняттям марксистської психології є не спілкування, а діяльність; протиставлення суб’єктивного об’єктивному знімає тотожність будови зовнішньої і внутрішньої форм діяльності. С. Л. Рубінштейн не приймає позицій ні Л. С. Виготського, ні О. М. Леонт’єва. Першому закидає, що “слово-знак перетворюється у деміурга мислення” (цит. за: Абульханова-Славская, Брушлинский, 1989, с. 101), що вище не надбудовується над нижчим, а перетворює його (Рубінштейн, 1989, т. 1, с. 99–100). Другому опонує: “дія і діяльність – це практичні матеріальні процеси, які визначаються не психологічними критеріями” (цит. за: Леонт’єв, 1990, с. 138); потрібно “виходити зі способу життя й прийти до психіки як чогось похідного” (Рубінштейн, 1989, т. 1, с. 147). З приводу наступних кроків О. М. Леонт’єва говорить: неправильно тлумачиться марксистська категорія присвоєння; не враховується діалектика внутрішнього і зовнішнього, суспільного і природного; визнається лише зовнішня детермінація психічного: “Ніщо не розвивається чисто іманентно тільки зсередини, безвідносно до будь-якого зовнішнього, проте ніщо не входить у процес розвитку ззовні, без всіляких внутрішніх на то умов” (Рубінштейн, 1973, с. 227)²⁵.

²⁵ О. М. Леонт’єв, у свою чергу, критикує С. Л. Рубінштейна: з положення, що діяльність має “психічну сторону”, впливає не проголошувана автором ідея єдності психіки і діяльності, а розуміння “єдності... психіки та її психічних компонентів!"; положення, що психіка формується у діяльності не виключає її залежності від мозку,

Російську марксистську психологію про- низують несумірні, з огляду на вирішення основної проблеми психології, визначення природи психічного. Практикою в усіх випадках вважається історичний процес виробництва предметів для задоволення людських потреб, питання про цінність суб'єктивного, міру повноти його вияву у взаєминах людини зі світом втрачає сенс. Психологи-марксистки заходять у глухий кут, змушені шукати з нього вихід й у цьому зв'язку висловлюють нові ідеї (М'ясоєд, 2015а, 2018а).

В останній період творчості С. Л. Рубінштейн проводить “основу лінію виходу за межі марксизму” й формулює низку принципово нових положень: індивідуальне співвідноситься не з соціальним, а зі всезагальним, буттям, де людина безпосередньо присутня; світ – не тільки сфера матеріального виробництва, це сукупність речей, співвіднесених з людьми; практикою є будь-яке ставлення людини до світу, включаючи споглядання, саме у цьому процесі криються джерела її психічного; людина здобуває волю, коли діє усупереч обставинам; смисл життя людини – бути “совістю світу”, “людина – дзеркало Всесвіту” (Рубінштейн, 2003б). Відкривається шлях до *психології буття*, а також до *проблеми людини*, котру, через “об'єктивне” тлумачення буття, фактично втрачає марксистська психологія, та пройти цей шлях вчений не встигає... Цим шляхом, з повним правом вважаючи С. Л. Рубінштейна своїм попередником, крокує В. А. Роменець (М'ясоїд, 2009, 2016а).

Судячи з перших кроків В. А. Роменця, він адресує С. Л. Рубінштейну низку запитань: Якщо психічне являє себе в діяльності, то чому остання мусить мати суто матеріальний зміст? Чому історія психології – це історія ідей, а не історія людини у розмаїтті її матеріальних та ідеальних упредметнень? Чому положення про активність психічного слід узгоджувати з його місцем серед матеріальних явищ, а не вбачати у ньому від початку активну і самоцінну сут-

ність? Надалі В. А. Роменець знаходить, що С. Л. Рубінштейн продовжує традицію “європоцентризму”, виокремлює лише один аспект історії психології і не припускає можливості будувати її на культурологічних засадах та вчинковому принципі. “Всі проблеми теорії та історії психології зосереджуються в єдиному – вчинковому – принципі. За його допомогою вирішується центральна проблема психології – *проблема людини*” (Роменець, Маноха, 1998, с. 898). Це можливість подолати відособлення психічного від тілесного, відшукати “справжній психологічний детермінізм”, вийти на дієво-практичні, художні, філософські, етичні аспекти психології, вибудувати “гуманістичну систему психологічних знань”. *Діалог В. А. Роменця із С. Л. Рубінштейном кладе початок культурологічному підходу в тлумаченні історії всесвітньої психології і, вочевидь, теорії вчинку також.*

В. А. Роменець відзначає, що С. Л. Рубінштейн то розводить поняття дії і вчинку, то майже їх ототожнює, хоча “дія – це згорнутий, або ще нерозвинений вчинок” (Татенко, Роменець, 1995, с. 180). Динаміка складових вчинку висвітлює історичне, а також онтогенетичного становлення психічного; увесь зміст психічного зосереджується у вчинку; саме вчинок має бути “клітинкою” творчих пошуків у психології. “В психології постала єдина узагальнююча *проблема – людського вчинку як логічного осередку*, що дає можливість завдяки своєрідному чарівному акту побачити також взаємозв'язок психологічної системи як такої і самої історії психології, – реалізація знаменитого принципу єдності логічного та історичного, до якого так упевнено підходив у своїх визначних працях сам Рубінштейн” (Роменець, Маноха, 1998, с. 900).

Діалог із С. Л. Рубінштейном з новою силою розгорається після публікації текстів “Человека и мира”. Характеризуючи відмінності від його попередньої книги “Бытие и сознание”, В. А. Роменець помічає зміщення акцентів: предметом першої праці є гносеоло-

відкриває шлях “концепції подвійної детермінації психіки”, впору згадати “залозу Декарта” (Леонт'єв, 1994в, с. 227, 228). Лунає прозорий натяк, що С. Л. Рубінштейн залишається на позиціях картезіанської психології. Наступний випад спрямовується проти рубінштейнівського принципу детермінізму: формула “зовнішнє через внутрішнє” не долає властивого картезіанській психології “постулату безпосередності”, щоб “знайти підхід до проблеми, слід з самого початку обернути вихідну тезу. Не «зовнішнє через внутрішнє», а «внутрішнє через зовнішнє»” (Леонт'єв, 1983, с. 100).

Боротьбу, яка триває між О. М. Леонт'євим і С. Л. Рубінштейном, продовжують їхні учні. Учні першого не можуть забути неприйняття ідей вчителя (див.: Леонт'єв, 1990), учні другого пам'ятають, як поводить себе О. М. Леонт'єв під час звинувачень С. Л. Рубінштейна у “безродному космополітизмі” (див.: Страницы..., 1989). Вкотре засвідчується, що *психологічне пізнання є історико-логіко-психологічним процесом.*

гічне, другої – онтологічне відношення, система психології порушується, адже це один і той самий зміст, взятий під різним кутом зору. Неточною є й ідея “людина-внутрі-буття”: створюється уявлення про відокремленість буття загалом і буття, визначеного людиною. Водночас “принципово правильними” є ідеї про безпосередню присутність психічного у світі; про світ як сукупність речей і явищ, співвіднесених з людьми; про людину як “дзеркало Всесвіту”. “Все слід розуміти через спосіб існування людини, тобто через людський зріз як дзеркало Всесвіту” (Там само, с. 146). Свідомість – спосіб існування людини у Всесвіті в процесі її комунікації з іншими людьми. Якщо Я визначати через відношення до інших Я, то з комунікації виключається світ, який включає у себе людину і постає своїм безконечним існуванням. Ідея “людина-внутрі-буття” утримує у собі цю думку, та “можна сказати більш точно: і людина, і буття мають у собі і кінечне, і безкінечне” (Там само, с. 149).

С. Л. Рубінштейн знаходить, що за відношенням “свідомість – буття” криється відношення “людина – світ”, В. А. Роменець продовжує: людина і світ – аспекти опосередкованої вчинком реальності. *У психологічному пізнанні діє принцип доповнюваності, його механізмом є творчий діалог*²⁶.

Відбувається сходження від соціальної (Л. С. Виготський, О. М. Леонтьєв) до всезагальної (С. Л. Рубінштейн, В. А. Роменець) форм монізму (Мясоед, 2015б). Учасників цього процесу об’єднує намагання узгодити суб’єктивне і об’єктивне, властивості людини і властивості світу її буття. Особливої гостроти цій – *основній проблемі психології*, надає те, що, досліджуючи суб’єктивне, психолог послуговується засобами власного суб’єктивного, відтак потрапляє в коло *пізнання*. І тоді, коли наявність кола констатується²⁷, наслідки цієї відмітної ознаки психо-

логічного пізнання не осмислюються, хоча це можливість простежити рух цього процесу в напрямку *від дуалізму до дедалі змістовнішого монізму*.

Монізмом у творчості В. А. Роменця є *ідеї єдності* пізнання і самопізнання, мікро- і макросвіту, історичного і логічного, історичного й онтогенетичного, матеріального й ідеального, суб’єктивного і об’єктивного, дії і післядії, морального та естетичного, свідомості і несвідомого, реального і легендарного, індивідуального і соціального, індивідуального і всезагального, унікального й універсального, оригінального і вселюдського, центрації і децентрації, посеїбичного і потойбичного, визначеності і невизначеності, кінечного і безкінечного, ноумена і феномена, лібіді і танатоса, життя і смислу, життя і смерті. Підсумовує поступ думки вченого ідея “великого монізму Всесвіту”. *Традиційні опозиції психології знімаються діалектичним, на підґрунті категорії вчинку, мисленням В. А. Роменця, висвітлюючи непересічне місце теорії вчинку в становленні моністичної психології*.

Місце своїм працям В. А. Роменець знаходить в українській психології ХХ століття, яку називає *культурно-гуманістичною* (Роменець, Маноха, 1998, с. 352–356). Водночас наводить імена І. Франка, О. О. Потебні, О. В. Веселовського, Д. М. Овсянико-Куликовського, О. І. Білецького, П. Енгельмейєра, І. І. Лапшина, Т. Райнова, С. Л. Франка, Е. Кагарова, Ю. Охоровича, С. Балея, Г. С. Костюка, П. М. Пелеха, О. М. Раєвського, В. Яніва, С. Л. Рубінштейна, котрий тривалий час жив і творив в Україні, імена психологів наступних поколінь. Гуманістичній психології він закидає “формальну постановку питань” та нехтування “змістовною, ціннісною стороною людського життя”. Визначальну ознаку культурно-гуманістичної психології вбачає в ідеях, котрі сприяють “формуванню життєво активної, гу-

²⁶ Місце діалогу у творчості В. А. Роменця є непересічним, а його форма гідна подиву і захоплення: “Володимир Андрійович не просто вивчав Платона чи Гегеля, Демокріта чи Маркса, Виготського чи Рубінштейна, а незбагненним чином спілкувався з ними як з живими <...>. Він був наділений чарівним талантом спілкування з міфічними героями, історичними постатями і простими людьми, що жили в різні історичні епохи” (Татенко, Титаренко, 1998, с. 8, 10).

²⁷ “Особливість об’єкта психології, яка не виявляється в загальнонаукових підходах, – збіг об’єкта і суб’єкта пізнання” (Слободчиков, Исаев, 2000, с. 141). “Дослідник і результати його дій тут принципово не усуваються з ситуації дослідження” (Пузырей, 1993, с. 31). “Ті, кого досліджують, так само, як і дослідник, є суб’єктами...” (Балл, 2015, с. 74). “Орнітолог може вивчати птахів шляхом індуктивного досвіду, оскільки він не є птахом: яке б індуктивне висловлювання він не зробив, це не змінить жодної властивості жодного птаха. Зовсім по-іншому полягає справа через те, що «той, хто досліджує історію, ідентичний тому, хто її творить»... В історичних науках суб’єкт і об’єкт належать до однієї реальності” (Гарай, Кечке, 1997, с. 88).

маністично спрямованої особистості, яка в своїй життєдіяльності керується національними та вселюдськими цінностями”.

Місце в утвердженні української культурно-гуманістичної психології теорії вчинку В. А. Роменця важко переоцінити, та значення ним зробленого набагато ширше і глибше: видатний український вчений наповнює світову науку принципово новим і саме гуманістичним культурно-історичним змістом.

“Той, хто пише історію науки, формує і саме наукове знання” (Саугстад, 2003, с. 14). Творчості В. А. Роменця цей вислів стосується найближчим чином. *Історія всесвітньої психології у викладі вченого – система знань, аналогів якої немає у світовій науці*. В. А. Роменець вбирає в себе надбання об'єктивованої в культурі людства психологічної думки, знаходить логічний осередок цього процесу і створює теорію, яка стає принципово новим кроком в поясненні природи, сутності і призначення психічного. *Предмет дослідження конструюється мисленням дослідника, засвідчується безпосередня присутність психолога у психологічному пізнанні*. Поле пошуків розширюється і поглиблюється, теорія вчинку конкретизується, вимагає уточнень, отже, має місце повернення до початку й вже на новому рівні продовження. “Можна все починати спочатку” (Роменець, 1990, с. 6), що означає: рухатися далі – рухатися по-іншому.

Про категорію вчинку як засобу вирішення наріжних проблем психології вперше йдеться в статті 1965 р. У першій “Історії психології” (1978) це вже *вчинковий принцип* дослідження, але застосовується він тільки стосовно етапу *наукової психології*. На всі етапи історії всесвітньої психології принцип поширюється, починаючи з “Історії Стародавнього світу і середніх віків” (1983). Ідея *післядії* як компоненту вчинку з'являється в “Історії психології епохи “Просвітництва” (1993), уточняється в “Історії психології ХІХ – початку ХХ століття” (1995), а розгортається в “Історії психології ХХ століття” (1998). *Культурологічний підхід в тлумаченні історії всесвітньої психології* пронизує усі праці вченого, а теоретично оформлюється тільки на шпальтах “Історії психології ХІХ – початку ХХ століття”. *Теорія вчинку відрізняється від її попередніх версій, та зміни стосуються не вихідної ідеї, а процесу побудови теорії*. Упродовж творчості В. А. Роменець вирішує завдання, яке ставить перед психологією на останній сторінці своєї

першої історичної праці: розкрити відношення “людина – вчинок – світ”, де “вчинок не просто опосередковуюча ланка, а всеохоплюючий зріз буття” (Роменець, 1978, с. 422). *Поступ психології здійснюється в особі конкретного вченого*.

В. А. Роменець пише, що автор системи психології намагається досягти “повноти творчих задумів”, прагне “виготовити досконалий предмет” й створює те, що стає історією психології. Тоді “що таке історія психології? Чи це рух знання від недосконалості до досконалості, чи це одчайдушний плюралізм поглядів і підходів у тлумаченні найскладнішого предмета у світі – людської психіки?”. Щоб знайти відповідь на це запитання, потрібно “здійснити інтервенцію в саму психологію, надавши їй статусу аксіологічної дисципліни”, знайти “логічний вузол – осередок мислення”, показати, що відбувається рух “за принципом кільця (повернення до вихідних позицій) або спіралі (повернення, але разом із тим певне збагачення принципами і фактичним матеріалом)” (Роменець, Маноха, 1998, с. 826).

Вчений характеризує систему психології загалом, та саме так постає його власна система. Досягнення “повноти власних задумів і виготовлення досконалого предмета” – *завершення теорії вчинку у формі канонічної психології*; “інтервенція в психологію з наданням їй статусу аксіологічної дисципліни” – *втручання в історію психологічної думки й наповнення її змістом, дотичним до ціннісної основи людського життя*; розв'язання “логічного вузла – осередку мислення” та рух за принципом кільця або спіралі” – *розгортання теорії вчинку з поверненнями до вихідної ідеї та її продовженням на щоразу новому рівні мислення*. Коли Володимир Андрійович говорить, що на післядійовому рівні становлення психологічних знань людині належить увібрати в себе зроблене до цього (*інтеріоризація*), пережити події свого життя, звільнитися від обтяжень (*катарсис*) й вийти на шлях до самої себе (*переображення*), він так само говорить про себе: *вихід на післядійовий рівень психологічних знань відбувається саме у його творчості*. Прямим свідченням цьому є постання канонічної психології. Логічне завершення теорії вчинку стає логічним завершенням того, до чого автор теорії невпинно наближається упродовж усього творчого шляху: вбирає в себе духовні надбання людства (*інтеріоризація*), переживає стан осягнення суті людського буття (*катарсис*), створює вчення про

буття – про те, яким йому належить бути (*переображення*). Слова “Оскільки людина, виходячи з екстазу, вступає в розрізнення і разом з тим утримує всезагальну абсолютну основу, вона створює *вчення* про своє буття – яким воно є, яким воно має бути” (Там само, с. 609), так само слова В. А. Роменця про себе самого.

Теорія вчинку В. А. Роменця є історико-логіко-психологічним продуктом. Історичне в теорії – відтворення шляху світової психологічної думки у її намаганнях збагнути природу, сутність і призначення психічного; логічне – виокремлення у цьому поступі ідеї вчинку та послідовні кроки її розгортання; психологічне – спосіб мислення автора теорії як свідчення його безпосередньої присутності в процесі психологічного пізнання. *Ситуація, мотивація, дія, післядія як компоненти вчинку – це і ситуація, мотивація, дія, післядія як складові мислення В. А. Роменця.* Останнє ґрунтується на значеннях, якими наділяється ситуація психологічного пізнання; значення спонукають розкрити сутність цього процесу з огляду на наріжний спосіб людського буття, вчинок, далі це дія – розгортання теорії вчинку і, зрештою, – післядія у формі канонічної психології. *Думка вченого – і логічна, і психологічна.*

Творчість В. А. Роменця під епістемологічним кутом зору. “Розум людський ніколи не зупиниться... на подвійному поясненні <...>. Це невикорінне прагнення людського розуму... привело до визнання єдності всього існуючого, до *монізму*” (Лазурский, 2001, с. 54). “Ми всі частина Єдності, ми самі Єдність” (Фромм, 1990, с. 35). *Творчість В. А. Роменця лежить у річищі провідної тенденції психологічного пізнання, котра пролягає від дуалізму до дедалі змістовнішого монізму* (М’ясоїд, 2017; Мясоєд, 2018а).

В епістемології дуалізмом є *суб’єкто-цетризм* Р. Декарта: мисляча субстанція протиставляються протяжній, суб’єкт – об’єкту; пізнання постає здатністю людини сумніватися в своїх знаннях, мислити й таким чином утверджувати своє існування; наявність суб’єкта визнається незаперечним базисом знання об’єкта. Суб’єкт відсторонюється від об’єкта, виступає точкою відліку пізнавального процесу. Діє *принцип спостереження*, за яким суб’єкт простежує рух об’єкта на певному відрізку простору й знаходить йому місце в зовнішній стосовно себе системі координат.

Ідеальне протиставляється матеріальному, об’єктивне – суб’єктивному, людина – світу. *Психологію пов’язує з епістемологією необхідність співвідносити властивості людини і властивості світу.* Відкривається можливість психологічного погляду на психологію й епістемологічного – на психологію.

Епістемологія – сукупність позначених іменами мислителів теорій пізнання (див.: *Енциклопедія...*, 2009). В один шерг з наріжними поняттями цієї дисципліни *суб’єкт і об’єкт* стає поняття *автор теорії пізнання*. Історія психології так само складається з внесків конкретних вчених, відтак в один шерг з поняттями *суб’єктивне* та *об’єктивне* стає поняття *автор теорії психічного*. Це підстава припущення, що *в теоретичних побудовах і епістемології, і психології діє не принцип спостереження, а принцип причетності, котрий фіксує факт безпосередньої присутності людини у пізнавальному процесі* (Мясоєд, 2021).

Історію епістемології пронизує боротьба з логікою Р. Декарта. За Б. Спінозою, немає двох субстанцій, субстанція одна, для її існування нічого, окрім неї самої, не потрібно; протиставлення ідеального матеріальному на підставі просторово-геометричної властивості природи відбувається в мисленні як властивості природи; порядок речей такий самий, як і порядок ідей; спосіб пізнання – узгодження мислення з предметом; пізнання – здатність природи через людину відкривати свою потаємну сутність. *Ідеї роз’єднаної на несумірні сутності світу протистоїть ідея самовідображення в особі людини світу.* Г. В. Ляйбніц конкретизує її поняттям монади як “дзеркала Всесвіту”. *В епістемології це субстанціалізм й принцип причетності у формі ідеї безпосередньої присутності людини у бутті світу.* Неважко побачити: *поняття В. А. Роменця “великий монізм Всесвіту” та “людина – дзеркало Всесвіту” лежать у річищі спінозівського субстанціалізму.*

У І. Канта – інша логіка: природа не об’єкт спостереження, а предмет розуміння; об’єкт конструюється мисленням суб’єкта відповідно до апріорно даної просторової схеми природи; пізнання виходить за межі досвіду та, завдячуючи трансцендентальному, залишається в царині раціонального; не пізнання слід узгоджувати з об’єктом, а об’єкт – зі способом пізнання; найголовнішим предметом у світі, до якого належить застосовувати знання, є людина. В епістемології це суттєво збагачений

принцип причетності, але вже не субстанціалізм, а процесуалізм у вигляді пояснення, як саме діє мислення у пізнанні, а також антропоцентризм як необхідна умова побудови системи знань про людину та її місце у світі. На зміну психології Нового часу приходять психологія епохи Просвітництва й вносять істотні зрушення в розуміння місця людини у пізнанні.

Людина постає суб'єктом пізнання дійсності (суб'єктоцентризм), органом самопізнання світу (субстанціалізм), мисленням, котре осягає об'єкт пізнання у властивих йому межах (процесуалізм). Місце людини у пізнанні характеризується дуалістично або ж моністично. Дуалізм Р. Декарта – ознака класичної, монізм Б. Спінози і наступні кроки – не-класичної епістемології²⁸. Кожен наступний крок тут своєрідно продовжує попередній, й це свідчення, що людина безпосередньо присутня у пізнавальному процесі, що діє принцип причетності, що історія епістемології, як й історія психології, – логіко-психологічна.

Г. В. Ф. Гегель “знімає” ідеї попередників: людина пізнає продукти Абсолютної ідеї, котра відчуває своє буття в формах кінцевого духу; тотожність проявів субстанції означає тотожність мислення і буття; пізнання – діалектичне сходження від абстрактного до конкретного. В епістемології це нова форма субстанціалізму (Абсолютна ідея як субстанція) і принцип причетності, суттєво поглиблений ідеєю тотожності мислення і буття. К. Маркс заперечує Г. В. Ф. Гегелю: світ пізнається засобами, виробленими людиною в процесі виробництва предметів для задоволення своїх потреб; мислення людини не є, а стає тотожним буттю; органи чуттів “відривають людину від пут її індивідуальності, перетворюючи її в “дзеркало і відлуння Всесвіту”. Принцип причетності, як і у Б. Спінози, Г. В. Ф. Гегеля, постає всезагальним, але вже суспільно-історичним змістом.

А. Бергсон апелює до тривалості як до “живої” властивості буття, Е. Гусерль проголошує гасло “Назад до речей!”, гасло М. Гайдеггера: “Мова – дім буття”. Поняття об'єктивності втрачає сенс: абсолютизується факт присутності людини в бутті. В ідеях Б. Спінози, Г. В. Ф. Гегеля, К. Маркса принцип причет-

ності означає інше: осягнення природи об'єкта передбачає збіг способу його осмислення зі способом існування. Е. В. Ільєнков продовжує цю лінію думки й стверджує: має місце єдність діалектики, логіки і теорії пізнання світу в його похідній від матеріальності ідеальності (Ільєнков, 1991). Його учні рухаються далі й говорять, що тотожність мислення і буття ґрунтується на здатності живого предметного тіла діяти відповідно до форми об'єкта (Surmava, 2018), що матеріальне породжує ідеальне як орган свого самопізнання (Науменко, 2011). У всіх цих позиціях лунає відгомін монізму Б. Спінози.

За М. Фуко, світом править не безперервний закон виробництва речей (К. Маркс), а перервний закон породження знань. Культура через структури мислення, епістемі, породжує історичні конфігурації знань – ренесансну, класичну, сучасну, визначає способи утворення нових ідей й обмежує появу істотно віддалених від них ідей; людина як об'єкт наукового пізнання з'являється за сучасної епістемі, у ХІХ столітті, це продукт дискурсивної практики, котра встановлює порядок у “мережі місцезнаходжень актів висловлювань”; провідні категорії тут – “життя”, “праця”, “мова”, образ людини, відповідно, створюють біологія, політекономія, лінгвістика. Людина у пізнанні – автор тексту, і саме текст утримує в собі істину, виявлення нових текстів Г. Галілея чи І. Ньютона можуть змінити уявлення про творчість цих вчених, проте не змінюють механіку, фундаторами якої вони є; місця для “суб'єктивності” тут немає, поняття суб'єкт пізнання втрачає сенс; людина у пізнанні щезає, “як щезає лице, накреслене на прибережному піску”. Суб'єктивність перебуває у царині історичного і не може слугувати вихідним пунктом психології; подолання у цій науці протиставлення суб'єктивного об'єктивному потребує дослідження кристалізацій психічного у продуктах культури людства.

Неважко побачити: М. Фуко вказує психології шлях, яким віддавна крокує В. А. Романець. Перешкодою застосування ідей М. Фуко в аналізі цього шляху є заперечення ним і принципу спостереження, і принципу причетності. В епістемології це субстанціалізм (культура як субстанція) в його логічному за-

²⁸ Ознакою не-класичної епістемології вважають відмову від суб'єктоцентризму, фундаменталізму, наукоцентризму, це – ХХ ст. (Лекторский, 2009), кантівську ідею присутності людини у пізнанні, це – ХVІІІ (Алексеева, 2018). Пошуки місця людини у пізнавальному процесі – підстава бачення джерела не-класичної епістемології в монізмі Б. Спінози, це – ХVІІ ст.

вершенні – в очищеному від поняття суб'єкта вигляді. Якщо субстанція через людину відкриває свою потаємну сутність, то саме субстанція, а не людина, оповідає про себе. Проблема в тому, що це ідея саме М. Фуко, а не когось іншого.

М. Фуко долає суперечність між суб'єктивним і об'єктивним *моністичним мисленням в епістемології*, В. А. Роменець – у *психології*. Продукти культури, де кристалізується психічне, для В. А. Роменця – так само тексти, у них він знаходить ідею “великого монізму Всесвіту”, яку виражає тепер вже власними текстами. Тексти починають вести незалежне від автора існування, та не обійти увагою факт: *саме завдяки зусиллям людини цей процес здійснюється*. І в епістемології, і в психології *той, хто заперечує дію принципу причетності, насправді його утверджує самим фактом заперечення*.

Філософія науки, як і епістемологія, висвітлює шлях від дуалізму до дедалі змістовнішого монізму, від суб'єкт-об'єктного протиставлення до дослідження реальності в рамках відношення “суб'єкт – засоби – об'єкт”. При цьому принцип причетності відкидають положенням, що для науки “психіка, діяльність, культура” – “тільки... особливі предмети, які підпорядковуються об'єктивним законам” (Степин, 2000, с. 42), і цей принцип утверджують, говорячи, що “досліджуючи універсум, людство знову опиняється в самому центрі законів Всесвіту” (Пригожин, 1991, с. 42), що пізнання світу “включає і нас (і наші знання) як частину цього світу” (Поппер, 1983, с. 35), що знання є формою присутності людини у світі (Мамардашвили, 1994). Психологія науки шлях від дуалізму до монізму не висвітлює: у вченому вбачають або виразника надіндивідуальних структур мислення (Ярошевський, 1995б), або прагнення до самоактуалізації (Maslow, 1966). У першому випадку принцип причетності фактично заперечується, у другому – утверджується, але шляхом психологізації пізнавального процесу.

Сучасні епістемологи говорять про “людський вимір” пізнання (Микешина, 2018, с. 204), що “втручання в логіку дослідження суб'єктних характеристик стає неминучим” (Маркова, 2018, с. 273), що “неусувність спостерігача з процесу спостереження... не еквівалентна неусувності з процесу спостереження його суб'єктивності” (Алексеева, 2018, с. 318). Епістемологія і філософія науки, продовжують І. Канта, демонструючи тен-

денцію до *антропоцентризму*, згідно з яким місце людини у пізнанні невіддільне від її місця у світі. *Таку ж тенденцію несуть в собі ідеї В. А. Роменця*.

Принцип причетності в епістемології і мислення у психології. Автор теорії пізнання відсторонюється від власної присутності в досліджуваному процесі, хоча його мислення свідчить про протилежне. Теорія психічного висвітлює шлях, який проходить історія психології в особі конкретного вченого, а автор бачить її кінцевим пунктом психологічного пізнання. Історик знаходить у цьому процесі певні закономірності, та навіть у його учнів і послідовників вони вже інші. *І в епістемології, і в психології, там, де мав би діяти принцип причетності, діє принцип спостереження*. Над дослідниками тяжіє загальнонаукове уявлення про об'єктивний, надіндивідуальний характер пізнання людиною дійсності (М'ясоїд, 2021).

Вирішенню питання про співвідношення суб'єктивного та об'єктивного у пізнанні слугує case study. В епістемології це один із методів подолання труднощів, викликаних проблемою релятивізму (Касавин, 2018). У психології – спосіб заглиблення в предмет, релевантний проблемі дослідження, з можливістю узагальнення отриманих результатів (Бусыгина, 2009), з'ясування співвідношення індивідуальних даних і даних, отриманих на вибірці (Копонович, Myasoid, 2020), характеристика теорії з огляду на особливості мислення її автора (Кононович, Мясоїд, 2020). У дослідженні психологічного пізнання це можливість перейти від абстрактно-логічного до конкретно-історичного аналізу й вийти на моністичне, за межами як “об'єктивного” (М. Г. Ярошевський), так і “суб'єктивного” (А. Maslow), бачення цього процесу. Водночас це спосіб поглибити уявлення про творчість у царині психології. Підставу для цього дає аналіз теорії вчинку В. А. Роменця.

Відповідно до тематизмів цієї теорії історія психологічної думки починається зі *значень*, якими перша людина наділяє предмети і явища свого оточення, так виникає *ситуація як компонент вчинку*. У самій теорії це *ситуативний рівень становлення психологічних знань* й водночас – вихідний момент осмислення цього процесу, де *вчинок так само – значення*. На підґрунті значень формується *мотивація* – це і компонент вчинку, і *мотиваційний рівень становлення психологічних знань*, і прагнення автора теорії пояснити дже-

рела вчинку. Наступною йде вчинкова дія й такою ж дією стає створення теорії вчинку з виокремленням *дійового рівня становлення психологічних знань*. Зрештою висловлюється ідея післядії й саме у поясненні становлення психологічних знань відбувається вихід на *післядійовий рівень* цього процесу; постання канонічної психології є тому прямим свідченням. *Мислення про вчинок здійснюється як вчинок*. “Принцип спіралі в історії й теорії психології” (В. А. Роменець) – це і спіраль мислення автора теорії, кожен виток якої, піднімаючись над попереднім, наближається до свого канону – своєрідності психічного, котра полягає в аксіологічному наповненні буття людини у всіх його площинах – історичній, соціальній, індивідуальній. Отож *спосіб осмислення об'єкта дослідження збігається зі способом його існування*.

Силою мислення у працях, що не мають рівних за масштабом охопленням і глибиною опрацювання матеріалу, В. А. Роменець відтворює й своєю теорією підсумовує історію об'єктивованого в культурі людства психічного. *Логічне завершення теорії вчинку стає логічним завершенням історії психології*. Суб'єктивне, мислення автора теорії постає засобом осягнення суб'єктивного в його реальному існуванні. *Автор теорії вчинку відсторонюється від своєї присутності у психологічному пізнанні, а його мислення вказує на те, що тут діє не принцип спостереження, а принцип причетності, що пізнання здійснюється в особі конкретного психолога*.

“Творчий продукт долає суб'єктивність індивіда, зводить його до ролі творчого матеріалу”, індивіду “надається можливість піти у небуття” (Роменець, 1995а, с. 581). В епістемології таку ж думку проводить М. Фуко: істина не відкривається, а проговорюється, поняття суб'єкт пізнання втрачає сенс. Але ж і творчість В. А. Роменця, і творчість М. Фуко – це саме їхні, а не когось іншого, ідеї. *І історія епістемології, і історія психології – історія імен, а не істин*. Створене людиною

постає в незалежному від неї існуванні, та це ж саме її, з у край небайдужим до нього ставленням, творіння²⁹. *В історичному процесі людина не щезає, а в продуктах її творчості існує*. Останні посідають у цьому процесі місце, актуалізуючи питання про співвідношення у ньому суб'єктивного й об'єктивного, індивідуального і всезагального. Об'єктивний процес здійснюється зусиллями конкретної людини. Загальне виражається через індивідуальне й таким чином існує. “зрозуміти індивідуальне, одиничне можна тільки у такому зв'язку, який веде до загального. З іншого боку, загальне існує лише в особливому (типовому) та індивідуальному” (Костюк, 1988, с. 84).

Якщо “унікальне – інструмент осягнення універсального” (В. А. Роменець), то універсальне, завдячуючи інструменту його осягнення, саме через унікальне, його продукти, об'єктивується й таким чином існує. У цьому полягає сенс вислову “людина – дзеркало Всесвіту”, котре неодноразово лунає і в епістемології, і в психології. Світ в людині бачить себе, її словами оповідає про себе, і це не людина взагалі, а людина конкретна. *У теоретичних побудовах і епістемолога, і психолога, діє не принцип спостереження, а принцип причетності, висвітлюючи безпосередню присутність того й іншого у пізнавальному процесі*.

Всесвіт так само – конкретний. “Подобається нам це, чи ні, але Всесвіт, який має найвищий (абсолютний) екзистенційний статус є нашим суб'єктивним, особистим Всесвітом” (Subbotsky, 2020, р. 353). Це образи на сітківці наших очей, тексти і формули на папері, що перед нами, сновидіння й наші думки, “ніякого іншого Всесвіту не існує”. Через нашу свідомість – “очі і вуха Всесвіту”, останній зі стану “Ніщо” переходить у стан “Буття”. Нехтування існуванням реального, матеріального світу, то це означає не тільки сумніватися у власному існуванні, а й рухатися шляхом самознищення. Статус матеріального світу не є абсолютним,

²⁹ Давньогрецька думка відобразила цю ситуацію міфом про Пігмаліона і Галатею: зодчий закохався в своє створіння й сила кохання була настільки сильною, що Афродіта змилювала її й оживила статую (Кун, 1975). Міф гіперболізує ставлення творця до свого твору, такою ж гіперболізацією виглядає дослідження, за яким, учитель, як і Пігмаліон, небайдуже ставиться до учнів свого класу, потрапляє в полон своїх очікувань й переоцінює рівень інтелектуального розвитку учнів, яких називає “гарними” (Rosenthal, Jacobson, 1968). Та коли вчитель оцінює інтелект учнів свого класу, послуговуючись деталізованими шкалами, результати збігаються з даними застосування в класі тесту WISC (Мясоєд, 2001; М'ясоєд, 2003). Водночас простежується щільна кореляція зі стажем педагогічної діяльності: ступінь відповідності оцінок учителя тестовим показникам зростає. *Людина є небайдужим чинником пізнавального процесу, та небайдужість тут – не синонім неадекватності*.

зі зникненням нашої свідомості він також зникне, адже, за прониклим розсудом, Всесвіт і свідомість – одне й те ж. Якщо він і зникне, то тільки разом з останньою людиною. Щоправда “немає можливості перевірити, чи залишаться чудові творіння людського генія після того, як свічка нашого розуму перестане горіти” (Там само). *Коли геній говорить: “Людина – дзеркало Всесвіту”, він говорить про себе також, якщо його слова не знаходять відлуння, то Всесвіт зазнає непомірних втрат й у цьому сенсі справді зникає.*

Екскурс в історію епістемології дає змогу описати досліджуваний випадок: вивчається процес кристалізації психічного в культурі людства (М. Фуко) мисленням, котре конструює предмет пізнання (І. Кант) способом, тожним способу буття предмета (Г. В. Ф. Гегель). Вчинковим способом мислення В. А. Роменець конструює вчинковий спосіб буття культури й цим же способом мислення його пояснює. Історія суб’єктивного постає історією об’єктивності, вираженою суб’єктивними засобами. Це все те ж властиве психології *коло пізнання* (див. виноску 4), та спосіб побудови теорії вчинку ілюструє ідею тотожності мислення і буття, котра проглядається вже у Б. Спінози. *Творчість В. А. Роменця у психології – ілюстрація ідеї тотожності мислення і буття в епістемології.* Вчинок – аналог субстанції (культура як субстанція), для пояснення якої нічого, окрім неї самої, не потрібно: порядок речей такий самий, як і порядок речей; через один із своїх атрибутів, яким є мислення, субстанція відкриває свою потаємну сутність. *Коло пізнання розривається мисленням психолога з середини пізнавального процесу.* В. А. Роменець освоює (*інтеріоризація*), відтворює історію утілень думки про психічне (*екстеріоризація*) й продовжує (*творчий синтез*) її власною теорією. Всезагальне набуває індивідуалізованої форми вираження й таким чином існує. Знаменником відношення “суб’єктивне – об’єктивне” стає моністичний, у творчості конкретного вченого, спосіб його осмислення, основна проблема отримує вирішення. Від своєї присутності у пізнанні психолог відсторонюється, не помічаючи, що процес пізнання здійснюється в його особі.

Епістемологічна ідея єдності-тотожності мислення і буття покликана показати об’єктивне існування істини, у психології ж вона відкриває шлях до розуміння того, як саме здійснюється процес пошуку істини. *Процес*

позначений індивідуальними внесками, істина з необхідністю є відносною, шлях до неї здійснюється спільними зусиллями. Історія і епістемології, і психології – логічна і психологічна.

“Усі спроби зсередини теоретичного світу пробитися в дійсне буття-подію безнадійні; не можна розімкнути теоретично пізнаний світ зсередини самого пізнання [й піднятися] до справжнього неповторного світу. Але з акту вчинку, а не з його теоретичної транскрипції є вихід у його смисловий зміст, який цілком приймається і наповнюється зсередини цього вчинку, тому що вчинок справді здійснюється в бутті” (Бахтін, 2019, с. 9). Тільки зсередини “мого відповідального вчинку”, а не з теоретичного світу, можна здійснити вихід в буття у єдності його проявів-подій. Безнадійним є абстрагування від факту присутності людини у бутті “причетним мисленням” як вчинком. В епістемології це відбувається, коли пізнання бачиться надіндивідуальним процесом і заперчується принцип причетності, у психології – коли не береться до уваги, що в пізнанні психічного принцип причетності є наріжною ознакою цього процесу. *Творчість В. А. Роменця, показує, що дуалізм пізнання й життя долається, коли психолог знаходить суб’єктивне об’єктивованим в продуктах культурно-історичного поступу людства й відтворює його сутність способом мислення, тотожним способу його існування.*

У заглибленнях ідеї тотожності мислення і буття є ще одна позиція: матеріальне породжує ідеальне як орган свого самопізнання (Л. К. Науменко). Матеріальне, світ, породжує ідеальне, психічне, й через нього споглядає себе. І в епістемології, і в психології ця позиція лунає у визначеннях людини як “дзеркала Всесвіту”, і це принципово інше, ніж в марксистській, гуманістичній, екзистенційній психології, розуміння буття. Буття не просто суще в його матеріальності, воно не “живе в людині” (Маслоу, 1997), це не “внутрішній час і простір” (Бингсвангер, 2001), і не “творіння-падіння-спасіння” (Слободчиков, 2019), це ознаменована безпосередньою присутністю людини реальність світу і відзеркалювання цієї реальності способом присутності. Недостатнім є й визначення буття людини як існування, “що включає в себе природно-історичний процес становлення людства в ході перетворення природи, суспільства, людини, олюднення світу, вчинки людини як автора і дійової особи своєї життєвої драми, сходження в історії

суспільства та історії кожної людини до вільної індивідуальності” (Асмолов, 2007, с. 67). І тому, що в одному реченні поєднуються позиції суб'єктного та антропологічного підходів у психології, і тому що не передбачає розуміння психічного як “своєрідного способу самовідображення світу” (В. А. Роменець). *Аналіз теорії вчинку показує, що буття світу олюднюється актами безпосередньо присутньої у ньому людини, й що саме в її мисленні світ віддзеркалює себе.*

Предметом case study є конкретний випадок творчості у психології, та він промовистий у сенсі доведення, що всезагальне, універсальне відображається в одиничному, унікальному й таким чином себе виражає. Для пізнання природи, сутності, призначення психічного це має принципове значення.

Антропологічний підхід у психології і його епістемологічне підґрунтя. З приводу тлумачення антропології як людинознавства В. А. Роменець говорить, що вона є “неосязною за змістом” й “губиться у цілковитій невизначеності”³⁰. Ймовірно, – у зв'язку з намаганням Б. Г. Ананьєва вибудувати дисципліну, яка узагальнювала б дослідження усіх наук про людину як індивіда, особистість, індивідуальність (Ананьєв, 1968). В. А. Роменець ретельно викладає, аналізує ідеї Б. Г. Ананьєва, та насамкінець вказує на небезпеку “антропологічного» еkleктизму <...>. Антропологізм має бути не зібранням знань від великої сукупності наук, а психологізмом” (Роменець, Маноха, 1998, с. 348). Психологізмом у сенсі зв'язку психології та культури, з огляду на “психологічний аспект культури” (Там само).

В. А. Роменець говорить про шлях, котрим крокує сам, про те, що психологію слід будувати на культурологічних засадах, що тільки дослідження психології й історії культури відкриває можливість вибудувати систему знань про людину. І все ж саме у його творчості “здійснюється логіка побудови психології в горизонтах антропології, тобто

реальної науки про людину, а вчинок став категорією, яка дозволяла звести в єдину систему психіку, ситуацію, дію, діяльність, особистість, переживання і культуру” (Гусельцева, 2016, с. 36, 38–39). Завдання ж, яке він ставить й упродовж творчості вирішує, повною мірою відповідає меті антропології – “вивчити людину і в повноті її буття, і в процесі її історії” (Гусельцева, 2021, с. 255). *Творчість В. А. Роменця лежить у річищі антропології як системи знань про людину, що створюється з огляду на наріжний спосіб буття людини в історії культури.*

Антропологія пропонує психології релевантний інструментарій для вивчення складних психічних явищ, сприяє розумінню змін, що відбуваються із людиною і світом, водночас демонструє “тренд від універсального до унікального” (Там само, с. 266). Дедалі вагомішою у цій дисципліні стає “точка зору антрополога” – здатність “бачити і чути те, чого не бачать інші” (Cochrane, 2017, р. 1). *Простежується тенденція переходу від загального до конкретного – і стосовно предмета антропологічного дослідження, і стосовно ролі дослідника.* Відкривається можливість поглиблення зв'язку між антропологією і психологією в межах антропологічного підходу у психології, предметом якого є психічне людини як безпосередньо присутньої способом властивого їй буття у бутті світу (Мясоед, 2021). Підхід складається в процесі аналізу творчості В. А. Роменця, відповідає *антропоцентризму* в епістемології, застосовується у дослідженнях поступу психологічного пізнання, відкриває можливість рухатися далі.

Антропологічний підхід у психології важко узгодити з *суб'єктним* з його ідеями самодетермінації, самовизначення, людини як автора свого життя, господаря своєї долі тощо (В. О. Татенко та ін., див.: М'ясоїд, 2018). Психічне детермінується способом буття; не суб'єкт вчинку, а вчинок суб'єкта визначає місце суб'єкта у світі і його взаємини з ним; автором свого життя людина постає в актах

³⁰ З огляду на виклад ідеї у галузі антропології (Клейн, 2014; Орлова, 2010; Barnard, 2004; Borofsky, 2019; Eriksen, 2013), це справді так, проте не обійти увагою ґрунтовні кроки у царині методології людинознавства, здійснені з метою сформулювати принципи конструктивного діалогу між вченими різних світоглядних орієнтацій, які є важливими й для вирішення питань психології, й слугують ідеї інтеграції цієї дисципліни (Балл, 2017).

Побутуючі у психології формально-логічні визначення поняття *інтеграція психології* об'єднує заперечення, що історія психології має логіку; ігнорування змісту теорій, які пояснюють природу і сутність психічного; уявлення, що інтеграція психології можлива тільки в майбутньому. Насправді інтеграція психології здійснюється в конкретній теорії цієї науки, котра утримує в собі логіку її історії, несе в собі сумірні з епістемологією монізму визначення природи, сутності, призначення психічного й відкриває їй шлях до майбутнього (Мясоед, 2020). Мовиться про теорію вчинку В. А. Роменця (М'ясоїд, 2021).

творчості, та господарем своєї долі зазвичай буває тільки у власній уяві. Так само важко узгодити антропологічний підхід з *психологічною антропологією* як намаганням охопити суб'єктивність системою понять за переваги над іншими поняттями теологічного змісту (Слободчиков, Исаєв, 2000). Спроба таким чином пояснити конкретні випадки поведінки дитини наштовхуються на непереборні труднощі й підводить до висновку: щоб охопити існування психічного у його проявах, потрібна несуперечлива система знань (Мясоед, 2000). Психологічна антропологія, у будь-якій її версії (див.: Белик, 2009; Eller, 2018), потребує цілісної, моністичної, на певному епістемологічному підґрунті, основи.

Викладене у цій роботі дає змогу сформулювати позиції *епістемології антропологічного підходу в психології*: людина перебуває всередині буття (С. Л. Рубінштейн); буття виражає себе через спосіб присутності в ньому людини, де психічне – явище культурно-історичної природи як своєрідний спосіб самовідображення світу (В. А. Роменець); культурно-історичне в характеристиці способу буття людини постає логіко-психологічним змістом; принципом антропологічного дослідження є принцип причетності, котрий фіксує безпосередню присутність людини у бутті світу, а дослідника – у пізнавальному процесі; предмет дослідження – психічне людини у його співвіднесенні зі способом її життя у бутті світу, останній таким чином знаходить своє вираження; психолог є безпосередньо присутнім у вивченні психічного способом властивого йому мислення; продуктивним методом дослідження є *case study* з наступними кроками концептуалізації.

Версією антропологічного підходу виглядає *психологія буття, яке розуміє себе* (Знаков, 2016). Людина – одиничне, в якому потенційно представлено всезагальне, суб'єкт, що безпосередньо присутній у пізнанні буття, звідки здійснює акти його розуміння, де він відкриває для себе смисли і цінності життя, виходить за межі наявного, реалізує своє покликання, вирішує проблеми смислу життя і смерті, свободи і необхідності... *Лунають ідеї В. А. Роменця*. З огляду на викладену вище епістемологію антропологічного підходу, слід продовжити: способом буття людина заявляє про свою присутність у бутті світу, світ постає своїм просторово-смисловим зрізом, єдністю існування і сутності. Поняття суб'єкта тут мало-

продуктивне. Не тому, що пізнання всезагального не потребує звертання до часткового (М. Фуко), а тому що створюється уявлення про відстороненість суб'єкта від об'єкта, суб'єктивного від об'єктивного. Буття виступає як чужа людині даність. Саме про це йдеться в діалозі В. А. Роменця із М. М. Бахтіним (Алієв, М'ясоїд, Фурман, 2013).

Мислителі говорять про вчинок як про акт освоєння-творення людиною світу і себе в світі, про перехід буття світу в форму буття людини, про людину, котра, завдячуючи вчинку, постає у повноті свого буття, а її життя – історико-логіко-психологічним рухом, виявляючи фундаментальні смислові аспекти того, що і як вона робить у світі й що граничним чином характеризує її саму. Одиничне стає вираженням всезагального, індивідуальне – загальнолюдського, унікальне – універсального. Тут також слід продовжити: універсальне, завдячуючи унікальному, отримує форму свого існування. Це одна з позицій антропологічного підходу в психології. Наступна – також.

Вчинок-думка, як і вчинок-дія, – спосіб людської практики. “Сезан мислить яблуками” (М. К. Мамардашвілі), людина – нею створеним. У творчому продукті універсальне й індивідуальне поєднуються. Твориться реальність, де об'єктивне є невіддільним від суб'єктивного, де факт, потрапляючи в поле інтерпретації, стає артефактом, рівно як і навпаки, де творчий продукт набуває унікального вираження й стає внеском у процес, що триває завдяки спільним *зусиллям*. *Індивідуальне лежить у царині загальних закономірностей психологічного пізнання*.

Антропологічний підхід перетинається з *психологією повсякденності*, котра вивчає “суб'єктивні репрезентації індивідуалізованого життєвого світу в його щоденному протіканні” (Гусельцева, 2017). Предметом дослідження стає психічне життєвого світу людини в індивідуалізованому, співвіднесеному зі всезагальним, вимірі. Психологія – наука про “живу людину” (С. Л. Рубінштейн, В. А. Роменець), очевидно, що такою ж людиною є психолог: він вступає в небайдужі стосунки з предметом дослідження, проникає в його сутність, відтворює її властивими йому засобами. Індивідуалізованим у психології є і інструмент, і предмет дослідження, коло пізнання залишається відмітною особливістю цієї науки. Питання в тому, як психолог виходить за його межі: якщо історико-логіко-психологічним чином, тоді те, що

в епістемології виступає як суб'єктоцентризм, субстанціалізм, процесуалізм, за антропологічного підходу отримує свою єдність. *Психолог – точка відліку пізнавального процесу, що має історико-логічне підґрунтя й здійснюється у формі мислення, провідна категорія якого утримує в собі монізм відношення “суб'єктивне – об'єктивне”.*

На часі застосування антропологічного підходу не тільки в царині досліджень індивідуальної творчості, а й у найрізноманітніших сферах життя людини у його конкретному вимірі.

* * *

Напевно, кожен, хто намагався простежити хід міркувань В.А. Роменця, прокладений через тисячі сторінок його книг, не міг без хвилювання читати слова, якими закінчується остання: *“Історія психології – не міркування на дозвіллі про якийсь безконечний мало визначений предмет, не школа помилок попередників, які треба знати, щоб не повторювати їх у своїх дослідженнях, а невпинна праця, котра вимагає більше наснаги й часу, ніж може їх мати окрема людина, яка, проте, відважилась увійти у своєрідну тривалу містерію самовідданих пошуків у напівтемряві, щоб, зрештою вийти до берега океану, осяяного сонячним світлом істини. Але це не істина закостенілого знання, а така, що, піднімаючи людину до нового обрїю, відкриває перед нею ще більше загадок, ніж їх було до початку містеріальної феноменології”* (Роменець, Маноха, 1998, с. 962).

Володимир Андрійович говорить про себе. Це його пов'язує з історією психології невпинна працею, це він відважується увійти у містерію самовідданих пошуків й таки дістатись берега, *“осіяного сонячним світлом істини”*. Він говорить про процес, здобутки якого збагатив працями, що за обсягом опрацьованого і на підґрунті створеної ним теорії осмисленого матеріалу не мають аналогів у світовій науці. Зрештою, це звертання Володимира Андрійовича до нас, психологів, заклик рухатися шляхом, який сам невтомно, невпинно і самовіддано торував. Це його заповіт тим, кому випало щастя, слухаючи його лекції та вчитуючись у його тексти, шукати своє місце у надзвичайно складній царині діяльності, до висот якої він піднявся, щоб по змозі продовжити справу, якій він посвятив своє життя.

ВИСНОВКИ

1. Культурно-історичною психологією у світовій науці вважається теорія Л. С. Виготського, хоча у мисленні автора теорії, його учнів та послідовників категорії історія та культура виконують службову роль: характеризується культурно-історична природа психічного, не досліджується функціонування психічного в культурно-історичному способі буття людства. В сучасних дослідженнях, виконаних у річищі ідей Л. С. Виготського, простежуються рух у цьому напрямку, та у повному обсязі ці категорії, у формі теорії вчинку, постають у творчості В. А. Роменця. Теорія вчинку наповнює культурно-історичну психологію справжнім змістом, є непересічної ваги внеском у психологічну науку, відкриває перед нею нові перспективи.

2. В. А. Роменець висвітлює становлення ідеї вчинку в історії культури світу, показує, що саме у вчинку розкривається природа, сутність, призначення властивого людині психічного, досліджує сповнені драм і злетів пошуки людиною відповіді на питання, що вона собою являє, як реалізує свої взаємини зі світом, як рухається упродовж історії у намаганні збагнути себе і смисл свого буття. Ставиться і вирішується завдання розкрити сутнісний зміст відношення *“людина – вчинок – світ”*, застосовується культурологічний підхід, вводиться принцип творчої доповнюваності матеріального й ідеального в тлумаченні людського ества і розгортається система знань, аналогів якої немає у світовій науці. Історія всесвітньої психології постає утіленою в ідеях, діях, подіях історією людського самопізнання і самотворення. Теорія вчинку є теорією цього процесу, вченням, через яке автор доносить до людей свої думки, переживання, сподівання, виражає власне ставлення до світу, показує, яким є буття людини і яким йому належить бути.

3. Історична і власне теоретична лінії творчості В. А. Роменця переплітаються, поступ його думки не припиняється, здійснюється процес з поверненням до вихідної ідеї та її, на щоразу новому рівні, продовженням, підсумком і вершиною цього процесу стає формулювання постулатів канонічної психології. Далеко не кожному вченому вдається досягти мети, В. А. Роменцю вдається, і повною мірою. Місце своїм працям він знаходить в українській психології ХХ століття, яку називає культурно-гуманістичною, насправді значення

ним зробленого набагато ширше і глибше: психологію в цілому він наповнює принципово новим і саме гуманістичним культурно-історичним змістом. Він повертає її лицем до історичного, духовного, ідеального, показує, що ідеальне має власну цінність і свій сенс у світі людського буття, є реальною силою і суттю історії, утримує в собі можливість переображення людини. У цьому полягає пафос теорії вчинку В. А. Роменця, пафос усіх його творчих пошуків.

4. Теорія вчинку стає ілюстрацією співвідношення історії та теорії психології; новим вирішенням основної проблеми психології, котра фіксує необхідність співвіднесення властивого людині, суб'єктивного і властивостей світу, об'єктивного; свідченням, що у психологічному пізнанні діє принцип доповнюваності, механізмом якого є творчий діалог. Опозиція "суб'єктивне – об'єктивне" знімається діалектичним, на підґрунті категорії вчинку, мисленням, висвітлюючи, що здійснюється історико-логіко-психологічного процес, що психологія в особі В. А. Роменця та його попередника С. Л. Рубінштейна виходить на постнекласичний рівень розвитку. Для класичної психології суб'єктивне та об'єктивне є несумірними сутностями, для некласичної – сторонами однієї реальності, для постнекласичної – невід'ємними аспектами способу буття людини в світі. Психічне суб'єктивізується, об'єктивізується, олюднюється.

5. Ситуація, мотивація, дія, післядія як компоненти вчинку – це і компоненти мислення В. А. Роменця. Перший компонент у його теорії це ситуативний рівень становлення психологічних знань і вихідний момент осмислення вчинкового характеру цього процесу. На підґрунті ситуації відбувається формування мотивації – це і мотиваційний рівень становлення психологічних знань, і необхідність пояснити джерела вчинку. Далі йде вчинкова дія, дійовий рівень становлення психологічних знань і такою ж дією є створення теорії вчинку. Післядією в теорії вчинку є ідея канонічної психології й водночас це післядійовий рівень становлення психологічних знань у його ж поясненні. Теорія вчинку конструюється мисленням, котре здійснюється як учинок. Принцип спіралі в історії і теорії психології, про який говорить В. А. Роменць, – це й спіраль його власного мислення, кожен виток якої, піднімаючись над попереднім, наближається до свого канону. Логічне завершення теорії вчинку стає логічним завершенням

процесу, упродовж якого автор вбирає в себе духовні надбання людства (інтеріоризація), переживає стан осягнення суті буття (катарсис), створює вчення про те, яким йому належить бути (переображення). Процеси інтеріоризації, катарсису, переображення відбуваються і в становленні післядійового рівня психологічних знань, і в мисленні В. А. Роменця. Теорія вчинку є історико-логіко-психологічним продуктом, де історичне – відтворення об'єктивованої в культурі людства шляху світової психологічної думки; логічне – виокремлення у цьому процесі ідеї вчинку і послідовні кроки її розгортання; психологічне – спосіб мислення автора теорії як свідчення його безпосередньої присутності у пізнанні психічного.

6. Творчість В. А. Роменця лежить у річищі провідної тенденції історії епістемології, котра пролягає від дуалізму до дедалі змістовнішого монізму. На зміну принципу спостереження як вимоги відсторонення суб'єкта від об'єкта пізнання, приходить принцип причетності, котрий фіксує факт безпосередньої присутності людини у пізнавальному процесі й надалі суттєво поглиблюється ідеєю тотожності мислення і буття та її наступними конкретизаціями. З епістемологією психологію пов'язує потреба співвіднесення суб'єкта і об'єкта, суб'єктивного і об'єктивного. У психології це проблема природи психічного, гостроти їй надає те, що психічне досліджується його ж засобами. Утворюється коло пізнання, у творчості В. А. Роменця коло розривається з середини пізнавального процесу: універсальне, яким є спосіб існування психічного в культурі, через унікальне, яким є спосіб мислення вченого, отримує своє існування. Висвітлюється сенс формулювання "людина – дзеркало Всесвіту", яке неодноразово лунає і в епістемології, і в психології, а в працях В. А. Роменця набуває теоретичного обґрунтування. Світ в людині віддзеркалюється, і це не людина взагалі, а людина конкретна. У теоретичних побудовах і епістемолога, і психолога, діє не принцип спостереження, а принцип причетності, висвітлюючи безпосередню участь того й іншого у пізнавальному процесі.

7. Спосіб побудови теорії вчинку узгоджується з епістемологічною ідеєю тотожності мислення і буття: народжена мисленням автора ідея вчинку стає тотожною існуванню вчинку в культурі людства, котрий у цьому ж мисленні отримує своє інобуття. Історія суб'єктивного постає історією об'єктивності, вираженою й утіленою суб'єктивними засобами. Властиве

психології коло пізнання на шляху моністичного вирішення проблеми “суб’єктивне – об’єктивне” унеможливується: вчений освоює (інтеріоризація), відтворює (екстеріоризація) історію досліджень й утілень психічного й продовжує її власною теорією (творчий синтез). Від своєї присутності у психологічному пізнанні він відсторонюється, а його мислення свідчить, що тут діє принцип причетності, що пізнання здійснюється в його особі, що індивідуальне, власне психологічне, у цьому процесі лежить у царині загального як історико-логічного.

8. Те, що в епістемології є антропоцентризмом – визнанням, за яким місце людини у пізнанні є невіддільним від її місця у бутті світу, в психології стає підґрунтям антропологічного підходу, предметом якого є психічне людини як безпосередньо присутньої способом властивого їй життя у бутті світу. Одиначне тлумачиться як вираження всезагального, індивідуальне – загальнолюдського, унікальне – універсального. Психолог постає точкою відліку пізнавального процесу, що має всезагальну, культурно-історичну, основу й здійснюється мисленням, провідна категорія якого утримує в собі монізм відношення “суб’єктивне – об’єктивне”. Дослідження того, як мислить психолог з огляду на відмітні ознаки психологічного пізнання, дає змогу визначити місце його теорії у цьому процесі.

Антропологічний підхід конститується у процесі аналізу творчості В. А. Роменця, застосовується у дослідженнях поступу психологічного пізнання, слугує вивченню життя людини в його конкретно-психологічному вимірі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

“Ars vetus – Ars nova”: В. А. Роменець : зб. ст. / відп. ред. І. П. Манюха. Київ : Гнозис, 2001. 256 с.

Абульханова К. А. Принцип субъекта в отечественной психологии. *Психология. Журнал Высшей школы экономики*. 2005. Т. 2. № 4. С. 3–21.

Абульханова К. О. Методологічне значення категорії суб’єкта для сучасної психології. *Людина. Суб’єкт. Вчинок : Філософсько-психологічні студії* / за заг. ред. В. О. Татенка. Київ : Либідь, 2006. С. 37–51.

Абульханова К. А. Культурологічний підход В. А. Роменця к исследованию истории всемирной психологии. *Академік В. А. Роменець : творчість і праці : зб. ст.* / упоряд. П. А. М’ясоїд ; відп. ред. Л. О. Шатирко. Київ : Либідь, 2016. С. 120–125.

Абульханова-Славская К. А., Брушлинский А. В. Философско-психологическая концепция С. Л. Рубинштейна : К 100-летию со дня рождения. Москва : Наука, 1989. 248 с.

Академік В. А. Роменець : творчість і праці : зб. ст. / упоряд. П. А. М’ясоїд ; відп. ред. Л. О. Шатирко. Київ : Либідь, 2016. 269 с.

Алексеева Д. А. О границах применимости классификации типов научной рациональности. *Эпистемология сегодня. Идеи, проблемы, дискуссии* / под ред. И. Т. Касавина, Н. Н. Ворониной. Нижний Новгород : Изд-во Нижегородского гос. ун-та, 2018. С. 315–319.

Алієв Ш., М’ясоїд П., Фурман А. В. Вчинкова природа практики (філософсько-психологічна інтерпретація творчого діалогу В. А. Роменця із М. М. Бахтініним). *Психологія і суспільство*. 2012. № 3. С. 6–23.

Ананьев Б. Г. Человек как предмет познания. Ленинград : Изд-во Ленингр. ун-та, 1968. 339 с.

Асмолов А. Г. Психология личности : культурно-историческое понимание развития человека / 3-е изд., испр. и доп. Москва : Смысл ; Академия, 2007. 528 с.

Асмолов А. Г. Исторический смысл кризиса культурно-деятельностной психологии. *Национальный психологический журнал*. 2014. № 1. С. 5–19.

Балл Г. До визначення засад раціогуманістичного підходу в методології психологічної науки. *Психологія і суспільство*. 2000. № 2. С. 74–90.

Балл Г. Теоретична психологія як царина науковості і духовності (до видання українського перекладу книги Філіпа Лерша “Структура особи”). *Психологія і суспільство*. 2015. № 3. С. 72–79.

Балл Г. О. Раціогуманістична орієнтація в методології людинознавства. Київ : СКД, 2017. 200 с.

Балл Г., Нікуленко О. Трагування вчинку в психологічних концепціях С. Л. Рубінштейна і В. А. Роменця. *Психологія вчинку : Шляхами творчості В. А. Роменця : зб. ст.* / упоряд. П. А. М’ясоїд ; відп. ред. А. В. Фурман. Київ : Либідь, 2012. С. 59–67.

Бахтин М. М. До філософії вчинку. *Психологія і суспільство*. 2019. № 1. С. 5–34. DOI: <https://doi.org/10.2307/431748>

Белик А. А. Культурная (социальная) антропология : уч. пособ. Москва : РГГУ, 2009. 613 с.

Бинсвангер Л. Экзистенциально-аналитическая школа мысли. *Экзистенциальная психология* / пер. с англ. Москва : Апрель Пресс & ЭКСМО-Пресс, 2001. С. 308–332.

Божович Л. И. Личность и ее формирование в детском возрасте. Психологическое исследование. Москва : Просвещение, 1968. 464 с.

Брунер Дж. Торжество разнообразия : Пиаже и Выготский. *Вопросы психологии*. 2001. № 4. С. 3–13.

Брушлинский А. В. Культурно-историческая теория мышления (философские проблемы психологии). Москва : Высшая школа, 1968. 104 с.

Брушлинский А. В. Зона ближайшего развития и проблема субъекта деятельности. *Психологический журнал*. 1994. Т. 15. № 3. С. 17–27.

Брушлинский А. В. Деятельностный подход и психологическая наука. *Вопросы философии*. 2001. № 2. С. 89–95.

Брушлинский А. В. Психология субъекта (страницы последней книги). *Психологический журнал*. 2003. Т. 24. № 2. С. 7–14.

Бусыгина Н. П. Научный статус методологии

исследования случаев. *Консультативная психология и психотерапия*. 2009. Т. 17. № 1. С. 5–17.

Бусыгина Н. П., Ярошевская С. В. Культурно-историческая психология как теория субъективности в работах Ф. Гонсалеса Рея. *Культурно-историческая психология*. 2020. Т. 16. № 1. С. 68–77.

Бэкхёрст Д. К вопросу об эволюции теории деятельности. *Культурно-историческая психология*. 2006. № 4. С. 79–84.

Вересов Н. Н. Выготский, Ильенков, Мамардашвили: опыт теоретической рефлексии и монизм в психологии. *Вопросы философии*. 2000. № 12. С. 74–87.

Вересов Н. Культурно-историческая теория Л. С. Выготского: трудная работа понимания. *НЛО*. 2007. № 3. URL: <https://magazines.gorky.media/nlo/2007/3/kulturno-istoricheskaya-psihologiya-l-s-vygotskogo-trudnaya-rabota-ponimaniya.html> (дата публикации: 2007 г., дата звертання: 20.01.2021 г.).

Верч Дж. Голос разума: Социокультурный подход к опосредованному действию. Москва: Тривола, 1996. 176 с.

Выгодская Г. Л., Лифанова Т. М. Лев Семенович Выготский. Жизнь. Деятельность. Штрихи к портрету. Москва: Смысл, 1996. 424 с.

Выготский Л. С. Психологическая наука. *Общественные науки в СССР (1917–1927 гг.)*. Москва: Работник просвещения, 1928. С. 25–46.

Выготский Л. С. Педология подростка. Москва: Изд-во БЗО при педфаке 2-го МГУ, 1929. 172 с.

Выготский Л. С. Проблема развития и распада высших психических функций. *Выготский Л. С. Развитие высших психических функций: Из неопубликованных трудов*. Москва: Изд-во АПН РСФСР, 1960. С. 364–383.

Выготский Л. С. Проблема сознания. *Выготский Л. С. Собр. соч.: в 6 т.* Москва: Педагогика, 1982а. Т. 1. С. 156–167.

Выготский Л. С. Проблема развития в структурной психологии. Критическое исследование. *Выготский Л. С. Собр. соч.: в 6 т.* М. Москва: Педагогика, 1982в. Т. 1. С. 238–290.

Выготский Л. С. Исторический смысл психологического кризиса. Методологическое исследование. *Выготский Л. С. Собр. соч.: в 6 т.* Москва: Педагогика, 1982г. Т. 1. С. 291–436.

Выготский, Л. С. Мышление и речь. *Выготский Л. С. Собр. соч.: в 6 т.* Москва: Педагогика, 1982д. Т. 2. С. 5–361.

Выготский Л. С. История развития высших психических функций. *Выготский Л. С. Собр. соч.: в 6 т.* Москва: Педагогика, 1983. Т. 3. С. 5–328.

Выготский Л. С. Проблема возраста. *Выготский Л. С. Собр. соч.: в 6 т.* Москва: Педагогика, 1984а. Т. 4. С. 244–268.

Выготский Л. С. Кризис семи лет. *Выготский Л. С. Собр. соч.: в 6 т.* Москва: Педагогика, 1984б. Т. 4. С. 376–385.

Выготский Л. С. Психология искусства / 3-е изд. Москва: Искусство, 1986. 573 с.

Выготский Л. С. Педагогическая психология / под ред. В. В. Давыдова. Москва: Педагогика, 1996. 536 с.

Выготский Л. С. Проблема обучения и умственного развития в школьном возрасте. *Выготский Л. С.*

Педагогическая психология. Москва: Педагогика, 1996. С. 321–335.

Выготский Л. С. Социалистическая переделка человека. *Психологический журнал*. 1997. Т. 18. № 4. С. 142–148.

Выготский Л. С. Основы педологии. *Выготский Л. С. Лекции по педологии*. Ижевск: Удмурдский университет, 2001. С. 9–150.

Гараи Л., Кечке М. Еще один кризис в психологии! Возможная причина шумного успеха идей Л. С. Выготского. *Вопросы философии*. 1997. № 4. С. 86–97.

Громыко Ю. В. Выготскианство за рамками концепции Л. С. Выготского (к идее мыследеятельностной антропологии). Москва: Пайдея, 1996. 238 с.

Грэхем Л. Р. Естествознание, философия и науки о человеческом поведении в Советском Союзе / пер. с англ. Москва: Политиздат, 1991. 480 с.

Гусельцева М. С. Культурная психология: методология, история, перспективы. Москва: Прометей, 2007. 292 с.

Гусельцева М. Культурно-історичний підхід В. А. Роменця: ідея культури і ідеї в культурі. *Психологія і суспільство*. 2011. № 2. С. 92–105.

Гусельцева М. С. Наследие В. А. Роменца и идея культурно-исторической психологии. *Психологія вчинку: Шляхами творчості В. А. Роменця: зб. ст. / упоряд. П. А. М'ясоїд; відп. ред. А. В. Фурман*. Київ: Либідь, 2012. С. 44–58.

Гусельцева М. С. Эволюция психологического знания в смене типов рациональности (историко-методологическое исследование). Москва: Акрополь, 2013. 367 с.

Гусельцева М. С. Интеллектуальные исследовательские традиции как вопрос исторической психологии культуры. *Психологические исследования*. 2014а. Т. 7, № 33. С. 5. URL: <http://psystudy.ru>

Гусельцева М. С. Интеллектуальные традиции российской психологии: Культурно-аналитический подход. Москва: Акрополь, 2014б. 424 с.

Гусельцева М. С. Культурно-деятельностная традиция: становление и развитие. *Вопросы психологии*. 2015. № 4. С. 3–14.

Гусельцева М. С. Творчість В. А. Роменця в еволюції психологічних знань. *Психологія і суспільство*. 2016. № 2. С. 25–47.

Гусельцева М. С. Психология повседневности: методология, история, перспективы. *Психологические исследования*. 2017. Т. 10. № 51. 12. <http://psystudy.ru> (дата звертання 28.06.2021).

Гусельцева М. С. Проблема субъекта с позиций культурно-аналитического подхода. *Психологический журнал*. 2020. Т. 41. № 2. С. 104–114.

Гусельцева М. С. Психология и антропологическое знание. *Психологическое знание: виды, источники, пути построения* / отв. ред. А. Л. Журавлев, А. В. Юревич. Москва: Институт психологии РАН, 2021. С. 253–299.

Давыдов В. В. Проблемы педагогической и детской психологии в трудах Л. С. Выготского. *Выготский Л. С. Педагогическая психология* / под ред. В. В. Давыдова. Москва: Педагогика, 1996. С. 477–504.

Джонс Э. Жизнь и творения Зигмунда Фрейда: пер. с англ. Москва: “Гуманитарий” АГИ, 1996. 448 с.

Ждан А. Н. Становление и развитие психологических знаний в связи с историей культуры в трудах В. А. Роменца. *Психологія вчинку: Шляхами творчості В. А. Роменця* : зб. ст. / упоряд. П. А. М'ясоїд ; відп. ред. А. В. Фурман. Київ : Либідь, 2012. С. 224–230.

Ждан А. Н. Принцип анализа по единицам в историко-психологическом исследовании : концепция В. А. Роменца. *V съезд Общероссийской общественной организации. "Российское психологическое общество"*. Материалы участников съезда. Москва : Рос. психол. общ-во, 2012. Т. 1. С. 17–18.

Завершнева Е. Ю. К проблеме периодизации научной биографии Л. С. Выготского. *Вестник РГГУ*. 2006. № 1. С. 284–293.

Завершнева Е. Ю. Записные книжки, заметки, научные дневники Л. С. Выготского : результаты исследования семейного архива. *Вопросы психологии*. 2008. № 1. С. 132–145. № 2. С. 120–136.

Завершнева Е. Ю. Исследование рукописи Л. С. Выготского "Исторический смысл психологического кризиса". *Вопросы психологии*. 2009. № 6. С. 119–137.

Завершнева Е. Ю. Еврейский вопрос в неопубликованных рукописях Л. С. Выготского. *Вопросы психологии*. 2012. № 2. С. 79–99.

Запорожец А. В. Примечания. *Леонтьев А. Н. Проблемы развития психики / 3-е изд.* Москва : Изд-во Моск. ун-та, 1972. С. 549–554.

Зинченко В. П. Культурно-историческая психология и психологическая теория деятельности : живые противоречия и точки роста. *Вестник Моск. ун-та. Сер. 14. Психология*. 1993. № 2. С. 41–50.

Зинченко В. П. Теоретический мир психологии. *Вопросы психологии*. 2003. № 5. С. 3–17.

Знаков В. В. Психология понимания мира человека. Москва : Институт психологии РАН, 2016. 488 с.

Ильенков Э. В. Диалектика идеального. *Ильенков Э. В. Философия и культура*. Москва : Политиздат, 1991. С. 229–270.

Кайлер П. "Культурно-историческая теория" и "культурно-историческая школа" : От мифа (обратно) к реальности. *Психологический журнал Международного университета природы, общества и человека "Дубна"*. 2012. № 1. С. 34–46.

Касавин И. Т. Релятивизм как последовательный рационализм. *Эпистемология сегодня. Идеи, проблемы, дискуссии* / под ред. И. Т. Касавина, Н. Н. Ворониной. Н. Новгород : Изд-во Нижегородского гос. ун-та, 2018. С. 241–246.

Клейн Л. С. История антропологических учений. Санкт-Петербург : Изд-во Санкт-Петербургского университета, 2014. 744 с.

Кононович Т., М'ясоїд П. Економічна поведінка і процес прийняття рішення : Single case study. *Психологія і суспільство*. 2019. № 2. С. 115–138.

Кононович Т. А., М'ясоїд П. А. Теория перспектив в процессах принятия решения : анализ с помощью Single Case Study. *Психологические исследования*. 2020. Т. 13. № 70. С. 2. URL : <http://psystudy.ru>

Корепанова И. А., Рубцов В. В. Отчет о конференции Международного общества культурнодеятельностных исследований (ISCAR) "Будущее культурнодеятельностных исследований – глобальные и локальные перспективы". *Культурно-историческая психология*.

2009. № 3. С. 120–122.

Костюк Г. С. Проблема личности в философском и психологическом аспектах. *Костюк Г. С. Избр. психол. труды*. Москва : Педагогика, 1988. С. 76–85.

Коул М. Культурные механизмы развития. *Вопросы психологии*. 1995. № 3. С. 5–20.

Коул М. Культурно-историческая психология : наука будущего / пер. с англ. Москва : Когито-Центр; Институт психологии РАН, 1997. 432 с.

Коул М. Размышление над портретом А. Р. Лурия. *Вопросы психологии*. 2002. № 4. С. 25–43.

Коул М. Теории социокультурно-исторического деятельностного развития в эпоху гиперглобализации. *Культурно-историческая психология*. 2009. № 1. С. 66–73.

Коул М. Комментарии к предыдущим комментариям. *Психологический журнал Международного университета природы, общества и человека "Дубна"*. 2012. № 1. С. 128–132.

Кубарев В. С. К базисным программам построения культурно-деятельностной психологии : деятельностная методология и методология сознания. *Вопросы психологии*. 2021. Т. 67. № 1. С. 15–27.

Кун Н. А. Мифы и легенды Древней Греции / 5-е изд. Москва : Просвещение, 1975. 464 с.

Кудрявцев В. Т. Культура как самоотношение. *Культурно-историческая психология*. 2016. Т. 12. № 3. С. 113–128.

Лекторский В. А. О классической и неклассической эпистемологии. *На пути к неклассической эпистемологии* / отв. ред. В. А. Лекторский. Москва : ИФРАН, 2009. С. 7–24.

Лазурский А. Ф. Психология общая и экспериментальная. Санкт-Петербург : Алетей, 2001. 288 с.

Леонтьев А. А. Л. С. Выготский. Москва : Просвещение, 1990. 158 с.

Леонтьев А. А. Алексей Николаевич Леонтьев рассказывает о себе. *Вопросы психологии*. 2003. № 2. С. 33–42.

Леонтьев А. А. Школа Л. С. Выготского : линии преемственности. *Психологический журнал*. 2004. Т. 25. № 5. С. 98–103.

Леонтьев А. Н. Развитие памяти: Экспериментальное исследование высших психологических функций. Москва-Ленинград : Учпедгиз, 1931. 279 с.

Леонтьев А. Н. Вступительная статья. О творческом пути Л. С. Выготского. *Выготский Л. С. Собр. соч. : в 6 т.* Москва : Педагогика, 1982. Т. 1. С. 9–41.

Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность. *Леонтьев А. Н. Избр. психол. произв. : в 2 т.* Москва : Педагогика, 1983. Т. 2. С. 94–231.

Леонтьев А. Н. К психологии образа. *Вестник Московского университета. Сер. 14. Психология*. 1986. № 3. С. 72–76.

Леонтьев А. Н. Беседа с Выготским. *Леонтьев А. Н. Философия и психология. Из научного наследия*. Москва : Изд-во Моск. ун-та, 1994а. С. 22–26.

Леонтьев А. Н. Материалы о сознании. *Леонтьев А. Н. Философия и психология. Из научного наследия* / под ред. А. А. Леонтьева, Д. А. Леонтьева. Москва : Изд-во Моск. ун-та, 1994б. С. 26–48.

Леонтьев А. Н. О книге С. Л. Рубинштейна "Основы общей психологии". Материалы к дискуссии. *Леонтьев*

А. Н. *Философия и психология. Из научного наследия.* Москва : Изд-во Моск. ун-та, 1994в. С. 226–228.

Леонтьев А. Н. Учение о среде в педологических работах Л. С. Выготского (критическое исследование). *Вопросы психологии.* 1998. № 1. С. 108–124.

Леонтьев Д. А. Неклассический подход в науках о человеке и трансформация психологического знания. *Психология, лингвистика и междисциплинарные связи : сб. научн. работ к 70-летию со дня рождения А. А. Леонтьева.* Москва : Смысл, 2008. С. 205–225.

Леонтьев Д. А. Что дает психологии понятие субъекта : субъектность как измерение личности. *Эпистемология и философия науки.* 2010. Т. XXV. № 3. С. 136–153.

Леонтьев Д. А. Новые ориентиры понимания личности в психологии : от необходимого к возможному. *Вопросы психологии.* 2011. № 1. С. 3–27.

Лурия А. Р. Конспект доклада Л. С. Выготского “О сознании”. *Вопросы психологии.* 2014. № 6. С. 75–88. Майданский А. Д. “Культурная психология” Л. С. Выготского в оптике Спинозы и Маркса. *Культурно-историческая психология.* 2018. Т. 14. № 1. С. 126–130. DOI : 10.17759/chp.2018140114

Максименко С. Д. Развитие психики в онтогенезе : в 2 т. Київ : Форум, 2002. Т. 1. 319 с. Т. 2. 335 с.

Маланов С. В. О культурно-исторических источниках зарождения целеполагания в составе произвольно-преднамеренной и волевой регуляции. *Культурно-историческая психология.* 2019. Т. 15. № 2. С. 22–31. DOI : 10.17759/chp.2019150203

Мамардашвили М. К. Классический и неклассический идеалы рациональности / 2-е изд., испр. Москва : Лабиринт, 1994. 90 с.

Мареев С. Н. Выготский : философия, психология, искусство. Москва : Академический проект, 2017. 227 с.

Маркова Л. А. Роль индивидуального в неклассическом мышлении. *Эпистемология сегодня. Идеи, проблемы, дискуссии* / под ред. И. Т. Касавина, Н. Н. Ворониной. Нижний : Изд-во Нижегородского гос. ун-та, 2018. С. 273–277.

Маркс К. Німецька ідеологія. Критика новітньої німецької філософії в особі її представників Фейєрбаха, Б. Бауєра, і Штірнера і німецького соціалізму в особі його різних пророків. *Маркс К., Енгельс Ф. Твори.* Київ : Політвидав УРСР, 1959. Т. 3. С. 7–521.

Мартинс Ж. Заметки об отношениях между Выготским и Леонтьевым : А была ли тройка? *Психологический журнал Международного университета природы, общества и человека “Дубна”.* 2013. № 1. С. 95–108.

Марцинковская Т. Д. Поступок как залог научного бессмертия. *Психология вчинку : Шляхами творчості В. А. Роменця : зб. ст. / упоряд. П. А. М'ясоїд ; відп. ред. А. В. Фурман.* Київ : Либідь, 2012. С. 200–206.

Маслоу А. Психология бытия / пер. с англ. Москва : Рефл-бук; Киев : Ваклер, 1997. 304 с.

Мещеряков Б. Г. Логико-семантический анализ концепции Л. С. Выготского : систематика форм поведения и законы развития высших психических функций. *Вопросы психологии.* 1999. № 4. С. 3–15.

Мещеряков Б. Г., Зинченко В. П. Л. С. Выготский и современная культурно-историческая психология (критический анализ книги Коула). *Вопросы психоло-*

гии. 2000. № 2. С. 102–116.

Микешина Л. А. Релятивизм как эпистемологическая проблема. *Эпистемология сегодня. Идеи, проблемы, дискуссии* / под ред. И. Т. Касавина, Н. Н. Ворониной. Нижний Новгород : Изд-во Нижегородского гос. ун-та, 2018. С. 201–212.

Михайлов Ф. Т. предметная деятельность... Чья? *Вопросы философии.* 2001. № 3. С. 10–27.

Морозов С. М. Диалектика Выготского : внечувственная реальность деятельности. Москва : Смысл, 2002. 119 с.

Музичук О. О. Становлення української психології у другій половині ХХ століття. *Становлення психологічної думки в Україні : провідні ідеї та історія розвитку : колективна монографія* / В. В. Турбан, Л. З. Сердюк, Ю. Т. Рождественський [та ін.] ; за ред. В. В. Турбан. Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2014. С. 203–217.

Мясоед П. А. Антропологический принцип и проблемы психологии развития. *Вопросы психологии.* 2000. № 5. С. 122–125.

М'ясоїд П. “Паралелограм” Олексія Леонтьєва та основна проблема психології. *Психологія і суспільство.* 2006. № 1. С. 53–95.

М'ясоїд П. Сергій Рубінштейн : життя висхідною. *Психологія і суспільство.* 2009. № 2. С. 7–36.

Мясоед П. А. С. Л. Рубинштейн и В. А. Роменец : деятельностный и культурологический подходы в психологии. *Психология человека в современном мире. Мат-лы Всерос. науч. юбилейн. конф., посв. 120-летию со дня рождения Сергея Леонидовича Рубинштейна : в 6 т. / отв. ред. А. Л. Журавлев и др.* Москва : Институт психологии РАН, 2009а. Т. 2. С. 122–129.

Мясоед П. А. История, логика и психология “параллелограмма Леонтьева”. *Вопросы психологии.* 2010. № 6. С. 113–124.

М'ясоїд П. А. Курс загальної психології / у 2 т. : підруч. Київ : Алерта, 2011. Т. 1. 496 с.

М'ясоїд П. А. Володимир Роменець : від психології творчості до творчості у психології. *Психологія вчинку : Шляхами творчості В. А. Роменця : зб. ст. / упоряд. П. А. М'ясоїд ; відп. ред. А. В. Фурман.* Київ : Либідь, 2012. С. 139–174.

М'ясоїд П. А. Курс загальної психології / у 2 т. : підруч. Київ : Алерта, 2013. Т. 2. 758 с.

Мясоед П. А. Творческое наследие В. А. Роменца в историко-психологическом знании. *Психологический журнал.* 2013а. № 3. Т. 34. С. 51–59.

Мясоед П. А. Творчество В. А. Роменца и российская психологическая мысль. *Вопросы психологии.* 2013б. № 1. С. 106–115.

М'ясоїд П. Психологічне пізнання як предмет історичного метатеоретичного аналізу. *Система сучасних методологій : хрестоматія в чотирьох томах / упоряд., відп. ред., перекл. А. В. Фурман.* Тернопіль : ТНЕУ, 2015. Т. 3. С. 189–208.

Мясоед П. А. Категория практики и методология психологии. *Вопросы психологии.* 2015а. № 3. С. 106–115.

Мясоед П. А. Плюрализм и монизм в методологии психологии. *Методология современной психологии.* 2015б. Вып. 5. С. 146–159.

М'ясоїд П. А. Психологічне пізнання : історія, логіка, психологія. Київ : Либідь, 2016а. 560 с.

М'ясоїд П. А. В. А. Роменець: діалог з опонентами (дослідження матеріалів захисту докторської дисертації). *Академік В. А. Роменець : творчість і праці : зб. ст. / упоряд. П. А. М'ясоїд ; відп. ред. Л. О. Шатирко. Київ : Либідь, 2016б. С. 206–230.*

М'ясоїд П. Творчість В. А. Роменця і проблема людини у психології. *Психологія і суспільство. 2016в. № 2. С. 48–72.*

М'ясоїд П. Бібліографія посмертних праць академіка В. А. Роменця, праць про нього та праць про його творчість. *Психологія і суспільство. 2016г. № 2. С. 123–132.*

Мясоед П. А. Роменец Владимир Андреевич : данные биографии. *История российской психологии в лицах : Дайджест. 2016а. № 5. С. 51–75.*

Мясоед П. А. Роменец Владимир Андреевич : данные библиографии. *История российской психологии в лицах : Дайджест. 2016б. № 5. С. 125–133.*

М'ясоїд П. Психологія та епістемологія (пам'яті Г. О. Балла). *Психологія і суспільство. 2017. № 2. С. 56–73. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2017.02.056>*

М'ясоїд П. А. Суб'єктний підхід у психології і людина як предмет пізнання (пам'яті В. А. Роменця). *Філософські проблеми гуманітарних наук. 2018. № 2. С. 41–44.*

Мясоед П. А. Советская и постсоветская психология : проблема преемственности. *Вопросы психологии. 2018а. № 4. С. 128–139.*

Мясоед П. А. Человек в теории познания и психологическое познание человека (к вопросу о соотношении эпистемологии и психологии). *Методология и история психологии. 2018б. Вып. 3. С. 105–126.*

М'ясоїд П. Принцип історизму і мислення у психології. *Психологія і суспільство. 2019. № 3-4. С. 38–72. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2019.03.038>.*

Мясоед П. А. К содержательному определению понятия “интеграция психологии”. *Интеграция в психологии : теория, методология, практика : мат-лы III Нац. науч.-практ. конф. с междунар. участ. Ярославль : РИО ЯГПУ. 2020. С. 70–75.*

М'ясоїд П. Теорія в історичному поступі психологічного пізнання. *Психологія і суспільство. 2021. № 1. С. 36–65. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2021.01.036>*

Мясоед П. А. Психология и эпистемология. *Вопросы психологии. 2021. Т. 67. № 2. С. 3–13.*

М'ясоїд П. А., Шатирко Л. О. Наукова біографія В. А. Роменця. *Академік В. А. Роменець : творчість і праці : зб. ст. / уклад. П. А. М'ясоїд ; відп. ред. Л. О. Шатирко. Київ : Либідь, 2016. С. 17–34.*

Науменко Л. К. Человек в креативной вселенной (“антропный принцип”). *Альтернативы. 2011. № 3. URL : <http://www.intelros.ru/readroom/alternativi/alternativy-3-2011/11457-chelovek-v-kreativnoj-vselennoj-antropnyj-princip.html> (дата звертання 21.06.2021).*

Нечаев Н. И. О возможности реинтеграции культурно-исторической теории Л. С. Выготского и теории деятельности А. Н. Леонтьева. *Вопросы психологии. 2018. № 2. С. 3–18.*

Няголова М. Д. Вклад А. В. Брушлинского в критику культурно-исторической теории мышления. *Методология и история психологии. 2018. Вып. 2. С. 22–32.*

О педологических извращениях в системе наркомпросов. Постановление ЦК ВКП (б) от 4 июля 1936 г. *Народное образование в СССР. Общеобразовательная*

школа : сб. документов 1917–1937 гг. / сост. А. А. Абакумов и др. Москва : Педагогика, 1974. С. 173–175.

Орлов А. Б. А. Н. Леонтьев – Л. С. Выготский : очерк развития схизиса. *Вопросы психологии. 2003. № 2. С. 70–85.*

Орлова Э. А. История антропологический учений : учеб. Москва : Академический проект, Альма Матер, 2010. 621 с.

Петровский В. А. Очерк теории свободной причинности. *Психология с человеческим лицом : гуманистическая перспектива в постсоветской психологии / под ред. Д. А. Леонтьева, В. Г. Щур. Москва : Смысл, 1997. С. 124–144.*

Поппер К. Логика и рост научного познания. Избр. раб. / пер. с англ. Москва : Прогресс, 1983. 605 с.

Потебня А. А. Мысль и язык. Киев : СИНТО, 1993. 192 с.

Праці про творчість і життя академіка В. А. Роменця. *Академік В. А. Роменець : творчість і праці : зб. ст. / упоряд. П. А. М'ясоїд ; відп. ред. Л. О. Шатирко. Київ : Либідь, 2016. С. 254–265.*

Пригожин И. Философия нестабильности. *Вопросы философии. 1991. № 6. С. 46–57.*

Психологія вчинку : Шляхами творчості В. А. Роменця : зб. ст. / упоряд. П. А. М'ясоїд ; відп. ред. А. В. Фурман. Київ : Либідь, 2012. 296 с.

Пузырей А. А. [Выступление за круглым столом “Психология и новые идеалы научности”]. *Вопросы философии. 1993. № 5. С. 3–42.*

Пузырей А. А. Культурно-историческая теория Л. С. Выготского и современная психология. *Пузырей А. А. Психология, психотехника, психагогика. Москва : Смысл, 2005а. С. 67–183.*

Пузырей А. А. Несколько камней для сада Дерека Джармена. Генеалогия сексуальности Мишеля Фуко и проблема нормы в психологии. *Пузырей А. А. Психология, психотехника, психагогика. Москва : Смысл, 2005б. С. 393–452.*

Пятигорский А. Философия и психология : лекция. URL : <https://ametalnikova.ru/filosofija-i-psihologija-aleksandra-pjatigorskogo> (дата публікації 2006 р., дата звертання 21.03.2021).

Размыслов П. О “культурно-исторической теории психологии” Выготского и Лурии. *Книга и пролетарская революция. 1934. № 4. С. 78–86.*

Ранние работы Л. С. Выготского : литературоведческие заметки и театральные рецензии в газете “Наш понедельник” (Гомель, 1922–1923 г.). *Психологический журнал Международного университета природы, общества и человека “Дубна”. 2011. № 4. С. 198–223. 2012. № 1. С. 156–225.*

Роменец В. А. Вчинок і проблема детермінізму у вітчизняній психології. *З історії філософської думки на Україні. Київ : Наукова думка, 1965. С. 104–118.*

Роменец В. А. Психологія творчості : навч. посіб. Київ : Вища школа, 1971. 247 с.

Роменец В. А. Аналіз творчого процесу. *Філософська думка. 1972. № 1. С. 52–62.*

Роменец В. А. Історія психології : навч. посіб. Київ : Вища школа. Головне видавництво, 1978. 439 с.

Роменец В. А. Історія психології Стародавнього світу і середніх віків : навч. посіб. Київ : Вища школа. Головне видавництво, 1983. 416 с.

- Роменець В. А. Історія психології епохи Відродження : навч. посіб. Київ : Вища школа. Головне видавництво, 1988. 408 с.
- Роменець В. А. Предмет и принципы историко-психологического исследования. Дисертация в форме научного доклада на соискание ученой степени доктора психологических наук. Киев, 1989б. 42 с.
- Роменець В. А. Історія психології XVII століття : навч. посіб. Київ : Вища школа, 1990. 568 с.
- Роменець В. А. Історія психології епохи Просвітництва : навч. посіб. Київ : Вища школа, 1993. 568 с.
- Роменець В. А. Історія психології XIX – початку XX століття : навч. посіб. Київ : Вища школа, 1995а. 614 с.
- Роменець В. А. Історичне становлення психологічних знань. *Основи психології: підруч.* / за заг. ред. О. В. Киричука, В. А. Роменця. Київ : Либідь, 1995б. С. 94–110.
- Роменець В. А. Вчинок як принцип побудови теорії та історії психології. *Основи психології: підруч.* / за заг. ред. О. В. Киричука, В. А. Роменця. Київ : Либідь, 1995в. С. 161–193.
- Роменець В. А. Післямова : Постановня канонічної психології. *Основи психології: підруч.* / за заг. ред. О. В. Киричука, В. А. Роменця. Київ : Либідь, 1995г. С. 605–621.
- Роменець В. А. Жизнь и смерть: постижение разумом и верой / 2-е изд. Київ : Либідь, 2003. 232 с.
- Роменець В. А., Маноха І. П. Історія психології XX століття : навч. посіб. Київ : Либідь, 1998. 989 с.
- Рубинштейн С. Л. Проблема способностей и вопросы психологической теории. *Рубинштейн С. Л. Проблемы общей психологии.* Москва: Педагогика, 1973. С. 220–235.
- Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии : в 2-х т. Москва : Педагогика, 1989. Т. 1. 320 с. Т. 2. 328 с.
- Рубинштейн С. Л. Бытие и сознание. *Рубинштейн С. Л. Бытие и сознание. Человек и мир.* Санкт-Петербург : Питер, 2003а. С. 43–280.
- Рубинштейн С. Л. Человек и мир. *Рубинштейн С. Л. Бытие и сознание. Человек и мир.* Санкт-Петербург : Питер, 2003б. С. 281–426.
- Руднева Е. И. Педологические извращения Выготского. Москва : Учпедгиз, 1937. 32 с.
- Саугстад П. История психологии. От истоков до наших дней : Имена. Идеи. Биографии. Направления. Школы / пер. с норвежск. Самара : Бахрам-М, 2008. 544 с.
- Світ пізнає себе через людську душу. Бесіда з академіком Володимиром Роменцем київських науковців Андрія Азархіна й Андрія Роменця. *Психологія вчинку: Шляхами творчості В. А. Роменця : зб. ст. / упоряд. П. А. М'ясоїд; відп. ред. А. В. Фурман.* Київ : Либідь, 2012. С. 10–17.
- Слободчиков В. И. О личностном, вне- и околичностном способах бытия человека. *Лествица полноты образования человек. Опыт научной дискуссии / ред. и сост. А. А. Остапенко.* Москва : НИИ школьных технологий, 2019. С. 160–173.
- Слободчиков В. И., Исаев Е. И. Основы психологической антропологии. Психология развития человека. Развитие субъективной реальности в онтогенезе. Москва : Школьная пресса, 2000. 416 с.
- Соколова Е. Е. Проблема поступка в трудах В. А. Роменця и А. Н. Леонтьева : сравнительный анализ. *Психологія вчинку: Шляхами творчості В. А. Роменця : зб. ст. / упоряд. П. А. М'ясоїд; відп. ред. А. В. Фурман.* Київ : Либідь, 2012. С. 68–84.
- Соколова Е. Е. Становление и пути развития психологии деятельности (школа А. Н. Леонтьева). Автореф. дисс. ... докт. психол. наук. Москва, 2021. 42 с.
- Степин В. С. Теоретическое знание : Структура, история, эволюция. Москва : Прогресс – Традиция, 2000. 744 с.
- Стеценко А. П. Заметки о популярности идей Л. С. Выготского за Западе. *Вопросы психологии.* 1997. № 1. С. 107–109.
- Страницы истории : о том, как был уволен С. Л. Рубинштейн (из архива МГУ). *Вопросы психологии.* 1989. № 4. С. 73–101. № 5. С. 56–63.
- Татенко В. О. Суб'єктно-вчинкова парадигма в сучасній психології. *Людина. Суб'єкт. Вчинок : філософсько-психологічні студії / за заг. ред. В. О. Татенка.* Київ : Либідь, 2006. С. 316–358.
- Татенко В. А. Проблемы субъекта в современной психологии (украинская школа). *Философско-психологическое наследие С. Л. Рубинштейна / отв. ред. К. А. Абульханова.* Москва : Институт психологии РАН, 2011. С. 371–387.
- Татенко В. О., Роменець В. А. Вчинок як принцип побудови теорії та історії психології. *Основи психології: підруч.* / за заг. ред. О. В. Киричука, В. А. Роменця. Київ : Либідь, 1995. С. 161–193.
- Татенко В. О., Титаренко Т. М. Володимир Андрійович Роменець (1926–1998) : життя як вчинок і подія. *Роменець В. А., Маноха І. П. Історія психології XX століття : навч. посіб.* Київ : Либідь, 2006. С. 7–37.
- Титаренко Т. Система психології Володимира Роменця як вчинок самопізнання. *Психологія і суспільство.* 2006. № 2. С. 33–53.
- Титаренко Т. М. Соціально-психологічні практики конструювання життєвого шляху особистості. *Психологія життєтворення особистості в сучасному світі / за ред. Т. М. Титаренко.* Київ : Міленіум, 2016. С. 13–55.
- Тулмин С. Моцарт в психології. *Вопросы философии.* 1981. № 10. С. 127–137.
- Тулывисте П. Культурно-историческое развитие вербального мышления (психологическое исследование). Таллин : Валгус, 1988. 344 с.
- Тулчинский Г. Л. Философия поступка : самоопределение личности в современном обществе. Санкт-Петербург : Алетейя, 2020. 826 с.
- Турбан В. В. Проблема онтогенезу моралі та моральності в українській і світовій психології. *Становлення психологічної думки в Україні : провідні ідеї та історія розвитку : кол. моногр. / за ред. В. В. Турбан.* Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2014. С. 9–31.
- Феофанов М. П. Теория культурного развития в педологии как электрическая (sic; geste: эклектическая) концепция, имеющая в основном идеалистические корни. *Педология.* 1932. № 1-2. С. 21–34.
- Фрейд З. Тотем и табу / пер. с нем. *Фрейд З. “Я” и “Оно”. Тр. разных лет : в 2 кн.* Тбилиси : Мерани, 1991. Кн. 1. С. 193–350.
- Фрейд З. Недовольство культурой / пер. с нем. Харків : Фоліо, 2013. 224 с.
- Фромм Э. Искусство любви. Исследование природы любви / пер. с англ. Минск : Полифакт, 1990. 80 с.
- Фрумкина Р. М. Культурно-историческая пси-

хология Выготского – Лурия. Препринт WP6/2006/01. Москва : ГУ ВШЭ, 2006. 28 с.

Фурман А. Одиссея української психології : між добром і злом. *Психологія і суспільство*. 2001. № 2. С. 5–11.

Фурман А. В. Творчість В. А. Роменця і методологія гуманітарного пізнання. *Академік В. А. Роменець : творчість і праці : зб. ст. / уклад. П. А. М'ясоїд ; відп. ред. Л. О. Шатирко*. Київ : Либідь, 2016. С. 191–205.

Фурман А. В. Методологія як сфера науки, мислєдїяльності, методологування. *Методологія і психологія гуманітарного пізнання. До 25-річчя наукової школи професора А. В. Фурмана : кол. моногр.* Тернопіль : ТНЕУ, 2019а. С. 6–235.

Фурман А. В. Методологічне обґрунтування предметного поля теоретичної психології. *Психологія і суспільство*. 2019б. № 3-4. С. 5–37. DOI : <https://doi.org/10.35774/pis2019.03.005>.

Фурман А. В. Метатеоретична реконструкція предметного поля канонічної психології. *Психологія особистості*. 2019в. № 1. С. 5–20. DOI : <https://doi.org/10.35774/pis2019.01.005>

Фурман А. В. Категоріальна матриця теоретичної психології. *Психологія і суспільство*. 2020. № 4. С. 13–51. DOI : <https://doi.org/10.35774/pis2020.02.013>.

Чеснокова А. Г. Соотношение натурального и культурного в теории Л. С. Выготского : дуализм или диалектика? *Вестник Моск. ун-та. Сер. 14. Психология*. 2003 № 1. С. 49–59.

Шведовская А. А. Развитие идей научной школы Л. С. Выготского : научные публикации журнала “Культурно-историческая психология” (2005–2016). *Культурно-историческая психология*. 2016. Т. 12. № 3. С. 53–57.

Шкуратов В. А. Историческая психология. Ростов-на-Дону : Город N, 1994. 288 с.

Эльконин Б. Д. Введение в психологию развития (в традиции культурно-исторической теории Л. С. Выготского). Москва : Тривола, 1994. 168 с.

Эльконин Д. Б. Л. С. Выготский сегодня. *Эльконин Д. Б. Избр. психол. труды*. Москва : Педагогика, 1989а. С. 469–474.

Эльконин Д. Б. Об источниках неклассической психологии. *Эльконин Д. Б. Избр. психол. труды*. Москва : Педагогика, 1989б. С. 475–478.

Эльконин Д. Б. Природа детства и его периодизация. *Эльконин Д. Б. Избр. психол. труды*. Москва : Педагогика, 1989в. С. 25–121.

Энциклопедия эпистемологии и философии науки / гл. ред. И. Т. Касавин. Москва : Канон РООИ Реабилитация, 2009. 1248 с.

Щедровицкий Г. П. Лев Выготский и современная педагогическая антропология (Экспериментальная жизнь). *Щедровицкий Г. П. Введение в философскую и педагогическую антропологию. Работы 1981–1996 годов*. Москва : Политическая энциклопедия, 2018. С. 131–182.

Юнг К. Г. Подход к бессознательному. *Юнг К. Г. Архетип и символ / пер. с нем. и англ.* Москва : Ренессанс, 1991. С. 23–94.

Ярошевский М. Г. История психологии / 3-е изд., перераб. Москва : Мысль, 1985. 575 с.

Ярошевский М. Г. Л. С. Выготский и марксизм в советской психологии. К социальной истории российской науки. *Психологический журнал*. 1992. Т. 13. № 5. С. 84–99.

Ярошевский, М. Г. Л. С. Выготский : в поисках новой психологии. Санкт-Петербург : Международный фонд истории науки, 1993. 301 с.

Ярошевский М. Г. Без истории пуста методология. *Вопросы психологии*. 1995а. № 4. С. 141–146.

Ярошевский М. Г. Историческая психология науки. Санкт-Петербург : Международный фонд истории науки, 1995б. 352 с.

Ясницкий А. “Когда б вы знали, из какого сора...” : К определению состава и хронологии создания основных работ Выготского. *Психологический журнал Международного университета природы, общества и человека “Дубна”*. 2011. № 4 (4). С. 1–52.

Ясницкий А. “Орудие и знак” Л. С. Выготского как “невинная подделка” : Введение в заочный диалог. *Психологический журнал Международного университета природы, общества и человека “Дубна”*. 2012а. № 5 (1). С. 110–111.

Ясницкий А. К истории культурно-исторической гештальтпсихологии : Выготский, Лурия, Коффка, Левин и др. *Психологический журнал Международного университета природы, общества и человека “Дубна”*. 2012. № 5 (1). С. 60–97.

Ясницкий А., Ламдан Э. “В августе 1941-го” : Неизвестное письмо А. Р. Лурии в США как зеркало “ревизионистской революции”. *История российской психологии в лицах : Дайджест*. 2017. № 2. С. 225–292.

Asmollov A. Vygotsky today : On the verge of non-classical psychology. Moscow : Nova Science Publishers, Incorporated, 1999. 106 p.

Bang M. Towards an ethic of decolonial trans-ontologies in sociocultural theories of learning and development. *Power and Privilege in the Learning Sciences : Critical and Sociocultural Theories of Learning / eds : I. Esmonde, A. N. Booker*. New York : Routledge, 2017. Pp. 115–138.

Barnard A. History and theory in anthropology. Cambridge : Cambridge University Press, 2004. 243 p.

Beck T. Fascist subjectivity and the subhuman : An interview with critical psychologist Thomas Teo. *Mad in America : Science, Psychiatry and Justice*. January 6, 2021. https://www.madinamerica.com/2021/01/interview-critical-psychologist-thomas-teo/?fbclid=IwAR3_6ApSk5yX3cnaP6_pe8wty—7mVNthGntJi9UTOpq5cGUP7I6bzksoLk.

Boring E. G. A history of experimental psychology / 2d ed. New York : Appleton-Century-Crofts, 1950. 775 p.

Borofsky R. An Anthropology of anthropology : Is it time to shift paradigms. Kailua, HI : Center for a public anthropology, 2019. 347 p.

Cochrane L. Seeing like an Anthropologist : Anthropology in Practice. *Perspectives : An open invitation to cultural anthropology / eds. : N. Brown, L. Tubelle de González, T. McIlwraith*. American Anthropological Association, 2017. Pp. 1–11.

Cole M. Cultural psychology : A once and future discipline. The Belknap Press, 1998. 416 p.

Cole M. Prologue. *The essential Vygotsky / eds: R. W. Rieber, D. K. Robinson*. New York : Springer US, 2004.

Pp. vii–xii.

Daniels H. Vygotsky and Research. London: Routledge, 2008a. 224 p.

Daniels H. Reflections on points of departure in the development of sociocultural and activity theory. *The transformation of leaning : Advances in cultural-historical activity theory* / eds. : B. Oers, W. Wardekker, E. Elbers, & R. Van der Veer. Cambridge : Cambridge University Press, 2008b. Pp. 58–75. DOI : 10.1017/CBO9780511499937.006.

Dafermos M. Rethinking Cultural-Historical Theory. A Dialectical Perspective to Vygotsky. Singapore : Springer, 2018. 309 p.

Encyclopedia of critical psychology / Ed. T. Teo. New York : Springer Science+Business Media, 2014. 2105 p.

Elhammoumi M. Marxist psychology and dialectical method. *Handbook of Critical Psychology* / ed. : I. Parker. London and New York : Routledge, 2015. Pp. 271–279.

Engeström Y. Expansive learning at work : Toward an activity theoretical reconceptualization. *Journal of Education and Work*. 2001. Vol. 14. No. 1. Pp. 133–156.

Engeström Y., Glăveanu V. On Third Generation Activity Theory : Interview With Yrjö Engeström. *Europe's Journal of Psychology*. 2012. Vol. 8(4). Pp. 515–518. DOI : 10.5964/ejop.v8i4.555.

Eteläpelto A., Vähäsantanen K., Hökk Ä.P., Paloniemi S. What is agency? Conceptualizing professional agency at work. *Educational Research Review*. 2013. No. 10. Pp. 45–65. DOI : 10.1016/j.edurev.2013.05.001.

Friedrich J. Die Legende einer einheitlichen kulturhistorischen Schule in der sowjetischen Psychologie – L. S. Vygotskij versus A. N. Leont'ev. *Deutsche Zeitschrift für Philosophie*. 1991. Vol. 39. No. 5. Pp. 536–546. DOI : <https://doi.org/10.1524/dzph.1991.39.16.544>.

Friedrich J. Vygotsky's idea of psychological tools. *The Cambridge Handbook of Cultural-Historical Psychology* / eds. : A. Yasnitsky, R. Van der Veer & M. Ferrari. Cambridge : Cambridge University Press, 2014. Pp. 47–62.

Eriksen T. H., Nielsen F. S. A History of Anthropology. London : Pluto Press, 2013. 254 p.

Furman A. Volodymyr Romenets as the architect of the methodology of humanitarian cognition. *Психологія і суспільство*. 2016. № 2. С. 10–24.

González Rey F. L. Social and individual subjectivity from an historical cultural standpoint. *Critical Social Studies*. 2007. No. 2. Pp. 3–14.

González Rey F. Historical relevance of Vygotsky's work : It's significance for a new approach to the problem of subjectivity in psychology. *Outlines : Critical Practice Studies*. 2009. N. 1. Pp. 59–73. Available at : <https://tidsskrift.dk/outlines/article/view/2589> (Accessed : 10.01.2021).

González Rey F. Advances in subjectivity from a cultural-historical perspective : Unfoldings and consequences for cultural studies today. *Perezhivanie, Emotions and Subjectivity: Advancing Vygotsky's Legacy* / eds. : M. Fler, F. González Rey, N. Veresov. Singapore : Springer, 2017a. Pp. 173–193. DOI : 10.1007/978-981-10-4534-9_9.

González Rey F. The topic of subjectivity in psychology : Contradictions, paths and new alternatives. *Journal for the Theory of Social Behavior*. 2017b. Vol. 47. No 4. Pp. 502–521. doi:10.1111/jtsb.12144.

González Rey F. Subjectivity as a new theoretical, epistemological, and methodological pathway within cultural-historical psychology. *Subjectivity within Cultural-Historical Approach. Perspectives in Cultural-Historical Research* / eds. : F. González Rey, A. Miťjans Martínez, D. Magalhães Goulart. Singapore : Springer, 2019a. Pp. 21–36.

González Rey F. A dialogue with Holzkamp on the matter of subjectivity. *Annual Review of Critical Psychology*. 2019b. Vol. 16. Pp. 80–101. Available at: <https://thediscourseunit.files.wordpress.com/2019/12/0080.pdf> (Accessed : 10.01.2021).

Goulart D. M., González Rey F. Mental health care and educational actions : from institutional exclusion to subjective development. *Annual Review of Critical Psychology*. 2017. Vol. 13. Pp. 1–13. DOI : 10.1080/13642537.2016.1260617.

González Rey F., Miťjaëns Martiñez A. The constructive-interpretative methodological approach: orienting research and practice on the basis of subjectivity // Subjectivity in Cultural-Historical Approach: Theory, Methodology and Research / González Rey F. et al. (eds.). Singapore: Springer, 2019. P. 37–60. doi:10.1007/978-981-13-3155-8_3.

Handbook of critical psychology / ed. I. Parker. New York : Routledge, 2015. 477 p.

Holzkamp K. Basic concepts of critical psychology. *Psychology from the Standpoint of the Subject. Selected Writings of Klaus Holzkamp* / eds. : E. Schraube, U. Osterkamp. Palgrave Macmillan, 2013a. Pp. 19–27.

Holzkamp K. The development of critical psychology as a subject science. *Psychology from the Standpoint of the Subject. Selected Writings of Klaus Holzkamp* / eds. : E. Schraube, U. Osterkamp. Palgrave Macmillan, 2013b. Pp. 28–46.

Holzkamp K. The Colonization of childhood : Psychological and psychoanalytical explanations of human. *Psychology from the Standpoint of the Subject. Selected Writings of Klaus Holzkamp* / eds. : E. Schraube, U. Osterkamp. Palgrave Macmillan, 2013c. Pp. 210–230.

Jovanović G. Vicissitudes of history in Vygotsky's cultural-historical theory. *History of the Human Sciences*. 2015. Vol. 28. No. 2. Pp. 10–33. DOI : 10.1177/0952695115577227

Jones P. E. Vygotsky and Marx – Resetting the Relationship. *Questioning Vygotsky's legacy : Scientific psychology or heroic cult* / ed. : A. Yasnitsky. London and New York : Routledge. 2019. Pp. 22–42.

Keiler P. A history of the social construction of the “cultural-historical”. *Questioning Vygotsky's legacy : Scientific psychology or heroic cult* / ed. : A. Yasnitsky. London and New York : Routledge. 2019. Pp. 91–130.

Kirschner S. R. The indispensable subject of psychology : theory, subjectivity and the specter of inner life. *Re-envisioning Theoretical Psychology : Diverging Ideas and Practices* / Ed. T. Teo. Switzerland : Palgrave Macmillan, 2019. P. 131–159. DOI : 10.1007/978-3-030-16762-2_6.

Kononovych T., Myasoid P. Prospect theory and individual style of economic decision-making. *Problems of Psychology in the 21st Century*. 2020. Vol. 14. No. 1. Pp. 54–63. DOI : 10.33225/ppc/20.14.54.

Kozulin A. Vygotsky's psychology : A biography of ideas. Harvard : University Press, 1990. 286 p.

Liu C. K., Matthews R. Vygotsky's philosophy :

Constructivism and its criticism examined. *International Education Journal*. 2005. № 6(3). P. 386–399.

Maksymenko S. D. Genetic principles of creative personality confident as a propulsion of mental development. Ottawa : Accent Graphiks Communications & Publishing, 2021. 630 p.

Maslow A. The psychology of science : A reconnaissance. New York : Harper & Row, 1966. 168 p.

Matusov E. Applying a sociocultural approach to Vygotskian academian : “Our tsar isn’t like yours and yours isn’t like ours”. *Culture Psychology*. 2008. Vol. 15. No. 5. Pp. 6–35. DOI : 10.1177/1354067X07085808.

Miasoed P. A. The teacher’s assesment of the intellectual development of younger students. *Russian Education and Society*. 2003. Vol. 45. No. 6. P. 45–66.

Miasoed P. A. The ontological and cultural genesis of forms of memorization : Replication of the experiments of A.N. Leontiev. *Journal of Russian & East European Psychology*. 2016. Vol. 53. No. 1. Pp. 51–70.

Miller R. Introducing Vygotsky’s cultural-historical psychology. *The Cambridge Handbook of Cultural-Historical Psychology* / eds. : A. Yasnitsky, R. Van der Veer & M. Ferrari. Cambridge : Cambridge University Press, 2014. Pp. 9–46.

Newman F., Holzman, L. Lev Vygotsky : Revolutionary Scientist. Routledge, 2014. 224 p.

Osterkamp U., Schraube E. Introduction : Klaus Holzkamp and the development of psychology from the standpoint of the subject. *Psychology from the Standpoint of the Subject. Selected Writings of Klaus Holzkamp* / eds. : E. Schraube, U. Osterkamp. Palgrave Macmillan, 2013. Pp. 1–15.

Packer M. J. Is Vygotsky relevant? Vygotsky’s Marxist psychology. *Mind, Culture, and Activity*. 2008. Vol. 15. Is. 1. Pp. 8–31.

Parker I. Critical psychology and revolutionary Marxism. *Theory & Psychology*. 2009. Vol. 19. No 1. Pp. 71–92. <https://doi.org/10.1177/0959354308101420>.

Parker I. Introduction : Principles and positions. *Handbook of critical psychology* / ed. I. Parker. New York : Routledge, 2015. Pp. 1–9.

Radzikhovskii L. Reminiscence about future Marxist psychology : One hundred years of solitude. *A History of Marxist psychology. The Golden Age of Soviet Science* / eds. : A. Yasnitsky. London and New York : Routledge, 2021. Pp. 25–57.

Ratner C., Silva D. N. H. Introduction : Recovering and Advancing Vygotsky’s Marxist Psychology. *Vygotsky and Marx : Toward a Marxist psychology* / eds. C. Ratner, D. N. H. Silva. London and New York : Routledge, 2017. Pp. 1–26.

Rosenthal R., Jacobson L. Pygmalion in the classroom : Teacher expectation and pupils’ intellectual development. New York : Holt, Rihenhart and Winston, 1968. 240 p.

Ruckriem G. Digital technology and Mediation – a Callenge to Activity Theory. *Kul’turno-istoricheskaya psikhologiya = Cultural-Historical Psychology*. 2010. Vol. 6, No. 4. Pp. 30–38.

Schlosser M. Agency. *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Winter 2019 Edition) / ed. E. N. Zalta. URL : <https://plato.stanford.edu/archives/win2019/entries/agency>.

Smagorinsky P., Cole M., Braga L. W. On the complementarity of cultural historical psychology and

contemporary diability studies. *Power and Privilege in the Learning Sciences : Critical and Sociocultural Theories of Learning* / Eds: I. Esmonde, A. N. Booker. New York : Routledge, 2017. Pp. 70–92.

Stetsenko A. Introduction to “Tool and sign” by Lev Vygotsky. *Essential Vygotsky* / eds. R. Rieber & D. Robinson. New York : Kluwer Academic/Plenum, 2004. Pp. 501–512.

Stetsenko A. Activity as object-related : Resolving the dichotomy of individual and collective types of activity. *Mind, Culture & Activity*. 2005. Vol. 12. No 1. Pp. 70–88.

Stetsenko A. From relational ontology to transformative activist stance : Expanding Vygotsky’s (CHAT) project. *Cultural Studies of Science Education*. 2008. No. 3. Pp. 465–485.

Stetsenko A. The transformative mind : Expanding Vygotsky’s approach to development and education. New York : Cambridge University Press, 2016a. 421 p. <https://doi.org/10.1017/9780511843044>.

Stetsenko A. Vygotsky’s theory of method and philosophy of practice : Implications for trans/formative methodology. *Revista Psicologia em Estudo*, 2016b. No. 39. Pp. 32–41.

Stetsenko A. Research and activist projects of resistance : The ethical-political foundations for a transformative ethico-onto-epistemology. *Learning, Culture and Social Interaction*. 2018. Vol. 26. DOI :10.1016/j.lcsi.2018.04.002.

Stetsenko A. Hope, political imagination, and agency in Marx and beyond : Explicating the transformative worldview and ethico-ontoepistemology. *Educational Philosophy and Theory*. Vol. 52. No. 1. 2019. Pp. 1–12. DOI : 10.1080/00131857.2019.1654373.

Stetsenko A. Critical challenges in Cultural-Historical Activity Theory : The urgency of agency. *Kul’turno-istoricheskaya psikhologiya = Cultural-Historical Psychology*. 2020a. Vol. 16. No. 2. Pp. 5–18. DOI : <https://doi.org/10.17759/chp.2020160202>.

Stetsenko A. Transformative-activist approach to the history of psychology : Taking up history from a philosophy of resistance and social justice stance. *The Oxford Research Encyclopedia. Psychology* / ed. W. Pickren. Oxford University Press. 2020b. DOI : 10.1093/acrefore/9780190236557.013.466.

Subjectivity within cultural-historical approach : Theory, methodology and research / eds. : F. González Rey, A. Mitjóns Martñnez, D. Magalhães Goulart. Singapore : Springer Nature Singapore Pte Ltd. 2019. 273 p.

Subbotsky E. The bubble universe : Psychological perspectives on reality. Switzerland : Palgrave Macmillan, 2020. 380 p.

Surmava A. Spinoza in the science of object-oriented activity. *Mind, Culture, and Activity*. 2018. Vol. 25. No. 4. P. 365–377.

Suh E. M., Oishi S. Subjective well-being across cultures. *Online Readings in Psychology and Culture*. 2002. Vol. 10. No. 1. <https://doi.org/10.9707/2307-0919.1076>.

Teo T. Klaus Holzkamp and the rise and decline of German Critical Psychology. *History of Psychology*, 1998. Vol. 1. No. 3. Pp. 235–253.

Teo T. Theoretical psychology : A critical-philosophical outline of core issues. *Handbook of critical psychology* / ed. I. Parker. New York : Routledge, 2015. Pp. 117–126.

Teo T. From psychological science to the psychological

humanities : Building a general theory of subjectivity. *Review of General Psychology*. 2017. Vol. 21. No. 4. P. 281–291. DOI : 10.1037/gpr0000132.

Teo T. Outline of theoretical psychology : Critical investigations. London : Palgrave Macmillan, 2018a. 316 p. <https://doi.org/10.1057/978-1-137-59651-2>

Teo T. *Homo neoliberalus* : From personality to forms of subjectivity. *Theory & psychology*. 2018b. Vol. 28. No 5. Pp. 581–599. <https://doi.org/10.1177/0959354318794899>.

Teo T. Theorizing in psychology : From the critique of a hyper-science to conceptualizing subjectivity. *Theory & Psychology*. 2020a. Vol. 30. No. 6. Pp. 759–767. <https://doi.org/10.1177/0959354320930271>.

Teo T. Subhumanism: The re-emergence of an affective-symbolic ontology in the migration debate and beyond. *Journal for the Theory of Social Behaviour*. 2020b. n/a(n/a). DOI : 10.1111/jtsb.12237.

The Cambridge handbook of cultural-historical psychology / eds. : A. Yasnitsky, R. Van der Veer & M. Ferrari. Cambridge : Cambridge University Press, 2014. 533 p.

Toomela A. What are higher psychological functions? *Integrative Psychological and Behavioral Science*. 2016. Vol. 50. Pp. 91–121. DOI : 10.1007/s12124-015-9328-0.

van der Veer R. Velsiner J. Understanding Vygotsky : A quest for synthesis. Oxford, UK & Cambridge, USA : Blackwell, 1991. 450 p.

van der Veer R. Vygotsky in context : 1900–1935/ The Cambridge companion to Vygotsky / eds. : H. Daniels, M. Cole, J. V. Wertsh. New York : Cambridge Univ. Press, 2007. Pp. 21–49.

van der Veer, R. Lev Vygotsky. London, New York : Continuum International Publishing Group, 2011. 69 p.

Veresov N. Vygotsky before Vygotsky. The Path to the cultural-historical theory of human consciousness (1917 – 1927). Historical and methodological analysis. Oulun : Oulun yliopisto, 1998. 202 p.

Wertsch J. V. Vygotsky and the social formation of mind. Cambridge, MA : Harvard University Press, 1985. 262 p.

Wertsch J. V., Tulviste P. L. S. Vygotsky and contemporary psychology of development. *Developmental psychology*. 1992. Vol. 28. No 4. P. 548–557. <https://doi.org/10.1037/0012-1649.28.4.548>.

Yasnitsky A. “Archival revolution” in Vygotskian studies? *Journal of the Russian and East European Psychology*. 2010. Vol. 48. No. 1. Pp. 3–13.

Yasnitsky A. Lev Vygotsky : Fililigit and defectologist, a sociointellectual biography. *Portraits of pioneers in developmental psychology* / eds. : W. E. Pickren, M. C. Wertheimer, D. A. Dewsbury. New York : Taylor and Francis, 2011. P. 109–133.

Yasnitsky A. Revisionist revolution in Vygotskian science : Toward cultural-historical gestalt psychology *Journal of the Russian and East European Psychology*. 2012. Vol. 50. No. 4. Pp. 3–15.

Yasnitsky A. Vygotsky : An intellectual biography. London and New York : Routledge, 2018. 164 p.

Yasnitsky A. Vygotsky science of Supermen : from Utopia to concrete psychologia. *Questioning Vygotsky's legacy : Scientific psychology or heroic cult* / ed. : A. Yasnitsky. London and New York : Routledge. 2019. Pp. 1–21.

Yasnitsky A. Sergei Rubinstein as the founder of Soviet Marxist psychology : “Problems of psychology in the works

of Karl Marx” (1934) and beyond. *A History of Marxist psychology. The Golden Age of Soviet Science* / eds. : A. Yasnitsky. London and New York : Routledge, 2021. Pp. 58–90.

Yasnitsky A., Van der Veer R. Introduction. *The Cambridge Handbook of Cultural-Historical Psychology* / eds. : A. Yasnitsky, R. Van der Veer & M. Ferrari. Cambridge : Cambridge University Press, 2014. Pp. 1–6.

Zavershneva E. The problem of consciousness in Vygotsky's cultural-historical psychology. *The Cambridge handbook of cultural-historical psychology* / eds. : A. Yasnitsky, R. van der Veer, M. Ferrari. Cambridge : Cambridge University Press, 2014. P. 63–100.

Zavershneva K. “The way to freedom” : Vygotsky in 1932. *Revisionist Revolution in Vygotsky Studies* / ed. : A. Yasnitsky. London and New York : Routledge, 2016. Pp. 127–140.

REFERENCES IN UKRAINIAN AND RUSSIAN

“Ars vetus – Ars nova” : V. A. Romenezc` : zb. st. / vidp. red. I. P. Manoxa. Ky`yiv : Gnozy`s, 2001. 256 s.

Abulhanova K. A. Princip subekta v otechestvennoj psihologii. *Psihologiya. Zhurnal Vyshej shkoly ekonomiki*. 2005. T. 2. № 4. S. 3–21.

Abulhanova K. O. Metodolohichne znachennia katehorii subiekta dlia suchasnoi psykholohii. *Liudyna. Subiekt. Vchynok : Filosofska-psykholohichni studii* / za zah. red. V. O. Tatenka. Kyiv : Lybid, 2006. S. 37–51.

Abulhanova K. A. Kulturologicheskij podhod V. A. Romenca k issledovaniyu istorii vseмирnoj psihologii. *Akademik V. A. Romenezc : tvorchist i praci* : zb. st. / uporyad. P. A. M`yasoyid ; vidp. red. L. O. Shatirko. Kiyiv : Libid, 2016. S. 120–125.

Abulhanova-Slavskaya K. A., Brushlinskij A. V. Filosofska-psihologicheskaya koncepciya S. L. Rubinshtejna : K 100-letiyu so dnya rozhdeniya. Moskva : Nauka, 1989. 248 s.

Akademik V. A. Romenezc : tvorchist i praci : zb. st. / uporiad. P. A. Miasoid ; vidp. red. L. O. Shatyrko. Kyiv : Lybid, 2016. 269 s.

Alekseeva D. A. O granicah primenimosti klassifikacii tipov nauchnoj racionalnosti. *Epistemologiya segodnya. Idei, problemy, diskussii* / pod red. I. T. Kasavina, N. N. Voroninoy. Nizhnij Novgorod : Izd-vo Nizhegorodskogo gos. un-ta, 2018. S. 315–319.

Aliiev Sh., Miasoid P., Furman A. V. Vchynkova pryroda praktyky (filosofska-psykholohichna interpretatsiia tvorchoho dialohu V. A. Romentsia iz M. M. Bakh-tinym). *Psykholohiia i suspilstvo*. 2012. № 3. S. 6–23.

Ananev B. G. Chelovek kak predmet poznaniya. Leningrad : Izd-vo Leningr. un-ta, 1968. 339 s.

Asmolov A. G. Psihologiya lichnosti : kulturno-istoricheskoe ponimanie razvitiya cheloveka / 3-e izd., ispr. i dop. Moskva : Smysl ; Akademiya, 2007. 528 s.

Asmolov A. G. Istoricheskij smysl krizisa kulturno-deyatelnostnoj psihologii. *Nacionalnyj psihologicheskij zhurnal*. 2014. № 1. S. 5–19.

Ball H. Do vyznachennia zasad ratsihumanistichnoho pidkhdou v metodolohii psykholohichnoi nauky. *Psykholohiia i suspilstvo*. 2000. № 2. S. 74–90.

Ball H. Teoretychna psykholohiia yak tsaryna naukivosti i dukhovnosti (do vydannia ukrainskoho

perekladu knyhy Filipa Lersha "Struktura osoby"). *Psykholohiia i suspilstvo*. 2015. № 3. S. 72–79.

Ball H. O. Ratsiohumanistychna orientatsiia v metodolohii liudynoznavstva. Kyiv : SKD, 2017. 200 s.

Ball H., Nikulenko O. Traktuvannia vchynku v psykholohichnykh kontseptsiiakh S. L. Rubinshteina i V. A. Romentsia. *Psykholohiia vchynku : Shliakhamy tvorchosti V. A. Romentsia : zb. st. / uporiad. P. A. Miasoid ; vidp. red. A. V. Furman*. Kyiv : Lybid, 2012. S. 59–67.

Bakhtyn M. M. Do filosofii vchynku. *Psykholohiia i suspilstvo*. 2019. № 1. C. 5–34.

Belik A. A. Kulturnaya (socialnaya) antropologiya : uch. posob. Moskva : RGGU, 2009. 613 s.

Binsvanger L. Ekzistencialno-analiticheskaya shkola mysli. *Ekzistencialnaya psihologiya / per. s angl.* Moskva : Aprel Press & EKSMO-Press, 2001. C. 308–332.

Bozhovich L. I. Lichnost i ee formirovanie v detskom vozraste. *Psihologicheskoe issledovanie*. Moskva : Prosvshenie, 1968. 464 s.

Bruner Dzh. Torzhestvo raznoobraziya : Piazhe i Vygotskij. *Voprosy psihologii*. 2001. № 4. S. 3–13.

Brushlinskij A. V. Kulturno-istoricheskaya teoriya myshleniya (filosofskie problemy psihologii). Moskva : Vysshaya shkola, 1968. 104 s.

Brushlinskij A. V. Zona blizhajshego razvitiya i problema subekta deyatelnosti. *Psihologicheskij zhurnal*. 1994. T. 15. № 3. S. 17–27.

Brushlinskij A. V. Deyatelnostnyj podhod i psihologicheskaya nauka. *Voprosy filosofii*. 2001. № 2. S. 89–95.

Brushlinskij A. V. Psihologiya subekta (stranicy poslednej knigi). *Psihologicheskij zhurnal*. 2003. T. 24. № 2. S. 7–14.

Busygina N. P. Nauchnyj status metodologii issledovaniya sluchaev. *Konsultativnaya psihologiya i psihoterapiya*. 2009. T. 17. № 1. S. 5–17.

Busygina N. P., Yaroshevskaya S. V. Kulturno-istoricheskaya psihologiya kak teoriya subektivnosti v rabotah F. Gonsalesa Reya. *Kulturno-istoricheskaya psihologiya*. 2020. T. 16. № 1. S. 68–77.

Bekhyorst D. K voprosu ob evolyucii teorii deyatelnosti. *Kulturno-istoricheskaya psihologiya*. 2006. № 4. S. 79–84.

Veresov N. N. Vygotskij, Ilenkov, Mamardashvili : opyt teoreticheskoy refleksii i monizm v psihologii. *Voprosy filosofii*. 2000. № 12. S. 74–87.

Veresov N. Kulturno-istoricheskaya teoriya L. S. Vygotskogo : trudnaya rabota ponimaniya. *NLO*. 2007. № 3. URL : <https://magazines.gorky.media/nlo/2007/3/kulturno-istoricheskaya-psihologiya-l-s-vygotskogo-trudnaya-rabota-ponimaniya.html> (data publikaciyi : 2007 r., data zvertannya : 20.01.2021 r.).

Verch Dzh. Golos razuma : Sociokulturnyj podhod k oposredovannomu dejstviyu. Moskva : Trivola, 1996. 176 s.

Vygodskaya G. L., Lifanova T. M. Lev Semenovich Vygotskij. Zhizn. Deyatelnost. Shtrihi k portretu. Moskva : Smysl, 1996. 424 s.

Vygotskij L. S. Psihologicheskaya nauka. *Obshhestvennye nauki v SSSR (1917–1927 gg.)*. Moskva : Rabotnik prosvsheniya, 1928. S. 25–46.

Vygotskij L. S. Pedologiya podrostka. Moskva : Izd-vo BZO pri pedfak 2-go MGU, 1929. 172 s.

Vygotskij L. S. Problema razvitiya i raspada vysshih psihicheskikh funkcyj. *Vygotskij L. S. Razvitie vysshih psihicheskikh funkcyj : Iz neopublikovannykh trudov*. Moskva : Izd-vo APN RSFSR, 1960. S. 364–383.

Vygotskij L. S. Problema soznaniya. *Vygotskij L. S. Sobr. soch. : v 6 t.* Moskva : Pedagogika, 1982a. T. 1. C. 156–167.

Vygotskij L. S. Problema razvitiya v strukturnoj psihologii. *Kriticheskoe issledovanie. Vygotskij L. S. Sobr. soch. : v 6 t.* Moskva : Pedagogika, 1982v. T. 1. S. 238–290.

Vygotskij L. S. Istoricheskij smysl psihologicheskogo krizisa. *Metodologicheskoe issledovanie. Vygotskij L. S. Sobr. soch. : v 6 t.* Moskva : Pedagogika, 1982g. T. 1. C. 291–436.

Vygotskij, L. S. Myshlenie i rech. *Vygotskij L. S. Sobr. soch. : v 6 t.* Moskva : Pedagogika, 1982d. T. 2. C. 5–361.

Vygotskij L. S. Istoriya razvitiya vysshih psihicheskikh funkcyj. *Vygotskij L. S. Sobr. soch. : v 6 t.* Moskva : Pedagogika, 1983. T. 3. C. 5–328.

Vygotskij L. S. Problema vozrasta. *Vygotskij L. S. Sobr. soch. : v 6 t.* Moskva : Pedagogika, 1984a. T. 4. S. 244–268.

Vygotskij L. S. Krizis semi let. *Vygotskij L. S. Sobr. soch. : v 6 t.* Moskva : Pedagogika, 1984b. T. 4. S. 376–385.

Vygotskij L. S. Psihologiya iskusstva / 3-e izd. Moskva : Iskusstvo, 1986. 573 s.

Vygotskij L. S. Pedagogicheskaya psihologiya / pod red. V. V. Davydova. Moskva : Pedagogika, 1996. 536 s.

Vygotskij L. S. Problema obucheniya i umstvennogo razvitiya v shkolnom vozraste. *Vygotskij L. S. Pedagogicheskaya psihologiya*. Moskva : Pedagogika, 1996. C. 321–335.

Vygotskij L. S. Socialisticheskaya peredelka cheloveka. *Psihologicheskij zhurnal*. 1997. T. 18. № 4. S. 142–148.

Vygotskij L. S. Osnovy pedologii. *Vygotskij L. S. Lekcii po pedologii*. Izhevsk : Udmurtskij universitet, 2001. S. 9–150.

Garai L., Kechke M. Eshe odin krizis v psihologii! Vozmozhnaya prichina shumnogo uspeha idej L. S. Vygotskogo. *Voprosy filosofii*. 1997. № 4. S. 86–97.

Gromyko Yu. V. Vygotskianstvo za ramkami koncepcii L. S. Vygotskogo (k idee mysledeyatelnostnoj antropologii). Moskva : Pajdeya, 1996. 238 s.

Grehem L. R. Estestvoznanie, filosofiya i nauki o chelovecheskom povedenii v Sovetskom Soyuze / per. s angl. Moskva : Politizdat, 1991. 480 c.

Guselceva M. S. Kulturnaya psihologiya : metodologiya, istoriya, perspektivy. Moskva : Prometej, 2007. 292 s.

Huseltseva M. Kulturno-istorychni pidkhid V. A. Romentsia : ideia kultury i idei v kulturi. *Psykholohiia i suspilstvo*. 2011. № 2. S. 92–105.

Guselceva M. S. Nasledie V. A. Romenca i ideya kulturno-istoricheskoy psihologii. *Psykholohiia vchynku : Shliakhamy tvorchosti V. A. Romentsia : zb. st. / uporiad. P. A. Miasoid ; vidp. red. A. V. Furman*. Kyiv : Lybid, 2012. S. 44–58.

Guselceva M. S. Evolyuciya psihologicheskogo znaniya v smene tipov racionalnosti (istoriko-metodologicheskoe issledovanie). Moskva : Akropol, 2013. 367 s.

Guselceva M. S. Intellektualnye issledovatel'skie tradicii kak vopros istoricheskoy psihologii kultury. *Psihologicheskije issledovaniya*. 2014a. T. 7, № 33. S. 5. URL : <http://psystudy.ru>

Guselceva M. S. Intellektualnye tradicii rossijskoj psihologii : Kulturno-analiticheskij podhod. Moskva : Akropol, 2014b. 424 s.

Guselceva M. S. Kulturno-deyatelnostnaya tradiciya : stanovlenie i razvitie. *Voprosy psihologii*. 2015. № 4. S. 3–14.

Huseltseva M. S. Tvorchist V. A. Romentsia v evoliutsii psykholohichnykh znan. *Psykholohiia i suspilstvo*. 2016. № 2. S. 25–47.

Guselceva M. S. Psihologiya povsednevnosti : metodologiya, istoriya, perspektivy. *Psihologicheskije issledovaniya*. 2017. T. 10. № 51. 12. <http://psystudy.ru>

(data zvertannya 28.06.2021).

Guselceva M. S. Problema subekta s pozicij kulturno-analiticheskogo podhoda. *Psihologicheskij zhurnal*. 2020. T. 41. № 2. S. 104–114.

Guselceva M. S. Psihologiya i antropologicheskoe znanie. *Psihologicheskoe znanie : vidy, istochniki, puti postroeniya / otv. red. A. L. Zhuravlev, A. V. Yurevich*. Moskva : Institut psihologii RAN, 2021. S. 253–299.

Davydov V. V. Problemy pedagogicheskoy i detskoj psihologii v trudah L. S. Vygotskogo. *Vygotskij L. S. Pedagogicheskaya psihologiya / pod red. V. V. Davydova*. Moskva : Pedagogika, 1996. S. 477–504.

Dzhons E. Zhizn i tvoreniya Zigmunda Frejda : per. s angl. Moskva : “Gumanitarnij” AGI, 1996. 448 s.

Zhdan A. N. Stanovlenie i razvitie psihologicheskikh znanij v svyazi s istoriej kultury v trudah V. A. Romenca. *Psikhologhiia vchynku : Shliakhamy tvorchosti V. A. Romentsia : zb. st. / uporiad. P. A. Miasoid ; vidp. red. A. V. Furman*. Kyiv : Lybid, S. 224–230.

Zhdan A. N. Princip analiza po ediniam v istoriko-psihologicheskome issledovanii : koncepciya V. A. Romenca. *V sezid Obshherossijskoj obshhestvennoj organizacii. “Rossijskoe psihologicheskoe obshhestvo”*. *Materialy uchastnikov sezida*. Moskva : Ros. psihol. obshvo, 2012. T. 1. S. 17–18.

Zavershneva E. Yu. K probleme periodizacii nauchnoj biografii L. S. Vygotskogo. *Vestnik RGGU*. 2006. № 1. S. 284–293.

Zavershneva E. Yu. Zapisnye knizhki, zametki, nauchnye dnevniki L. S. Vygotskogo : rezultaty issledovaniya semejnogo arhiva. *Voprosy psihologii*. 2008. № 1. S. 132–145. № 2. S. 120–136.

Zavershneva E. Yu. Issledovanie rukopisi L. S. Vygotskogo “Istoricheskij smysl psihologicheskogo krizisna”. *Voprosy psihologii*. 2009. № 6. S. 119–137.

Zavershneva E. Yu. Evrejskij vopros v neopublikovannyh rukopisyah L. S. Vygotskogo. *Voprosy psihologii*. 2012. № 2. S. 79–99.

Zaporozhec A. V. Primechaniya. *Leontev A. N. Problemy razvitiya psihiki / 3-e izd.* Moskva : Izd-vo Mosk. un-ta, 1972. C. 549–554.

Zinchenko V. P. Kulturno-istoricheskaya psihologiya i psihologicheskaya teoriya deyatelnosti : zhivye protivorechiya i točki rosta. *Vestnik Mosk. un-ta. Ser. 14. Psihologiya*. 1993. № 2. S. 41–50.

Zinchenko V. P. Teoreticheskij mir psihologii. *Voprosy psihologii*. 2003. № 5. S. 3–17.

Znakov V. V. Psihologiya ponimaniya mira cheloveka. Moskva : Institut psihologii RAN, 2016. 488 s.

Ilenkov E. V. Dialektika idealnogo. *Ilenkov E. V. Filosofiya i kultura*. Moskva : Politizdat, 1991. S. 229–270.

Kajler P. “Kulturno-istoricheskaya teoriya” i “kulturno-istoricheskaya shkola” : Ot mifa (obratno) k realnosti. *Psihologicheskij zhurnal Mezhdunarodnogo universiteta prirody, obshhestva i cheloveka “Dubna”*. 2012. № 1. C. 34–46.

Kasavin I. T. Relyativizm kak posledovatelnyj racionalizm. *Epistemologiya segodnya. Idei, problemy, diskussii / pod red. I. T. Kasavina, N. N. Voronin*. N. Novgorod : Izd-vo Nizhegorodskogo gos. un-ta, 2018. S. 241–246.

Klejn L. S. Istoriya antropologicheskikh uchenij. Sankt-Peterburg : Izd-vo Sankt-Peterburgskogo universiteta, 2014. 744 s.

Kononovych T., Miasoid P. Ekonomichna povedinka i

protsepy prinyatiya rishennia : Single case study. *Psikhologhiia i suspilstvo*. 2019. № 2. S. 115–138.

Kononovych T. A., Myasoed P. A. Teoriya perspektiv v processah prinyatiya resheniya : analiz s pomoshchu Single Case Study. *Psihologicheskije issledovaniya*. 2020. T. 13. № 70. S. 2. URL : <http://psystudy.ru>

Korepanova I. A., Rubcov V. V. Otchet o konferencii Mezhdunarodnogo obshhestva kulturnodeyatelnostnyh issledovanij (ISCAR) “Budushee kulturnodeyatelnostnyh issledovanij – globalnye i lokalnye perspektivy”. *Kulturno-istoricheskaya psihologiya*. 2009. № 3. S. 120–122.

Kostyuk G. S. Problema lichnosti v filosofskom i psihologicheskome aspektah. *Kostyuk G. S. Izb. psihol. trudy*. Moskva : Pedagogika, 1988. S. 76–85.

Koul M. Kulturnye mehanizmy razvitiya. *Voprosy psihologii*. 1995. № 3. S. 5–20.

Koul M. Kulturno-istoricheskaya psihologiya : nauka budushego / per. s angl. Moskva : Kogito-Centr; Institut psihologii RAN, 1997. 432 s.

Koul M. Razmyshlenie nad portretom A. R. Luriya. *Voprosy psihologii*. 2002. № 4. S. 25–43.

Koul M. Teorii sociokulturno-istoricheskogo deyatelnostnogo razvitiya v epohu giperglobalizacii. *Kulturno-istoricheskaya psihologiya*. 2009. № 1. S. 66–73.

Koul M. Kommentarii k predydushim kommentariyam. *Psihologicheskij zhurnal Mezhdunarodnogo universiteta prirody, obshhestva i cheloveka “Dubna”*. 2012. № 1. C. 128–132.

Kubarev V. S. K bazisnym programmam postroeniya kulturno-deyatelnostnoj psihologii : deyatelnostnaya metodologiya i metodologiya soznaniya. *Voprosy psihologii*. 2021. T. 67. № 1. S. 15–27.

Kun N. A. Mify i legendy Drevnej Grecii / 5-e izd. Moskva : Prosveshenie, 1975. 464 s.

Kudryavcev V. T. Kultura kak samootnoshenie. *Kulturno-istoricheskaya psihologiya*. 2016. T. 12. № 3. S. 113–128.

Lektorskij V. A. O klassicheskoy i neklassicheskoy epistemologii. *Na puti k neklassicheskoy epistemologii / otv. red. V. A. Lektorskij*. Moskva : IFRAN, 2009. S. 7–24.

Lazurskij A. F. Psihologiya obshaya i eksperimentalnaya. Sankt-Peterburg : Aletejya, 2001. 288 s.

Leontev A. A. L. S. Vygotskij. Moskva : Prosveshenie, 1990. 158 s.

Leontev A. A. Aleksej Nikolaevich Leontev rasskazyvaet o sebe. *Voprosy psihologii*. 2003. № 2. S. 33–42.

Leontev A. A. Shkola L. S. Vygotskogo : linii preemstvennosti. *Psihologicheskij zhurnal*. 2004. T. 25. № 5. S. 98–103.

Leontev A. N. Razvitie pamyati: Eksperimentalnoe issledovanie vysshih psihologicheskikh funkcij. Moskva-Leningrad : Uchpedgiz, 1931. 279 s.

Leontev A. N. Vstupitel'naya statya. O tvorcheskome puti L. S. Vygotskogo. *Vygotskij L. S. Sobr. soch. : v 6 t.* Moskva : Pedagogika, 1982. T. 1. C. 9–41.

Leontev A. N. Deyatel'nost. Soznanie. Lichnost. *Leontev A. N. Izbr. psihol. proizv. : v 2 t.* Moskva : Pedagogika, 1983. T. 2. C. 94–231.

Leontev A. N. K psihologii obraza. *Vestnik Moskovskogo universiteta. Ser. 14. Psihologiya*. 1986. № 3. S. 72–76.

Leontev A. N. Beseda s Vygotskim. *Leontev A. N. Filosofiya i psihologiya. Iz nauchnogo naslediya / pod red. A. A. Leonteva, D. A. Leonteva*. Moskva : Izd-vo Mosk. un-ta, 1994a. S. 22–26.

Leontev A. N. Materialy o soznanii. *Leontev A. N. Filosofiya i psihologiya. Iz nauchnogo naslediya*. Moskva

- : Izd-vo Mosk. un-ta, 1994b. S. 26–48.
- Leontev A. N. O knige S. L. Rubinshtejna “Osnovy obshej psihologii”. Materialy k diskussii. *Leontev A. N. Filosofiya i psihologiya. Iz nauchnogo naslediya*. Moskva : Izd-vo Mosk. un-ta, 1994v. S. 226–228.
- Leontev A. N. Uchenie o srede v pedologicheskikh rabotah L. S. Vygotskogo (kriticheskoe issledovanie). *Voprosy psihologii*. 1998. № 1. S. 108–124.
- Leontev D. A. Neklassicheskij podhod v naukah o cheloveke i transformaciya psihologicheskogo znaniya. *Psihologiya, lingvistika i mezhdisciplinarnye svyazi : sb. nauchn. rabot k 70-letiyu so dnya rozhdeniya A. A. Leonteva*. Moskva : Smysl, 2008. S. 205–225.
- Leontev D. A. Chto daet psihologii ponyatie subekta : subektnost kak izmerenie lichnosti. *Epistemologiya i filosofiya nauki*. 2010. T. XXV. № 3. S. 136–153.
- Leontev D. A. Novye orientiry ponimaniya lichnosti v psihologii : ot neobhodimogo k vozmozhnomu. *Voprosy psihologii*. 2011. № 1. S. 3–27.
- Luriya A. R. Konspekt doklada L. S. Vygotskogo “O soznanii”. *Voprosy psihologii*. 2014. № 6. S. 75–88.
- Majdanskij A. D. “Kulturnaya psihologiya” L. S. Vygotskogo v optike Spinozy i Marksa. *Kulturno-istoricheskaya psihologiya*. 2018. T. 14. № 1. S. 126–130. DOI :10.17759/chp.2018140114
- Maksimenco S. D. Rozvitok psihiki v ontogenezi : v 2 t. Kiyiv : Forum, 2002. T. 1. – 319 s. T. 2 – 335 s.
- Malanov S. V. O kulturno-istoricheskikh istochnikah zarozhdeniya celepolaganiya v sostave proizvolno-prednamerenoj i volevoj reguljacii. *Kulturno-istoricheskaya psihologiya*. 2019. Tom 15. № 2. S. 22–31. DOI :10.17759/chp.2019150203
- Mamardashvili M. K. Klassicheskij i neklassicheskij idealy racionalnosti / 2-e izd., ispr. Moskva : Labirint, 1994. 90 c.
- Mareev S. N. Vygotskij : filosofiya, psihologiya, iskusstvo. Moskva : Akademicheskij proekt, 2017. 227 s.
- Markova L. A. Rol individualnogo v neklassicheskom myshlenii. *Epistemologiya segodnya. Idei, problemy, diskussii* / pod red. I. T. Kasavina, N. N. Voroninnoj. Nizhnij : Izd-vo Nizhegorodskogo gos. un-ta, 2018. S. 273–277.
- Marks K. Nimetska ideolohiia. Krytyka novitnoi nimetskoj filosofii v osobi yii predstavnykiv Feiierbakha, B. Bauera, i Shtirnera i nimetskoho sotsializmu v osobi yoho riznykh prorokiv. *Marks K., Enhels F. Tvory*. Kyiv : Polityvdav URSSR, 1959. T. 3. S. 7–521.
- Martins Zh. Zametki ob otnosheniyah mezhdru Vygotskim i Leont'evym : A byla li trojka? *Psihologicheskij zhurnal Mezhdunarodnogo universiteta prirody, obshchestva i cheloveka “Dubna”*. 2013. № 1. C. 95–108.
- Marcinkovskaya T. D. Postupok kak zalog nauchnogo bessmertiya. *Psihologiya vchinku : Shlya-hami tvorchosti V. A. Romencya : zb. statej / uporyad. P. A. M'jasoid ; vidp. red. A. V. Furman. Kiiiv : Libid', 2012. S. 200–206.*
- Maslou A. Psihologiya bytiya / per. s angl. Moskva : Refl-buk; Kiev : Vakler, 1997. 304 s.
- Meshcheryakov B. G. Logiko-semanticheskij analiz koncepcii L. S. Vygotskogo : sistematika form povedeniya i zakony razvitiya vysshih psihicheskikh funkcij. *Voprosy psihologii*. 1999. № 4. S. 3–15.
- Meshcheryakov B. G., Zinchenko V. P. L. S. Vygotskij i sovremennaya kul'turno-istoricheskaya psihologiya (kriticheskij analiz knigi Koula). *Voprosy psihologii*. 2000. № 2. S. 102–116.
- Mikeshina L. A. Relyativizm kak epistemologicheskaya problema. *Epistemologiya segodnya. Idei, problemy, diskussii* / pod red. I. T. Kasavina, N. N. Voroninnoj. Nizhnij Novgorod : Izd-vo Nizhegorodskogo gos. un-ta, 2018. S. 201–212.
- Mihajlov F. T. predmetnaya deyatelnost'... Ch'ya? *Voprosy filosofii*. 2001. № 3. S. 10–27.
- Morozov S. M. Dialektika Vygotskogo : vnechuvstvennaya real'nost' deyatelnosti. Moskva : Smysl, 2002. 119 s.
- Muzychuk O. O. Stanovlennia ukrainskoj psykhologii u druhii polovyni XX stolittia. *Stanovlennia psykhologichnoi dumky v Ukraini : providni idei ta istoriia rozvytku : kolektyvna monohrafiia / V. V. Turban, L. Z. Serdiuk, Yu. T. Rozhdestvenskyi [ta in.] ; za red. V. V. Turban. Kirovohrad : Imeks-LTD, 2014. S. 203–217.*
- Myasoed P. A. Antropologicheskij princip i problemy psihologii razvitiya. *Voprosy psihologii*. 2000. № 5. S. 122–125.
- Miasoid P. “Paraleloqram” Oleksiia Leontieva ta osnovna problema psykhologii. *Psykhologhiia i suspilstvo*. 2006. № 1. S. 53–95.
- Miasoid P. Serhii Rubinshtejn : zhyttia vyskhidnoiu. *Psykhologhiia i suspilstvo*. 2009. № 2. S. 7–36.
- Myasoed P. A. S. L. Rubinshtejn i V. A. Romenec : deyatelnostnyj i kul'turologicheskij podhody v psihologii. *Psihologiya cheloveka v sovremennom mire. Mat-ly Vseros. nauch. jubilejn. konf., posv. 120-letiyu so dnya rozhdeniya Sergeja Leonidovicha Rubinshtejna : v 6 t. / otv. red. A. L. Zhuravlev i dr. Moskva : Institut psihologii RAN, 2009a. T. 2. S. 122–129.*
- Myasoed P. A. Istoriya, logika i psihologiya “paraleloqramma Leont'eva”. *Voprosy psihologii*. 2010. № 6. S. 113–124.
- Miasoid P. A. Kurs zahalnoi psykhologii / u 2 t. : pidruch. Kyiv : Alerta, 2011. T. 1. 496 s.
- Miasoid P. A. Volodymyr Romenets : vid psykhologii tvorchosti do tvorchosti u psykhologii. *Psykhologhiia vchynku : Shliakhamy tvorchosti V. A. Romentsia : zb. st. / uporiad. P. A. Miasoid ; vidp. red. A. V. Furman. Kyiv : Lybid, 2012. S. 139–174.*
- Miasoid P. A. Kurs zahalnoi psykhologii / u 2 t. : pidruch. Kyiv : Alerta, 2013. T. 2. 758 c.
- Myasoed P. A. Tvorcheskoe nasledie V. A. Romenca v istoriko-psihologicheskome znanii. *Psihologicheskij zhurnal*. 2013a. № 3. T. 34. S. 51–59.
- Myasoed P. A. Tvorchestvo V. A. Romenca i rossijskaya psihologicheskaya mysl'. *Voprosy psihologii*. 2013b. № 1. S. 106–115.
- Miasoid P. Psykhologichne piznannia yak predmet istorychnoho metateoretychnoho analizu. *Cystema suchasnykh metodolohii : khrestomatiia v chotyrokhtomakh / uporiad., vidp. red., perekl. A. V. Furman. Ternopil : TNEU, 2015. T. 3. S. 189–208.*
- Myasoed P. A. Kategoriya praktiki i metodologiya psihologii. *Voprosy psihologii*. 2015a. № 3. S. 106–115.
- Myasoed P. A. Plyuralizm i monizm v metodologii psihologii. *Metodologiya sovremennoj psihologii*. 2015b. Vyp. 5. S. 146–159.
- Miasoid P. A. Psykhologichne piznannia : istoriia, lohika, psykhologhiia. Kyiv : Lybid, 2016a. 560 s.
- Miasoid P. A. V. A. Romenets: dialoh z oponentamy (doslidzhennia materialiv zakhystu doktorskoj dysertatsii). *Akademik V. A. Romenets : tvorchist i pratsi : zb. st. / uporiad. P. A. Miasoid ; vidp. red. L. O. Shatyрко. Kyiv : Lybid, 2016b. S. 206–230.*
- Miasoid P. Tvorchist V. A. Romentsia i problema liudyny u psykhologii. *Psykhologhiia i suspilstvo*. 2016v. № 2. S. 48–72.

- Miasoid P. Bibliohrafiia posmertnykh prats akademika V. A. Romentsia, prats pro noho ta prats pro yoho tvorchist. *Psykholohiia i suspilstvo*. 2016h. № 2. S. 123–132.
- Myasoed P. A. Romenec Vladimir Andreevich : dannye biografii. *Istoriya rossijskoj psihologii v lichah : Dajdzhest*. 2016a. № 5. S. 51–75.
- Myasoed P. A. Romenec Vladimir Andreevich : dannye bibliografii. *Istoriya rossijskoj psihologii v lichah : Dajdzhest*. 2016b. № 5. S. 125–133.
- Miasoid P. Psykholohiia ta epistemolohiia (pamiati H. O. Balla). *Psykholohiia i suspilstvo*. 2017. № 2. S. 56–73.
- Miasoid P. A. Subiektnyi pidkhdid u psykholohii i liudyna yak predmet piznannia (pamiati V. A. Romentsia). *Filosofski problemy humanitarnykh nauk*. 2018. № 2. S. 41–44.
- Myasoed P. A. Sovetskaya i postsovetskaya psihologiya : problema preemstvennosti. *Voprosy psihologii*. 2018a. № 4. S. 128–139.
- Myasoed P. A. Chelovek v teorii poznaniya i psihologicheskoe poznanie cheloveka (k voprosu o sootnoshenii epistemologii i psihologii). *Metodologiya i istoriya psihologii*. 2018b. Vyp. 3. S. 105–126.
- Miasoid P. Pryntsyp istoryzmu i myslennia u psykholohii. *Psykholohiia i suspilstvo*. 2019. № 3-4. S. 38–72. DOI : <https://doi.org/10.35774/pis2019.03.038>.
- Myasoed P. A. K soderzhatel'nomu opredeleniyu ponyatiya "integraciya psihologii". *Integraciya v psihologii : teoriya, metodologiya, praktika : Integraciya v psihologii : teoriya, metodologiya, praktika : mat-ly III Nac. nauch.-prakt. konf. s mezhdunar. uchast.. Yaroslavl' : RIO YaGPU*. 2020. S. 70–75.
- Miasoid P. Teoriia v istorychnomu postupi psykholohichnoho piznannia. *Psykholohiia i suspilstvo*. 2021. № 1. S. 36–65. DOI : <https://doi.org/10.35774/pis2021.01>.
- Myasoed P. A. Psihologiya i epistemologiya. *Voprosy psihologii*. 2021. T. 67. № 2. S. 3–13.
- Miasoid P. A., Shatyрко L. O. Naukova biohrafii V. A. Romentsia. *Akademik V. A. Romenets : tvorchist i pratsi : zb. st. / uklad. P. A. Miasoid ; vidp. red. L. O. Shatyрко*. Kyiv : Lybid, 2016. S. 17–34.
- Naumenko L. K. Chelovek v kreativnoj vselennoj ("antropnyj princip"). *Al'ternativy*. 2011. № 3. URL : <http://www.intelros.ru/readroom/alternativi/alternativy-3-2011/11457-chelovek-v-kreativnoj-vselennoj-antropnyj-princip.html> (data zvertannya 21.06.2021).
- Nechaev N. I. O vozmozhnosti reintegracii kul'turno-istoricheskoi teorii L. S. Vygotskogo i teorii deyatelnosti A. N. Leont'eva. *Voprosy psihologii*. 2018. № 2. S. 3–18.
- Nyagolova M. D. Vklad A. V. Brushlinskogo v kritiku kul'turno-istoricheskoi teorii myshleniya. *Metodologiya i istoriya psihologii*. 2018. Vyp. 2. S. 22–32.
- O pedagogicheskikh izvrashcheniyah v sisteme narkomprosov. Postanovlenie CK VKP (b) ot 4 iyulya 1936 g. *Narodnoe obrazovanie v SSSR. Obshcheobrazovatel'naya shkola : sb. dokumentov 1917–1937 gg. / sost. A. A. Abakumov i dr.* Moskva : Pedagogika, 1974. S. 173–175.
- Orlov A. B. A. N. Leont'ev – L. S. Vygotskij : ocherk razvitiya skhizisa. *Voprosy psihologii*. 2003. № 2. S. 70–85.
- Orlova E. A. Istoriya antropologicheskij uchenij : ucheb. Moskva : Akademicheskij proekt, Al'ma Mater, 2010. 621 s.
- Petrovskij V. A. Ocherk teorii svobodnoj prichinnosti. *Psihologiya s chelovecheskim licom : gumanisticheskaya perspektiva v postsovetskoj psihologii / pod red. D. A. Leont'eva, V. G. Shehur*. Moskva : Smysl, 1997. S. 124–144.
- Popper K. Logika i rost nauchnogo poznaniya. Izbr. rab. / per. s angl. Moskva : Progress, 1983. 605 s.
- Potebnya A. A. Mysl' i yazyk. Kiev : SINTO, 1993. 192 s.
- Pratsi pro tvorchist i zhyttia akademika V. A. Romentsia. *Akademik V. A. Romenets : tvorchist i pratsi : zb. st. / uporiad. P. A. Miasoid ; vidp. red. L. O. Shatyрко*. Kyiv : Lybid, 2016. S. 254–265.
- Prigozhin I. Filosofiya nestabil'nosti. *Voprosy filosofii*. 1991. № 6. S. 46–57.
- Psykholohiia vchynku : Shliakhmy tvorchosti V. A. Romentsia : zb. st. / uporiad. P. A. Miasoid; vidp. red. A. V. Furman. Kyiv : Lybid, 2012. 296 s.
- Puzyrej A. A. [Vystuplenie za kruglym stolom "Psihologiya i novye idealy nauchnosti"]. *Voprosy filosofii*. 1993. № 5. S. 3–42.
- Puzyrej A. A. Kul'turno-istoricheskaya teoriya L. S. Vygotskogo i sovremennaya psihologiya. *Puzyrej A. A. Psihologiya, psihotekhnika, psihagogika*. Moskva : Smysl, 2005a. S. 67–183.
- Puzyrej A. A. Neskol'ko kamnej dlya sada Dereka Dzharmana. Genealogiya seksual'nosti Mishelya Fuko i problema normy v psihologii. *Puzyrej A. A. Psihologiya, psihotekhnika, psihagogika*. Moskva : Smysl, 2005b. C. 393–452.
- Pyatigorskij A. Filosofiya i psihologiya : lekciya. URL : <https://ametalnikova.ru/filosofiya-i-psihologiya-aleksandra-pyatigorskogo> (data publikacii 2006 r., data zvertannya 21.03.2021).
- Razmyslov P. O "kul'turno-istoricheskoi teorii psihologii" Vygotskogo i Lurii. *Kniga i proletarskaya revolyuciya*. 1934. № 4. S. 78–86.
- Rannie raboty L. S. Vygotskogo : literaturovedcheskie zametki i teatral'nye recenzii v gazete "Nash ponedel'nik" (Gomel', 1922–1923 g.). *Psihologicheskij zhurnal Mezhdunarodnogo universiteta prirody, obshchestva i cheloveka "Dubna"*. 2011. № 4. S. 198–223. 2012. № 1. S. 156–225.
- Romenets V. A. Vchynok i problema determinizmu u vitshyzniani psykholohii. Z istorii fi-losofskoi dumky na Ukraini. Kyiv : Naukova dumka, 1965. S. 104–118.
- Romenets V. A. Psykholohiia tvorchosti : navch. posib. Kyiv : Vyshcha shkola, 1971. 247 s.
- Romenets V. A. Analiz tvorchoho protsesu. *Filosofska dumka*. 1972. № 1. S. 52–62.
- Romenets V. A. Istoriia psykholohii : navch. posib. Kyiv : Vyshcha shkola. Holovne vydavnytstvo, 1978. 439 s.
- Romenets V. A. Istoriia psykholohii Starodavnoho svitu i serednikh vikiv : navch. posib. Kyiv : Vyshcha shkola. Holovne vydavnytstvo, 1983. 416 s.
- Romenets V. A. Istoriia psykholohii epokhy Vidrozhennia : navch. posib. Kyiv : Vyshcha shkola. Holovne vydavnytstvo, 1988. 408 s.
- Romenec V. A. Predmet i principy istoriko-psihologicheskogo issledovaniya. Disertaciya v forme nauchnogo doklada na soiskanie uchenoi stepeni doktora psihologicheskikh nauk. Kiev, 1989. 42 s.
- Romenets V. A. Istoriia psykholohii XVII stolittia : navch. posib. Kyiv : Vyshcha shkola, 1990. 568 s.
- Romenets V. A. Istoriia psykholohii epokhy Prosvitnytstva : navch. posib. Kyiv : Vyshcha shkola, 1993. 568 s.
- Romenets V. A. Istoriia psykholohii XIX – pochatku XX stolittia : navch. posib. Kyiv : Vyshcha shkola, 1995a. 614 c.
- Romenets V. A. Istorychne stanovlennia psykholohichnykh znan. *Osnovy psykholohii : pidruch. / za zah. red. O. V. Kyrychuka, V. A. Romentsia*. Kyiv :

Lybid, 1995b. S. 94–110.

Romenets V. A. Vchynok yak pryntsyyp pobudovy teorii ta istorii psykholohii. *Osnovy psykholohii : pidruch.* / za zah. red. O. V. Kyrychuka, V. A. Romentsia. Kyiv : Lybid, 1995v. S. 161–193.

Romenets V. A. Pisliamova : Postannia kanonichnoi psykholohii. *Osnovy psykholohii : pidruch.* / za zah. red. O. V. Kyrychuka, V. A. Romentsia. Kyiv : Lybid, 1995h. S. 605–621.

Romenec V. A. Zhizn' i smert': postizhenie razumom i veroj / 2-e izd. Kiiv : Libid', 2003. 232 s.

Romenets V. A., Manokha I. P. Istoriiia psykholohii XX stolittia : navch. posib. Kyiv : Lybid, 1998. 989 s.

Rubinshtejn S. L. Problema sposobnostej i voprosy psihologicheskoy teorii. *Rubinshtejn S. L. Problemy obshchej psihologii.* Moskva: Pedagogika, 1973. S. 220–235.

Rubinshtejn S. L. *Osnovy obshchej psihologii* : v 2-h t. Moskva : Pedagogika, 1989. T. 1. 320 s. T. 2. 328 s.

Rubinshtejn S. L. Bytie i soznanie. *Rubinshtejn S. L. Bytie i soznanie. Chelovek i mir.* Sankt-Peterburg : Piter, 2003a. S. 43–280.

Rubinshtejn S. L. Chelovek i mir. *Rubinshtejn S. L. Bytie i soznanie. Chelovek i mir.* Sankt-Peterburg : Piter, 2003b. S. 281–426.

Rudneva E. I. Pedologicheskije izvrashcheniya Vygotskogo. Moskva : Uchpedgiz, 1937. 32 s.

Saugstad P. Istorija psihologii. Ot istokov do nashih dnei : Imena. Idei. Biografii. Napravleniya. Shkoly / per. s norvezhsk. Samara : Bahram-M, 2008. 544 s.

Svit piznaie sebe cherez liudsku dushu. Besida z akademikom Volodymyrom Romentsem kyivskykh naukovtsiv Andriia Azarkhina y Andriia Romentsia. *Psykholohiia vchynku : Shliakhamy tvorchosti V. A. Romentsia : zb. st. / uporiad. P. A. Miasoid; vidp. red. A. V. Furman.* Kyiv : Lybid, 2012. S. 10–17.

Slobodchikov V. I. O lichnostnom, vne- i okolo-lichnostnom sposobah bytiya cheloveka. *Lestvica polnoty obrazovaniya chelovek. Opyt nauchnoj diskussii* / red. i sost. A. A. Ostapenko. Moskva : NII shkol'nyh tekhnologij, 2019. S. 160–173.

Slobodchikov V. I., Isaev E. I. *Osnovy psihologicheskoy antropologii. Psihologiya razvitiya cheloveka. Razvitie sub»ektivnoj real'nosti v ontogeneze.* Moskva : Shkol'naya pressa, 2000. 416 s.

Sokolova E. E. Problema postupka v trudah V. A. Romencya i A. N. Leont'eva : sravnitel'nyj analiz. *Psykholohiia vchynku : Shliakhamy tvorchosti V. A. Romentsia : zb. st. / uporiad. P. A. Miasoid; vidp. red. A. V. Furman.* Kyiv : Lybid, 2012. S. 68–84.

Sokolova E. E. Stanovlenie i puti razvitiya psihologii deyatel'nosti (shkola A. N. Leont'eva). Avtoref. diss. ... dokt. psihol. nauk. Moskva, 2021. 42 s.

Stepin V. S. Teoreticheskoe znanie : Struktura, istoriya, evolyuciya. Moskva : Progress – Tradiciya, 2000. 744 s.

Stecenko A. P. Zametki o populyarnosti idej L. S. Vygotskogo za Zapade. *Voprosy psihologii.* 1997. № 1. S. 107–109.

Stranicy istorii : o tom, kak byl uvolen S. L. Rubinshtejn (iz arhiva MGU). *Voprosy psihologii.* 1989. № 4. S. 73–101. № 5. S. 56–63.

Tatenko V. O. Subiektno-vchynkova paradyhma v suchasni psykholohii. *Liudyna. Subiekt. Vchynok : filosofsko-psykholohichni studii* / za zah. red. V. O. Tatenka. Kyiv : Lybid, 2006. S. 316–358.

Tatenko V. A. Problemy sub»ekta v sovremennoj

psikhologii (ukrainskaya shkola). *Filosofsko-psikhologicheskoe nasledie S. L. Rubinshtejna* / otv. red. K. A. Abul'hanova. Moskva : Institut psihologii RAN, 2011. C. 371–387.

Tatenko V. O., Romenets V. A. Vchynok yak pryntsyyp pobudovy teorii ta istorii psykholohii. *Osnovy psykholohii : pidruch.* / za zah. red. O. V. Kyrychuka, V. A. Romentsia. Kyiv : Lybid, 1995. C. 161–193.

Tatenko V. O., Tytarenko T. M. Volodymyr Andriiovych Romenets (1926–1998) : zhyttia yak vchynok i podiia. *Romenets V. A., Manokha I. P. Istoriiia psykholohii XX stolittia : navch. posib.* Kyiv : Lybid, 1998. S. 7–37.

Tytarenko T. Systema psykholohii Volodymyra Romentsia yak vchynok samopiznannia. *Psykholohiia i suspilstvo.* 2006. № 2. S. 33–53.

Tytarenko T. M. Sotsialno-psykholohichni praktyky konstruiuvannia zhyttievoho shliakhu osobystosti. *Psykholohiia zhyttietvorennia osobystosti v suchasnomu sviti* / za red. T. M. Tytarenko. Kyiv : Milenium, 2016. S. 13–55.

Tulmin S. Mocart v psihologii. *Voprosy filosofii.* 1981. № 10. S. 127–137.

Tul'viste P. Kul'turno-istoricheskoe razvitie verbal'nogo myshleniya (psikhologicheskoe issledovanie). Tallin : Valgus, 1988. 344 s.

Tul'chinskij G. L. Filosofiya postupka : samoopredelenie lichnosti v sovremenom obshchestve. Sankt-Peterburg : Aleteja, 2020. 826 s.

Turban V. V. Problema ontogenezu morali ta moralnosti v ukrainskii i svitovii psykholohii. *Stanovlennia psykholohichnoi dumky v Ukraini : providni idej ta istoriia rozvytku : kolektyvna monohrafiia* / V. V. Turban, L. Z. Serdiuk, Yu. T. Rozhdestvenskyi [ta in.] ; za red. V. V. Turban. Kirovohrad : Imeks-LTD, 2014. S. 9–31.

Turban V. V. Problema ontogenezu morali ta moralnosti v ukrainskii i svitovii psykholohii. *Stanovlennia psykholohichnoi dumky v Ukraini : providni idej ta istoriia rozvytku : kol. monohr.* / za red. V. V. Turban. Kirovohrad : Imeks-LTD, 2014. S. 9–31.

Feofanov M. P. Teoriya kul'turnogo razvitiya v pedologii kak elektricheskaya (sic; recte: eklekticheskaya) koncepciya, imeyushchaya v osnovnom idealisticheskie korni. *Pedologiya.* 1932. № 1-2. S. 21–34.

Frejd Z. Totem i tabu / per. s nem. *Frejd Z. "Ya" i "Ono". Tr. raznyh let : v 2 kn.* Tbilisi : Merani, 1991. Kn. 1. S. 193–350.

Frejd Z. Nedovol'stvo kul'turoj / per. s nem. Harkiv : Folio, 2013. 224 s.

Fromm E. Iskusstvo lyubvi. Issledovanie prirody lyubvi / per. s angl. Minsk : Polifakt, 1990. 80 s.

Frumkina R. M. Kul'turno-istoricheskaya psihologiya Vygotskogo – Luriya. Preprint WP6/2006/01. Moskva : GU VShE, 2006. 28 s.

Furman A. Odisseia ukrainskoi psykholohii : mizh dobrom i zlom. *Psykholohiia i suspilstvo.* 2001. № 2. S. 5–11.

Furman A. V. Tvorchist V. A. Romentsia i metodolohiia humanitarnoho piznannia. *Akademik V. A. Romenets : tvorchist i pratsi : zb. st. / uklad. P. A. Miasoid; vidp. red. L. O. Shatyрко.* Kyiv : Lybid, 2016. S. 191–205.

Furman A. V. Metodolohiia yak sfera nauky, mysledialnosti, metodolohuvannia. *Metodolohiia i psykholohiia humanitarnoho piznannia. Do 25-richchia naukovoii shkoly profesora A. V. Furmana : kol. monohr.* Ternopil : TNEU, 2019a. S. 6–235.

Furman A. V. Metodolohichne obgruntuvannia predmetnogo polia teoretychnoi psykholohii. *Psykholohiia*

i suspilstvo. 2019b. № 3-4. S. 5–37. DOI : <https://doi.org/10.35774/pis2019.03.005>.

Furman A. V. Metateoretychna rekonstruktsiia predmetnoho polia kanonichnoi psikhologii. *Psikhologiiia osobystosti*. 2019v. № 1. S. 5–20.

Furman A. V. Katehoriialna matrytsia teoretychnoi psikhologii. *Psikhologiiia i suspilstvo*. 2020. № 4. S. 13–51. DOI : <https://doi.org/10.35774/pis2020.02.013>.

Chesnokova A. G. Sootnoshenie natural'nogo i kul'turnogo v teorii L. S. Vygotskogo : dualizm ili dialektika? *Vestnik Mosk. un-ta. Ser. 14. Psihologiya*. 2003 № 1. S. 49–59.

Shvedovskaya A. A. Razvitie idej nauchnoj shkoly L. S. Vygotskogo : nauchnye publikacii zhurnala "Kul'turno-istoricheskaya psikhologiya" (2005–2016). *Kul'turno-istoricheskaya psikhologiya*. 2016. T. 12. № 3. S. 53–57.

Shkuratov V. A. *Istoricheskaya psikhologiya*. Rostov-na-Donu : Gorod N, 1994. 288 s.

El'konin B. D. Vvedenie v psikhologiyu razvitiya (v tradicii kul'turno-istoricheskoy teorii L. S. Vygotskogo). Moskva : Trivola, 1994. 168 s.

El'konin D. B. L. S. Vygotskij segodnya. *El'konin D. B. Izbr. psihol. trudy*. Moskva : Pedagogika, 1989a. S. 469–474.

El'konin D. B. Ob istochnikah neklassicheskoy psikhologii. *El'konin D. B. Izbr. psihol. trudy*. Moskva : Pedagogika, 1989b. S. 475–478.

El'konin D. B. Priroda detstva i ego periodizaciya. *El'konin D. B. Izbr. psihol. trudy*. Moskva : Pedagogika, 1989v. C. 25–121.

Enciklopediya epistemologii i filosofii nauki / gl. red. I. T. Kasavin. Moskva : Kanon ROOI Reabilitaciya, 2009. 1248 s.

Shchedrovickij G. P. Lev Vygotskij i sovremennaya pedagogicheskaya antropologiya (Eksperimental'naya zhizn'). *Shchedrovickij G. P. Vvedenie v filosofskuyu i pedagogicheskuyu antropologiyu. Raboty 1981–1996 godov*. Moskva : Politicheskaya enciklopediya, 2018. S. 131–182.

Yung K. G. Podhod k bessoznatel'nomu. *Yung K. G. Arhetip i simbol / per. s nem. i angl.* Moskva : Rennans, 1991. C. 23–94.

Yaroshevskij M. G. *Istoriya psikhologii / 3-e izd., pererab.* Moskva : Mysl', 1985. 575 s.

Yaroshevskij M. G. L. S. Vygotskij i marksizm v sovetskoj psikhologii. K social'noj istorii rossijskoj nauki. *Psihologicheskij zhurnal*. 1992. T. 13. № 5. S. 84–99.

Yaroshevskij, M. G. L. S. Vygotskij : v poiskah novoy psikhologii. Sankt-Peterburg : Mezhdunarodnyj fond istorii nauki, 1993. 301 s.

Yaroshevskij M. G. Bez istorii pusta metodologiya. *Voprosy psikhologii*. 1995a. № 4. S. 141–146.

Yaroshevskij M. G. *Istoricheskaya psikhologiya nauki*. Sankt-Peterburg : Mezhdunarodnyj fond istorii nauki, 1995b. 352 s.

Yasnickij A. "Kogda b vy znali, iz kakogo sora..." : K opredeleniyu sostava i hronologii sozdaniya osnovnyh rabot Vygotskogo. *Psihologicheskij zhurnal Mezhdunarodnogo universiteta prirody, obshchestva i cheloveka "Dubna"*. 2011. № 4 (4). S. 1–52.

Yasnickij A. "Orudie i znak" L. S. Vygotskogo kak "nevinnaya poddelka" : Vvedenie v zaochnyj dialog. *Psihologicheskij zhurnal Mezhdunarodnogo universiteta prirody, obshchestva i cheloveka "Dubna"*. 2012a. № 5 (1). S. 110–111.

Yasnickij A. K istorii kul'turno-istoricheskoy geshal'tpsikhologii : Vygotskij, Luriya, Koffka, Levin i dr. *Psihologicheskij zhurnal Mezhdunarodnogo universiteta prirody, obshchestva i cheloveka "Dubna"*. 2012. № 5 (1). S. 60–97.

Yasnickij A., Lamdan E. "V avguste 1941-go" : Neizvestnoe pis'mo A. R. Lurii v SShA kak zerkalo "revizionistskoj revolyucii". *Istoriya rossijskoj psikhologii v licah : Dajdzhest*. 2017. № 2. S. 225–292.

АНОТАЦІЯ

М'ЯСОЇД Петро Андрійович.

Культурно-історична психологія і творчість В. А. Роменця.

Дослідження приурочене 95-річчю від дня народження видатного українського вченого, академіка В. А. Роменця (1926–1998) – фундатора культурно-історичної психології, автора теорії вчинку. Його багатопільова мета: проаналізувати способи пояснення природи психічного, побутуючі в культурно-історичній психології, схарактеризувати творчість вченого та поглибити уявлення про предмет цієї дисципліни, проаналізувати теорію вчинку й зробити наступні кроки. У першій частині характеризуються історія й сучасний стан культурно-історичної психології, провідні теорії цього напрямку, проблеми, які не знаходять вирішення. Констатується, що автори праць у цій царині тільки починають дивитися в напрямку, куди титанічними зусиллями й ідеями величного змісту вже проклав дорогу видатний український вчений. Обґрунтовується положення, що теорія вчинку В. А. Роменця наповнює культурно-історичну психологію справжнім змістом й виводить її на принципово новий рівень розвитку. У другій частині дослідження викладаються позиції концепції, яка задає орієнтири аналізу творчості В. А. Роменця, здійснюється періодизація творчості, теорія вчинку характеризується як пояснення природи і сутності об'єктивної психічного у вчинку як наріжному способі історичного буття людини в культурі. За В. А. Роменцем, образ людини в історії культури постає свідченням психології епохи, на цій підставі виокремлюються історичні рівні становлення психологічних знань. Мовою вченого подаються позиції складових теорій вчинку – теорії творчості, історії всесвітньої психології, історичної психології, життєвого шляху людини, філософії минулого, теорії джерел людського життя, людини як натхненної особистості, канонічної психології. Наводяться визначення компонентів наріжної у мисленні В. А. Роменця тріади: людина – вчинок – світ. Наголошується, що завдячуючи творчості вченого психологія наповнюється справжнім гуманістичним змістом й висвітлюється культурно-історична місія цієї науки – нагадувати людям про відповідальність за зроблене і не зроблене, за скоєне і згаєне. Стверджується, що створена вченим система знань не має аналогів у світовій психології. У третій частині дослідження аналізується вирішення В. А. Роменцем основної проблеми психології, осмисленої відношенням "суб'єктивне – об'єктивне", у цьому зв'язку окреслюється місце творчості вченого в українській і світовій науці. Показується, що теорія вчинку конструюється мисленням, котре здійснюється як вчинок, що теорія вчинку є історико-логіко-психологічним продуктом,

що її створення є логічним завершенням історії психології. Демонструється, що творчість В. А. Роменця перебуває у рідній провідній тенденції історії епістемології, котра пролягає від дуалізму до дедалі змістовнішого монізму. Вводиться положення про принцип причетності, котрий фіксує факт безпосередньої присутності людини у пізнавальному процесі й надалі поглиблюється ідеєю тотожності мислення і буття. Показується, що принцип причетності сутнісно характеризує творчість В. А. Роменця й відкриває можливість бачити, що психологічне пізнання здійснюється в особі конкретного вченого й що індивідуальне у цьому процесі належить до царини закономірного як історико-логіко-психологічного. Те, що в епістемології виступає як антропоцентризм, у психології постає підґрунтям антропологічного підходу, предметом якого є психічне людини як безпосередньо присутньої способом властивого їй життя у бутті світу. Формулюються позиції антропологічного підходу, відзначається, що підхід конститується у процесі аналізу творчості В. А. Роменця й слугує вивченню життя людини в його конкретно-психологічному вимірі.

Ключові слова: творчість В. А. Роменця, теорія вчинку, культурно-історична психологія, психічне, історія психології, історія культури, історія епістемології, основна проблема психології, моністичне мислення, принцип причетності, ідея тотожності мислення і буття, антропологічний підхід у психології.

ANNOTATION

Petro MYASOID.

Cultural-historical psychology and V.A. Romenets' creativity (To the 95th anniversary of his birth).

The study is dedicated to the 95th anniversary of the birth of a prominent Ukrainian scholar, Academician V. Romenets (1926–1998) – the founder of cultural and historical psychology, the author of the theory of deed. The purpose of the study is to analyze ways of explaining the nature of the mental that exist in cultural and historical psychology, to characterize the work of the scholar and deepen the understanding of the subject of this discipline, and to analyze the theory of deed and take the next steps.

The first part of the study characterizes the history and current state of cultural and historical psychology, the leading theories in this area, the problems that are not solved. It is stated that the authors of works in this field are just beginning to look in the direction, where the prominent Ukrainian scholar has already paved the way with Herculean efforts and ideas of great significance content. The article substantiates the proposition that the theory of deed of V. Romenets fills cultural-historical psychology with the real content and brings it to a fundamentally new level of development.

The second part of the study presents the positions of the concept that sets the guidelines for analyzing the work of V. Romenets, periodization of creativity; the theory of deed is characterized as an explanation of the nature and essence of objectification of mental in action as a cornerstone of historical human existence in culture.

According to V. Romenets, the image of a person in the history of culture appears as evidence of the psychology of the era, on this basis, the historical levels of formation of psychological knowledge are distinguished. The components of the theory of deed is given to the words of the scholar: the theory of creativity, the history of world psychology, historical psychology, the life path of a person, philosophy of the transitory, the theory of the sources of human life, a person as an inspiring personality, canonical psychology. The definitions of the components of the main triad in V. Romenets' thinking are given: person – deed – world. It is noted that due to the work of the scientist, psychology is filled with proper humanistic content and highlights the cultural and historical mission of this science, which is to remind people of the responsibility for what has been done and has not been done, for what has been done and has been lost. It is claimed that the system of knowledge created by the scholar has no analogs in world psychology.

The third part of the study analyzes Romenets' solution to psychology's main problem, represented by the relationship "subjective – objective". In this regard, the place of the scholar's creativity in Ukrainian and world science is determined. It is shown that the theory of deed is constructed by thinking, which is implemented as a deed, the theory of deed is a historical-logical-psychological product, its completion is the logical conclusion of the history of psychology. It is shown that the creativity of V. Romenets is in line with the leading trend in the history of epistemology, which runs from dualism to increasingly meaningful monism. A provision on the principle of involvement is introduced, which fixes the fact of a person's direct presence in the cognitive process and is further deepened by the idea of the identity of thinking and being. It is shown that the principle of involvement essentially characterizes the creativity of V. Romenets and opens the possibility to see that psychological cognition is carried out by a particular scholar and that the individual in this process lies in the realm of natural as historical-logical-psychological. That which in epistemology acts as anthropocentrism, in psychology arises as the basis of the anthropological approach, the subject of which is the mental of a person as a directly present way of being inherent in it in the being of the world. The positions of the anthropological approach are formulated, it is noted that the approach is formed in the process of analyzing the creativity of V. Romenets and serves to study human life in its specific psychological dimension.

Key words: creativity of V. Romenets, theory of deed, cultural-historical psychology, mental, history of psychology, history of culture, history of epistemology, the main problem of psychology, monistic thinking, the principle of involvement, the idea of identity of thinking and being, anthropological approach in psychology.

Рецензенти:
д. психол. н., проф. Іван ДАНИЛЮК,
д. психол. н., проф. Анатолій В. ФУРМАН.

Надійшла до редакції 17.08.2021.
Підписана до друку 23.08.2021.

Бібліографічний опис для цитування:

М'ясоїд П.А. Культурно-історична психологія і творчість В.А. Роменця.

Психологія і суспільство. 2021. №2. С. 16–77. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2021.02.016>

Сергій БОЛТІВЕЦЬ

АВТЕНТИЧНІСТЬ УКРАЇНОЗНАВСТВА У НАУКОВІЙ ТВОРЧОСТІ ПЕТРА КОНОНЕНКА (ДО 90-ЛІТТЯ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ)

Sergii BOLTIVETS

THE AUTHENTICITY OF UKRAINIAN STUDIES IN IN THE SCIENTIFIC WORKS OF PETRO KONONENKO (To the 90th anniversary of his birth)

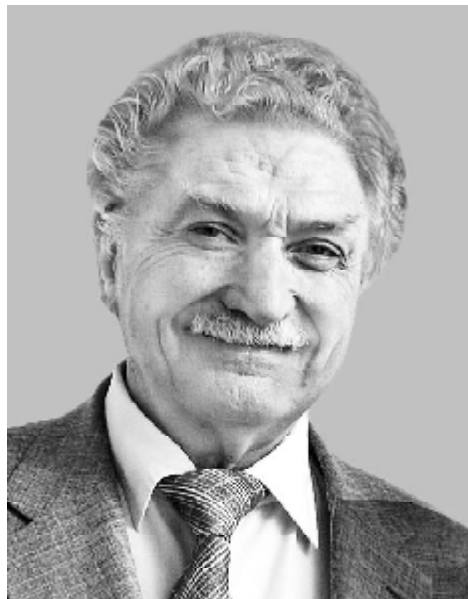
DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2021.02.078>

УДК: 141.7-8 : 159.9.01

УКРАЇНА – ЦЕ ЛЮДИ

Україна – це люди і водночас це людське життя в Україні, або ж за її межами, проте з Україною в серці. І це все, що з покоління в покоління передається для життя на майбутнє – це теж Україна: і природна, і створена людською працею. Знати Україну – це означає пізнавати українських людей та впізнавати їх і тільки їм притаманними сутнісними властивостями без огляду, але з урахуванням набутої чи органічно вираженої зовнішньої атрибуції. Привернімо увагу до людської сутності, що виявляється у властивостях, а не навпаки, коли властивості приймаються за сутність.

Так, чи можна знати, не пізнаючи і, відповідно, не впізнаючи людину? Можна знати і впізнавати, але не любити, хоча не можна любити, не знаючи її. Для пошуку відповідей

Петро КОНОНЕНКО
(нар. 31.05.1931)

на ці та інші питання дихотомія “українознавство чи українолюбство?” була поставлена американським психологом, родом з України, Романом Трачем на початку 70-х років ХХ століття: “На конференції директорів шкіл “Рідної школи”¹ я прочитав доповідь “Українознавство чи українолюбство?”, у якій наголошував на важливості виховання любові до “неньки України”, виховання “серця”, а не тільки наповнення дитячих голів фактами, які вони і так швидко забувають. Григорій Сковорода, наш український філософ, говорив: “Якщо хочеш виховати дитину, виховуй її серце”. І я навів приклади такої любові до України в особі Ігоря Ольшанівського (голови організації “Americans for human rights in Ukraine”², який, мабуть, не склав би матуру в українській “Рідній школі”) [1, с. 114]. Утвердженню любові до України

¹ Суботні школи США, фінансовані батьками, для яких Шкільна рада видає підручники, розробляє програми і призначає директорів шкіл (прим. С. Болтівця).

² “Американці за права людини в Україні”.

Петро Кононенко присвятив книгу “Свою Україну любіть...” [2], згадуючи про яку М. Величко і М. Славинський наводять її сучасний вимір: “Сьогодні академік³ знову і знову не просто повторює – закликає: “Любімо!” І додає: “Без цього – яке українознавство, а без українознавства – яка Україна?” [3, с. 5]. Українознавство – це людинознавство, а отже людина є предметом його зацікавлень у взаємозв’язках з її природним і створюваним нею світом, який і є Україною. До цього привертає увагу Ярослав Калакура у статті “Фундатор новітнього українознавства”, присвяченій Петрові Кононенку: “Говорячи про українознавство як людинознавчу науку, Петро Петрович завжди підкреслює, що з любові і шани до своїх матерів, до своїх батьків, дідів, прадідів починається любов до своєї Батьківщини, а головна місія цієї науки полягає в тому, аби повернути українству історичну пам’ять, виховати чесних людей, лицарів і патріотів” [4, с. 9]. Любити може той, хто знає, й відтак лише людина, котра свідомо обрала фах пізнання людей України і закохала у це пізнання багатьох. Саме тому психологія українознавства і його суспільні виміри нарешті мають шанс стати предметом ґрунтовного розгляду.

ЖИТТЯ ДЛЯ УКРАЇНИ

Село Марківці Бобровицького району на Чернігівщині, в якому 31 травня 1931 року народився Петро Кононенко, – це і колиска, і перші згуки, і перші слова української мови, і перше пізнання України в рідних людях, – усе вперше й усе рідне. Чи не найдокладніше за усіх попередників життєпис Петра Петровича Кононенка склали головний редактор всеукраїнського журналу “Дивосвіт” Микола Величко, письменник Микола Славинський і доктор історичних наук Ярослав Калакура у статтях “В його імені – слава України” і “Фундатор новітнього українознавства”, опубліковані у цьому науково-популярному журналі з вітаннями до нинішнього 90-літнього ювілею [3, 4]. Розкриємо психологічну історію переживання рідного через проминулі дев’ять десятків літ: події минають, а що ж залишається? Я зателефонував Петру Петровичу вже після кількості етапного відзначення 90-літнього ювілею і перше, що було мені сказано: “А Ви

знаєте, – сказав Петро Петрович піднесено, – що сьогодні для мене велике свято – день села Марківці і я чекаю на машину, щоб бути сьогодні там, з усіма рідними мені – односельцями”. І приєднався до цього відчуття рідного, яке, безперечно, індивідуально неповторне в кожній людині, і водночас спільне в усіх українців. Можливо, подібно до цього виникають схожі відчуття і в людей інших народів, але ми не можемо це ні стверджувати, ані заперечувати без результатів докладного вивчення.

Віхами життя є закінчення середньої школи в рідному селі, філологічного факультету Київського державного університету імені Тараса Шевченка, здобуття наукових ступенів кандидата, доктора філологічних наук, учених звань доцента і професора, робота завідувачем кафедри історії української літератури, деканом філологічного факультету, заснування Національного науково-дослідного інституту українознавства. Творчу місію і доробок Петра Кононенка вже згадані нами М. Величко і М. Славинський визначають так: “поет, прозаїк, драматург, літературознавець і літературний критик, твори якого перекладено англійською, болгарською, іспанською, німецькою, польською, хорватською, грузинською, татарською та іншими мовами. Автор майже тисячі наукових публікацій та 50 монографій, серед яких: “В пошуках суті”, “Село в українській літературі”, “Українська література: проблеми розвитку”, підручник для вищих навчальних закладів “Українознавство”, “Свою Україну любіть...”, “Михайло Грушевський”, “Феномен української мови”, “Український етнос: генеза і перспективи”, “Національна ідея, нація, націоналізм”, “Україна у нас одна” (кн. I, II, III) – у співавторстві з Тарасом Кононенком⁴, “Українська земля і люди в світовій цивілізації і культурі” (кн. I, II), “Українці в світовій цивілізації і культурі. Історичний феномен Степана Бандери”. У доробку визнаного майстра слова – трагедія “Марія на Голгофі”, вибране “Голоси в пустелі”, збірка поезій “Сонячний Фенікс”. Напередодні ювілею Петра Кононенка побачив світ його осяжний, широкоформатний чотиритомник спогадів та роздумів “Сто літ – сто доріг... Україна та українознавство: зародження – розстріли – воскресіння” [3, с. 2]. Варто знати, що кожен з томів містить по 750 і більше сторінок, загальний обсяг яких разом становить

³ Петро Кононенко.

⁴ Тарас Кононенко – син Петра Петровича Кононенка.

три тисячі сторінок тексту, для читання яких кожному читачеві необхідна наполегливість, ретельність і вдумливість. Так, якщо на вдумливе читання кожної сторінки відводити в середньому по дві хвилини, то для якнайшвидшого прочинання усього чотиритомника знадобиться майже 100 годин, або близько двох тижнів безперервного щоденного восьмигодинного читання. Тим не менше, писемне відтворення пережитого, яке багато в чому повторюється, втілюючись у зовсім інших людей з інших поколінь, настільки повчальне, що чи не кожен зможе побачити в описаному і себе в праобразі власної долі.

Роздумам завжди передують почуття, і чи не тому перед розмірковуваннями, викладеними у чотиритомнику спогадів, виходить друком книга поезій Петра Кононенка “Сонячний Фенікс: зародження – самоспалення – воскресіння” (2017) [5]. Перша поетична книжка – це завжди оголення своїх почуттів, а відтак – своєї душі, й тому це завжди і для кожного – незмірне хвилювання і ляк: як приймуть цю надмірну відкритість почуттів люди? “Іду з відкритою душею, – розуміючи це, пише П. Кононенко й окреслює обшир своєї відкритості: “Ця книжка творилася як літопис душі – моєї, а тим самим роду і народу...” [5, с. 4]. В цьому полягає поетичний вимір українолюбства, втіленого в інтимних почуттях до свого роду і народу, а отже людей усього громадянства.

Душевний літопис Петро Кононенко розпочинає з рідного села Марківці: “Моя дорога почалася в селі Марківці на Чернігівщині, де добрим генієм була Мати – Павлина, де осяяв дорогу Тарас Шевченко: він був у селі, творив живописні та поетичні шедеври, друге видання “Кобзаря” і “Буквар”... [5, с. 3]. Душевний літопис ювіляр утілив у поезії, означеній ним як “феномен самопізнання та самовираження, а тому – симфонічної гармонізації душ поета і читача. Іду з відкритою душею”, – відзначає поет. І так само відкрито і щиро підписує мені посвяту на виданому примірнику поезій “Сонячний Фенікс”: “Сергію Івановичу – поету української мрії і місії з щирою сердечністю – Петро Кононенко. 24.V.2019 р.”.

Поетичні образи, об’єднані Петром Кононенком у добірці “Крила до небес”, підносять дух людини до найвищих щаблів самоусвідомлення, де неможливо не бути творцем власної долі: “Будь не рабом!.. Будь сам собі – Месією...” (“Будь месією”) [5, с. 5]. Водночас поет шукає відповіді на питання, які постають перед людинознавцями кожної епохи, основне з яких: “Людина – плід чи зла, чи Бога?” (“Храм”) [Там само].

Поетична уява підносить автора до брами раю, де “народ скипівсь”, кличучи Бога через те, що “світ став над прірвою – що ж робить Бог?!” (“Народ скипівсь до брами раю”). Як повідомив народу Петро, “Святиню творить Бог” – “Всевишній – пише вірші!” На відміну від звичаю, втіленому в латинському фразеологізмі “Коли гармати говорять – музи мовчать”, писати вірші під час війни є звичаєм українців і, як видно з поезії, Бог, розпочавши перед створенням світу зі створення слова, чинить саме так. Поезія цим самим підноситься до свого найвищого – Божого промислу і діяння.

Поетичні рядки Петра Кононенка вбирають у себе тисячоліття правдивого душевного літопису Українського народу, кривди якого не минають з часів ран від орд Батия:

“Куди не глянь – мов чорні істукани
Нависли Щорси, Леніни, Дзержинські...
Як кров, спливають сльози українські
Й волають помсти за мільйонів рани.”
 (“Як гетьмани – ялини Запорожжя” [5, с.12]).

Разом з цим поетичним відображенням народних ран ліричний герой виразно розкриває образ майбутнього:

“Та був я.

Є.

І я в грядущім – буду!” [5, с.13].

Погляд у майбутнє поєднується з мотивами сучасних поетові передчуттів трагічної долі Кримської землі України вже наприкінці 90-х років ХХ століття:

“Лишився Крим позаду – наш-не-наш...
Згасає день, і гаснуть днів надії:
В пожежі Крим. І правлять бал злодії,
Йому дороги вказують вітії, –
Й де раю будь – цвіте розгардіяш”
 (“Лишився Крим позаду...” [5, с. 21])

Однак поету не властива зневіра: центральна поезія “Сонячного Феніксу”, яка дала назву всій книзі віршів, малює казкового птаха Вітрильника, що символізує незнищеність України. Поетичним зором він сприймається як Божий знак – “ранковий мак” на горизонті, “сонце в центрі золотилось”, “Вітчизни гордий Прапор”, у якому постає безсмертя Києва:

“Столиць столиця, вічний

Серця зов:

Його на попіл плавили батії, –

Та він, як Фенікс! –

Відродився знов”

(“Сонячний Фенікс” [5, с. 29]).

Поряд з поетичними екскурсами в майбутнє і минуле, поет веде віршовані бесіди із сучасниками (“Патріотам”, “Слово – Серце – Сонце. Поема-симфонія. Івану Драчу”, “Юрію

Мушкетеру. Хто скаже: як народжується образ?...), зображує уявні бесіди пророків – Олесея Гончара і Патріарха Володимира Ромашука (“Голоси в пустелі. Патріархові Філарету”).

Поетична добірка “Світи поміж нами” – це інтимна лірика поета, пронизана гострими переживаннями і розпачу, і надії, і мук, і віри, і тривоги, і жаги до щастя і добра. Сакральний сенс вкладено в поему “Заморожений храм” з посвятою Ользі Кононенко, який єднає мандрівку Святого Петра через київські Печерські гори до Риму з воскресінням життя у Києві.

Добірка “Відчахнута гілка” продовжує мотиви печалі і самотності ліричного героя у морі велелюддя, але водночас любові до життя і цього світу, закликає не залишати кохання, малює образи прозрінь і зустрічей, доторку й відчахнення від коханої, як гілки від стовбура, наслідком якого є розчахнення світу, лукавства і честі, жару душі і його попелу. Поетичні розмірковування автора містять посвяти, що наближає їх до співміркувань, бесід через часові й просторові далі з Анатолієм Погрібним, Володимиром Сосюрою, Анатолієм Паламаренком, а в добірках “Вічність над малою хатою” і “Душа пташки” – з Миколою Славинським, Андрієм Пінчуком, Іриною Калинець, Миколою Карпенком, Валентиною Гончар, Світланою Барабаш, Яремою Гояном, Петром Шкрібляком, Тарасом Гунчаком, Олександром Білашем, Левком Лук’яненком, дружиною і синами Тарасом та Андрієм, Нілою Крюковою, Олексою Мусієнком, Миколою Сорокою, Любов’ю Пономаренко, Тарасом Шевченком.

Тематичний спектр розмірковувань у поезіях, що увійшли до розділу “Відчахнута гілка”, охоплює передчуття майбутнього народного гніву і грому, боління за праведною Долею для українського народу, його суд і час, розплату за зраду України, погляд на неї з Англії, переживання щоденної страти і самотності серед мільярдів душ. Розділ “Вічність над малою хатою” – це ностальгія за юними літами, дитинством, маминою любов’ю, коханням, плином прожитих літ. Дружині поет присвячує вірш під назвою “Наталці Полтавці”, закохано оспівуючи матір двох своїх синів і Полтавську землю України:

“Ох, ця Полтавщина твоя!...
Тебе вмивала в перлах-росах,
В любистку-руті мила коси,
В калині пестила уста...”
 (“Наталці Полтавці” [5, с. 127])

Поет-ювіляр звеличує життєву місію дружини як вірну долю, що “Вела до праведного

Бога; Дала, як Божий дар, синів...”, “як серце хороводу”, як Велику птаху – “Мати роду” [5, с. 128]. Долю, як мрію, бажає своїй дружині поет Петро Кононенко. Поезії-роздуми і водночас поезії-переживання постають в образах рідної землі – землі чорнобрової, рідного села, дороги, саду, коріння, цвіту яблуні, засніженої калини, зерна краси людини, долі і краси, дощу, журавлів, солов’їв, зозулів, сокола, червоногрудих снігурів, ріки життя, калини, мови матері, Вкраїни. Розділ “Вічність над малою хатою” завершує поема “Смерть і життя Михайла Чернігівського”, в якій знову і знову переживається досі не загоєне горе Батієвого нападу на Україну-Русь. Вмер Батий, згинуть московські, польські, турецькі та інші батієвці, а честь нескореного Чернігівського князя Михайла відроджується в душах нових поколінь – їх чесних і щирих піснях. Рідному Чернігівському краю Петро Кононенко присвячує найніжніші рядки і відчуття:

“Тут все – молитви: матеріні рідні.

Лиш тут душа волає: жити! жити!

Лиш тут колись гніздилися зорі в житі,

Лиш тут князями почувались бідні...”

(“Мій рідний край...” [5, с. 155])

Образи Чернігівщини мають свої джерела у рідному селі Петра Кононенка – Марківцях, де “буяли полини”, “й досі гірко горе криче”, але любов до рідного краю – над усе, оскільки інші “всі світи – лиш свідки самоти” [5, 155].

Добірка віршів “Душа пташки” цілком присвячена Матері, матерям і материнству. Її відкриває поетична розповідь про зустріч з птахом, що в німотній тиші сіла на обеліск місця вічного спочинку Матері, “мов ясний посланець Бога”, щоб запитати: “Мати ще в душі живе?” Ліричний герой поезії допитується: “Ти справді пташка, чи Душа?”, болісно переживаючи несправедливість земного світу до материнства: “Вона творила космосу Буття, а долю мала – Хрест” [5, с. 157].

Поетичні розмови з матір’ю у засвітах розкривають переживання нездійснених материнських настанов про те, як має бути влаштовано земне життя (“Материнське”), розламу світу на “тут”, де автор поезії, і “там”, де мати, – “світ навпіл розламавсь” (“Матері”, “Маятник”), втрату дитячих мрій про розквіт материнства (“Усе частіше видива дитинства...”).

Завершують поетичну добірку “Душа пташки” поема “Материн заповіт” і драма-феєрія “Марія на Голгофі”. У лаконічному вступному слові до першої Петро Кононенко так визначає

те, ким і чим є людина: “Людина – це дорога її життєтворчості”. Початок своєї Дороги, відзначає поет, “закодований у селі Марківцях Бобровицького району Чернігівської області. Осяяли її – Природа, Мати – Павлина Шевченко-Кононенко й Тарас Шевченко” [5, с. 165]. Зміст материнського заповіту – в напучуванні сина правдою власного трагічного життя і життя батька, який раптово з’явився з Батурина і не віддав дітей на усиновлення в Москву. Головною материнською настановою є приклад Тараса Шевченка, який “бачив Україну в Марківцях”, “дав і “Кобзаря”, і “Букваря”:

“Не бійсь долать ... неправди броди,
Знай, ми – Шевченківського роду!
Ми – українці!...” [5, с. 171].

Діяльним продовженням поеми “Материнський заповіт” є драма-феєрія “Марія на Голгофі”, яка завершує і поетичну добірку “Душа пташки”, і книгу поезій “Сонячний Фенікс: зародження – самоспалення – воскресіння”. Драма розкриває уявні зустрічі-діалоги матері Павлини-Марії з українськими діячами, які мірою власних та історичних можливостей визначали долю України і її нинішнє становище – Симоном Петлюрою, Володимиром Винниченком, Олександром Довженком, Олесем Гончарем, В’ячеславом Чорноволом, Степаном Бандерою, Володимиром. Їм протистоять владні можливості Сталіна, Берії, Хрущова, Кагановича. Зокрема, важливі для майбутнього психологічні сентенції, втілені в афористичній формі, автор висловлює від імені Симона Петлюри:

“Надія – ми самі! Самі – це воля й віра.
Це психіка: державна й суверенна” [5, с. 173].

Вустами Матері висловлюються настанови щодо майбутнього самозбереження нації: “Колі свій не допоможе – чужий не пануватиме” [5, с. 182], “Чужа сила – як торба у старця: в ній є лише те, що покладуть інші” [Там само]. Правдивий шлях – то шлях Матері, яка – в усьому, що кличе й оберігає Націю, підсумовано у драмі-феєрії її завершальним словом: “То все – я” [Там само]. Але завершальне слово не є прощанням, бо “Сонячний Фенікс” вміщує “Лист у вічність” – лист до Матері:

“Знов, Мамо, пишу, хоч і цього листа
Не знаю куди надіслати...
На Небо? У Землю? – затія пуста,
Бо є лише Всесвіт і – Мати...” [5, с. 185].

Україна – Мати і Мати – Україна – це поетичні образи, що беруть свій початок в ідеали мами Петра Кононенка Павлини, ціло-

життєво втіленому нею у рідному селі Марківцях на Чернігівщині. Життя для України – передовсім життя людини для людини, життя матері для сина і сина живодайна буттєвість з вічною материнською настановою і наснагою в душі.

УКРАЇНОЗНАВСТВО – ЦЕ ПІЗНАННЯ УКРАЇНИ В ІНТЕЛЕКТУАЛЬНО-ДУШЕВНОМУ, ДОСВІДНО-ПСИХІЧНОМУ СПРИЙНЯТТІ

Звертаючись до читачів чотиритомника “Сто літ – сто доріг... Україна та українознавство: зародження – розстріли – воскресіння”, Петро Кононенко називає свою працю роздумом про Україну та науку українознавства “в інтелектуально-душевному, досвідно-психічному сприйнятті, а відтак й інтерпретації, прогностичності та плановості грядущого” [6, с. 5]. Автор додає: “Цього разу робиться крен у бік особистісного сприйняття України, світового українства, українознавства, бо доля України – то доля кожного з нас. Аналогічно – і роль та місія. До того ж не лише в інтелектуально-логічній, а й у душевно-емоційній феноменальності” [Там само]. Історичний і психологічний ракурси академік Кононенко подає у взаємозалежності: “Є українська доля, роль та місія, і є українська ментальність, що відіграє часом вирішальну роль на життєвому шляху нації та її репрезентантів”. Так само поєднано “філософсько-ідеологічний та психологічно-культурний ракурси оцінки й прогнозу екзистенції та можливостей людського поступу” [Там само, с. 6–7]. Водночас тут цікавим і важливим є визначення умов, за яких категорія “знання” перетворюється у вимір “пізнання”, у якому життя становить собою цілокупність об’єктивної дійсності – “і вигаданої, домисленої, уявної, сцієнтичної і прогностичної, реальної і фантастичної, реально-міфологічної...” [Там само, с. 12].

Особистісне сприйняття України – це і є літопис-сповідь “Сто літ – сто доріг...”, у якому автор прямо зазначає: “я, Петро Кононенко, йду до свого сторіччя” [6, с. 11]. Особистісне сприйняття мене як людини автор чотиритомника втілює у такий автограф: “Сергію Болтівцю – Людині доброго Серця і гострого розуму та зору, визнаного лідера етнопсихології, педагога і вченого-лицаря інноваційного, реформаторського методу в розвитку української національної освіти й культури. П. Кононенко. Київ, травень 2021”. Саме це особистісне сприйняття України як людини, а її історії в людських долях спонукає

автора почати з “початку”, якими для онтогенезу кожної особи та особистості є дороги і долі її батьків. Через призму пережитих ними страждань і поневірянь у смертельних круговертях нищення Української нації протягом немилосердного ХХ століття багатьма, а найбільше – російськими окупантами, постає і зростає почуття обов’язку перед власним народом, яке виявлялось у свідомості своєї належності до нього, прагненні до оберігання найменших його неповторних ознак і сутностей. У цьому пункті роздумів Петро Кононенко підтверджує думку Валерія Шевчука про неповторність не тільки обличчя, голосу, душі і характеру кожної людини, але й кожного народу в цьому світі [6, с. 55], бо й справді – чи можуть усі народи світу бути однакові, якщо вони утворюються з неповторних особистостей?

Серед засадничих питань, які вирішує українознавство, відповідь на давнє питання про любов до народу і знання його, на яке свого часу відповідали достойники автентичної нації. Скажімо, Петро Кононенко наводить в афористичному висловлюванні Пантелеймона Куліша: “Ми народу не знаємо; ми, не знаючи народу, не любимо його, бо любити можна тільки того, кого знаєш” [6, с. 66]. Цим самим протиставлення між “любити” і “знати” втрачає сенс.

Українознавча методологія відрізняється від історичної, оскільки має самобутнє призначення. Вже тривалий час у суспільній свідомості побутує здивування з приводу того, що історія нікого нічому не вчить і постає питання про те, чому це так? Повторення одних і тих же історичних помилок стало неминучою закономірністю відтворення звичних способів мислення і діяння як утілення в життя цих способів мислення. Більше того, повторення помилок увійшло до дитячих підручників у формі фразеологізму на позначення поведінки людини у праці: “наступати на граблі” [7]. Отож повторення історичних помилок у свідомості майбутніх поколінь може розглядатись як різновид роботи, або навіть новомодної професії.

Поширена думка про те, що історія є чи не визначальною частиною українознавства, не підтверджується академіком Кононенком: “Стало мало не аксіомою: історія козирає фактами, дає знання як інформацію, але не вчить! “Не вчить” – і квит. Не ставлячи питання: а може – вчить, та не всім відкривається її символічно-афористичний зміст, – а ми не вміємо (чи не хочемо!) вчитись?... Як же тоді

віднаходити об’єктивну істину про сенси і таємниці віків, поколінь і людей?..” [6, с. 73]. Відповідь на це питання, як відзначає П. Кононенко, міститься у настановах Тараса Шевченка стосовно “історії”, яку поет іменував “славою”, та вимогливо заповідав: найперше – вчитись! (“так, як треба”, бо тільки тоді “мудрость буде своя”) і шукать сутності, а не зовнішні блискітки (яких в “історіях” України було занадто багато!” [Там само, с. 74]. Відтак будь-який історичний факт чи подія має розглядатись з точки зору її значення для долі людини й суспільства у філогенезі всього Українського народу та її наслідків – вчиненої нею післядії.

У цьому сенсовому полі в центрі людської свідомості завжди перебуває Прометей, яким, за визначенням П.Кононенка, є народи Грузії та України, але немає пошуку Орла, що ненастанно викльовує у Прометея печінку. Про результат розшуку цього втілення вселенського Зла, відзначає вчений-українознавець, пише “російський поет Курочкін”:

“Я нашел, друзья, нашел,
Кто виновник бестолковый
Наших бедствий, наших зол:
Виноват во всем гербовый,
Двужычный, двуголовый,
Всероссийский наш орел!..” [6, с. 77].

Власне психологічний сенс сприймання явища, події, вчинку відображає індивідуальне і колективне перетворення його образу, подальше існування якого поза людською свідомістю неможливе: будь-який артефакт залишається непізнаним без людської уваги до нього. Наука в цілому є творінням людини, поза якою існує лише у залишених нею артефактах. Вочевидь постання українознавства сягає своїми джерелами у глибини віків буття Української нації, і тому авторство його творення належить усьому Українському народові. Однак особливим осередком народження, вироблення і збереження культурної основи почувань і знань себе кожною людиною, належною до Українського етносу, було село, якому Петро Кононенко справедливо відводить особливу українотворчу місію: “Село було колискою української етнонаціональної системи, її цивілізаційної, мовно-культурної і психічної домінанти та орієнтації, етики і моралі. Українське село було проєвропейським, стабільно патріотичним, хребтом нації, держави й свободи та незалежності” [6, с. 117].

Саме тому загарбники українських земель найперше силкувались вивільнити їх від українського населення, позбавляючи його

насамперед усвідомлення приналежності до власної спільноти, а оскільки це повною мірою здійснити жодного разу не вдавалось, то намагалися знищити і саме життя. Як слушно відзначає П. Кононенко, “проблема села постала і як проблема національна. І польська шляхта, й угорська, румунська магнатерія, й Петро I, Катерина II, Столипін, Ленін, Сталін бачили українське селянство не тільки як соціум, а й як феномен нації; і не прагнули знищити його⁵ як продуцента матеріальної культури, але робили все, щоб українське село не було творцем і носієм культури духової, бо вона була несполучною із ідеологією і культурою окупантів. Більшовицька система планувала удар і свою перемогу. Як остаточно. На цьому ґрунті й зросли пагіння дурману ідеології і політики “двох культур” і боротьби “міста і села” як боротьби ідеологій – інтернаціонально-пролетарської і національно-хуторянської. Боротьби і в процесі грядущих століть” [6, с. 118]. Виходячи з цього, українознавство, що ґрунтується на українолюбстві, є основою українозбереження – природною реакцією, відрухом, який відображає потяг і прагнення до життя живого народного організму.

Напучування Євгена Кирилюка як наукового керівника дисертації Петра Кононенка в царині філологічних наук, розкривають методологічну цілісність українознавчого підходу: “Філології – як науки про мови й літератури, – не існує без історії, філософії, культурології, релігієзнавства, природознавства, археології та антропології, історії й теорії держави. Ви осмислюєте концепцію українознавства? То усвідомте, що українознавство – наука цілісна і системна. Це не просто сума інформації, навіть знань, а науковий світогляд, який може сформуватися лише **внаслідок комплексних досліджень на ґрунті синтетичної методології**” [6, с. 119]. Таким чином, пізнання України, а отже й Українського народу в інтелектуально-душевному і досвідно-психічному вимірах, своїм результатом має творення наукового світогляду людини. Таке наукове і ціложиттєве призначення персоніфікував і відповідально взяв на себе Петро Кононенко.

ХРОНІКА ДУХУ І ДУШ ПОКОЛІНЬ

Точною хронікою життя людей, яких Петро Кононенко називає “князями Духу”, і па-

нування маргіналів – “мешканців вигоди і кар’єри, пристосуванців”, котрих усе більшало в трагічних обставинах чужоземної колонізації України, є згаданий нами чотиритомник “Сто літ – сто доріг... Україна та українознавство: зародження – розстріли – воскресіння”, що його автор невдовзі доповнить наступним, п’ятим томом. Зважаючи на глибину роздумів, масштабність і перспективність доленосних для України українознавчих проблем, висловлюємо наше сподівання, що після п’ятого тому з’являтимуться друком і наступні.

Донині майже цілком поза увагою істориків залишається початок масових арештів КДБ УРСР української інтелігенції, серед яких поети, митці, студенти, з перших чисел січня 1972 року в Києві та інших містах України. Чи не першим з-поміж інших авторів до цього факту на письмі, а не в усних розмовах, привертає увагу П. Кононенко: “1972-1973 роки стали Рубіконом у суспільно-політичному, національному та мовно-культурному житті України: тоді злилися в суспільстві потоки стагнації комуністичної системи, спроби офіційної реставрації агресивного сталінізму та, як природно неминучої антитези, – нового воскресіння й піднесення Духу національно-державного Відродження України” [6, с. 161]. Це так, але майбутньому відродженню передували каліцтва і смерті заарештованих й утримуваних українських інтелігентів в Мордовських та інших концентраційних таборах протягом 70-80-х років ХХ століття, а “двоєдушництво було нормою” [Там само, с. 198] для тих, хто залишався на свободі, зокрема в КДУ імені Т.Г. Шевченка, на прикладі якого автор веде оповідь.

Більше того, на нараді, де були присутні представники чи не всіх університетів, до нього підходить група учасників: “І перше, що спитали, – чи узгоджені мої “прожекти” там – “на горі”? Знаючи “психе” нашої інтелігенції, я спокійно відповів: – А як би ви думали?.. – Я під “горою” мав на увазі свою голову, а “вічно ображеним” залишав допустовий простір для вибору позиції. – Це інша справа! – загули заспокоєні” [6, с. 273]. Лакузи, що представляли прислужництво тодішньої філологічної інтелігенції, були, за визначенням Петра Кононенка, “отарою різноманітних “політичних тварин” [Там само, с. 275]. Але за університетськими “отарами” було кому

⁵ Цьому твердженню суперечить попереднє: “Три Голодомори до 1947 р., зокрема геноцид 1932 – 1933 років” [6, с. 117].

наглянути з числа їхніх же вихованців на найвищих посадах у КДБ: “ – Знайомтесь, це – благодійник університету генерал Борис Шульженко. Вихованець нашого географічного.

З географістів у кадебісти?.. Хай уже Володимир Семичастний – історик... Але обидва з університету і на такі висоти...” [6, с. 370]. Поряд з піднесенням лицарсько-козацького духу на культурно-мистецькій зустрічі з Андрієм Малишком і Платоном Майбородою у філармонії “раптом гармонію залу розчахнув голос-засторога: – В Україні проводяться арешти!.. Арешти...” [Там само, с. 373].

В актовій залі КДУ імені Т.Г. Шевченка по Бульвару Шевченка, 14 проводиться “актив”, на якому завідувач відділу науки ЦК Компартії України Віктор Васильович Цветков говорить про “тривожні, а то й загрозливі” прояви “антирадянщини та націоналізму в університеті і столичному інституті імені Горького”, називає справи Шестопала і Бровка, “таврує” поведінку Світличного і Коцюбинської, які “якшаються з іноземними резидентами, а також виокремлює “нездорові” настрої в педінституті, з якими миряться, зокрема учень П. Волинського Петро Панасович Хропко⁶. Тиша, а потім глухий стук об підлогу: втративши свідомість, впав присутній тут Хропко. Винесли” [6, с. 375].

Загалом репресії проти Українського народу періоду окупації України Росією не припинялись жодної миті, лише разом з усіма ширше чи концентрованіше фокусуючись на його інтелігенції та на керманічах. “Організовується, – пише П. Кононенко, – вбивство Чупринки та Бандери з волі не тільки колишнього студента Київського університету, а потім голови КДБ Семичастного, а й керівника всієї компартії та уряду СРСР Микити Хрущова... Чому?! І – по асоціації: чому підступно “ліквідували” Петлюру? Скрипника? Коновальця? А співвідносно і тих, кого вони представляли... і захищали... Мільйони!!.

Виходило: українські вожді – вороги... українського народу... А чим тоді “ворогом” був... український народ?” [6, с. 485]. Це цілком слушне запитання вказує на зворотню адресу інсинуацій проти українців – тих, кого не влаштовують українські вожді, духовні і

моральні авторитети, віддані народові державні і політичні діячі.

Знання власне українського, тобто сутнісних характеристик того, чим саме ми відрізняємось від інших, – це початок розвитку індивідуальності та особи, і націй-спільнот, до яких, безперечно, належать етноси. Пізнання України та української людини у світі – це питання, в якому Петро Кононенко вбачає початок українознавства: “То де ж ми, українці, починаємось, як вилущуємось із чужинських структур і стаємо антами, русами, українцями?...

Без відповіді на ці питання – яке ж може бути українознавство: в безкінечності Простору і Часу? В етнічному і вселюдському?... А це означає – без цілісної наукової системи? В яку органічно включаються літописи (вітчизняні і зарубіжні) і пам’ятки матеріальної культури, мово- і релігієзнавства, природознавства і космології, міфології й етнології та фольклору, археології і антропології, економіки і політики, військової справи, отже, без праць Сковороди, М. Максимовича, П. Куліша, Д. Бантиш-Каменського, М. Костомарова, Я. Кухаренка, Й. Бодяньського і М. Грушевського, В. Хвойки і Х. Вовка, О. Потебні, П. Юркевича, І. Франка, Пулюя і Грабовського, без синтезу досліджень математики і музики, лінгвістики й філософії, естетики та психології? Бо тільки пізнаючи сутність речей і явищ, людей і етносів у їх реальності, генеалогії, характерах і наслідках, минулому і вічному, як до того підводив Іван Франко, можна пізнати Україну і Світове Українство” [6, с. 750]. У відповідях на питання про це розрізнення – та місія, яку може і має виконати Український народ у світовому русі до гармонії взаємин, загальноцивілізаційного співжиття та духовно-інтелектуального розвитку.

В чому полягає небезпека від нерозрізнення власної сутності? Від невпізнання своїх рідних? Від знецінення власної нації? На це питання Петро Кононенко відповідає психологічно точно: “...Бити націоналістичний рух таки українськими руками – це головна напрямна большевицької диверсії. Звідси – будівання “перехідних мостів”. Затерти чітку межу поміж самостійницьким, визвольним

⁶ Професор Петро Панасович Хропко – мій ціложиттєвий навчитель людяності у ставленні до людей не лише студентських, але й далеко післястудентських років, зокрема періоду роботи на посаді проректора з навчальної та наукової роботи Київського міжрегіонального інституту удосконалення вчителів імені Бориса Грінченка, заступника директора з науково-експериментальної роботи Інституту психології імені Григорія Костюка і потім – на усе життя (прим. С. Болтівця).

рухом і російщиною чи комунізмом, засипати провалля між ними – це перша мета ворожих намагань по лінії ідейної демобілізації українського самостійництва” [8, с. 7]. Форми “перехідних мостів” різноманітні. Це і застереження від надмірного патріотизму і націоналізму; і формування стилю пристосуванства, і троедушності: говорити – одне, думати – друге, а робити – третє; і поступливість, і готовність догоджати усім, у результаті якої хоч українці становлять собою більшість, але керівництво собою толерують іноетнічне; і хамелеонство перед окупаційними владами, особливо яскраво видне на прикладі прислужництва російській, включаючи навіть перехід на окупаційну мову.

Механізм цього переходу ґрунтувався на психологемі потрапляння до “найобдарованіших”, підтримувану вчителями і викладачами педінститутів: майбутнє вбачалось у російській мові, яка, як п’ятикутна зірка, запанує разом з комунізмом на п’яти континентах Земної кулі.

Типовий образ “рівноправ’я” наводить Петро Кононенко у спогаді про зустріч у Москві: “там були “господарі” – росіяни, і ми – делегація з України. Був “круглий стіл” формально “рівних”, але “вільними” були лише вони; ми – гостями. Бо й стіл був не круглим, а трикутним: за вершиною – вони, а по боках – ми. Вони виголошували “аксіоми”, а наші “погодження”, захоплення і подяки. Як за механічним верстатом. Я спробував висловити свої погляди, але мене притримали за лікті... свої. Тут не було обміну думками – була розмова за столом “Золотої Орди” [8, с. 206]. Автор спогаду привертає увагу не стільки до зовнішніх загроз Україні, що лишаються незмінними протягом століть, скільки внутрішньої позиції українців, сформованої багатьма поколіннями окупантів у багатьох поколіннях поневолених, які не уявляють, а відтак нездатні представляти іншої життєвої позиції, крім звичного пристосуванства й угодовства.

ЗАСНУВАННЯ ІНСТИТУТУ УКРАЇНОЗНАВСТВА

Розсіяння українців по світу, крім ослаблення їхніх можливостей в середині країни, водночас створювало кращі, порівняно з колишнім СРСР, можливості для збереження і розвитку української культурної спадщини. Прикладом цього є “заснований Омеляном Пріцаком “Інститут українознавства” при Гарвардському університеті (зі школою україн-

ської мови), а тепер ще й “Шкільна рада” у США і Канаді, котра керує школами українознавства... Ось де надзвичайно перспективний часопростір і для нас! І координація, співпраця, теоретичні дослідження і – практика! – в зарубіжних центрах та школах українознавства, що надзвичайно корисно обом сторонам...” [8, с. 199–200]. З ослабленням репресій в УРСР відродилась надія на єднання розсіяної по світах Української нації, одним з чи не найперших кроків якого стало втілення ідеї подібної українознавчої інституції в Україні.

Концепція Центру українознавства, створеного 1988 року, при філологічному факультеті Київського університету імені Тараса Шевченка, а з ним й Інституту українознавства та його державним статусом, як засвідчує Петро Кононенко, викликали зацікавлення ректора Віктора Скопенка і його згоду, яка була найважливішою на цьому, найпершому етапі. “Отож – дерзай!” – такою була його ректорська настанова.

Заміри кінця 80-х років ХХ століття ширили майбутню діяльність Інституту українознавства на всі етнічні землі України, включаючи анексовані Росією у попередніх століттях чи спеціалізовано заселені росіянами замість знищених голодом, або виселених до Сибіру, Далекого Сходу чи Казахстану українців, – предковичні місцевості мешкання нашого народу: “Величезне і психологічне значення мала педпрактика в Криму... Але, але... А чому все скорочується діалектологічна й етнофольклорна практика в Закарпатті, на Одещині, Буковині та й архівно-музейна в РСФСР, Молдові, Прящівщині, Курщині і Вороніжчині – скрізь, де були ще праукраїнські поселення?” [8, с. 200]. Сподівання отримати відповіді на це та на інші насущні питання відродження всього українського покладались найперше на створення згаданої українознавчої інституції.

Студентська революція на граніті 1990 року, що поклала початок світоглядним перетворенням мільйонів людей, пробудила їхній потяг до правди й істинного знання у пізнанні України замість ідеологічних моделей пролетарського інтернаціоналізму СРСР, а насправді – виправдання російського колоніалізму. Беручи на себе втілення невідкладних вимог епохи, Петро Кононенко замислюється над методами і способами, якими можна “перекувати і переформатувати цього багатомільйонного гіганта” – zdeформованого “гвинтика

великої соціальної машини” – без власного обличчя”, що можливо лише на основі наукових знань із соціології і психології. Однак тотальна русифікація спотворила не тільки базові основи фаху українських громадян, але й сприймання ними людини: “Послухаєш психологів, – відзначає вчений, – впадеш у розпач: в Україні вони фундаментально зрусифіковані й нездатні до глибинного проникнення в духовне єство особистості. Враження, що вони знають лише Фрейда та методи спецлабораторій, у яких навіть здорових, нормальних людей намагаються “вилікувати” в безпам’ятних психів, у кастрованих, як і “лікарі”, гомункулосів, психотронних роботів” [8, с. 299]. Тому мудрий ювіляр радить “скористатися досвідом природи” у поверненні до натурального стану – “докладати всіх зусиль, щоб “щепленим” екземплярам⁷ посприяти відродити їхнє справжнє єство, а друге – створити умови для природного розвитку і розквіту м о л о д и м” [Там само]. Цій меті на засадах наукового самопізнання, самооцінки та самоідентифікації має послужити Інститут українознавства так само, “як Платонівський “лікей” у Греції”.

Повернення до ідеї Інституту людини, на переконання вченого, є цілком логічним, “бо ядром українознавства (як і японо-, британіє-, росієзнавства) є людинознавство, а воно є чи не найскладнішою, найпотаємнішою системою, у якій важливу роль відіграють й у якій унеобходнюються знання: біологічна природа; фізична структура; родові чинники; соціальна зумовленість світосприйняття і життєвої позиції; традиції; мова; культура; життєва воля; психіка” [8, с. 313]. При цьому так само, “як українознавство є першоосновою вселюдство-знавства, аналогічно основою українознавства є людинознавство”, – відзначає П. Кононенко, а повернення до думки про Інститут людини – це свідчення того, що “наука від диференціації перейшла до синтезу” [Там само, с. 314–315]. У результаті призначення українознавства постає у синтетичній світоглядній мозаїці національно-державної ідеї, інтегрованої системою наук.

Крім відповіді на слушне питання про те, що “все їздимо за чужим досвідом (чи не точніше – розумом!?”), противагою виступають “примари формальних інновацій”, “ілюзії успіхів”, що, безперечно, є прикметами життя

“чужим розумом”. “Ось у чому, – підкреслює вчений, – проблема проблем і в українській науці – методологія загалом та методологія українознавства зокрема. Це означає, що без вироблених принципів сприйняття (дослідження), аналізу, порівняльного синтезу неможлива об’єктивна рецепція й інтерпретація явищ, а без них, зрозуміло, – прогноз і вироблення конструктивних програм розвитку. Найперше – розвитку людини, яку ми прокламуємо як найвищу цінність, однак не зробили предметом системно-універсального методу, бо, зокрема, не створили для цього відповідного типу Інституту людини (що пропонувалось нами ще в 70-х роках)” [8, с. 318–319]. Тип людини як відображення характеру всього суспільства стає об’єктом досліджень зазначеного інституту, а отже – репрезентацією неповторності власного народу і його ролі у світовій співдружності націй. Наведена думка колишнього киянина М. Планка: “наука – єдине ціле”, і теорія ноосфери В. Вернадського свідчать про те, що методологія цілісності світу і є фундаментальною основою українознавства.

Взаємозумовленість мисленнєвої та емоційної сфер концептуально втілюються в українознавстві як науці людинолюбства й відтак психології почуттів українця і в його душевній сфері. Українознавчі концентри, до яких належать Україна, – це етнос, природа, мова, нація і держава, культура, а також Україна в міжнародних відносинах, ментальність, доля, історична місія українства; вони взаємопов’язані, взаємозумовлювані, взаємопроникні і, більше того, взаємовизначальні так само, як органи людського тіла, і лише у своєму повноцінному функціонуванні сукупно становлять здоров’я і життя людини-громадянина.

Аналогічно видається життєво необхідна часова тяглість природного сталого функціонування нації, яка відповідає сама собі, тоді як його відхилення утворюють дисфункції. До прикладу, якщо на подання уряду Центральною радою 7 листопада 1917 року було створено Педагогічну академію для підготовки кадрів українознавства, ліквідовану російськими окупантами, а спроби відновити Академію українознавства, починаючи з 80 – 90-х років ХХ століття відкидаються усіма владами донині, то порушення досягнутого рівня функціонування національного організму про-

⁷ Тут Петро Кононенко має на увазі русифікованих осіб (прим. С. Болтівець).

довжує перешкоджати його повноцінній життєдіяльності.

Причина цього вбачається ученим у тому, що “сучасні комуністи ще настійливіше відстоюють найвульгарніші “вічні” ідеологеми”, і “те, що АПН поставлена в ранг не так дорадчої, як законодавчої інституції, завдає величезної шкоди і їй самій, і справі. Практично зник рівноправний обмін думок, змагальний дух представників різних концепцій; усе, що відрізняється від “курсу” АПН або рішуче відсікається, або оголошується... невідповідним інтересам народу. Бо коли не прямо націоналістичним, то хуторянським. Як у добрі старі часи. Коли врахувати, що в академіки обираються тільки “однодумці”, стане зрозумілою причина й “однодумності”, і якщо не кризи, то застійності педагогічних шукань” [8, с. 339]. Свідченням непотрібності так званої “педагогічної науки” НАПН, що “ревню прищеплює на вітчизняний ґрунт чужоземні рецепти”, є те, що її “не пропагують” зарубіжні колеги. Причина відома – вони не залежать від НАПН фінансово, а отже припинення витрат на НАПН з Державного бюджету України покращить результати педагогічної науки – вона досягне нарешті рівних умов до тих, у яких ведуть дослідження зарубіжні науковці: в своїх країнах вони не мають “засобів впливу на управлінські структури” [Там само].

Відчуження від людини системно позначилось на її науковому пізнанні в післявоєнній Україні, де “в немилості з перших днів діяльності знаходився Інститут українознавства, більше того, саме українознавство. І ще гірше: в частини інтерглобалістів у немилості сама Україна...” [8, с. 342]. Вороже ставлення окупантів до мешканців окупованої ними території, безперечно, є вираженням страху у зв’язку зі скоєним ними злочином щодо захопленої ними країни. Тим самим окупаційний страх несе в собі будь-яка згадка про неналежність їм колонізованого і народу, і його землі, і його майна. А саме такий зміст притаманний українознавству, яке трактували як рятівну світоглядно-формульовану характеристику “філософію і політику держави” В. Вернадський, М. Грушевський, І. Стешенко.

Проблемне надзавдання Інституту українознавства – новітні знання і наукова методологія, але, як відзначає П. Кононенко, знання “не як суми специфічно нагромаджених фактів, одібраних для підтвердження певних висновків та ідеологічних аксіом, а побудовані

на основі джерел системою досліджень, практик, творчих семінарів і розробок, порівняльно-оцінкових методик. І методології – як системи цілісного вивчення, аналізу і синтезу, як єдності теорії й практики, науково вивірених принципів і критеріїв оцінок, сциентичних підходів і суджень... Академія наук цієї проблеми не ставить на розгляд. Політбюро, як відомо, періодично обговорювало стан марксистсько-ленінської методології. Тепер не посилаються на тодішні акценти й рекомендації, але догмати залишаються в програмах, посібниках, підручниках. Виникла колізія “довір’я”: нова методологія прокламується як необхідність, та її немає; стара голосливо засуджується, та вона... живе. Паном стає цинічна спекуляція машкари: говорити про одне – реалізувати інше. І особливо цинічне те, що це нерідко діється не з підступним умислом: ідеологія й психіка виявляються чинниками найбільш консервативними” [8, с. 570]. Прагнення до відродження незалежності Української держави, як відзначає вчений, – у верхніх шарах свідомості університетських викладачів і студентів, а в глибинах – старі уявлення та спонуки. Але виникає питання: якщо це в університеті, відзначимо, – столичному університеті країни, то що ж відбувається у свідомості усіх інших суспільних верств?

В Академії педнаук, зокрема, “є ті, хто біснуеться од одного слова “українознавство”, не говорячи вже про національну ідею й педагогіку” [8, с. 639]. І Петро Петрович Кононенко відмовляється від вступу академіком до Академії педнаук. Але наполягає Леонід Олексійович Каніщенко: “І не відрікайся од вступу до академії. Ми мусимо там бути! Інакше хто ж запалив свічку у храмі? Ось папір, пиши заяву, я...”

– Льоню, не буду. Буває, що артист кладе голову в пашу лева, – але ж циркові леви вже цивілізовані. А ці... Одкусять голову і виплюнуть. Чує моя душа, що з цього роду освітянами мене постійно зводитиме доля, як з дуелянтами. Тільки мені подаватимуть секунданти... не заряджені револьвери” [Там само]. І Петро Кононенко ні тоді, при заснуванні АПН, ані донині до “націоналізованої” НАПН не написав заяви, адже *українознавство – це насамперед моральна височина нашого народу*.

Напучування “Пізнай самого себе”, що його, за переказ Платона, сформулювали сім мудреців у храмі Аполлона в Дельфах, через тисячоліття втілюється знову і знову в долях

людей і їхніх народів. Тому, як свого часу і Сократ, Петро Кононенко пояснює і ширить істину про те, що “пізнати Україну – ось ключ до суверенного почування, мислення і діяння всіх, завжди і скрізь; пізнати свою людину – української ментальності, долі і місії. Чи це можливо і чи є така людина? Є” [8, с. 649]. Така людина постає перед усім світом, втілена в геніях, талантах і героях нації, якими багатий наш народ і завдяки яким він здолав та долає найтрагічніші винищення, приниження й розсіяння по усіх чужинах.

В Україні долею Інституту українознавства, що вже самим своїм існуванням є знаком національної єдності українців усього світу, певна річ, найбільше переймається його директор: “Відчуваю і бачу, – пише він, – що перед Інститутом підступно, а то й погрозливо покладено навіть не три камені, а десятки... І під ними та поза ними не тільки сичать отруйні гадюки й точать зуби багатоголові Змії-Гориничі. Вони вже не як змії, а чи як єгипетські сфінкси – не зачаровані, а запрограмовані на неминучу кару смерті для тих, хто насмілиться докопуватися до їхнього скелету і “духу” або як вишколені джентльмени, місія яких – водити по лабіринтах історії... і не виводити на світло” [8, с. 698]. Чий же дух втілюють згадані отруйні гадюки, багатоголові Змії-Гориничі, подібні до запрограмованих на кару смерті для їхніх викривачів єгипетські сфінкси, або облудні джентльмени?

Передані відчуття близькі й керівникові іншої інституції, спорідненої за українознавчим змістом кваліфікаційного вивіщення керівників органів та закладів освіти: “Микола Дробноход скаржиться, що причіпки до його інституту⁸ посилюються. Міністерство освіти не дуже компетентне в роботі перепідготовки кадрів. Але все шукає фінансових “збочень”. Не знайшла одна комісія – прислали другу. Один працівник міністерства по секрету сказав, що Кременя і Зайчука навчальні сфери не цікавлять, їх інтерес – приміщення інституту” [8, с. 750]. Насправді саме інтерес до приміщень, а не до зростання кваліфікації вітчизняних освітніх керівників було втілено згаданими персонами для розташування в них очолюваної Кременем АПН, пізніше перейменованої для збільшення бюджетного фінансування на НАПН. Подібні переслідування

згодом чекали й на керівників та науковців Інституту українознавства.

ВОСКРЕСІННЯ, НЕМОВ СОНЯЧНОГО ФЕНІКСА, ІНСТИТУТУ УКРАЇНОЗНАВСТВА

Поруч із постановам Інституту українознавства почались, а пізніше й посилювались, гоніння проти його діяльності: “Тоді ж, на початку 90-х років ХХ ст., – відзначає П. Кононенко, – розпочали брутальну атаку й на Інститут українознавства. Хоча новий заклад був юридичною особою, фінансувався Міністерством освіти, ректор університету [імені Т.Г. Шевченка] заявив претензії на одноосібне керівництво ним, і адміністративне, і науково-творче. На цій підставі він став вимагати, щоб у структурі й планах досліджень Інституту були лише питання фольклору, етнографії та, можливо, ще й української філології. Напевно, тільки він знає, що (чи хто) спонукало його (як відомо, абсолютно не компетентного у питаннях українознавства хіміка) обмежувати науку про Україну і світове українство окремими елементами їхнього буття, до того ж свідомо зведеного на рейки старосвітського традиціоналізму і “просвітянства”, як писали класики, – до вечорниць та вареників, “ковбаси та чарки”, малоросійського етнографізму, обмеженого рамками крає- чи природознавства” [9, с. 321–322]. “Обережно: українознавство!” – така стаття виходить за його підписом та підписами двох його підлеглих в “Літературній Україні”, а у відповідь у пресі і на міжнародних форумах лунає “Обережно: україножерство!” В результаті ректор з міністром, не гаючись, знаходять реформаторські підстави для звільнення директора і ліквідації Інституту. Але обидва прорахувались.

Дух часу вимагав українознавчого піднесення не лише в Україні, але і в інших країнах світу. І вже консолідована всесвітня українська громадськість зажадала від керівництва держави відновлення українознавчої наукової інституції. В результаті постановою Кабінету Міністрів України № 1003 від 21 червня 2000 року за підписом тодішнього прем’єр-міністра В. Ющенка утворюється Науково-дослідний інститут українознавства у сфері управління Міністерства освіти і науки, а наказом цього міністерства виконуючим

⁸ Український інститут підвищення кваліфікації керівних кадрів освіти, пізніше – Державна академія керівних кадрів освіти (прим. С. Болтівець). Ці ЗВО у 1993-99 роках очолював відомий учений і педагог, доктор геолого-мінералогічних наук, професор, президент АН вищої школи України Микола Іванович Дробноход (див. детально [14]).

обов'язки його директора було призначено Петра Петровича Кононенка. Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 16 листопада 2002 року до сфери управління МОН для розміщення Науково-дослідного інституту українознавства було передано будівлю по вулиці Ісаакяна, 18 у Києві. Наказами міністерства освіти і науки в інституті відкривається аспірантура зі спеціальностей 09.00.12 – українознавство (філософські науки) і 09.00.12 – українознавство (історичні науки), підвищення кваліфікації 250 вчителів та викладачів з українознавства, філософії, філології та історії, створюється спеціалізована вчена рада з правом прийняття до розгляду та проведення захистів дисертацій на здобуття наукового ступеня доктора (кандидата) наук зі спеціальності 09.00.12 – українознавство (філософські та історичні науки), яка пізніше розширюється – українознавство (історіософські, філософські, педагогічні проблеми).

“Високою суспільно-гуманітарною та цивілізаційно-культурною метою, – справедливо констатує Петро Кононенко, – пояснювалося й те, що в епоху культурно-духовного Відродження України у першій чверті ХХ століття стало українознавство, за визначенням В. Вернадського і М. Грушевського, – “політика і філософія держави”, що було підтверджено й Президентом України Леонідом Кравчуком. Аналогічними мотивами була зумовлена й концепційна Програма “Освіта” (“Україна ХХІ століття”). В ній акцентувалося на ролі людиноцентризму, національних пріоритетів та цінностей, ґрунтованих на всесвітніх категоріях і рівнях, а тим самими – на енергії реформування Буття і Свідомості – теоретичних засад та стандартів новочасної освіти, – що мало досягтися ініціативою, творчим новаторством науково-освітньої еліти, контамінацією виховання й навчання, народної та академічної педагогіки, вітчизняного і зарубіжного досвіду, зокрема й світового українства” [9, с. 500]. У зв'язку з цим місією Інституту українознавства стало створення тих основ, на яких має ґрунтуватись стратегічний розвиток України, щоб кожний з наступних

президентів не повторював за Леонідом Кучмою його зізнання про те, що вони не знають, куди йдуть. Цією основою може бути тільки правда й істина, які у власній цілісності становлять суспільне призначення будь-якої науки.

Необхідність правди після століть окупаційної брехні виразно окреслюється рефлексивною свідомістю ювіляра: “Українському народові – в особі історичної єдності української нації і всіх етноменшин – потрібна повна і не експортована, а добута великою працею правда! – а принести її можуть лише наука й освіта. Як досвід і світогляд, переконання і воля” [9, с. 503]. Діяльність Інституту українознавства було спрямовано на здійснення саме цієї мети.

ЧИ ЗМІНИЛАСЬ В УКРАЇНІ РАДЯНСЬКА ПОБУДОВА НАУКИ КОМУНІСТИЧНОГО ШТИБУ?

Незважаючи на проблиски відродження, справа інституціалізації українознавчих досліджень зазнає утисків, принижень і цькування, а її ініціатор усувається від керівництва заснованим ним Національним інститутом українознавства. Чи могло бути інакше в радянській системі організації науки комуністичного штибу, збереженій і навіть посиленій її комуністичними й посткомуністичними функціонерами? В УРСР наука творилась в інститутах та університетах під керівництвом з Москви в особі російських академій: “До створення Національної академії⁹, – зауважує П. Кононенко, – в Україні діяли лише реляції російських академій. Наука творилась в університетах¹⁰. Їй успішно. Тепер виникло “дволаддя”: принцип “демократичного централізму” зумовив фактично роль директивного центру за академією” [10, с. 199], оскільки на місцеву академію наук покладалось її головне завдання – здійснення централізованого нагляду і контролю за наукою.

В сучасній Україні це завдання внесене навіть до законодавства та реалізується за допомогою нормативних актів Кабінету Міністрів, Міністерства освіти та науки: будь-

⁹ Автор має на увазі Академію наук УРСР.

¹⁰ Крім університетів, наукова діяльність фінансувалась, або вимагалось її здійснення, за рахунок інших видів роботи, зокрема, науково-педагогічної, конструкторської, бібліографічної, клінічної та ін., а види і типи установ відзначались більшою різноманітністю, ніж навіть в сучасній Україні – науково-дослідні, проектні, конструкторські інститути, інститути вищої освіти, обсерваторії, дослідні станції, господарства, відділи і бюро на підприємствах тощо (прим. С. Болтівця).

які із шести¹¹, фінансованих з Держбюджету, академій наук є головними у своїх галузях, або й у сфері науки усієї нації, як в Україні – Національна академія наук. Але комуністична ієрархія не обмежується лише інституційною ієрархією, адже вимагається більше: кожен науковий працівник в Україні повинен знати своє місце у цій номенклатурі, яка чітко визначає його статус: право на думку, рівень зарплати і систему загальної пошани, поваги, уваги чи зневаги, де оприлюднення правди й істини потребує відваги. В наукових установах ця ієрархія охоплює посади та винагороди від “А” до “А”: асистент, молодший науковий співробітник, науковий співробітник, старший науковий співробітник без наукового ступеня, старший науковий співробітник з науковим ступенем, провідний науковий співробітник, головний науковий співробітник, член-кореспондент, академік.

Цим переліком далеко не вичерпується табель про ранги в науковій сфері для розподілення, роздрібнення і якомога більшого розрізнення науковців, до якого привертає увагу професор Петро Кононенко: “Відповідно було введено в практику й категорійне визначення ієрархії працівників: академіки, члени-кореспонденти, доктори (професори), кандидати (доценти) наук. При виконанні ідентичних планів і завдань академіки одержували додаткову оплату та... заохочувальні “подарунки” зі спецмагазинів та обслуговувались у спеціальних закладах. Комфортно почувалися й доктори наук, професори. Певною гарантією становища були й звання та посади кандидатів наук і доцентів. З усього того впливала домінанта поведження: часом навіть за будь-яку ціну доскочити певного становища” [10, с. 200]. Таким чином становище, тобто комфортніше місце в ієрархії, а не відкриття незвіданого, було і є в Україні метою наукової діяльності.

Терміном і категорією науки позначається вже пошук не істини, а комфортного місця в науковій ієрархії, яка чим стає вищим щаблем, тим ближчим до розподілу грошей на наукову діяльність тисяч науковців, які залишились на нижчих її сходинках. Наприклад, статус академіка, члена-кореспондента, як правило, конвертується в посади директорів наукових установ, ректорів, президентів академій, академіків-секретарів відділень – розпорядників

бюджетних та інших коштів, або дотичних до спрямовування цих грошових потоків. Корупція, включаючи хабарництво академіків і наближених до них, не є системною прикметою виключно останніх десятиліть сучасної України – це комуністичний спадок радянської ієрархічної системи організації науки в країні, за якої представникам “соціально-економічних і гуманітарних наук передусім потрібно було належати до партії” [10, с. 201], а у “природничників також були свої “кооперативні” проекти”: “Якийсь науковець або СКБ натрапив на золоту жилу проблеми. Тут же до них приростали директор і головний інженер підприємства, коли дослід закінчувався відкриттям/винаходом – на державну премію оформляли цілу бойову групу. І було, коли автор опинявся в кінці списку, складеного за алфавітом, і його “відчіпляли”, як хвостового вагона від потяга. Інші ходили в лауреатах...” [Там само, с. 200]. Форми і способи корупції в науковій сфері настільки багатоманітні, що більшість із них недоступні правоохоронним органам держави, чиї співробітники найчастіше стають співучасниками злочинів через зацікавленість у написанні і захисті дисертацій як особисто, так і родичам та знайомим, у здобутті інших наукових атрибуцій, важливих для їхньої правоохоронної кар’єри. Відкриття все нових і нових способів шахрайства стає об’єктом і предметом ненастанних зацікавлень академіків і чи не усього найвищого керівництва розпорядників бюджетних коштів на науку, яких сьогодні не зупиняють ні кримінальні розслідування, ні загальносуспільний моральний осуд.

Змінились назви, але не змінилась їх суть. І тому можна запозичувати з англійських наукових сфер ЄС і США, чи навіть вигадувати, будь-які новомодні найменування, але незмінною залишиться істина, правдиво позначена Петром Кононком: “Загалом керує ЦК. Але репрезентують академіки...” [10, с. 207]. Типовий приклад: для балотування в академіки член-кореспондент Академії наук Леонід Новиченко друкує нищівну статтю про Максима Рильського, “який уже прощався з життям... На колінах повзком до самого ліжка” [Там само, с. 211], що закономірно викликає схвалення керівництва і обурення громадськості.

Моральне розкладання і людське звиродніння академіків учений-достоїнник описує

¹¹ Нам невідомі країни, у яких фінансується з держбюджетів більше академій наук, кожна з яких розіграє власну головну роль у певній галузі та сфері науки в цілому (прим. С. Болтівець).

з натури, маючи перед очима масу проявів їхньої особистісної деградації: “Академік”, а світогляд і смак, як крота чи пацюка... Одначе йому кланяються, дуднять осанну... Тому стають хамелеонами, а то й навуходоносорами, зате також докторами наук, а то й академіками. Конформізм формує єзуїтство, а то й повний розпад гідності та честі” [10, с. 211]. Незмінність цієї усталеності виявляється у все нових і нових поколіннях академіків, що їх на комуністичний, який уже став корпоративним, копил генерує радянська система організації науки в сучасній Україні.

ІНСТИТУТ ЛЮДИНИ

Петро Кононенко – член редакційної колегії заснованого на початку 1990-х років за сприяння Олеса Гончара всеукраїнського науково-популярного журналу “Дивосвіт”. Серед передплатників цього журналу, хоч їх коло невелике, рідко хто не дочитує кожен номер повністю, бо розмай матеріалів і несподівані наукові ракурси їх представлення дійсно захоплюють. Як один із перших його читачів і творців протягом багатьох років учений розкриває напрям суспільного призначення: “оновлена людина – диво-людина у рідному диво-світі” [10, с. 597], яка є ядром, символом і метою категорійно реформованого заради неї суспільства. Зміст колективної праці над Українським “Дивосвітом”, як праобраз майбутнього, зворушує і самого члена редакційної колегії Кононенка, який вигукує: “Я зі щемом у серці збунтувався, адже свого часу пропонував заснування “Інституту Людини”, виходячи з реальної ситуації: скільки людей – скільки характерів, способів життя, доль, неповторних світів. А ефективного поступу можна домогтися лише за єдності нації, її ідеї, філософії” [Там само, с. 597–598]. Журнал, як і інститут, – це, звісно, засоби, інструменти для піднесення досконалості людини, ментального духу українства.

Як колезі у редакційній колегії “Дивосвіту” Петро Петрович засвідчує повагу і до моєї думки: “Глибокі міркування з цього приводу висловлює відомий професор, доктор психологічних наук Сергій Болтівець, який глибоко інтелектуально розглядає проблему “Чим можна виміряти психофізіологічний стан людини?”, а водночас – рівень, характер, якість психофізіології етнонації, бо це – один із інтегральних чинників культури” [10, с. 601–602]. У зв’язку з цим неспростовна теза Протагора про те, що людина є мірою всіх речей,

ставить перед кожною нацією питання про власне людське відображення не лише у знеосіблених виявах соціальної маси, але й у тій природній характерології індивідуальності людини, яка, як ми бачимо, є неповторюваною і невідтворюваною конгруентно протягом усього часу існування людства. Так, навіть пошуки відповідності геніїв різних націй у їх значенні для власних народів та людської цивілізації в цілому становлять найбільше метафоричні припущення, ніж відповіді на подібні питання.

Потреба в інституалізації вивчення людини, за мудрословом Петром Кононенком, аксіоматична: “Аксіома: мірою і мірилом поступу, стагнації чи занепаду є... людина! Яка вона: а) була; б) є; в) буде? Отже: “наріжним каменем” і політики та філософії держави, а рівночасно й усіх наук: генетики, антропології, етнології, медицини, природознавства, правознавства, мовознавства, культурознавства, релігієзнавства, соціології, фольклористики, політекономії, космології, педагогіки, мистецтвознавства, логіки і психології..., як феномену синтезу – українознавства – має бути людинознавство, отже і генератор пізнання – Інститут Людини!” [10, с. 598]. Межі людського знання конвенційні, а отже виникають внаслідок домовленостей між людьми про розуміння позначуваних ними понять. Цим самим список наведених галузей наукового пізнання можна продовжувати безмежно, їх стільки – скільки людських домовленостей про їх взаємне розуміння. Водночас сутнісне досягнення людини у всіх етично доступних на кожному етапі наукового розвитку вимірах дедалі більше з плином часу поставатиме перед кожною нацією і людством в цілому. Без якнайповнішого розуміння людиною себе неможливим є розуміння її іншими, і в цьому індивідуальність особи і нації збігаються, оскільки перше невіддільне від другого і навпаки.

За будь-яких умов людській думці, котра спонтанно виникла, притаманна властивість здійснюватись, яка різниться лише мірою свого втілення. Тому неспинний рух-поступ нації до самотності, до власного розуміння себе і кожної своєї особи неодмінно призведе до інституційного втілення задуму українського вченого Петра Кононенка – творення Інституту Людини.

НАДБАННЯ МАЙБУТНЬОГО

Серед багатомірною творчого доробку Петра Кононенка в царині науки, поезії, драматургії та діяльного наукового орудництва

[11], чи не найвартіснішим надбанням майбутнього національної свідомості нашого народу є *автентичність українознавства*, його самобутність, вирощена ученим у численних зіставленнях з науковими школами інших націй, але на власному, непозиченому, тобто рідному, автентичному ґрунті. Ця автентичність найвиразніше постає у близькості уявлення П. Кононенка до образу майбутнього України, окресленого першим німецьким фольклористом Йоганном-Готфридом Гердером у його “Щоденнику моєї подорожі 1769 року”, “де вчений пророкував Україні велике майбутнє. Він, зокрема, наголошував: “Україна стане колись новою Грецією: прекрасне підсоння цього краю, родюча земля, весела вдача народу, його музичний хист колись прокинеться; лише з малих племен, якими були колись греки, постане велика культурна нація і її межі простягнуться до Чорного моря, а звідтіля ген у широкий світ” [10, с. 597]. Петро Кононенко не тому так само уявляє майбутнє Української нації, що таким чином його уявляє Йоганн-Готфрид Гердер, а тому, що наукове українознавство ґрунтується на власній автентичності, компаративно підтвердженої дослідниками й інших народів.

“Спробуй знайти в Україні ...Україну!” – ця настанова Петра Кононенка насамперед самому собі як ученому-українознавцю є водночас методологією майбутнього автентичного мислення кожного українця не лише за родовою ознакою, а й найбільшою мірою за фактом обрання України замість сотень інших країн світу місцем свого життя. Причинна зумовленість українознавчої автентичності на кожному з етапів сприятливого історичного розвитку Української нації найперше пов’язана і детермінована функціонуванням державності у здійсненні нею її захисної функції. Навіть її паліатив, з якого розпочиналась діяльність Центральної Ради, забезпечив отримання від Тимчасового уряду права на створення кафедр українознавства, хоч і зловороже відхиленого Університетом Св. Володимира в Києві. Однак у Києві вже з’явився друком покажчик літератури з українознавства Сергія Єфремова для самоосвіти [12], обов’язком новоствореної Української академії наук її президент Володимир Вернадський називає допомогу у зростанні “української національної самосвідомості та української культури через широке, глибоке, проникливе наукове студювання минулості та сучасності українського народу і його сусідів, природи обійнятого ними

краю в усіх її безкінечних виявах” [13, с. 51]. Через майже століття спрямованість українців до пізнання самих себе набуває піднесення внаслідок початку вивільнення від російського окупаційного гніту. І провідну роль у розвитку наукового осмислення цього пізнання візьме на себе Петро Кононенко так само, як, за його висловом, проводирями є ті журавлі, які першими летять у небі.

Чотиритомник спогадів і роздумів знаного світоча-вченого “Сто літ – сто доріг...” є багатовимірним надбанням майбутнього нашого народу, що не дає забути ні давні, ані найближчі події та осіб, причетних до творення майбуття Української нації. Їх ролі, зусилля, вплив надзвичайно різноманітні, – такі, які бувають тільки в реальному житті, з пунктуальністю літописця описані Петром Кононенком. Непоодинокими є персоналії, котрі виявили себе не в одному, а у двох і більше обличчях залежно від ситуацій та епох, у яких вони ставали об’єктом уваги автора літописання. Їхні багатоликі діяння цим самим потрапляють до майбутнього для остороги і напучування усім поколінням нащадків.

Чотиритомник, що налічує більше трьох тисяч сторінок тексту, завершено Петром Петровичем Кононенком до свого 90-літнього ювілею, але *вчинок творчості* його автора не завершено. Прямуючи до свого 100-ліття, цей патріот-достоїнник опановує ще непройдені дороги – працює над п’ятим томом і, ми певні, по його завершенню візьметься за наступні. Сучасність цим самим стає набутком майбутнього, і кожен з сучасників уже найближчого десятиліття може долучитись до його творення власними діями, які у вчинковій післядії потраплять на сторінки чергових томів. Принцип автентичності українознавства, обґрунтований і багатогранно втілений Петром Кононенком упродовж усіх дев’яток десятиліть у власне невтомне життя, має потужну вчинкову післядію для прийдешніх поколінь, у прискіпливій рефлексії розкриваючи перед ними перспективи їхнього майбутнього самоздійснення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Трач Р. Спогади. Київ: Унів. вид-во “Пульсари”, 2021. 164 с.
2. Кононенко П.П. “Свою Україну любіть...”; худож. оформ. Б. Прокопенко. Київ: Твім інтер, 1996. 224 с.
3. Величко М., Славинський М. У його імені – слова України. *Дивосвіт*. 2021. С. 1–7.
4. Калакура Я. Фундатор новітнього українознавства. *Дивосвіт*. 2021. С. 8–11.

5. Кононенко П.П. Сонячний Фенікс: зародження – самоспалення – воскресіння: Поезії. Київ: Український письменник, 2017. 192 с.
6. Кононенко П.П. Сто літ – сто доріг... Україна та українознавство: зародження – розстріли – воскресіння. Том I. Київ-Харків: Майдан, 2021. 752 с.
7. Глазова О. (2014). Підручник з української мови. 6 клас. <https://4book.org/uchebniki-ukraina/6-klass/1485-ukrajinska-mova-6-klas-glazova-2014>
8. Кононенко П.П. Сто літ – сто доріг... Україна та українознавство: зародження – розстріли – воскресіння. Том II. Київ-Харків: Майдан, 2021. 752 с.
9. Кононенко П.П. Сто літ – сто доріг... Україна та українознавство: зародження – розстріли – воскресіння. Том III. Київ-Харків: Майдан, 2021. 732 с.
10. Кононенко П.П. Сто літ – сто доріг... Україна та українознавство: зародження – розстріли – воскресіння. Том IV. Київ-Харків: Майдан, 2021. 630 с.
11. Пасемко І.П. Кононенко Петро Петрович. *Енциклопедія Сучасної України*: електронна версія [веб-сайт]/ гол. редкол.: І.М. Дзюба, А.І. Жуковський, М.Г. Железняк та ін.; НАН України, НТШ. Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2006.
12. Українознавство: покажчик потрібнішої до самоосвіти літератури / Зложив С. Єфремов. Київ: [Всеукр. кооперат. видавн. союз.], 1920. 64 с.
13. Ситник К.М. Перший президент Української академії наук. З нагоди 145-річчя від дня народження академіка В.І. Вернадського. *Вісник Національної академії наук України*. 2008. №3. С. 44–54.
14. Фурман А.В. Світлий пам'яті патріота українства Миколи Дробнохода. *Психологія і суспільство*. 2014. №1. С. 150–152.

REFERENCES

1. Trach Roman (2021). Spohady. [Tratch Roman. Memoirs.] Kyiv: Univ. Vyd-vo "Pulsary". 164 s. [In Ukrainian].
2. Kononenko P.P. (1996). "Svoiu Ukrainu liubit..." [Kononenko P.P. "Love your Ukraine..."]; khudozh. oform. B. Prokopenko. Kyiv: Tvim inter, 1996. 224 s. [In Ukrainian].
3. Velychko, Mykola, Slavynskiy Mykola (2021). Uyohoimeni – slava Ukrainy. [Velichko, Mykola, Slavynskiy Mykola. In his name - the glory of Ukraine]. *Dyvosvit*. S. 1–7 [In Ukrainian].
4. Kalakura Yaroslav (2021). Fundator novitnoho ukrainoznavstva [Kalakura Yaroslav. Founder of modern Ukrainian studies.]. *Dyvosvit*. S. 8–11. [In Ukrainian].
5. Kononenko P.P. (2017). Soniachnyi Feniks: Zarodzhennia – Samospalennia – Voskresinnia: Poezii [Kononenko P.P. Solar Phoenix: Birth - Self-immolation - Resurrection: Poetry.]. Kyiv: Ukrainyskiy pysmennyk. 192 s. [In Ukrainian].
6. Kononenko P.P. (2021). Sto lit – sto dorih... Ukraina ta ukrainoznavstvo: zarodzhennia, rozstrily – voskresinnia. Tom I. [Kononenko P.P. One hundred years - one hundred roads... Ukraine and Ukrainian studies: birth, executions - resurrection. Volume I.]. Kyiv-Kharkiv: Maidan. 752 s. [In Ukrainian].
7. Glazova O. (2014). Pidruchnyk z ukrainskoi movy. 6 klas. [Glazova O. (2014) Textbook on the Ukrainian language.

6th grade.] <https://4book.org/uchebniki-ukraina/6-klass/1485-ukrajinska-mova-6-klas-glazova-2014> [In Ukrainian].

8. Kononenko P.P. (2021). Sto lit – sto dorih... Ukraina ta ukrainoznavstvo: zarodzhennia, rozstrily – voskresinnia. Tom II [Kononenko P.P. One hundred years - one hundred roads... Ukraine and Ukrainian studies: birth, executions - resurrection. Volume II.]. Kyiv-Kharkiv: Maidan. 752 s. [In Ukrainian].

9. Kononenko P.P. (2021). Sto lit – sto dorih... Ukraina ta ukrainoznavstvo: zarodzhennia, rozstrily – voskresinnia. Tom III. [Kononenko P.P. One hundred years - one hundred roads... Ukraine and Ukrainian studies: birth, executions - resurrection. Volume III.]. Kyiv-Kharkiv: Maidan. 732 s. [In Ukrainian].

10. Kononenko P.P. (2021). Sto lit – sto dorih... Ukraina ta ukrainoznavstvo: zarodzhennia, rozstrily – voskresinnia. Tom IV. [Kononenko P.P. One hundred years - one hundred roads... Ukraine and Ukrainian studies: birth, executions - resurrection. Volume IV.]. Kyiv-Kharkiv: Maidan. 630 s. [In Ukrainian].

11. Pasemko I.P. Kononenko Petro Petrovych. *Entsyklopediia Suchasnoi Ukrainy: elektronna versia* [veb-sait]. [Pasemko I.P. Kononenko Peter Petrovich. Encyclopedia of Modern Ukraine: electronic version [website]/hol. redkol.: I.M. Dziuba, A.I. Zhukovskiy, M.H. Zhelezniak ta in.; NAN Ukrainy, NTSh. Kyiv: Instytut entsyklopedychnykh doslidzhen NAN Ukrainy, 2006. https://esu.com.ua/search_articles.php?id=4962 [In Ukrainian].

12. Ukrainoznavstvo: pokazhchyk potribnishoi do samoosvity literatury (1920)./ Zlozhyv S.Iefremov. [Ukrainoznavstvo: pokazhchyk literatury dlya samoosvity / S. Yefremov.] Kyiv: [Vseukr. Kooperat. Vydavn. Soiuz.]. 64 s. [In Ukrainian].

13. Sytnyk K.M. (2008). Pershyi prezydent Ukrainskoi akademii nauk. Z nahody 145-richchia vid dnia narodzhennia akademika V.I. Vernadskoho. [Sitnik K.M. The first president of the Ukrainian Academy of Sciences. On the occasion of the 145th anniversary of the birth of Academician V.I. Vernadsky.] *Visnyk Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy*. S. 44–54. [In Ukrainian].

14. Furman, A.V. (2014). Svitliy pam'yati patriota ukrainstva Mykoly Drobnochoda []. *Psykhohohiia i suspilstvo – Psychology and society*, 1, 150–152 [In Ukrainian].

АНОТАЦІЯ

БОЛТІВЕЦЬ Сергій Іванович.

Автентичність українознавства у науковій творчості Петра Кононенка (До 90-ліття з дня народження).

Стаття розкриває основні віхи 90-літнього життєвого шляху і наукової творчості Петра Петровича Кононенка – доктора філологічних наук, професора, визначного українознавця, літературознавця, письменника і драматурга, ініціатора створення Українського національного лицею, засновника і директора Національного науково-дослідного інституту українознавства. Часто згадуване село Марківці Бобрівського району на Чернігівщині, в якому 31 травня 1931 року народився ювіляр, – це і колиска, і перші згуки, і перші слова української мови, і перше пізнання України в рідних людях, – усе вперше й усе рідне. Віхами життя є закінчення середньої школи в рідному селі, філологічного факультету Київського державного

університету імені Т.Г. Шевченка, здобуття наукових ступенів кандидата, доктора філологічних наук, учених звань доцента і професора, робота завідувачем кафедри історії української літератури, деканом філологічного факультету, заснування філософсько-наукової інституції з українознавства. Творчу місію і доробок Петра Кононенка дослідники його творчості М. Величко і М. Славинський визначають так: поет, прозаїк, драматург, літературознавець і літературний критик, твори якого перекладено англійською, болгарською, іспанською, німецькою, польською, хорватською, грузинською, татарською та іншими мовами. Автор майже 1000 наукових публікацій та 50 монографій, серед яких: “В пошуках суті”, “Село в українській літературі”, “Українська література: проблеми розвитку”, підручник для вищих навчальних закладів “Українознавство”, “Свою Україну любіть...”, “Михайло Грушевський”, “Феномен української мови”, “Український етнос: генеза і перспективи”, “Національна ідея, нація, націоналізм”, “Україна у нас одна” (кн. I, II, III) – у співавторстві з Тарасом Кононенком, “Українська земля і люди в світовій цивілізації і культурі” (кн. I, II), “Українці в світовій цивілізації і культурі. Історичний феномен Степана Бандери”. У доробку визнаного майстра слова – трагедія “Марія на Голгофі”, вибране “Голоси в пустелі”, збірка поезій “Сонячний Фенікс”. Напередодні 90-ліття П.Кононенка побачив світ його широкоформатний чотиритомник спогадів та роздумів “Сто літ – сто доріг... Україна та українознавство: зародження – розстріли – воскресіння”. У зверненні до читачів автор-достоїнник називає свою працю роздумом про Україну та науку українознавства в інтелектуально-душевному, досвідно-психічному сприйманні, а відтак інтерпретації, прогностичності та плановості грядущого. Подане особистісне сприйняття ним України, світового українства, українознавства, доля України як шлях кожного, її роль та місія в інтелектуально-логічній і душевно-емоційній феноменальності, взаємозалежність історичного і психологічного ракурсів, філософсько-ідеологічний та психокультурний ракурси оцінки й прогнозу екзистенції та можливостей громадянського поступу. Серед реальних персонажів чотиритомника у статті розкрито психологію “мешканців вигоди і кар’єри, пристосованців”, котрих усе більшало в трагічних обставинах чужої колонізації України, початок у січні 1972 року в Києві та інших містах України масових арештів КДБ УРСР української інтелігенції, серед яких поети, митці, студенти. Висвітлено виникнення задуму і заснування талановитим дослідником Інституту українознавства, прикладом для якого стали: а) створений Омеляном Прицаком для збереження і розвитку української культурної спадщини “Інститут українознавства” при Гарвардському університеті, б) “Шкільна рада” в США і Канаді, котра керує школами українознавства, в) розроблення Концепції Центру українознавства, заснованого 1988 року при філологічному факультеті Київського університету імені Тараса Шевченка. Наведено хронологію перетворення Інституту українознавства як наукової установи на Науково-дослідний інститут українознавства у сфері управління Міністер-

ства освіти і науки та передачу для його розміщення будівлі по вулиці Ісаакяна, 18 у Києві. Проаналізовано причини протидії інституційному розвитку українознавства в сучасній Україні, яка до сьогодні зберігає радянську систему організації науки комуністичного штибу, щодалі посилювану її комуністичними й посткомуністичними функціонерами. Викладено міркування Петра Кононенка про те, що феноменом синтезу українознавства має бути людинознавство, а генератором пізнання – Інститут Людини. Висновки розглядають надбання майбутнього, до яких належить причинна зумовленість *українознавчої автентичності* на кожному з етапів сприятливого історичного розвитку Української нації, що детермінована функціонуванням державності в здійсненні нею як захисної функції, так і світоглядної, суспільствотворчої.

Ключові слова: *життєвий шлях, наукова творчість П.П. Кононенка, доля України, світове українство, українська інтелігенція, Інститут українознавства, інститут Людини, українознавча автентичність, душевно-емоційна феноменальність, чотиритомник спогадів, сучасна Україна.*

ANNOTATION

Sergii BOLTIVETS.

The authenticity of Ukrainian studies in the scientific work of Petro Kononenko (To the 90th anniversary of his birth).

The article reveals the main milestones of the 90-year life and scientific work of Petro Petrovich Kononenko - Doctor of Philology, Professor, prominent Ukrainian scholar, literary critic, writer and playwright, initiator of the Ukrainian National Lyceum, founder and director of the National Research Institute of Ukraine. The often mentioned village of Markivtsi, Bobrovytsia district, Chernihiv region, where P. Kononenko was born on May 31, 1931, is the cradle, the first sounds, the first words of the Ukrainian language, and the first knowledge of Ukraine in native people - all for the first time and all native. Milestones in life are graduating from high school in his native village, Faculty of Philology of Taras Shevchenko Kyiv State University, obtaining the degrees of candidate, doctor of philology, academic titles of associate professor and professor, work as head of the Department of History of Ukrainian Literature, dean of the Faculty of Philology. Research Institute of Ukrainian Studies. Researchers of his work M. Velychko and M. Slavynsky define the creative mission and works of PP Kononenko as follows: poet, prose writer, playwright, literary critic and literary critic, whose works have been translated into English, Bulgarian, Spanish, German, Polish, Croatian, Georgian. Tatar and other languages. Author of almost 1000 scientific publications and 50 monographs, including: “In Search of the Essence”, “Village in Ukrainian Literature”, “Ukrainian Literature: Problems of Development”, textbook for higher education institutions “Ukrainian Studies”, “Love Your Ukraine...”, “Mykhailo Hrushevsky”, “The Phenomenon of the Ukrainian Language”, “Ukrainian Ethnos: Genesis and Perspectives”, “National Idea, Nation, Nationalism”, “We Have One Ukraine” (books I, II, III) - co-authored with Taras Kononenko, “Ukrainian land and people in world civilization and culture” (books I, II), “Ukrainians in world civilization

and culture. The historical phenomenon of Stepan Bandera “The works of the recognized master of the word include the tragedy “Mary on Calvary”, selected “Voices in the Desert”, a collection of poems “Sunny Phoenix”. On the eve of P. Kononenko’s 90th birthday, his large-format four-volume memoir and reflections “One Hundred Years - One Hundred Roads... Ukraine and Ukrainian Studies: Origin - Executions - Resurrection” were published. In addressing the readers of the four-volume book, the content of which is reviewed in the article, P. Kononenko calls his work a reflection on Ukraine and the science of Ukrainian studies in intellectual, mental, experiential and mental perception, and thus interpretation, predictability and planning of the future. The personal perception of Ukraine by the author of the four-volume book, world Ukrainians, Ukrainian studies, the fate of Ukraine as the fate of everyone, its role and mission in intellectual-logical and emotional-emotional phenomenality, interdependence of historical and psychological perspectives, philosophical-ideological and psychological-cultural assessment and opportunities for human progress. Among the real characters of the four-volume book, the article reveals the psychology of “residents of profit and career, adapters”, who grew in the tragic circumstances of foreign colonization of Ukraine, the beginning in January 1972 in Kiev and other cities of Ukraine mass arrests of Ukrainian KGB poets, artists, students, to whom P. Kononenko is almost the first among other authors. The origin of the idea and foundation of the Institute of Ukrainian Studies, an example of which was created by Omelyan Prytsak for the preservation and development of Ukrainian cultural heritage “Institute of Ukrainian Studies” at Harvard University, “School Board” in the US and Canada, which manages schools of

Ukrainian studies, development of the Center 1988 at the Faculty of Philology of the Taras Shevchenko University of Kyiv, and with it the Institute of Ukrainian Studies and its state status. The chronology of the transformation of this scientific institution into the Research Institute of Ukrainian Studies in the sphere of management of the Ministry of Education and Science and the transfer of the building at 18 Isaakyana Street in Kyiv for its placement are given. The reasons for counteracting the institutional development of Ukrainian studies in modern Ukraine, which still preserves the Soviet system of organization of communist-style science, further strengthened by its communist and post-communist functionaries, are analyzed. P. Kononenko’s reasoning that the phenomenon of synthesis of Ukrainian studies should be anthropology, and the generator of knowledge - the Institute of Man. The conclusions consider the achievements of the future, which include the causal conditionality of Ukrainian authenticity at each stage of the favorable historical development of the Ukrainian nation, determined by the functioning of statehood in the exercise of its protective function.

Key words: *way of life, scientific work of P.P. Kononenko, destiny of Ukraine, world Ukrainianness, Ukrainian intelligentsia, Institute of Ukrainian Studies, Institute of Man, Ukrainian authenticity, mental and emotional phenomenality, four-volume memoirs, modern Ukraine.*

Рецензенти:

д. психол. н., проф. Віктор МОСКАЛЕЦЬ,
д. психол. н., проф. Оксана ФУРМАН.

Надійшла до редакції: 28.09.2021.

Підписано до друку 15.10.2021.

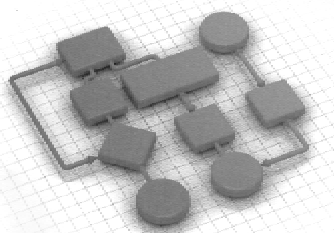
Бібліографічний опис для цитування:

Болтівець С.І. Автентичність українознавства у науковій творчості Петра Кононенка (До 90-ліття з дня народження). Психологія і суспільство. 2021. №2. С. 78–96. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2021.02.078>

КНИЖКОВА ПОЛИЦЯ

Система сучасних методологій

Том 4

Система сучасних методологій: хрестоматія у 4-х томах / упоряд., відп. ред., перекл. А.В. Фурман. Тернопіль: ЗУНУ, 2021. Т. 4. 400 с.

Уперше в одному виданні зібрані найбільш фундаментальні методологічні тексти різного спрямування, світоглядного формату, логіко-тематичного змістовлення, стилю і характеру методологування. У результаті методологія постає і як самобутня сфера довшеної мислєдїяльностї, і як найвагомїша тенденція розвитку сучасної культури, і як система рїзнорївневих рефлексивних саморозвиткових знань про методи, форми, засоби та інструменти методологічного мислєння, і як інтелектуальна майстерність – стратегія і тактика, технологія і техніка – адекватної постановки та вїдшукування оптимальних способів розв’язання філософських, суспїльних, наукових та особистих проблем.

У четвертому томі розміщені тексти мислєтелїв і науковцїв, що напрацьовані представниками двох культурно найвпливовїших інтелектуальних шкїл-течїй сучасностї – системомислєдїяльностї методологїї Г.П. Щєдровицького і вїтакультурної методологїї та системи професїйного методологування А.В. Фурмана, що у взаємодоповненнї вїдображають переднїй край розвитку філософської методологїї на початку ХХІ столїття.

Призначена для системи професїйної пїдготовки майбутнїх докторїв філософїї та студентїв магістерських програм, а також для філософїв і методологїв, науковцїв та управлїнцїв, мистецтвознавцїв і працювникїв соціономїчних професїй – психологїв, соціологїв, священникїв, соціальних і медичних працювникїв, правникїв, менеджерїв, полїттехнологїв, педагогїв.

Сергій РУБІНШТЕЙН

ПРИНЦИП ТВОРЧОЇ САМОДІЯЛЬНОСТІ (ДО ФІЛОСОФСЬКИХ ПІДВАЛИН СУЧАСНОЇ ПЕДАГОГІКИ)

Sergei RUBINSTEIN

THE PRINCIPLE OF CREATIVE SELF-ACTIVITY (To the philosophical foundations of modern pedagogic)

DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2021.02.097>

УДК: 141.7-8 : 159.9.01

“Скажи мені, Сократе, чи підлягає вивченню добродетельність?” – цим запитанням розпочинається Платонівський “Менон”, і така сама тема “Протагора”. Негативна відповідь, яку дає на це запитання Платонівський Сократ, набуває особливої парадоксальності завдяки тому, що ця теза поєднується з іншою, згідно з якою добродетельність – це знання, й навіть спирається на нього: чеснотливість є знання, і добродетельність не підлягає вивченню. Саме знання теж не призначене для вивчення, якщо тільки під учінням розуміти передачу і механічну рецепцію в готовому вигляді оприявнюваної “мудрості”. Парадоксальність первинної тези виявляє, таким чином, потребу в іншому визначенні самого поняття учіння і реформи того відношення, яке ним визначається. Говорячи Платонівськими формулами: знання не повідомляється немов би переливанням з однієї посудини в іншу (Symposium 175 D), навчатися – значить самому в себе знаходити (Theaetetus, 150 D), опановувати своїм власним знанням (Phaedo, 75 E). Новітній розвиток у педагогіці призвів до відродження цього положення сократо-платонівської педагогіки. Учіння мислиться як спільне дослідження: замість догматичного повідомлення і механічної рецепції готових результатів – спільне проходження того шляху відкриття і дослідження, який до них призводить. Система, у підґрунтя якої було покладено пасивне сприйняття готових результатів, копіювання даних зразків – одна

лише бездіяльна і безплідна рецептивність, повинна бути замінена системою, основа і мета якої – *розвиток творчої самодіяльності*. На засновках творчої самодіяльності суб’єкта прагне сучасна педагогіка вибудувати процес і всю систему освіти. Правомірність цієї спроби й, отже, доля [базованої] на принципі творчої самодіяльності новостворюваної педагогіки залежить, однак, від вирішення однієї радикальної філософської проблеми. Її з’ясуванню у зв’язку з цим й присвячена пропонована стаття.

Як не значуща взагалі розбіжність різних напрямків і систем з основних питань філософії, у питанні про відношення між пізнанням і його предметом, визначальним істинне знання, ясно і виразно постає один панівний погляд. Уже перше розмежування рефлексії між суб’єктивним уявленням, видимістю, ілюзією і тим, що визнається об’єктивним предметом, річчю, буттям, застосовує і чітко виявляє той критерій, який потім перетворюється на ключовий принцип через теоретико-пізнавальні концепції різних філософських систем. Наївна свідомість визнає об’єктивним світом, буттям навколишній нас світ речей, тому що, даний у чуттєвому сприйманні, він уявляється нам, коли, живучи і діючи, ми стикаємося з ним, уже готовим поза нами і незалежно від нас: він даний нам, а не створений нами; ми його як досвід випробовуємо, він нами сприймається, тобто ніби пасивно приймається, а не конструюється, – словом, він незалежний

від нас. Об'єктивність буття покладається незалежно від нашого знання. Весь подальший розвиток реалістичних систем полягав у тому, що все далі відсувалася здійснювана згідно з цим критерієм демаркаційна риса: дедалі більша сфера змістів виявляла свою залежність від суб'єкта свідомості, й відповідно до цього все далі відсувалася сфера об'єктивного буття. Спочатку аналіз проводиться у царині чуттєвих властивостей: коли виявляється суб'єктивна зумовленість деяких з них, вони як "вторинні" якості відокремлюються від "первинних", котрі одні відносяться до об'єктивного буття (Дж. Локк). Коли потім з'ясовується, що і первинні якості так само мало незалежні від суб'єкта (Дж. Берклі), буття, об'єктивність якого визначається його незалежністю, відступає ще далі. Так послідовно створюються поняття *матерії, субстанції, трансцендентного абсолюту*. Таким чином, зміст, який відносять до буття, змінюється, але критерій, принцип, що узаasadнює його, залишається незмінним. Але якщо буття у своєму відношенні до знання визначається своєю незалежністю від нього, то знання повинно у власному відношенні до буття, до предмету знання, вирізнитися своєю рецептивністю, [тобто сприйнятливістю]. Позитивізм формулює цю тезу з особливою чіткістю. Буття він принципово ототожнює з даністю, а знання – з рецепцією цієї даності. Основний принцип емпіризму, згідно з яким істинне знання – тільки в досвіді, у сприйманні того, що дано в чуттєвому спогляданні, є лише окремий випадок більш загального принципу. Якщо емпіризм обмежує буття чуттєвим досвідом, то робить це лише тому й лише оскільки він передбачає, що тільки чуттєвість – чиста рецептивність і тільки їй очікуваний зміст – безпосередня даність. Але у засновку його перебуває принцип, в ім'я якого емпіризм проводить це обмеження, сам по собі ширше; він залишається незмінним, чи визначається пізнання як споглядання чуттєве, інтелектуальне або містичне, тому що споглядання взагалі означає, [що воно] безпосередня даність буття. Об'єктивність знання витлумачується незалежно від предмета його пізнання. Загальне завдання останнього, яке завжди хоче пізнати те, що є, так, як воно є, зводиться тут до принципу: *приймати те, що дано, так, як воно дано*. Приймати буття у його даності, брати предмет знання в тому його змістовленні, що дано, тобто не вносити нічого від себе, – здається, що це означає приймати в недоторканності його самого, визнавати його

у його справжньому і безпосередньому бутті. І тому є само собою зрозумілим, що пізнавати буття так, як воно є, це саме й означає визнавати те, що дано, саме так, як воно дано. В такому разі істинне знання за самим визначенням своїм – це чиста рецептивність.

Однак, якщо об'єктивістичні системи визначають об'єктивне буття незалежністю від свідомості, то з того ж узаasadнення виходять і його передбачають системи суб'єктивного ідеалізму, й саме на ньому засновують свою суб'єктивістичну критику буття, яка, руйнуючи його, перетворює буття у зміст свідомості, а світ – у моє уявлення.

Загальна схема такої побудови оприявнюється особливо рельєфно в трансцендентальному ідеалізмі І. Канта. Основна теза ідеалізму стверджує, що все буття, що доступне знання, – це лише "явища", себто тільки уявлення, які поза нашої думки "не мають ніякого у собі обґрунтованого існування". Це положення, яке перетворює буття, предмет знання у похідну функцію узаasadнювальної його думки, є висновок, до якого доходить кантівський аналіз. Запитується: над яким об'єктом був він здійснений? Із якого поняття буття виходить той аналіз, який у результаті призводить до трансцендентального ідеалізму? І. Кант обмежує буття межами чуттєвого досвіду. "Чуттєвістю предмети даються", – пише він, – і тільки таким чином, – зауважує далі, – вони нам можуть бути дані. Якщо здатність давати предмети і мати своїм змістом сам предмет є виняткова властивість чуттєвості, то ця перевага її повинна базуватися у самій природі чуттєвості й у відмінних її особливостях знаходити собі обґрунтування. Чуттєвість визначається І. Кантом як рецептивність, тобто як здатність пасивного сприйняття. Предмет даний тільки у чуттєвому сприйнятті. Виняткова особливість чуттєвості – її рецептивність. Тому предмет наявний тільки там, де є рецептивність з боку пізнання і відтак з боку його змісту, [причому] незалежно від знання про нього. Відповідно до цього буття ототожнюється з даністю. Питання про існування речі пов'язане суто із питанням про те, "чи дана нам така річ". Отже, буття, з якого виходить аналіз І. Канта, – це даність чуттєвого досвіду, умістовлення якого "дано до синтезу розсуду й незалежно від нього", і поняття об'єктивності, яке визначає для нього предмет знання, – це негативна ідея незалежності від пізнання. Приступаючи до критичного аналізу буття, І. Кант повинен був розкрити і визначити його зміст. При цьому

виявляється, що зміст чуттєвого досвіду визначається як багатоманіття чуттєвих даних. Але це багатоманіття даного у своїй конфігурації оприявнює наявність різних відношень і зв'язків між його змістом, які пов'язують їх у комплекси й об'єднують в єдність об'єкта. Однак ці зв'язки між змістами даного самі ще не суть дані змісту. “Зв'язок, – говорить Кант, – єдине з уявлень, яке не може бути дано об'єктом і не може бути сприйнято в ньому”. Всілякий поєднувальний зв'язок обов'язково містить у собі елемент конструктивності й тому не може бути віднесений до даності. Таким чином, усе, дане в досвіді, становить із себе комплекс змістів, відношення яких і зв'язок між якими самі не суть змісти цього комплексу. Дано багатоманіття чуттєвого споглядання, а зв'язки між цими даними змістами перебувають поза даного. Це дане тому не може у своєму власному змісті замкнутися у завершене в собі й тому самостійне ціле. Воно передбачає більше, ніж у собі [реально] містить, і саме в таким спосіб виводить за межі свого змісту, узалежнює себе від чогось, що поза ним, і виявляє цим свою несамостійність. Тому воно справедливо має бути визнано явищем, яке не має “жодного у собі обґрунтованого існування” *keine in sich gegründete Existenz*. Воно визнається позбавленим у собі узасадненим існуванням, тому що несамостійне і виявляється несамостійним у своєму змісті саме через те, що воно передбачалося незалежним, себто тим, що не охоплює конструктивного змісту знання. Суб'єктивізм, до якого приходять *критицизм*, є, таким чином, результат того негативного поняття об'єктивності, яким оперує догматичний об'єктивізм і яке, як виявляється, передбачає суб'єктивістський критицизм, вважаючи об'єктивність у незалежності даного. Незалежність у сенсі даності є для об'єкта суто зовнішнє, негативне відношення до чогось іншого – до пізнаваного, не означального позитивного відношення його змістів між собою; тому дане, що не створене, сприйняте, що не конструйоване, у цьому сенсі незалежне від пізнання, воно може бути несамостійне у своєму змістовленні, в тому, що воно є. Незалежність, у якій шукають критерій об'єктивності, – це лише негативний вираз самостійності. Самостійна ж така сукупність змістів, усі відношення між елементами якої самі – суть елементи тієї ж сукупності, так що вона замикається в завершене ціле, кожен елемент якого абсолютно визначений у межах того самого цілого. Тоді це ціле не має передумов поза собою; всі його

передумови задіяні у саму систему, де вона має “в собі обґрунтоване існування”. Об'єктивність потрібно тому шукати не в незалежності від чогось іншого, не у цьому негативному і чисто зовнішньому для утримання об'єктивного відношення, а в завершеності його власного змісту, [тому] визначатися об'єктивність будь-якого комплексу змістів повинна взаємовідношеннями елементів того ж комплексу. *Об'єктивно не те, що дано, а те, що завершене.*

Ця абстрактна ідея системи, кожен елемент якої цілком визначений у межах тієї самої системи, може бути пояснена порівнянням з досконалістю форми художнього твору. Коли, знайомлячись з будь-яким художнім твором, читаючи, до прикладу, роман, ми знаходимо в ньому характеристики дійових осіб, які автор подає від себе, то ми завжди відчуваємо це як недосконалість художньої форми. Ми хотіли б, щоб характер кожної дійової особи поставав із її взаємостосунків з іншими дійовими особами твору, і він би відтак визначався своїми відносинами усередині того самого художнього цілого. Тоді дійові особи живуть своїм власним життям, тоді, – а не в тому випадку, коли вони – копія чого-небудь даного, відтвореного так, як воно було сприйняте, – являють собою як би самостійну реальність. Художній твір тоді замикається в довершене ціле; в досконалісті його змісту постає самостійний “світ” художнього твору. Чим вища якість художнього твору, тим більш завершене ціле, тим більш самостійний “світ” воно із себе унаєвлює. Отож, чим значніша творча діяльність художника, який його створив, тим більш самобутнім цілим є його творіння. <...> Об'єктивність будь-якої сукупності змістів залежить не від того, чи входить до складу його щонебудь від мене поширюване і мною привнесене, чи ні, значить, не від того, дане воно або створене, сприйняте чи сконструйоване, а від того, чи заглиблюється воно в завершене самостійне ціле. Тим самим долається конфлікт між об'єктивністю і творчою самодіяльністю. Між ними не тільки немає антагонізму, *об'єктивність не тільки не виключає, вона законо-мірно охоплює елемент творчої самодіяльності.* Недарма, коли шукали об'єктивне буття, ґрунтуючись на критерії незалежності, ніде не могли його віднайти. Як не намагався реалізм і взагалі об'єктивізм визначити буття, як не відсував його в усе більш віддалену сферу, ідеалізм всюди наздоганяв його і тріумфував над ним перемогу, доводячи, що його буття

воістину – тільки зміст свідомості, його світ – лише моє уявлення.

Реалізм, взагалі об'єктивізм, побудований на цій першооснові, завжди поставав догматизмом, а критицизм приводив до суб'єктивного ідеалізму. Обидва вони оперували тим самим поняттям буття, і на його засновку створювався нерозв'язний конфлікт між ними. Немає і не може бути сприймання як форми пізнання, яке було б чистою рецептивністю і якому судилося б об'єктивне буття, деяка самостійна цілісність. Рецептивність, яка лишень сприймає дане, – певний конгломерат, виокремлений випадковим перетином через сферу буття, – завжди повинна зважати на можливість того, що вона має перед собою не самостійне ціле, яке не об'єктивне, [має] взаємовідношеннями свого змісту певне буття; тому що рецептивність зі сторони суб'єкта, корелятивна незалежності з боку об'єкта, означає, що предмет є для знання зовнішньої даністю. Але він стає зовнішнім для знання, оскільки елементи його змісту зовнішні один для одного й один в одного не долучаються. А це означає, що відношення, зміст даного об'єкта є визначальними, перебувають поза цього об'єкта.

Тому рецептивність має перед собою лише “явища”, які не містять у собі ніякого обґрунтованого існування; її світ – тільки моє уявлення. У самостійному цілому кожен елемент повинен визначатися своїми взаємовідношеннями всередині того самого цілого. Таке ціле за своїм характером конструктивне. <...>

Таким чином долається конфлікт між об'єктивністю і конструктивністю знання. Об'єктивне знання не повинно бути сприйманням або спогляданням безпосередньої даності. Й оскільки об'єктивність не вміщується у рецепції даного, то визнання конструктивності знання не призводить, як це було в І. Канта, критицизм до суб'єктивізму, до “трансцендентального ідеалізму”; і все ж у філософській концепції знання отримує визнання той його елемент, що є виразником науковості науки, втілюючи її критичний дух, – дослідження, яке ніколи не становить прийняття даного, а, навпаки, є подолання даного, встановленого до пошукування задля нових результатів пізнання. Об'єктивізм не приречений бути догматизмом, критицизм – суб'єктивізмом. <...> Об'єктивізм, який пізнає те, що є, так, як воно є насправді – не пасивізм, який сприймає те, що дано, так, як воно дано.

Творча самодіяльність отримує в такий спосіб своє місце у світі. І тому не виключена

можливість вибудувати педагогіку на її основі. Однак визнання педагогічного значення творчої самодіяльності містить у собі ще передумови, що вимагають радикального перетворення загальнопоширеного уявлення про взаємовідношення суб'єкта і його діянь. Згідно з цим уявленням, яке І. Кант закріпив, давши йому метафізичний вираз у своєму вченні про інтелігібельний характер, суб'єкт мислиться як винуватець або джерело своїх діянь, у яких він виявляється і проявляється. Прямуючи на об'єкт, який вони визначають і створюють, діяння виходять від суб'єкта. Але якщо він лише проявляється у своїх діяннях, а не ними також сам створюється, то цим передбачається, що суб'єкт є щось готове, дане до і поза своїх діянь і, отже, незалежно від них. Отож суб'єкт як винуватець своїх діянь визначає ці свої діяння, сам не визначаючись ними. Оскільки він у них тільки оприявнюється, а не ними твориться, діяння не входять вирішальним фактором у його побудову, вони не долучаються до нього. Особистість у всьому багатоманітті своїх проявів тому не може поєднуватися в одне внутрішньо зв'язане ціле. Вона розпадається на дві гетерогенні складові частини. Суб'єкт – те, що в особистості є вона “сама”, залишається за діяннями як його проявами: він їм трансцендентний. Її єдність руйнується. Діяння, не входячи в побудову самого суб'єкта, втрачають внутрішній зв'язок з ним. Позбуваючись зв'язку із суб'єктом, діяння тим самим втрачають зв'язок і між собою. У підсумку особистість вдає із себе насправді тільки “пучок” чи “зв'язку” (Bündel) уявлень. Трансцендентальна концепція І. Канта своїми результатами повертає до емпіричної концепції Д. Юма. Згубна в своїх наслідках, котрі руйнують єдність особистості, ця концепція логічно неспроможна у своїх засновках. Єдність не просто виключається; навпаки, вона передбачається, але не здійснюється. Діяння мисляться віднесеними до певного суб'єкта: вони його діяння. Але, не входячи своїм змістом у побудову, до його складу, не визначають цього суб'єкта. Це делегування їх до нього не проведене в ньому самому, тобто [не віднесене] у його зміст. Воно передбачається й утверджується, але це твердження не виправдовується, оскільки це відношення за самим своїм характером не може бути встановлено об'єктивно, себто взаємовідношеннями діянь і суб'єкта, взятих у їх власному узмістовленні. У цьому полягає логічна неспроможність трансцендентності – інтелігібельності харак-

теру, як і будь-якої взагалі трансцендентності, а не в тому, що вона – не чуттєва емпірична даність. І в цьому ж полягає неспроможність популярної концепції про даність [буття] у чуттєвому спогляданні, готовому до і поза діянь суб'єкта, [де] у своїх діяннях тільки проявляється, структуру якої кантівське вчення про інтелігібельний характер відтворює, даючи їй лише метафізичну транскрипцію.

Отже, бачити в діяннях тільки прояви суб'єкта, заперечувати зворотний вплив їх на нього – означає руйнувати єдність особистості. Бувають, звичайно, діяння, які не визначають характеру особистості і не задіюються в те ціле, до якого зводиться особистість. Але повинні бути й такі, які її утворюють; інакше не було б і її самої. Отож, *суб'єкт у своїх діяннях, в актах своєї творчої самодіяльності не тільки виявляється і проявляється, він у них твориться і визначається.* Тому тим, що він робить, можна визначати те, що він є; напрямком його діяльності можна визначати і формувати його самого. На цьому тільки ґрунтується можливість педагогіки, принаймні педагогіки великого стилю. Великі історичні релігії розуміли і вміли цінувати цю визначальну силу дій. І культ був не чим іншим, як спробою за допомогою організації певних дій породити відповідний умонастрій. Але концепція абсолютного, на якій досі ґрунтувалися історичні релігії, погано мирилася з реальною участю людини у творчій діяльності абсолюту. Тому дії, які покликані були слугувати провідниками божественного впливу на людину, могли бути лише символічними актами: як діяння вони були чисто фіктивні. Організацією не символізувальних й уподібнювальних, а реальних, творчих діянь [треба] визначати образ людини – ось шлях і таке завдання педагогіки. Діяльність, яка визначає об'єкт, над котрим

вона здійснюється, розкриває тим самим і суб'єкт, який її продукує; працюючи над ним, він визначає не тільки його, а й себе. Індивідуальність великого художника не тільки проявляється, вона також творить себе у процесі творчості. Така взагалі відмінна особливість всього органічного: функціонуючи, організм сам формується. Створюючи свій твір, художник тим самим створює і власну свою естетичну індивідуальність. У творчості плачється і сам творець. Лише в творенні <...> етичного, соціального цілого твориться моральна особистість. *Лише в організації світу думок формується мислитель; в духовній творчості постає духовна особистість.* Є тільки один шлях – якщо [взагалі] є шлях – для створення великої особистості: *велика робота над великим творінням.* Особистість тим величніша, чим більше її сфера дії, той світ, у якому вона живе, і чим вивершуваніший цей останній, тим більш досконалою є вона сама. Одним і тим же актом творчої самодіяльності, створюючи і його і себе, особистість створюється і визначається, лише включаючись у її всеосяжне ціле. [Однак] викінчена індивідуальність не означає ізольована одиничність.

Примітка автора. Роздуми про об'єктивність, що подаються у цій невеликій, випадкового походження, статті запозичені мною із розділу II “Ідея знання” моєї роботи. Запозичення ці являють собою короткі, але місцями текстуальні витримки. Я тому вважаю за потрібне це тут обумовити, хоча й не знаю, коли мені випаде нагода дану роботу надрукувати.

Переклад з російської
проф. Анатолія В. ФУРМАНА за виданням:
Вопросы психологии. 1986. №4. С. 101–107.

Надійшла до редакції 15.07.2021.
Підписана до друку 22.07.2021.

Бібліографічний опис для цитування:

Рубінштейн С.Л. Принцип творчої самодіяльності. *Психологія і суспільство. 2021. №2. С. 97–101. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2021.02.097>*

Марина ГУСЕЛЬЦЕВА

**СУБ'ЄКТНО-ДІЯЛЬНІСНИЙ ПІДХІД
С.Л. РУБІНШТЕЙНА:
НЕОКАНТІАНСТВО І МАРКСИЗМ**

Marina GUSELTSEVA

**SUBJECT-ACTIVITY APPROACH OF S.L. RUBINSTEIN:
NEO-KANTIANISM AND MARXISM**DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2021.02.102>

УДК: 141.7-8 : 159.9.01

Постановка проблеми. Сторінки вітчизняної історії психології ХХ століття нерідко містять лакуни, зумовлені як неповнотою чи недоступністю джерел, так і ідеологічними спотвореннями сприйняття та інтерпретації подій епохи тоталітаризму. Історико-психологічні реконструкції, наснажені в наші дні архівними і ревізійністськими поворотами, а також методологією латентних змін, пропонують інші інтерпретаційні моделі, з одного боку, ті, що долають усталені міфологеми, з іншою – ті, що виявляють складну, суперечливу й неоднозначну картину розвитку соціогуманітарного знання першої половини вказаного століття. Під впливом глобалізації і транснаціональних дослідницьких проєктів сучасна історіографія так чи інакше обновляє методологічний інструментарій, звертається до поліпарадигмальності і трансдисциплінарності, переходить від лінійних схем інтерпретації до конструкцій, що охоплюють, разом з канонічними, маргінальні й неочевидні наративи і дискурси. У форматі нової інтерпретаційної моделі, що враховує історіографічні матеріали суміжних наук, а також прихований перебіг радянської культури, в *інтелектуальній біографії Сергія Леонідовича Рубінштейна (1889–1960)* виокремлені для аналізу три методологічні віхи: неокантіанський, марксист-

ський, антропологічний (екзистенційний) періоди наукової творчості. Неокантіанство і марксизм розглядаються у статті як передумови *суб'єктно-діяльнісного підходу* С.Л. Рубінштейна.

Актуальність дослідження спричинена тим, що радянська історіографія практично не залишала сумнівів щодо марксистських підстав створюваного в ту епоху психологічного знання, проте в наші дні нові інтерпретаційні моделі занурюють історію психології в загальні контексти розвитку соціогуманітарних наук й тому проблематизують усталені уявлення, принаймні ставлять їх під питання. Одна з таких проблематизацій – осмислення неокантіанських і марксистських передумов учення С.Л. Рубінштейна.

Метою статті є ревізія філософсько-методологічних передумов суб'єктно-діяльнісного підходу С.Л. Рубінштейна, критичний аналіз його неокантіанських і марксистських основоположень.

Засадничі положення. Архівні і ревізійністські повороти рубежу ХІХ–ХХІ століть, методологія латентних змін принесли в історію психології інші інтерпретаційні моделі і нові матеріали зі сфери соціогуманітарного пізнання. В лоні інтерпретаційної моделі, що враховує архівні знахідки суміжних наук, а

також неявний і латентний перебіг радянської культури, інтелектуальна біографія С.Л. Рубінштейна розкривається в аналізі зміни методологічних віх: неокантіанський, марксистський, антропологічний (екзистенційний) періоди наукової діяльності. Творчий шлях цього відомого мислителя-психолога розглядається в перспективі руху-поступу від неокантіанства до марксизму, надалі – подолання марксизму в завершальній праці “Людина і світ”. Якщо в ранній роботі “Принцип творчої самодіяльності” (1922) С.Л. Рубінштейн вийшов за межі неокантіанства, “Проблеми психології в працях Карла Маркса” (1934) стали його програмою марксистської психології, то книга “Людина і світ” (1973) з’явилася не просто критикою методологічних обмежень марксизму, але і реалізацією оригінального *суб’єктно-діяльнісного підходу*, до того ж приховано уміщуваний передумови екзистенційно-антропологічного повороту в психології. Сприйняття С.Л. Рубінштейном марксизму було зумовлене неокантіанською інтелектуальною традицією, котра дозволила виявити в марксизмі такі недоліки, як перебільшення ролі соціального середовища на шкоду, з одного боку, чинникам природи і спадковості, з іншою – індивідуальному розвитку суб’єкта і свободі особистісного вибору. Неокантіанська інтелектуальна традиція визначила значущість психологічної самодетермінації та активної ролі суб’єкта у перетворенні самого себе і навколишньої дійсності, пріоритетність етичного вибору особистості перед впливом колективів і тиском суспільства, а також особливе трактування цінностей і культури у розвитку людини. Критична реорганізація С.Л. Рубінштейном неокантіанської традиції знайшла оприявлення у принципі творчої самодіяльності, принципі суб’єктності, підвищеному інтересі до проблем етики, зумовила відношення до марксизму як до всього лише одного з філософських учень у контексті німецького інтелектуального узвичаєння. Стверджуємо, що принцип творчої самодіяльності, уявлення про саморозвиток та індивідуалізацію суб’єкта, проблеми етики і цінностей як внутрішніх орієнтирів розвитку людини становлять латентне неокантіанство в інтелектуальній біографії цього талановитого вченого.

Аналіз епістемологічних досліджень. Вив-

чення філософсько-методологічних передумов суб’єктно-діяльнісного підходу С.Л. Рубінштейна здійснено в рамках методології латентних змін, що розробляється автором (див. [10–13]). Раніше нами було показано, що навіть у тоталітарному контексті радянської психології розвивалися ідеї та концепції, які приховано виходили за межі офіційної ідеології: принцип творчої самодіяльності, що упріоритетнює ініціативу суб’єкта (С.Л. Рубінштейн); уявлення про індивідуалізацію завдяки руху до універсальних загальнолюдських цінностей культури (М.М. Рубінштейн), теорія вчинку (В.А. Роменець) та ін. [10; 11]. Український теоретик та історик психології В.А. Роменець у цьому списку – яскравий приклад латентного розвитку самобутніх концепцій усупереч тиску радянської ідеології [13].

Дана стаття спирається як на фундаментальні роботи, присвячені вивченню різних періодів творчості С.Л. Рубінштейна [1; 2; 25; 31; 41; 44; 49; 54], так і на сучасних дослідженнях, які розвивають ідеї архівного і ревізійного поворотів, що пропонують нові інтерпретаційні моделі історії радянської психології [3; 4; 47; 46; 55]. При цьому до недавнього часу якнайменше вивченим в історії психології був найбільш раніший – неокантіанський – період його творчості [14; 19; 42].

Виклад основного матеріалу дослідження.

У російській історіографії виділяють “допсихологічний” і два суто “психологічні” періоди наукової творчості Сергія Рубінштейна: одеський (1920–1930), ленінградський (1930–1940), московський (1940–1950) [2; 41; 42; 44]. Проте нові інтерпретаційні моделі розвитку науки в авторитарних системах [3; 4; 10; 11; 45; 46; 48; 54; 55] дають змогу поглянути на його інтелектуальну біографію під іншим кутом, а також переосмислити питання про неокантіанські і/або марксистські джерела суб’єктно-діяльнісного підходу¹.

Вельми значущу роль в сучасній інтерпретації інтелектуальної біографії С.Л. Рубінштейна відіграють не тільки аналіз класичних праць і спогадів його сучасників, а й неупереджені зарубіжні дослідження [49; 51], а також архівні знахідки представників суміжних наук [14–19].

¹ Авторка висловлює вдячність Антону Ясницькому за плідне обговорення цієї теми і за рекомендацію низки джерел, що розглядають вплив неокантіанства на інтелектуальну біографію С.Л. Рубінштейна.

НЕОКАНТІАНСЬКА ШКОЛА ДУМКИ

Фундаментальну філософську освіту С.Л. Рубінштейн отримав у неокантіанській школі думки. В скрупульозному дослідженні Т. Пейна [49], разом із ключовими віхами інтелектуальної біографії Рубінштейна, міститься заслуговуюча уваги ремарка, що стосується ролі неокантіанства у його творчій еволюції. Подамо її повністю: “У роки, що передували безпосередньо Першій світовій війні, Марбург був одним із двох великих центрів неокантіанської філософії, яка на той час так панувала на німецькій філософській сцені, що її називали філософія школи. Найвідомішими представниками Марбургської школи були Герман Коген (1842–1918), її засновник, який займався філософією на кафедрі в Марбурзі з 1879 року до самої смерті, та його учень і наступник Пауль Наторп (1884–1924). Ідеї цих людей мали мати вирішальний вплив на інтелектуальний розвиток Рубінштейна. Від них він успадкував цікавість до методології та інтерес до проблемних відносин між думкою та буттям. Саме в цих двох напрямках згодом Рубінштейн зробив найважливіший внесок у радянську філософію. Інтерес Рубінштейна до методу проблем та співвідношення між буттям і думкою проявляється вже в його докторській дисертації, написаній під керівництвом Когена та Наторпа” [49, с. 69].

Отже, з відзнакою закінчивши одеську гімназію, С.Л. Рубінштейн відправився продовжувати навчання у Фрейбург, два семестри вчився у Г. Ріккерт (1909–1910), потім слухав лекції П. Наторпа і Е. Трельча в університеті Марбурга, увійшов до вузького кола учнів Германа Когена (1848–1918); вслід за останнім переїхав до Берліна, відвідував лекції Е. Кассирера [14; 15; 54]. Провідною темою роздумів Марбургської школи того часу були методи природничих і гуманітарних наук. В німецькому університеті С.Л. Рубінштейн захистив докторську дисертацію, присвячену проблемі методу [50]. У першій, опублікованій її частині, він піддав критичному аналізу розв’язання проблеми буття і свідомості засобами раціоналізму

– як гегелівського, так і кантівського². Друга, неопублікована частина дисертації, фокусувалася на філософській проблемі дуалізму.

Через три роки після повернення на батьківщину С.Л. Рубінштейн називав Марбургську школу “живою співдружністю людей у стилі античної Академії – співдружністю людей, поєднаних загальним служінням філософії. <...> Якщо думка є діалектика – не в гегелівському сенсі антиномійності, а в класичному платонівському дусі, – якщо думка за своєю внутрішньою природою є внутрішній діалог, то слухачі та учасники когенівського семінару були присутні при справжньому акті думки” [37, с. 450]. Про свого вчителя Г. Когена С.Л. Рубінштейн незмінно відзивався з особливою теплотою, дружні стосунки між ними збереглися і після завершення навчання: “У цій людині, такій далекій від того, щоб визнати розумність усього дійсного, жив невичерпний оптимізм. Не той оптимізм теперішнього часу, який завжди задоволений усім, що є, продукт легкодухості – навіювання слабкості, яка повинна задовольнятися тим, що є, тому що не в її силах створити що-небудь краще. І немає у неї мужності що-небудь відкинути і засудити, а той оптимізм майбутнього, невідступний супутник усякої великої творчої сили, яка вірить, що все буде добре, тому що вона зробить так, щоб все стало добре, вірить, тому що за власним творчим досвідом знає, як багато ще перебуває у сфері її досягнень. Цей оптимізм був психологічним виразом центрального всього його світобачення в майбутньому” [Там само, с. 451].

У фундаментальній праці У. Зіга, присвяченій історії (в оригіналі: *Aufstieg und Niedergang* – розцвіту й занепаду, злету і падінню) марбургського неокантіанства, ім’я С.Л. Рубінштейна зустрічається в розділі про психологічний розвиток традиції Г. Когена [51]. В абзаці, де згаданий С.Л. Рубінштейн, подано дати пред’явлення ним дисертації (початок 1913 р.), вручення йому докторського сертифікату (20 липня 1914), дається характеристика випускника як “дуже талановитого філософа-початківця”, також відзначено, що

² Згідно з Т. Пейном: “У цій тезі Рубінштейн проводить критичний огляд раціоналістичного вирішення проблеми мислення та буття. Він виділяє дві форми раціоналізму: абсолютний раціоналізм, під яким він має на увазі насамперед філософію Гегеля, та дуалістичний раціоналізм, який, здавалося б, включає будь-яку раціоналістичну систему, яка проголошує антиномію буття та думки; Рубінштейн згадує зокрема філософію Платона та Канта. На думку Рубінштейна, дуалістичний метод вирішення проблеми мислення та буття принципово непридатний. Розділяючи думку і буття, дуалізм суперечить всій справжній філософії, що визначається як знання справжнього буття (*das wahrhaft Seiende*), і тому неодмінно ґрунтується на «іманентності думки і буття»” [49, с. 69].

Г. Коген у відправленому на факультет листі від 16 травня 1913 позитивно відрекомендував “ясність і лаконічність” наукового стилю С.Л. Рубінштейна [Там само, с. 383]. Це підтверджує такий фрагмент: “Це стосувалося студента Р.С. з Маленте, який цікавився соціальними науками (суспільствознавством), а також дуже талановитого молодого філософа з Одеси Сергія Рубінштейна, які подали свої дисертації на початку 1913 р. Дослідження Швандта містило вступ до філософських основ політичної економії й, опираючись та розширюючи думки Крена і Штамплера, було спрямоване (поширювалося) на епістемологічні основи економіки. Дисертація “До проблеми методу. 1. Абсолютний раціоналізм (Гегель)” Рубінштейна розмежовує марбурзьке неокантіанство та філософію Гегеля. У своєму листі на факультет від 16 травня 1913 року Коген висловив бажання взяти участь у захисті (бути присутнім при захисті) керованої ним дисертації і похвалив перш за все ясність та лаконічність наукового стилю Рубінштейна” [Там само].

Виявлені Н.О. Дмитрієвою нові архівні матеріали – два листи Е. Кассирера до С.Л. Рубінштейна – свідчать про тісні стосунки між ученими і про їхні намагання підтримувати наукові контакти як під час Першої світової війни, так і після повернення Рубінштейна до Росії. У листах останнього до дружини повідомлялося про його поїздку до Німеччини “під час осіннього семестру 1927 р.: Рубінштейн приїхав до Берліна 20 жовтня 1927, а повернувся до Одеси 13 або 15 січня 1928. <...> Кінець жовтня він провів у Берліні, а на початку листопаду переїхав у Геттінген, щоб брати участь у семінарі знаменитого на весь світ професора Давида Гільберта з основоположень математики” [14, с. 120].

Судячи з теплого і зацікавленого листа Е. Кассирера, когеніанці визнавали С.Л. Рубінштейна членом власного наукового співтовариства. “24 червня 1918 Ернст Кассирер з Берліна повідомляв Паулю Наторпу в Марбурзі: “Рубінштейн недавно написав мені з Одеси, що один російський видавець доручив йому підготувати переклад на російську мову малих релігійно-філософських творів Когена. Отож ми спробуємо вислати йому до Одеси необхідний матеріал”” [14, с. 128].

Дане листування дозволяє частково реконструювати неокантіанський період творчості С.Л. Рубінштейна, що почався в Марбурзі і був продовжений в Одесі (український етап інтелектуальної біографії ученого детально

досліджений В.А. Роменцем (1926–1998) [31]). У цей час Сергій Леонідович виконував обов’язки директора наукової бібліотеки Одеського університету, писав статті з науково-бібліографічної тематики, читав лекції з історії філософії, логіки, теорії мистецтва, психології, з основ теорії знання, математичної логіки, теорії відносності Ейнштейна. Три публікації одеського періоду були присвячено питанням психології [42]. Порядком саморефлексії С.Л. Рубінштейн писав: “За покликанням, за складом думки я – філософ і притому філософ, серцю якого особливо близькі не тільки теорія пізнання, а й передусім етика, хоча офіційно я – психолог. Звідси гумористичний аспект мого ставлення до моєї спеціальності (“у психології я випадкова людина”)” (цит. за: [41, с. 421]). В ці роки вчений також цікавився філософськими засновками математики, працював над книгою “Про закони логіки та основи теорії знання” (рукопис книги вважається втраченим). На підставі його листування відомо, що до осені 1922 ця робота була завершена, і С.Л. Рубінштейн шукав для книги видавця [14]. Власне уривок з другого розділу цієї книги – “Ідея знання” – і послужив підґрунтям статті “Принцип творчої самодіяльності” [38].

Неокантіанські мотиви прочитуються як у принципі творчій самодіяльності, так і в положенні про самодетерміацію суб’єкта [37–39]. Більше того, філософське обґрунтування цього принципу зближувало С.Л. Рубінштейна з іншим неявним неокантіанцем у радянській психології й однофамільцем – Мойсеєм Матвійовичем Рубінштейном (1878–1953) [10, с. 212–240; 32]. Слід зазначити, що програмна стаття 1922 року в радянській історіографії довгий час залишалася непоміченою, будучи знайдена в архіві С.Л. Рубінштейна лише у 1969 [2].

Не дивлячись на факти інтелектуальної біографії, питання про неокантіанські витoki вчення С.Л. Рубінштейна продовжує викликатися у пострадянській історії психології дискусії та різні інтерпретації. Так, П.А. М’ясоїд упевнений у марксистських засновках його психологічних ідей [25; 26]. В недавній збірці статей транснаціонального дослідницького проєкту під редакцією Антона Ясницького наукова спадщина С.Л. Рубінштейна інтерпретується даним автором в контексті марксистської психології [53; 54]. Тим часом Н.О. Дмитрієва підкреслює: навіть критичні вислови самого С.Л. Рубінштейна про неокантіанство не відмінюють того, що ранні роботи і факти біо-

графії вченого вказують на “основоположне значення марбурзького неокантіанства для формування його власної концепції” [17, с. 180]. Зі свого боку, В.О. Лекторський переконалий, що робота С.Л. Рубінштейна “Принцип творчої самодіяльності” (1922) є інтерпретацією неокантіанства тією самою мірою, якою і твір Г.Г. Шпета “Явище і сенс” був інтерпретацією феноменології [21]. “...Роботи С.Л. Рубінштейна і Г.Г. Шпета 20-х років за цілою низкою параметрів виявляються гостро сучасними. Поширена до недавніх пір думка, що тексти С.Л. Рубінштейна початку 1920-х, коли він ще не був марксистом (деякі з цих текстів були надруковані в маловідомих виданнях, а інші взагалі відкриті лише недавно), мають чисто історичне значення і цікаві лише як етап у розвитку філософських і психологічних ідей автора, мені здається помилковим... У цих роботах містяться такі ідеї, до яких їх автор з певних причин не повертався протягом довгого часу (і частково спробував зробити це тільки перед кончиною у своїй неопублікованій за життя роботі), але які сьогодні уявляються вельми перспективними” [Там само, с. 129].

Учні С.Л. Рубінштейна А.В. Брушлінський і К.О. Абульханова-Славська також наголошували на неокантіанських джерелах його творчості [2]. Неокантіанській шлейф діяльнісного підходу С.Л. Рубінштейна побічно підтверджує і Т.Д. Марцинковська, експлікуючи його уявлення про культуру. “...Для Рубінштейна характерний абсолютно оригінальний підхід до розгляду культури та її ролі у психічному становленні людини, що показує навіть збігле порівняння його концепції з провідними вітчизняними теоріями. <...>. На відміну від них Рубінштейн розглядав культуру як засіб побудови внутрішнього світу, який якоюсь мірою був простором, що уможлиблює не тільки розвиток, а й збереження своєї самості, укриття від зовнішнього світу” [23].

Зазначимо, що німецька інтелектуальна традиція у творчості С.Л. Рубінштейна була уявлена не тільки неокантіанськими і марксистськими, але й гайдеггерівськими (екзистенційними) і гегельянськими мотивами. На це звертає увагу Т. Пейн, вважаючи, що вплив Г. Гегеля на С.Л. Рубінштейна виявився навіть більш тривалим і значущим, ніж дія неокантіанців: “На відміну від більшості радянських філософів першого покоління, Рубінштейн отримав ранню філософську підготовку за межами Радянського Союзу і, крім того, навчався

у двох найвидатніших філософів свого часу. Його навчання за межами Росії поєднало його з основними течіями європейської філософії. Очевидно, він був добре знайомий з неокантіанством, і його дисертація показує, що він вивчав Гегеля досить глибоко. Але з його основних праць бачимо, що *вплив Гегеля мав бути тривалішим, аніж неокантіанство*” (курсив наш. – М.Г.) [49, с. 70]. Помітимо, що гегелівські мотиви не тільки були більш очевидними, а й легше вписувалися в дискурси і риторику радянської епохи.

Власне методу Г. Гегеля була присвячена перша опублікована частина його дисертації [50]. Н.О. Дмитрієва також помічає, що С.Л. Рубінштейн “відтворює гегелівський стиль мислення” [15, с. 11] не тільки у своїй першій неокантіанській методологічній роботі, а й у завершальній науковій біографії й опублікованій уже посмертно праці “Людина і світ” (1973). Сьогодні важко з цим не згодитися: “Широта переконань і засвоєний у неокантіанців науковий критицизм зумовили внутрішню самостійність Рубінштейна як філософа. Це давало йому змогу не відноситися до панівного в ті роки марксизму, або до якого-небудь іншого філософського вчення як до єдино правильного та універсального” [Там само].

В оптиці критичного аналізу тоталітарної епохи важливо врахувати, що міграція С.Л. Рубінштейна у професійні сфери психології багато в чому зумовлена тим, що у радянській Росії було неможливо займатися іншою філософією, окрім марксистської. Проте на даний момент можна не тільки довести, скільки припустити: саме глибока зануреність і ґрунтовне опрацювання німецької інтелектуальної традиції, перш за все неокантіанської, визначили той факт, що С.Л. Рубінштейн одним з перших звернувся до розробки *проблеми діяльності* у психології. Своє бачення шляху розвитку цієї науки він сформулював (не використовуючи, втім, для неї ніякої назви) у вигляді **методологічної програми створення суб’єктно-діяльнісної психології**, що ґрунтується на таких принципах: єдності свідомості і діяльності (можливості просвічувати психіку через діяльність); психологічного детермінізму (“зовнішні причини діють через внутрішні умови”); суб’єктності і саморозвитку (в творчій діяльності народжується творець).

Неокантіанська інтелектуальна традиція, на наш погляд, визначила й ту обставину, що серед різновиду діяльнісних підходів у радянську епоху саме вчення С.Л. Рубінштейна

відрізнялося найбільшою опрацьованістю і глибиною філософських засновків. Тут позначилися як його фундаментальна філософська підготовка в університетах Німеччини, так і школа думки, пройдена безпосередньо під керівництвом Г. Когена.

ВПЛИВ ІДЕЙ Г. КОГЕНА НА НАУКОВУ ТВОРЧІСТЬ С.Л. РУБІНШТЕЙНА

У 1917–1918 роках С.Л. Рубінштейн написав невелику роботу “Про філософську систему Г. Когена” (рукопис не був завершений і за життя не публікувався). “Цілком зрозуміти філософську систему можна, тільки розкриваючи творчі мотиви, ті діючі сили, співвідношення яких визначається її конфігурація. <...> Коли Коген приступив до своєї філософської роботи (це були 60–70-і роки минулого століття), то філософські системи німецького ідеалізму, всіма забуті, лежали, здавалося, вже у розвалинах. Матеріалізм учинив уже свій спустошливий хід, і на зміну йому приходять інша, витонченіша форма натуралізму – так званий психологізм. Першим філософським завданням і роботою Когена було реставрувати кантівську систему, основу і джерело всіх подальших систем німецького ідеалізму” [37, с. 429].

Стаття С.Л. Рубінштейна про “Філософську систему Г. Когена” (почата в 1917 ще за життя останнього: Г. Коген помер 4 квітня 1918 р.) свідчила про вченого, що він цілком склався і володіє власним інтелектуальним стилем; утім, на його науковій самостійності і зрілості наголошувалося ще у період стажування в Марбурзі [51].

Тема етики, що проходить крізь весь творчий шлях С.Л. Рубінштейна, також зближувала його з дослідницькою традицією Г. Когена. Поняття людини останній розробляв саме в контексті етичного вчення. Спочатку він прагнув протиставити німецькій антропології власну *антропономіку* як особливий культурно-психологічний проєкт вивчення людини на відміну від наявних на той момент біолого-фізіологічних трактувань. Проте надалі, як очевидно, для концептуалізації природи людини йому виявилось достатньо етичного контексту. “Людина в етиці Когена не має ні психологічного, ні соціологічного виміру, вона постає в ній виключно як суб’єкт культури і світової історії” [17, с. 381].

Марбурзьке трактування людини в зіставленні з марксистською інтерпретацією характе-

ризується перш за все осмисленням його антиномійної і складної природи. “Подвійне смислове навантаження, яке виникає... у такому тлумаченні людини, Коген трактує як “стадії у розвитку поняття людини”. В цьому значенні “індивід”, або “особа” (Person)..., – “збірна” поняття, що означає якусь “безліч” емпіричних осіб, якими вони постають у культурі та історії. Поняття ж людини пов’язано у Когена із сукупністю людей, або “загальністю” (Allheit). Але це не “проста абстракція”, а єдність, у яку зведено, згідно з Когеном, “все різноманітне різноманіття і відмінність людей”... і яке досягне тільки в ідеї” [17, с. 381].

Н.О. Дмитрієва спирається на низку вивчених нею в оригіналі робіт Г. Когена, у тому числі й на “Етику чистої волі” [47]. На російську мову ця робота повністю не була перекладена, проте, наскільки можливо висновувати із фрагментів, у ній розкриваються саме антропологічні уявлення марбурзької школи неокантіанства – *вчення про людину*. Ці обставини створюють особливий контекст для інтерпретації статті С.Л. Рубінштейна “Принцип творчої самодіяльності” 1922 року. Примітно, що він сприйняв у Г. Когена його *принцип породження*: “Думка породжує весь зміст буття, тому зміст думки становить зміст буття, в цьому сенсі вони ототожнюються. Причому вони ототожнюються не тому, що безпосередньо тотожні, а навпаки, тому що вони пов’язані відношенням, у якому кожне з них відіграє іншу роль: думка визначає й обґрунтовує буття, [тоді як] буття, одержуючи в думці узasadнення, перетворюється на похідну функцію думки – пізнання” [37, с. 435]. “Принцип (Ursprung), що відкидає всяку даність, визначився спочатку як вимога критичності і породження всього змісту думки” [Там само, с. 437].

Вказаний принцип не просто повторюється і відтворюється С.Л. Рубінштейном, але засвоюється і переробляється ним так, що стає органічним, а надалі – прихованим стилем мислення, супроводжуючи його наукову діяльність упродовж усього життя. “Долучаючись до змісту даного буття, поняття тим самим долає його відносно себе даність, входячи до складу і до побудови його змісту, [у такий спосіб] створює його. Поняття, оскільки воно долучається до змісту буття і в цьому сенсі є породжувальним фактом даного буття, називається “принципом”, або в спеціально когенівській термінології Ursprung” [37, с. 432–433]. Цю ідею, цей методологічний прин-

цип ми зустрічаємо й у пізнього С.Л. Рубінштейна – в роботах “Свідомість і буття” (1957) і “Людина і світ” (за життя не опублікованої), причому вона присутня, на наш погляд, як латентне неокантіанство.

Річ у тому, що інтелектуальний стиль привласнюється вченим, як і рідна мова: вона стає для мовця прозорою, нею “дихають”, не помічаючи. Так само і С.Л. Рубінштейн у самозвітах в подальшому вже не помічає глибоко ввібраного ним у ранній період творчості неокантіанства, перетвореного в іншому історичному контексті в “марксистську психологію”. Близький приклад зустрічаємо сьогодні при вивченні челпанівської традиції. Так, згідно з новою інтерпретаційною моделлю, не тільки радянська історіографія, але й найближчі учні Г.І. Челпанова не помічали в приневолюваному до марксизму авторитарному контексті того, що насправді зберігся інтелектуальний стиль челпанівської школи, який став важливим фундаментом радянської психології. Цю спадкоємність у психології челпанівської традиції переконливо показав С.О. Богданчиков у монографії “Відкриваючи Г.І. Челпанова” [4].

Антропологічні – і психологічні, і філософські – традиції являють собою ще одну з утрачених в історії російської науки ХХ століття перспектив. Проте частково вони втілилися в науковій спадщині С.Л. Рубінштейна під ім’ям *етики*. Іншими словами, те, що надалі в соціогуманітарному пізнанні кінця цього ж століття одержало назву *антропологічного повороту*, в працях С.Л. Рубінштейна досліджувалося як проблема етичного, і цю проблему – підкреслимо ще раз – мислитель-психолог успадковував у Г. Когена. “Етичне не покоїться на хитавій і хиткій основі суб’єктивності і не розчиняється у сфері емпіричного. <...> Етичне має ту ж об’єктивність, що й логічне: воно може показати себе і об’єктивністю свого змісту обґрунтувати себе як буття загальнообов’язкової значущості” [37, с. 442]. “Я самовизначаюся у всіх своїх відносинах до людей, у ставленні своєму до всіх людей – до людства як сукупності і єдності всього люду. І лише в єдності людства визначається і здійснюється етичний суб’єкт. Людство є передумова та об’єктивний примус для особи як етичного суб’єкта. Зовні людства і до чи поза ним не існує людини як етичної особи” [Там само, с. 447].

Зіставляючи сьогодні два тексти, важко не помітити, що ідеї, які розвиваються у принципі творчій самодіяльності в 1922 році, у своїх початкових формулюваннях були вже у присвяченій Г. Когену роботі 1917–1918: *етична людина не існує як даність, вона реалізується і народжується в діяннях і діяннями*. “Етичний суб’єкт не є даність, наявна до своїх етичних діянь, і тому в етичних діяннях вона не просто виявляється і маніфестує себе – вона взагалі не є, допоки не виявляється: і тому в діянні вона не оприявнюється і вироджується, але в них виникає і народжується. Лише в етичних діяннях етичний суб’єкт визначається і тим самим здійснюється (*verwirklicht*)... Відношення суб’єкта і діяння можна зафіксувати як принцип самовизначення... “Етичний суб’єкт у мені” в діяннях твориться й народжується, або руйнується і розпадається. <...> “Завдання всякого діяння – творення етичного суб’єкта. Відтак він сам є мета всякого етичного діяння. Але, існуючи сам лише у своєму діянні, для якого він постає метою, людина як етичний суб’єкт – це самоціль” [37, с. 445, 446].

Отже, у системі Г. Когена людина виявляється і народжується в діянні (“особа перетворюється на людину завдяки діянню, якщо тільки вона на нього здатна” [47, цит. за: 17, с. 382]). Стаття С.Л. Рубінштейна 1922 року риторично майже дослівно (але в конкретизації стосовно психології) відтворює це положення: “Індивідуальність великого художника не тільки виявляється, вона і твориться у процесі творчості. Така взагалі відмінна особливість усього органічного: функціонуючи, організм сам формується. Створюючи свій твір, художник тим самим створює і свою власну естетичну індивідуальність. У творчості довершується і сам творець. Лише у творенні... етичного, соціального цілого постає етична особа. Тільки в організації світу думок формується мислитель; в духовній творчості зростає духовна особистість. Є тільки один шлях... для створення величної особистості: велика робота над великим творінням...” [35, с. 438].

За С.Л. Рубінштейном, у діяльності створюється не тільки об’єкт (неокантіанський принцип конструктивізму), а й сам суб’єкт (принцип самодіяльності). Філософський принцип детермінізму має на увазі тут принцип суб’єктивності: “зовнішні причини... діють через внутрішні умови, так що кінцевий ефект будь-якої

зовнішньої дії завжди залежить не тільки від зовнішнього впливу на тіло чи явище, але і від внутрішніх властивостей” [34, с. 350]³.

Таким чином, латентні неокантіанські мотиви підтверджуються не тим фактом, як позиціонував себе С.Л. Рубінштейн у соціокультурному контексті радянської епохи і як сприймали його сучасники, але перш за все аналізом стилю його мислення. Як зазначено вище, аналогічну інтерпретаційну модель приховано використав С.О. Богданчиков [4], знайшовши не просто продовження дослідницької традиції Г.І. Челпанова після революції, але і її неочевидну інтеграцію в радянську психологію. Так, учні Г.І. Челпанова з різним ступенем соціальної успішності вживалися в авторитарні контексти радянської повсякденності, їх дослідження набували характерну риторичну, ідеологічно вивірену вербальну упаковку, хоча при цьому зберігали важко вловимий для об’єктивування стиль мислення челпанівської школи. В такий спосіб нові інтерпретаційні моделі дозволяють відстежити в емпіричному матеріалі історії ХХ століття тимчасові лаги і триваючі шлейфи ідей, які зберігають у змінних соціокультурних обставинах приховану наступність. Скажімо, неявна неперервність неокантіанської дослідницької традиції відстежена нами і в розвитку дореволюційної школи медієвістики І.М. Гревса у радянську епоху [10, с. 250–261].

НЕОКАНТІАНСТВО І МАРКСИЗМ

Суб’єктно-діяльнісний підхід С.Л. Рубінштейна, що розвивався в контексті радянської психології, виявився глибоко філософським і методологічно фундованим. Його сильною стороною виступала неокантіанська діалектика, яка задавала гармонійне співвідношення внутрішнього і зовнішнього, індивідуалізації і соціалізації у становленні суб’єкта. В цьому підході були відсутні такі акцентуації марксистської ідеології, як перебільшення ролі середовища на протигагу спадковості і вільному самовизначенню особистості, домінування інтеріоризації і формувального впливу соціального оточення над саморозвитком і принципом творчої самодіяльності. На наш

погляд, цю філософську гармонізацію психологічного підходу С.Л. Рубінштейна зумовила інтелектуальна підготовка у школі неокантіанства з характерною для останнього значущістю духовної активності суб’єкта, його творчого самовираження і самостійності. Водночас неокантіанську проблематику складала питання культури, етики і цінностей у розвитку людини, що практично не актуалізуються у традиції марксизму. Суб’єкт як продукт саморозвитку, як результат опрацювання себе, що орієнтується на етичні ідеали і цінності культури, був мало цікавий марксизму, де двигуном історії були переважно маси і класи, а пріоритетом формувальної дії на особистість володіли колективи⁴.

Радянсько-російській культурі (на відміну від західноєвропейської і північноамериканської) історично була властива недовіра до індивідуального, творчого джерела людини – до її ініціативи, заповзятливості, самодіяльності. Проте навіть у контексті тоталітаризму розвивалися концепції, що латентно підтримують неканонічні для епохи ідеї: принцип творчої самодіяльності (С.Л. Рубінштейн); уявлення про індивідуалізацію посередництвом цінностей культури (М.М. Рубінштейн); теорія вчинку (В.А. Роменець). У рамках цих концепцій доводилося, що творчість і становлення індивідуальності людини є одночасно розкриттям універсальних загальнолюдських цінностей: з одного боку, розвиваючись, суб’єкт творить цінності культури, а з іншою – у творчій діяльності народжується творець.

У цьому контексті завершальна книга С.Л. Рубінштейна “Людина і світ” постала своєрідним поверненням без повернення до неокантіанства. В ній додана філософська складність тій проблемі людини, яку спростив марксизм. С.Л. Рубінштейн увів у психологію *категорію діяння*, що підкреслює роль суб’єкта у процесі самотворення й утвердження в існуючій світі цінностей.

Між неокантіанством, що розглядало розвиток особистості через оптику самопобудови, індивідуальність, котра постає всупереч унявленим обставинам, долає контексти соціальності заради етичного ідеалу, і марксизмом, який підкреслює пріоритет буття над свідо-

³ Пор. із соціодетерміністською позицією Л.С. Виготського: “Змінюючи відоме положення Маркса, ми могли б сказати, що психічна природа людини становить сукупність суспільних відносин, перенесених усередину і посталих функціями особистості та формами її структури” [7, с. 146].

⁴ Це ідеологічне настановлення досить точно висловив В.В. Маяковський: “Єдиница! – Кому она нужна?! / Голос единицы тоньше писка. / Кто ее услышит? – Разве жена! / И то если не на базаре, а близко...” [24, с. 7].

містю, трактує людину як ансамбль суспільних відносин, С.Л. Рубінштейн власним життєвим шляхом, завершенням інтелектуальної біографії однозначно вибрав *мужність бути собою*.

РЕВІЗІЯ РАДЯНСЬКОЇ СПАДЩИНИ

Сторінки історії радянської психології містять лакуни, зумовлені як недоступністю чи неповнотою джерел, так і ідеологічними спотвореннями сприйняття та інтерпретації подій тоталітарної епохи. При цьому історико-наукові реконструкції, що наснажені архівними і ревізійними поворотами, методологією латентних змін здатні запропонувати інші моделі інтерпретації, з одного боку, долаючи існуючі міфологеми, а з іншого – виявляючи складну, суперечливу, неоднозначну картину подій ХХ ст. Сучасна історіографія вимушена модернізуватися, відповідаючи на виклики глобалізації і транснаціональності, включаючись у міжнародну співпрацю, використовуючи трансдисциплінарність, переходячи від лінійних схем інтерпретації до мережної організації пізнання, чутливої до неочевидних і маргінальних інтелектуальних рухів, до латентного розвитку наукових підходів та ідей.

Реконструкції історії науки ХХ століття завдяки поєднанню макро- і мікроісторичного аналізу, зіставлення матеріалів психології і даних суміжних наук сприяють досягненню точності і повноти знання, подоланню ідеологічних спотворень. Так, сучасна історіографія, що враховує приховані тенденції і маргінальні рухи науки минулого століття, розширює уявлення про її радянський період, виявляючи разом з домінуючими марксистськими джерелами неочевидні неокантіанські та інші філософські мотиви відомих психологічних концепцій. У результаті картина розвитку радянської психології виявляється більш різноманітною й неоднозначною, ніж її подавала колишня історія науки.

У цьому контексті питання про марксистські засновки наукової творчості С.Л. Рубінштейна вимагає переосмислення у світлі нових інтерпретаційних моделей [10; 11]. Неокантіанство і марксизм – ключові передумови суб'єктно-діяльнісного підходу С.Л. Рубінштейна. Проте вплив філософських систем на наукову творчість може позначатися по-різному: з одного

боку, як наступність певних ідей і позицій, з іншого – як їх подолання і критика.

У замітках, присвячених історії створення книги “Людина і світ”, С.Л. Рубінштейн пролив світло на свій шлях до марксизму. Вчений відзначав, що з юності його вабили теми етики, тоді як інтерес до вчення Карла Маркса (1818–1883) був викликаний усвідомленням соціальної несправедливості. Проте марксизм з'явився для нього швидше теорією революційної боротьби, ніж філософською системою [36]. Щонайменше тричі у різних формулюваннях інших своїх робіт він підкреслював: К. Маркс – перш за все критик і перетворювач суспільства. Воднораз: “Кант привертає і привертав [увагу] в молодості, коли він у цьому філософському відношенні був ідеалом. Привертає і нині, будучи зразком серйозності, зосередженості своєї думки” [36, с. 416].

Вплив І. Канта простежується навіть у пізніх роботах С.Л. Рубінштейна, коли, скажімо, в “Бутті і свідомості” (1957)⁵ він пише: “Буття існує і незалежно від суб'єкта, але як об'єкт воно співвідносне з суб'єктом” [35, с. 40]. Вочевидь за цим упізнається кантіанське уявлення про непізнаваний і незалежний від суб'єкта світ як такий (річ у собі, ноумен) і про феномени цього світу, котрі відкриваються суб'єкту шляхом взаємодії з ним. Більш явне відсилання до вчення І. Канта прочитується у формулюванні етичного принципу: не використовувати людину як засіб для досягнення тієї чи іншої мети, а визнавати її існування як таке, тобто “утверджувати це її існування” [34, с. 364].

При цьому і неокантіанство, і неогегельянство С.Л. Рубінштейн охарактеризував у своїх замітках як “занепадницькі форми ідеалістичної філософії ХХ ст.” [36, с. 414]. Проте, слідуючи поради Ф. Шлейєрмахера – *розуміти автора краще, ніж той сам себе розумів*, візьмомо до уваги соціально-політичний контекст написання цих рядків. Незалежно від авторського самозвіту його стилістика думки все ж обстоювала неокантіанську інтелектуальну традицію. Ранні роботи С.Л. Рубінштейна, з одного боку, містили критику неокантіанства, а з іншого – пропонували вдосконалення філософської системи Г. Когена. У щоденникових замітках 1950-х років мислитель-психолог, рефлексуючи методоло-

⁵ Т. Пейн так охарактеризував цю роботу: “...ймовірно кращою книгою з психологічної теорії, яка опублікована в СРСР” [49, с. 75].

гічну незадоволеність, уточнюючи власне бачення проблеми, так позначив підхід до її вирішення: “Прагнення вивільнитися із лещат чистої думки і прокласти собі шлях до реальної дійсності – ось основне” [Там само, с. 414]. Значущими віхами цього шляху стали програмні статті “Принцип творчої самодіяльності” (1922) і “Проблеми психології у працях Карла Маркса” (1934). Вони розкривають інтелектуальний рух-поступ С.Л. Рубінштейна спочатку від неокантіанства до марксизму, а потім і його подолання, однозначно сформульоване в книзі “Людина і світ” як вихід за межі марксизму, подібно до того, як раніше неокантіанство було критично переосмислене в неопублікованому за життя рукописі 1917–1918 років “Про філософську систему Г. Когена” [37]. Іншими словами, ці роботи відображали поворотні точки його власного підходу: подолання неокантіанства, реконструювання марксизму, взаємодія людини і світу як проблема нової – антропологічної – психології.

ЛАТЕНТНИЙ І ЗМІШАНИЙ ВПЛИВ НІМЕЦЬКОЇ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ТРАДИЦІЇ

У 1930–1942 роках, у т. зв. ленінградський період, С.Л. Рубінштейн очолював кафедру психології Ленінградського державного педагогічного інституту ім. О.І. Герцена. У цей час він працював над статтями із філософії, психології і методології. Так, у 1934 в журналі “Радянська психотехніка” (т. VII, № 1, передана до публікації 31 травня 1933) вийшла його стаття “Проблеми психології у працях Карла Маркса” [2].

Стаття написана на мові радянської епохи, тобто і із згадкою геніальності К. Маркса, і з формулюванням завдання “побудови марксистсько-ленінської психології” [40, с. 20]. Теоретична ж проблема, поставлена в ній, полягала в тому, що у спадщині К. Маркса була відсутня готова концепція психології і та система ідей, яка могла б послужити філософською засадою для розробки марксистської психології. С.Л. Рубінштейн відзначав, що все це потрібно ще вичитати у Маркса, тобто здійснити методологічний переклад з філософського рівня на конкретно-науковий – психологічний.

В одному з інтерв’ю філософ М.К. Мамардашвілі поділився думками про те, що, не дивлячись на неможливість у радянській системі філософської освіти вивчати що-небудь, окрім марксизму, все ж і на основі праць “класиків” можна було вчитися мислити. Іншими словами,

практично будь-яка філософія здатна послужити джерелом розвитку психологічних концепцій, якщо вченого веде власний рух-розвиток думки. Так, опора на марксизм допомогла С.Л. Рубінштейну поставити методологічне “питання про предмет психології (проблему свідомості у її відношенні до діяльності людини), проблему розвитку і проблему особистості” [40, с. 45–46]. Він – мало чи не єдиний російський учений, який здійснив фундаментальне філософське опрацювання марксизму в психології, послідовно пройшов весь розумовий шлях від філософії до конкретно-наукових проблем психології і перетворив його на *методологічні основи психології*.

При цьому марксистська концепція людської діяльності, де упредметнення суб’єкта є одночасно і розпредметненням об’єкта, була інтерпретацією К. Марксом гегелівської діалектики. А положення, що людина є результат власної праці, сутнісно було вельми близьке до висунутого раніше (у статті 1922 р.) принципу творчої самодіяльності: “в об’єктивуванні, у процесі переходу в об’єкт, формується сам суб’єкт” [40, с. 25]. Це була і гегелівська мова, і гегелівська діалектика.

Лише відсторонившись од риторики і контекстів радянської епохи, можна переконатися, що розвиток думки С.Л. Рубінштейна унаслідок не просто неокантіанські, неогегельянські і/чи марксистські стежки, а становив оригінальну переробку німецької інтелектуальної традиції в цілому. В останній переплелось стільки гегелівських і кантівських мотивів, що деякі з них, до прикладу, трактування індивідуального розвитку людини як руху-поступу до універсальних цінностей, зближувалися з марксистським уявленням про те, що в індивідуальному бутті людина розгортає суспільну діяльність. Інакше кажучи, уявлення про неподільність людини і світу, про діалектику індивідуального і соціального розвитку з рівним успіхом можна було знайти і в неокантіанських, і в неогегельянських, і в марксистських системах думки. С.Л. Рубінштейн висвітив ці положення німецької інтелектуальної традиції, увів їх у фокус власного вчення про людину і світ.

Проте між неокантіанством і марксизмом були й важливі відмінності. Перша з них торкалась трактування культури як об’єктивних цінностей у неокантіанстві, або як пронизуючого людину історичними і соціальними зв’язками середовища – в марксизмі. Друга відмінність зачіпала уявлення про роль ге-

нетичного методу та історичності свідомості (психіки), яка інтерпретувалася або конструювальною реальність – у неокантіанстві, або відображувальною суспільне буття людини – в марксизмі. Свідомість (*das Bewußtsein*) є усвідомлене буття (*das Bewußte Sein*), – стверджував марксизм.

У статті 1934 року “Проблеми психології у працях Карла Маркса” С.Л. Рубінштейн сформулював *методологічний принцип детермінізму*: взаємозв’язок свідомості і діяльності відкриває “справжню можливість як би просвічувати свідомість людини через аналіз її діяльності, у якій свідомість формується і розкривається” [40, с. 30]. На перший погляд, це положення має явні марксистські передумови. Проте таке сприйняття могло виникнути лише у тих, хто, вивчаючи роботи Маркса, неглибоко знайомий із попередньою йому традицією німецької філософії. С.Л. Рубінштейн справедливо підкреслював, що “ідея історичності свідомості... не є специфічною особливістю і винятковим надбанням марксистської психології” [Там само, с. 32]. Однак для розуміння цього треба розглядати марксизм як одну з філософських систем у контексті західноєвропейської традиції. “У нас зустрічається іноді погляд, згідно з якими визнання історичності психіки, навіть визнання генетичної точки зору взагалі, є специфічним для марксистсько-ленінської психології” [Там само, с. 31].

Відтак специфіка марксизму полягала в концепції історичного розвитку свідомості під впливом перебудовчої суспільної практики. Відповідно до марксистських уявлень, “приватна власність спотворює і спустошує людську психіку” [40, с. 36]. Тут виявляється третя принципова відмінність між марксизмом і неокантіанством, адже в трактуванні останнього приватна власність становила основу гідності людини [9].

У другій частині книги “Принципи і шляхи розвитку психології” (1959) С.Л. Рубінштейн знову звернувся до ранніх рукописів К. Маркса як до філософського джерела методології психології. Він зауважував, що лише в одній з робіт, а саме в “економічно-філософських рукописах 1844 року”, Маркс торкнувся проблем психології. В цій роботі він критикує Г. Гегеля, хоча при цьому користується гегелівською термінологією. С.Л. Рубінштейн робить тонке спостереження: “як велика час-

тина подібних робіт, ця робота Маркса побічно зумовлена позицією його супротивника вже внаслідок того, що він від неї відштовхується” [35, с. 332]. Проте таке спостереження доречно і в аналізі відносин Рубінштейна як з марксизмом, так і з неокантіанством.

За С.Л. Рубінштейном, три основні ідеї К. Маркса, сформульовані в “економічно-філософських рукописах 1844 року”, важливі для психології: 1) роль практичної діяльності у формуванні людини та її психіки; 2) упредметнення (*objectivization*) і розпредметнення (*de-objectivization*) як сторони одного процесу – породження практичною діяльністю предметного світу, в ході чого розвивається, перетворюється і вдосконалюється не тільки світ, а й суб’єкт; 3) людська психологія суть продукт історичного розвитку [35, с. 326–341]. Однак наскільки оригінальні ці ідеї для марксизму, якщо у тій чи іншій формі їх висловлювали й інші мислителі німецької інтелектуальної традиції – і раніше, і крім К. Маркса? Щонайменше сам С.Л. Рубінштейн у статті “Принцип творчої самодіяльності”* (1922) розвивав схожі ідеї, при цьому більш чітко виділяючи позиції активності суб’єкта (що в цілому характерно для неокантіанської школи думки).

Ідея про те, що “породження людської діяльності становить виявлення, об’єктивне з’ясування її (особи – М.Г.) самої” [35, с. 328] дещо в інших формулюваннях зустрічалася у В. Вундта, В. Гумбольдта, а також К.Д. Кавеліна та О.О. Потєбні, котрі стверджували, що висновувати про психіку людини ми можемо на основі аналізу продуктів її творчості/діяльності [5; 8; 20; 30]. Загальний же принцип – розглядати внутрішнє на основі аналізу зовнішнього (про розвиток свідомості – за розвитком поведінки) – як методологічна стратегія психології був сформульований ще Г. Спенсером [52].

Принцип антиномії як дана розуму повнота реальності (І. Кант), діалектичний метод, діалектика взаємоперетворення суб’єкта та об’єкта (Г.В.Ф. Гегель) також існували в німецькій інтелектуальній традиції до і поза К. Марксом. Змінивши акценти у принципі детермінізму – зовнішні причини діють винятково через внутрішні умови, – ми одержуємо *принцип суб’єктності* (і тим самим поворотний рух до неокантіанства і перспективний – до філософської антропології).

*Український переклад Анатолія В. Фурмана статті див. у цьому числі журналу (Редакція).

КРИТИКА МАРКСИЗМУ

В одній із праць П.А. М'ясоїд звернув увагу на внутрішню суперечність методологічних настановлень С.Л. Рубінштейна: “Принцип суб'єкта не узгоджується з принципом єдності свідомості і діяльності: перший утверджує ідею активності суб'єкта, другий – залежності активності від суспільно-історичного, за певних соціальних умов, характеру людської діяльності” [26, с. 480]. По суті це помічення виявляє важливий момент зіткнення неокантіанства з марксизмом у вченні С.Л. Рубінштейна, що, на наш погляд, слугувало внутрішнім рушієм його власної діалектики.

Осмылюючи статтю 1934 року як етап наукової творчості С.Л. Рубінштейна, варто помістити її в більш широкі контексти – не тільки соціокультурні і біографічні, а й інтелектуальної історії, зіставивши з передущими і подальшими працями: з одного боку, з “Принципом творчої самодіяльності” (де марксизму ще не було), з іншого – з книгою “Людина і світ” (де марксизм вже подоланий й автором однозначно критикується).

Отже, стаття 1934 року відома як найбільш “марксистська” робота С.Л. Рубінштейна [54]. Проте останній був достатньо глибоким філософом, що мав за плечима неокантіанську школу критичної думки, щоб на цьому етапі зупинитися, а тому книга “Людина і світ” стала чітко вираженим подоланням марксизму. Нові ідеї цієї книги скрупульозно проаналізував вже згаданий П.А. М'ясоїд: “індивідуальне співвідноситься не з соціальним, а із загальним, з буттям, де людина безпосередньо присутня; світ – не тільки сфера матеріального виробництва, це сукупність речей, співвіднесених з людьми; своє єство людина виявляє через будь-яке відношення до світу, включаючи споглядання; людина вільна, коли діє всупереч обставинам; сенс її життя – бути “совістю світу”; “людина – дзеркало Всесвіту”” [26, с. 483]. Однак наскільки нові ці ідеї, якщо розглядати їх у контексті не тільки творчій біографії С.Л. Рубінштейна, але і розвитку німецької інтелектуальної традиції? Тоді співвідношення індивідуального із загальнолюдським указує більшою мірою на неокантіанську школу думки і може бути проінтерпретоване як неявне повернення до філософії Г. Когена, до етичної та антропологічної проблематики. Ці лінії, з одного боку, були штучно перервані радянською епохою, що не дала повною мірою розвинути російському неокантіанству [17; 18], з другого – зберігали неявну, латентну наступність ідей [10].

У роботі “Людина і світ”, опублікованої посмертно [39] під однією обкладинкою із статтею 1934 року, немов би врівноважуються глибинні неокантіанські і марксистські мотиви/джерела творчості С.Л. Рубінштейна: критика марксизму і проблема суб'єктності виходять на передній план. “Сутність людини – сукупність суспільних відносин – у цьому відкриття Маркса, його значення в тому, що існують внутрішні закони суспільного життя. Але в цьому ж, точніше в перетворенні даних законів в основні закони, що визначають єство людини, у провідні закони світу, – його обмеженість” [34, с. 395–396]. Таке трактування людської сутності є помилка марксизму: вона “руйнує природне в людині та її органічні зв'язки зі світом і тим самим той зміст духовного, душевного життя, який виражає її суб'єктивне ставлення, що відображає цей її природний зв'язок зі світом і людьми” [Там само, с. 396]. Помилка марксизму також – редукція “світу до життя суспільства, людини до “маски” – до заперечення суспільної категорії, суспільства – до “фабрики” і “контори” (Ленін), етики – до політики, роботи над людиною (людини над собою) – тільки до вдосконалення суспільства” [Там само]. С.Л. Рубінштейн справедливо помічає, що спотворююча і спустошлива дія на людину здатна спричинити не просто капіталізм, а й соціум загалом: людина “немов би безперервно відчуває свій власний внутрішній зміст і немов би спустошується, втягуючись у все нові й нові зовнішні залежності” [37, с. 44]. Саме тут виявляються помилки і підміни марксизму, до прикладу, затьмарення/витіснення індивідуальності та суб'єктності (духовної активності і саморозвитку людини) особистістю та її соціальністю.

Постулати радянської психології часто ґрунтувалися на риторичних положеннях марксистської філософії. Зазначимо, що “радянськість” як особливу механіку розвитку російської психології в 1920–1950-і роки розкрив Т. Пейн, відокремивши два її стовпи – фізіологію та ідеологію: вчення Павлова і марксизм-ленінізм [49, с. 38]. У його схематичній періодизації цей час позначений як *механістичний* (придушення ідеалізму в 1917–1924 роках, домінування механіцизму в 1924–1930) і діалектичний (перехід до діалектики у 1930–1936, триумф діалектики в 1936–1950) періоди становлення радянської психології [Ibid]. Водночас

А. Ясницький відзначає, що “до 1930-го року вже не було радянських психологів, які відкрито виступали б проти марксизму або пропонували йому яку-небудь альтернативу” [54, с. 58]

Однак С.Л. Рубінштейн здійснив справжню роботу методологічного перекладу з абстрактної мови філософії на конкретну мову психології. Він виявився складнішим і більш глибоким мислителем, ніж К. Маркс (швидше критик і перетворювач суспільства, ніж філософ [36]), а тому його переклад марксизму на мову психології став дійсною, а не декларативною програмою розвитку російської психології радянського періоду. Т. Пейн наводить лаконічне формулювання принципів побудови радянської психології, здійснену С.Л. Рубінштейном у 1940 році в праці “Основи загальної психології”: “У 1940 р. Рубінштейн сформулював, на його думку, найважливіші принципи, що регулюють радянську психологію, а саме:

1) принципова психофізична єдність психічного з його органічним субстратом, мозком, функцією якого він є, та із зовнішнім світом, який він відображає;

2) принцип психічного розвитку – психічне є похідним, але специфічним компонентом в становленні організму; воно розвивається разом зі змінами в будові організму та у його режимі життя;

3) принцип історичності – свідомість людини змінюється із розвитком суспільної істоти людини;

4) теорія і практика принципової єдності” [49, с. 52].

Іншими словами, для С.Л. Рубінштейна марксизм як фундамент розвитку психології виступав справжньою наукою, а не риторикою чи ідеологією, що часто мала місце на рубежі 1920–1930-х років. Так, скажімо, співвідношення змістовності та ідеологізованості наукових дискусій того часу детально обговорюється в роботі С.О. Богданчикова [4].

Четверта відмінність марксизму і неокантіанства стосувалась диференціації наук про природу і наук про дух. Теза К. Маркса про те, що “згодом природознавство охопить науку про людину тією самою мірою, якою наука про людину долучить природознавство: це буде одна наука” (цит. за: [35, с. 338]), нагадує сміливе твердження Л.С. Виготського, згідно з яким “марксистська психологія є не школа серед шкіл, а єдина істинна психологія як наука; іншої психології, окрім цієї, не може

бути... Все, що було і є в психології істинно наукового, входить у марксистську психологію: це поняття ширше, ніж поняття школи або навіть напряму. Воно співпадає з поняттям наукової психології взагалі, де б і ким би вона не розроблялася” [6, с. 435]. Проте для С.Л. Рубінштейна психологія знаходиться “на стику природних і суспільних наук, будучи пов’язана як з одними, так і з іншими” [35, с. 338], а антропологічне уявлення про людину інтегрує філософські, фізіологічні і психологічні аспекти.

На наш погляд, саме інтелектуальний простір неокантіанства з його проблематикою специфіки наук про природу і про дух й більш виражене позиціонування активності і самодіяльності суб’єкта дало змогу С.Л. Рубінштейну здійснити відсторонену критику марксизму. “Не підлягає сумніву, – пише він, – що при вивченні психології людини ми маємо справу з тісним взаємозв’язком природного і суспільного, але вирішення питання про їх співвідношення вимагає не просто злиття всіх наук, а спершу ретельного диференціювання, чіткого аналізу різних аспектів проблеми. <...> Психологія не є наукою про суспільство, але, як і всі науки про людину, вона – наука про явища, суспільно зумовлені; вона містить певну єдність природного і суспільного, оскільки вона – наука про суспільно спричинені природні, органічні явища” [35, с. 339].

За сучасного прочитання досить наївно (як помилкова дихотомія) звучить марксистська теза про те, що не “свідомість визначає життя, а життя визначає свідомість”, а тому не дивно, що С.Л. Рубінштейн м’яко його критикує: “в цих положеннях дуже безпосередньо співвідноситься свідомість з буттям без вказівки на опосередкований характер їх зв’язку, [до того ж] односторонньо підкреслена тільки початкова провідна залежність свідомості від буття, від життя і зовсім не наголошена [виняткова роль] зворотньої залежності буття, життя людей від їхньої свідомості (вперше набутий матеріалізм немов би відтісняє на задній план діалектику)” [35, с. 340] (*курсив наш. – М.Г.*).

С.Л. Рубінштейн прочитує праці К. Маркса через учення І. Канта і Г. Когена очима, сповненими неокантіанською оптикою. При цьому слід враховувати, що неокантіанство Когена було критикою апіоризму І. Канта: так, у системі першого вже немає передзаданих апіорних форм, а є акт створення, який породжує об’єкт, а потім і суб’єкт, – у трактуванні самого С.Л. Рубінштейна. Інакше кажучи,

через критику кантіанства й одночасний його розвиток і формувалася неокантіанська школа думки.

Як додатковий аргумент на користь неокантіанського підґрунтя суб'єктно-діяльнісного підходу С.Л. Рубінштейна, вкажемо на трактування принципу детермінізму (*зовнішні впливи діють через внутрішні умови*), що було схоже на поставлену І. Кантом проблему методологічної оптики, де апіорні форми є умова спостереження реальності, яку ми несвідомо поміщаємо в дану систему координат. Ідея активності суб'єкта виражена тут гранично чітко: людина – не тільки спостерігач, а й творець світу, а всяке пізнання є творчість. Проте якщо у вченні І. Канта формулювалися універсальні принципи пізнання, то С.Л. Рубінштейн зробив ці філософські ідеї психологічними. Він індивідуалізує загальний закон, доводячи його до рівня суб'єкта, тому що внутрішні умови не тільки універсальні як такі – вони бувають також унікальними, різними, змінними від ситуації до ситуації. Це наочно підтверджують такі узагальнення вченого: “Залежність від самого існування суспільного життя зумовлює риси, спільні всім людям, які виражаються у загальних закономірностях психічної діяльності особи; залежність від різних форм суспільного життя спричиняє різні типові характери епохи. Словом, для виявлення переплетення і взаємозв'язку природного і суспільного в людині, у її “психології” недостатньо загальної формули, потрібен конкретний аналіз” [35, с. 339–340]. “Російський – вітчизняний – тоталітаризм, сталінізм виріс... із революційного анархізму, з повної протилежності німецькому (Ordnung'u) – з російського безладдя, з російського нехлюйства, лібералізму і відсутності яких би то не було засад організації. Тому тоталітаризм не буде іманентним тому чи іншому національному духу, характеру і, тим більше, тому чи іншому економічному базису. В цьому – помилка Маркса, який нап'яму пов'язував політичний устрій суспільства з його економічним базисом. Питання про соціально-політичний лад суспільства набагато складніше” [34, с. 397]. К. Маркс “пропустив – людський – етичний – канон при розгляді соціальних структур життя суспільства” [Там само, с. 398].

Якщо ж ми порівняємо підходи до розвитку С.Л. Рубінштейна і В.С. Соловйова, то також помітимо тут загальні кантіанські мотиви. За Соловйовим, про розвиток йдеться лише тоді, коли зовнішні дії проходять через внутрішні умови [43]. Розвиток відрізняється від зміни

тим, що в перше поняття “входять тільки такі зміни, які мають своє коріння чи джерело у розвитковій істоті, з нього самого витікають і лише для свого остаточного прояву, для своєї повної реалізації потребують зовнішньої дії” [43, с. 141]. Тим часом ця схожість підкреслює не стільки концептуальну близькість названих авторів, скільки той факт, що російська філософія початку ХХ століття, як і дореволюційна психологія, мала виражені німецькі витоки [12].

Нарешті, творча самодіяльність як неокантіанський принцип відрізняється від розуміння діяльності в інтерпретації марксизму. Перші формулювання цих ідей з'явилися вже в роботі С.Л. Рубінштейна, присвяченій системі Г. Когена [37]. Він збагачує вчення останнього, рівною мірою критикуючи як суб'єктивний ідеалізм неокантіанства, так і історичний матеріалізм марксизму. Ще раз підкреслимо, що послідовний історичний матеріалізм приводив би не до відомого формулювання принципу творчої самодіяльності [38], а до принципу інтеріоризації, що сформульований Л.С. Виготським: “Змінюючи відоме положення Маркса, ми могли б сказати, що психічна природа людини становить сукупність суспільних відношень, перенесених усередину і посталих функціями особистості та формами її структури” [7, с. 146]. Проте в роботі 1922 року С.Л. Рубінштейн писав: “Але якщо суб'єкт лише виявляється у своїх діяннях, а не ними також сам створюється, то цим передбачається, що суб'єкт є щось готове, дане до і поза своїх діянь, й, отже, незалежно від них” [35, с. 437] (ці ж думки в схожих формулюваннях зустрічаються і в тексті 1917–1918, очевидно вони були продумані ще при написанні дисертації). “Суб'єкт у своїх діяннях, в актах своєї творчої самодіяльності, не тільки унаслідковується і виявляється, але в них твориться і визначається. Тому тим, що він робить, можна визначати те, що він є; нап'яму його діяльності можна визначати і формувати його самого” – в цьому суть педагогіки [Там само, с. 438]. “У творчості твориться і сам сотворитель. Лише у творенні з тих уламків та скалок людства, які одні нам дані, з етичного, соціального цілого постає етична особистість. Лише в організації світу думок формується мислитель, в духовній творчості зростає духовна особистість. Є тільки один шлях – якщо є шлях – для створення великої особистості: велика робота над великим творінням” [Там само, с. 438].

Згідно з С.Л. Рубінштейном, будь-яка діяльність є процес, це рух-поступ і течія, у

якій відбуваються зміни як об'єкта докладання сил, так і самого суб'єкта діяльності. Марксистсько-ленінському принципу відображення (*свідомість є відображення буття*) С.Л. Рубінштейн протиставляє неокантіанський принцип конструктивізму: *буття конструюється у пізнанні*. Ми нічого не можемо знати про буття поза творчої самодіяльності – це своєрідне розширення поняття І. Канта речі-у-собі – тієї об'єктивної реальності, про яку нічого не можна знати поза відношенням до неї суб'єкта і поза її заломленням у його свідомості.

У ракурсі цієї інтерпретаційної моделі твори С.Л. Рубінштейна “Основи психології” (1935), “Основи загальної психології” (1940) були не стільки “марксистською психологією”, скільки результатом внутрішньої еволюції вченого, з якої неможливо виключити вже відбулий неокантіанський період: і навчання в цій школі думки, і її критику. Більше того, латентне неокантіанство оприявилось у життєвій позиції С.Л. Рубінштейна, передусім у його переконаності, що разом із загальними трендами епохи існує також індивідуальна біографія вченого та особистісний вибір, що дозволяє йому не тільки облаштовуватися у соціально-політичних контекстах, але й з різною мірою успіху чинити опір як тоталітарному пресу, так і тиску соціальної ситуації розвитку науки. “Проблема Людини була поставлена Ученим саме в умовах заперечення людяності” (К.О. Абульханова [1, с. 42]). “Принизливе в нинішніх умовах – це приниження самої людини, всього внутрішнього в ній” [34, с. 395]. Однак осмислюване в неокантіанстві як покликання, рух-екзистенція і духовна активність суб'єкта, що надходять із середини, з одного боку, не дозволяє людині виявитися жертвою “сукупності суспільних відносин”, активізує в ній сили опору, з іншого – є передумовою для аналізу маргінальних і латентних шляхів розвитку науки.

Таким чином, створюючи оригінальну діяльнісну психологію відносно незалежно від марксизму⁶, С.Л. Рубінштейн у 1930-і роки творчо перекроїв марксизм, а потім “переріс” його, подібно до того, як у 1920-і переріс і неокантіанство. В неопублікованій за життя

праці “Людина і світ” він окреслив “головну лінію виходу за межі марксизму” за трьома позиціями: 1) сутність людини не слід редукувати до суспільних відносин; 2) історія світу не зводиться до класової боротьби і до переходу від однієї суспільно-історичної формації до іншої; 3) природа не є чимось зовнішнім для людини, це – її внутрішня природа [34, с. 394]. “...Природа як така в цілому та її значення у житті людини не можуть бути зведені тільки до однієї ролі. Звести відношення людини до природи тільки до відношення виробника до виробничої сировини означає нескінченно збіднити її життя. Це значить у самих його витках підірвати естетичний план людського прожиття, людського відношення до світу; більш того, це означає – з втратою природи як чогось ні людиною і ніким не створеного, одвічного, не рукотворного – загубити можливість відчутти себе частиною цього великого цілого і, співвідносячи себе з ним, усвідомити свою мізерність і свою велич; це значить загубити те, що людині аж ніяк не можна втратити, не підриваючи першооснови свого духовного життя” [35, с. 338].

Тим самим “Людина і світ” постала антропологічною перспективою розвитку російської психології. Антропологічному принципу у вченні С.Л. Рубінштейна, а також його прихованому розвитку в контексті радянської психології присвячена стаття Н.А. Логінової [22]. Зі свого боку, К.О. Абульханова підкреслює, що С.Л. Рубінштейн, “вирішивши завдання розкриття діяльної сутності людини на рівні особистості і її життя, залишив нам у спадок завдання онтологічного обґрунтування і філософсько-антропологічного розкриття її етичної сутності у психології, ... джерела, причини, осереддя її людяності” [1, с. 33].

Помістивши людину до часопростору буття, відповідно до самостійно сформульованих методологічних принципів, С.Л. Рубінштейн показував, що при появі людини у світі перебудовується все буття; це був новий, нетиповий для радянського дискурсу, але цілком логічний, якщо брати до уваги приховані й суто латентні тенденції радянської культури, рух-поступ до антропологічної психології. Причому

⁶ Хтозна чи можна погодитися з Т. Пейном, що ідея С.Л. Рубінштейна, згідно з якою, перетворюючи зовнішній світ, людина опрацьовує себе, запозичена з “Капіталу” К. Маркса. Швидше Рубінштейн побачив у цьому висловлюванні Маркса внутрішньо близьке своїм здобутим уявленням про взаємодію буття і свідомості, людини і світу, вже чітко сформульованим у роботі 1922 року. “Ідея запозичена у Маркса, і Рубінштейн цитує в цьому контексті добре відомий текст з *Das Kapital*: «Діючи на зовнішній світ і змінюючи його, він одночасно змінює свою власну природу» [49, с. 87].

здебільшого саме неокантіанська методологія у західноєвропейській і північноамериканській традиції склала передумови таких напрямів, як соціокультурна і психологічна антропологія [10]. “Те, як Маркс подолав антропологізм Фюрбаха, ...загостило і звузило його, оскільки сама людина була зведена до специфічно суспільної людини в ньому. Спочатку природа була зведена до людини, а потім з людини витравлена її природа” [34, с. 395].

С.Л. Рубінштейн наголошував на обмеженості вчення К. Маркса, котра виявилася в “крайності зведення (природи) людини до сукупності суспільних відносин”, де “життя, історія світу звелася до зміни суспільних (виробничих) відносин, до зміни суспільних формацій” [34, с. 395]. Поза глибокої філософської культури, вихованої у тому числі і навчанням у школі думки Г. Когена, він навряд чи б зміг подолати межі марксизму, сприйнявши його як систему в шереху інших систем, а не як єдино вірне вчення, що служило за радянських часів своєрідною настановою замовчування. Проте якби свідомість людини визначалася лише її суспільними відносинами і буттям, для людей не існувало б можливості виходити за межі життєвого світу епохи, долати її світоглядні і когнітивні обмеження.

ВИСНОВКИ

1. Діяльнісна парадигма в російській психології формувалася в умовах радянського тоталітаризму, але все ж: а) всупереч ідеологічному моноконтексту відрізнялася різноманітністю, адже сьогодні можемо знайти, як мінімум, чотири варіації діяльнісного підходу (М.Я. Басов, М.М. Рубінштейн, С.Л. Рубінштейн, О.М. Леонтьєв), лише один з яких однозначно був ідеологічно зорієнтований на марксизм; б) методологічно виходила за межі радянської ідеології, усвідомлено чи неусвідомлено мімікрувала, маскувалася, так що філософські передумови інших підходів (зокрема, неокантіанства) залишалися непоміченими.

2. С.Л. Рубінштейн – не неокантіанець, хоча школа думки Г. Когена значною мірою сформувала його філософське мислення. Однак він і не марксист. Навіть його найлояльніша до К. Маркса робота 1934 року й до марксизму в цілому критична. Є всі підстави припускати, що новий, але не реалізований через раптово обірване життя, період творчості був сутнісно екзистенційним, аксіологічним, антропологічним. Ця антропологічна (рівно як і екзистенційна, аксіологічна) російська психологія –

не написана. Він лише почав її окреслювати у праці “Людина і світ” (обірваній на півслові й опублікованій посмертно). Це психологія, з одного боку, що постала з німецької інтелектуальної традиції з її значущістю ідей діяльності, активності суб’єкта, цінностей, з іншого – вельми самобутня. В інтелектуальній біографії С.Л. Рубінштейна і неокантіанство (когеніанство), і марксизм (гегельянство) слугували перш за все пальною сумішшю власної системи думки.

3. Вчення К. Маркса було синтезом традиції німецької класичної філософії, проте синтезом, що поступився складністю окремих попередніх йому систем ради концептуальної єдності його власних уявлень. При цьому оптика латентних змін відкриває сьогодні неокантіанство як сильну програму російської психології [12]. В радянську епоху ця традиція була практично непомітна, але вона робила прихований вплив і дотепер не вичерпала свій інтелектуальний ресурс. Порівняно з методологічно складнішим неокантіанством (імпліцитно плекаючим критичне мислення, наукову і правову раціональність) марксизм постав спрощеною історіософською і соціологічною традицією. Так, російський соціолог-неокантіанець П.І. Новгородцев підкреслював релігійні та утопічні аспекти цього вчення: “Досконалому суспільству приписується значення вищого етичного базису, який дає людині і повноту буття, і сенс існування. Суспільний первень одержує абсолютний характер. Відданість суспільству замінює релігійне прагнення, обіцяння земного раю ставиться на місце релігійних сподівань” [28, с. 42]. Своєю чергою, К. Поппер, критикуючи марксизм як позитивістську доктрину, помітив, що замість передбаченої К. Марксом соціальної революції в західному суспільстві відбулася технологічна [29]. Він також розвінчав його історизм – набір соціально-філософських кліше, що претендують на відкриття законів історії, але насправді реабілітують утечу людини від особистої відповідальності.

4. Неокантіанство вирізнялося не тільки більш гармонійним уявленням про співвідношення індивідуального і соціального в розвитку суб’єкта, а ще й діалектикою особистого і суспільного, національного і загальнолюдського. Там, де в марксизмі передбачалася нещадна боротьба, неокантіанство відкривало інший шлях – через антиномії до нової складності. Неокантіанство створювало синтез філософії і науки, де філософія ставала критикою пізнання, вирішуючи методологічні завдання, у тому числі вельми значущі і для психології; стимулювало розвиток гносеології та епістемо-

логії. Воно полемізувало з методологічним позитивізмом і догматизмом, унаслідок чого, з одного боку, ідеалістичною метафізикою, з іншого – історичним матеріалізмом та емпіризмом. Саме неокантианство поставило проблему взаємовідношення природного і соціогуманітарного знання – загального і специфічного у різних наукових дискурсах; розвело причинну і телеологічну детермінацію буття людини; виступило у психології передумовою для розробки культурно-антропологічних і суто якісних досліджень. Конструктивізм, суб'єктивність, психологічні самоспричинення і саморозвиток особи вийшли у цьому вченні на передній план. Проте навряд чи не найзначущішими в неокантианстві є антропологічні ресурси – уявлення про активність суб'єкта, етичний вимір життя людини у її ціннісному і культуральному різноманітті. Іншими словами, ним підготовлена епістемологічна готовність до антропологічного повороту.

5. В аналітичному форматі сказаного роботи С.Л. Рубінштейна – як рання стаття “Принцип творчої самодіяльності”, так і завершувана інтелектуальну біографію книга “Людина і світ” – є все ще адресованими до майбутнього, оскільки постають нездійсненим проектом антропологічної/екзистенційної аксіологічної психології як самобутньої й успадковувальної провідні європейські інтелектуальні традиції; тією психологією, що поєднує загальні питання філософії та унікальність гуманітарного дискурсу, непередбачуваної у своїй суб'єктивній реалізації і неминучої в логіці історії науки, яка заповнює виявлені лакуни.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Абульханова К.А. Философско-психологическое наследие С.Л. Рубинштейна. *Психологический журнал*. 2009. Т. 30. № 5. С. 26–45.
2. Абульханова-Славская К.А., Брушлинский А.В. Философско-психологическая концепция С.Л. Рубинштейна. *К 100-летию со дня рождения*. Москва: Наука, 1989. 248 с.
3. Байфорд Э. Загробная жизнь “науки” педологии: к вопросу о значении “научных движений” (и их истории) для современной педагогики. *Преподаватель XXI век*. 2013. № 1 (1). С. 43–54.
4. Богданчиков С.А. Открывая Г.И. Челпанова: научная монография. Москва: Директ-Медиа, 2013. 428 с.
5. Вундт В. Проблемы психологии народов. Москва: Академический проект, 2010. 144 с.
6. Выготский Л.С. Исторический смысл психологического кризиса: Методологическое исследование. *Собрание сочинений*: в 6 т. Т. 1. Москва: Педагогика, 1982. С. 291–436.
7. Выготский Л.С. Собрание сочинений: в 6-ти т. Т. 3. Проблемы развития психики. Москва.: Педагогика,

1983. 367 с.

8. Гумбольдт В. Язык и философия культуры. Москва: Наука, 1985. 451 с.

9. Гуревич А.Я. Индивид и социум на средневековом Западе. Москва: РОССПЭН, 2005. 426 с.

10. Гусельцева М. С. Интеллектуальные традиции российской психологии (культурно-аналитический подход): монография. Москва: Акрополь, 2014. 424 с.

11. Гусельцева М.С. История российской педологии: к проблеме поиска новых интерпретационных моделей развития науки в авторитарных системах. Часть первая: К постановке проблемы. *Поволжский педагогический поиск*. 2018. № 1 (23). С. 20–33.

12. Гусельцева М.С. Культурно-деятельностная традиция: становление и развитие. *Вопросы психологии*. 2015. № 4. С. 3–14.

13. Гусельцева М.С. Наследие В.А. Роменца и идея культурно-исторической психологии. *Психологія вчинку: шляхами творчості В.А. Роменця*/упоряд. П.А. М'ясоїд; відп. ред. А.В. Фурман. Київ: Либідь, 2012. С. 44–56.

14. Дмитриева Н.А. Новые штрихи к портретам философов. Два письма Э. Кассирера к С.Л. Рубинштейну. *Вопросы философии*. 2016. № 2. С. 127–136.

15. Дмитриева Н.А. Рубинштейн как читатель “Феноменологии духа” Гегеля. *Проблемы современного образования*. 2016. № 4. С. 9–19.

16. Дмитриева Н.А. Русский неокантианец в коммуникативном пространстве Серебряного века. *Труды “Русской антропологической школы”*. 2007. Вып. 4. Ч. 2. С. 19–32.

17. Дмитриева Н.А. Русское неокантианство: “Марбург” в России. Историко-философские очерки. Москва: РОССПЭН, 2007. 512 с.

18. Дмитриева Н.А. Человек и история: к вопросу об антропологическом повороте в русском неокантианстве. *Исследования по истории русской мысли: Ежегодник за 2010–2011 / под ред. М.А. Колерова, Н.С. Плотникова*. Т. 10. Москва: Модест Колеров, 2014. С. 104–129.

19. Дмитриева Н.А., Левченко В.В. Из Марбурга в Одессу: материалы к научной биографии С.Л. Рубинштейна. *Кантовский сборник: науч. журн*. 2015. № 1 (51). С. 55–71.

20. Кавелин К.Д. Задачи психологии. Соображения о методах и программе психологических исследований К.Д. Кавелина. Сочинения К. Кавелина. Санкт-Петербург: тип. Ф. Сущинского, 1872. 239 с.

21. Лекторский В.А. Немецкая философия и российская гуманитарная мысль: С.Л. Рубинштейн и Г.Г. Шпет. *Вопросы философии*. 2001. № 10. С. 129–136.

22. Логинова Н.А. Антропологический принцип в концепции С.Л. Рубинштейна и Б.Г. Ананьева. *Психология человека в современном мире*. Т. 1. / отв. ред. А.Л. Журавлев, В.А. Барабанщиков, М.И. Воловикова. Москва: ИПРАН, 2009. С. 64–70.

23. Марцинковская Т.Д. Человек в пространстве культуры: миропроjekt С.Л. Рубинштейна. *Психологические исследования*. 2009. №5 (7). URL: <http://psystudy.ru/index.php/num/2009n5-7/217-marsinkovskaya7.html> (дата обращения: 20.06.2021).

24. Маяковский В.В. Владимир Ильич Ленин (1924). *Портал Владимира Маяковского*. URL: <https://vladimir-mayakovskiy.su/poemy/vladimir-ilich-lenin/7/> (дата обращения: 19.04.2021).

25. Мясоед П.А. С.Л. Рубинштейн: идея живого

человека в психологии. *Вопросы психологии*. 2009. № 4. С. 108–118.

26. Мясоед П.А. Противостояние двух школ марксистской психологии и проблема природы психического. *Конференциум АСОУ: сборник научных трудов и материалов научно-практических конференций*. Вып. 2. Москва: АСОУ, 2018. С. 475–490.

27. М'ясоїд П.А. Психологічне пізнання: історія, логіка, психологія. Київ: Либідь, 2016. 560 с.

28. Новгородцев П.И. Об общественном идеале. Москва: Пресса, 1991. 638 с.

29. Поппер К. Ницета историцизма. Москва: Прогресс, 1993. 185 с.

30. Потебня А.А. Слово и миф. Москва: Правда, 1989. 622 с.

31. Роменец В.А. О научной, педагогической и общественной деятельности С.Л. Рубинштейна на Украине. *Сергей Леонидович Рубинштейн: Очерки. Материалы. Воспоминания* / отв. ред. Б.Ф. Ломов. Москва: Наука, 1989. С. 103–113.

32. Рубинштейн М.М. О смысле жизни. Труды по философии ценности, теории образования и университетскому вопросу. Т. II / под ред. Н. С. Плотникова и К. В. Фараджева. Москва: ИД “Территория будущего”, 2008. 376 с.

33. Рубинштейн С.Л. Бытие и сознание: О месте психического во всеобщей взаимосвязи явлений материального мира. Москва: Изд-во Акад. наук СССР, 1957. 328 с.

34. Рубинштейн С.Л. Бытие и сознание. Человек и мир. Санкт-Петербург: Питер, 2003. 508 с.

35. Рубинштейн С.Л. Избранные философско-психологические труды. Основы онтологии, логики и психологии. Москва: Наука, 1997. 462 с.

36. Рубинштейн С.Л. История создания книги “Человек и мир”. *Сергей Леонидович Рубинштейн: Очерки. Материалы. Воспоминания* / под ред. Б.Ф. Ломова. Москва: Наука, 1989. С. 413–423.

37. Рубинштейн С.Л. О философской системе Г. Когена. *Бытие и сознания. Человек и мир*. Санкт-Петербург: Питер, 2003. С. 428–451.

38. Рубинштейн С.Л. Принцип творческой самодеятельности. К философским основам современной педагогики. *Ученые записки высшей школы г. Одессы*. Отделение гуманитарно-общественных наук / под ред. В.Ф. Лазурского, А.В. Флоровского, М.И. Гордиевского и П.А. Бузука. Т. II. Посвящается профессору Борису Михайловичу Ляпунову по случаю тридцатилетия его преподавательской деятельности. Одесса, 1922. С. 148–154.

39. Рубинштейн С.Л. Проблемы общей психологии. Москва: Педагогика, 1973. 423 с.

40. Рубинштейн С.Л. Проблемы психологии в трудах Карла Маркса. *Проблемы общей психологии*. Москва: Педагогика, 1973. С. 19–46.

41. Сергей Леонидович Рубинштейн: Очерки. Материалы. Воспоминания / под ред. Б.Ф. Ломова. Москва: Наука, 1989. 435 с.

42. Славская А.Н. Ранний период научного творчества С.Л. Рубинштейна: (методологический, теоретический, биографический анализы). *Психологический журнал*. 2009. Т. 30. № 5. С. 56–71.

43. Соловьев В.С. Философское начало цельного знания. Москва: Харвест, 1999. 911 с.

44. Философско-психологическое наследие С.Л. Рубинштейна / под ред. К.А. Абульхановой. Москва: ИП

РАН, 2011. 429 с.

45. Ясницкий А. Сталинская модель науки: история и современность российской психологии. *Scientific e-journal “PEM: Psychology. Educology. Medicine”*. 2015. № 3-4. С. 407–422.

46. Byford A. Imperial normativities and the sciences of the child: the politics of development in the USSR, 1920s–1930s. *Ab imperio*. 2016. N 2. P. 71–124.

47. Cohen H. Ethik des reinen Willens. Berlin: V. Cassirer, 1904. 689 S. URL: <https://archive.org/details/ethikdesreinenw00cohegoog> (дата обращения: 18.04.2021).

48. Krementsov N. L. Stalinist science. Princeton: Princeton Univ. Press, 1997. 372 p.

49. Payne T.R. S.L. Rubinstein and the philosophical foundations of Soviet psychology. Dordrecht-Holland: D. Reidel publishing company; N.Y.: Humanities Press, 1968. 184 p.

50. Rubinstein S. Eine Studie zum Problem der Methode. 1: Absoluter Rationalismus. Teildruck von Sergei Rubinstein. Inaug. diss., Marburg 1914. 68 p.

51. Sieg U. Aufstieg und Niedergang des Marburger Neukantianismus. Die Geschichte einer philosophischen Schulgemeinschaft. Würzburg: Königshausen und Neumann, 1994. 582 p.

52. Spencer H. Principles of psychology. London: Williams and Norgate, 1896. 672 p. URL: <https://archive.org/details/principlesofpsyc022412mbp> (дата обращения: 06.01.2021).

53. Yasnitsky A. (ed.). A history of Marxist psychology: The golden age of Soviet science. L.; N.Y.: Routledge, 2021. 240 p.

54. Yasnitsky A. Sergei Rubinstein as the founder of Soviet Marxist psychology: “Problems of psychology in the works of Karl Marx” (1934) and beyond // Yasnitsky A. (ed.). A history of Marxist Psychology: The golden age of Soviet science. L.; N.Y.: Routledge, 2021b. P. 58–90.

55. Yasnitsky A., Van der Veer R. (eds). Revisionist revolution in Vygotsky studies. L.; N.Y.: Routledge, 2016. 316 p.

REFERENCES

1. Abul’hanova K.A. Filosofsko-psihologicheskoe nasledie S.L. Rubinshtejna // *Psihol. zhurn*. 2009. Т. 30. № 5. С. 26–45.

2. Abul’hanova-Slavskaya K.A., Brushlinskij A.V. Filosofsko-psihologicheskaya koncepciya S.L. Rubinshtejna. K 100-letiyu so dnya rozhdeniya. M.: Nauka, 1989. 248 s.

3. Bajford E. Zagrobnaya zhizn’ “nauki” pedagogii: k voprosu o znachenii “nauchnyh dvizhenii” (i ih istorii) dlya voprosennoj pedagogiki // *Prepodavatel’ XXI vek*. 2013. № 1 (1). С. 43–54.

4. Bogdanchikov S.A. Otkryvaya G.I. Chelpanova. Nauchnaya monografiya. M.: Direkt-Media, 2013. 428 s.

5. Vundt V. Problemy psihologii narodov. M.: Akademicheskij projekt, 2010. 144 s.

6. Vygotskij L.S. Istoricheskij smysl psihologicheskogo krizisa: Metodologicheskoe issledovanie // *Vygotskij L.S. Sobr. soch.*: V 6 t. T. 1. M.: Pedagogika, 1982. S. 291–436.

7. Vygotskij L.S. Sobranie sochinenij: V 6-ti t. T. 3. Problemy razvitiya psihiki. M.: Pedagogika, 1983. 367 s.

8. Gumbol’dt V. Yazyk i filosofiya kul’tury. M.: Nauka, 1985. 451 s.

9. Gurevich A.YA. Individ i socium na srednevekovom Zapade. M.: ROSSPEN, 2005. 426 s.

10. Gusel'ceva M. S. *Intellectual'nye tradicii rossijskoj psihologii (kul'turno-analiticheskij podhod): monografiya.* M.: Akropol', 2014. 424 s.
11. Gusel'ceva M.S. *Istoriya rossijskoj pedologii: k probleme poiska novyh interpretacionnyh modelej razvitiya nauki v avtoritarnyh sistemah. CHast' pervaya: K postanovke problemy // Povolzhskij pedagogicheskij poisk.* 2018. № 1 (23). S. 20–33.
12. Gusel'ceva M.S. *Kul'turno-deyatel'nostnaya tradiciya: stanovlenie i razvitie // Vopr. psihol.* 2015. № 4. S. 3–14.
13. Gusel'ceva M.S. *Nasledie V.A. Romenca i ideya kul'turno-istoricheskoy psihologii // Psihologiya vchinku: shlyahami tvorchosti V.A. Romencya / otv. red.: A.V. Furman.* Kiev: Lybid', 2012. S. 44–56.
14. Dmitrieva N.A. *Novye shtrihi k portretam filosofov. Dva pis'ma E. Kassirera k S.L. Rubinshtejnu // Vopr. filos.* 2016. № 2. S. 127–136.
15. Dmitrieva N.A. *Rubinshtejn kak chitatel' "Fenomenologii duha" Gegelya // Probl. sovr. obraz.* 2016. № 4. S. 9–19.
16. Dmitrieva N.A. *Russkij neokantianec v kommunikativnom prostranstve Serebryanogo veka // Trudy "Russkoj antropologicheskoy shkoly".* 2007. Vyp. 4. CH. 2. S. 19–32.
17. Dmitrieva N.A. *Russkoe neokantianstvo: "Marburg" v Rossii. Istoriko-filosofskie ocherki.* M.: ROSSPEN, 2007. 512 s.
18. Dmitrieva N.A. *Chelovek i istoriya: k voprosu ob antropologicheskom povorote v russkom neokantianstve // Issledovaniya po istorii russkoj mysli: Ezhegodnik za 2010–2011 / Pod red. M.A. Kolerova, N.S. Plotnikova.* T. 10. M.: Modest Kolerov, 2014. S. 104–129.
19. Dmitrieva N.A., Levchenko V.V. *Iz Marburga v Odessu: materialy k nauchnoj biografii S.L. Rubinshtejna // Kantovskii sbornik: nauch. zhurn.* 2015. № 1 (51). S. 55–71.
20. Kavelin K.D. *Zadachi psihologii. Soobrazheniya o metodah i programme psihologicheskikh issledovanij K.D. Kavelina // Sochineniya K. Kavelina.* Sankt-Peterburg: tip. F. Sushchinskogo, 1872. 239 s.
21. *Lektorskij V.A. Nemeckaya filosofiya i rossijskaya gumanitarnaya mysl': S.L. Rubinshtejn i G.G. SHpet // Vopr. filos.* 2001. № 10. S. 129–136.
22. Loginova N.A. *Antropologicheskij princip v koncepcii S.L. Rubinshtejna i B.G. Anan'eva // Psihologiya cheloveka v sovremennom mire. T. 1. / Otv. red. A.L. Zhuravlev, V.A. Barabanshchikov, M.I. Volovikova.* M.: IPRAN, 2009. S. 64–70.
23. Marcinkovskaya T.D. *Chelovek v prostranstve kul'tury: miroproekt S.L. Rubinshtejna // Psihol. issled.* 2009. № 5 (7). URL: <http://psystudy.ru/index.php/num/2009n5-7/217-marsinkovskaya7.html> (data obrashcheniya: 20.06.2021).
24. *Mayakovskij V.V. Vladimir Il'ich Lenin (1924) // Portal Vladimira Mayakovskogo.* URL: <https://vladimir-mayakovskiy.su/poemy/vladimir-ilich-lenin/7/> (data obrashcheniya: 19.04.2021).
25. Myasoed P.A. *S.L. Rubinshtejn: ideya zhivogo cheloveka v psihologii // Vopr. psihol.* 2009. № 4. S. 108–118.
26. Myasoed P.A. *Protivostoyanie dvuh shkol marksistskoj psihologii i problema prirody psihicheskogo // Konferencium ASOU: sbornik nauchnyh trudov i materialov nauchno-prakticheskikh konferencii?. Vyp. 2.* M.: ASOU, 2018. S. 475–490.
27. M'yasoid P.A. *Psihologichne piznannya: istoriya, logika, psihologiya.* Kiiv: Libid', 2016. 560 s.
28. Novgorodcev P.I. *Ob obshchestvennom ideale.* M.: Pressa, 1991. 638 s.
29. Popper K. *Nishcheta istoricizma.* M.: Progress, 1993. 185 s.
30. Potebnya A.A. *Slovo i mif.* M.: Pravda, 1989. 622 s.
31. Romenec V.A. *O nauchnoj, pedagogicheskoy i obshchestvennoj deyatel'nosti S.L. Rubinshtejna na Ukraine // Sergej Leonidovich Rubinshtejn: Ocherki. Materialy. Vospominaniya / Otv. red. B.F. Lomov.* M.: Nauka, 1989. S. 103–113.
32. Rubinshtejn M.M. *O smysle zhizni. Trudy po filosofii cennosti, teorii obrazovaniya i universitetskomu voprosu. T. II / Pod red. N. S. Plotnikova i K. V. Faradzheva.* M.: ID "Territoriya budushchego", 2008. 376 s.
33. Rubinshtejn S.L. *Bytie i soznanie: O meste psiicheskogo vo vseobshchej vzaimosvyazi yavlenij material'nogo mira.* M.: Izd-vo Akad. nauk SSSR, 1957. 328 s.
34. Rubinshtejn S.L. *Bytie i soznanie. Chelovek i mir.* SPb.: Piter, 2003. 508 s.
35. Rubinshtejn S.L. *Izbrannye filosofsko-psihologicheskie truda. Osnovy ontologii, logiki i psihologii.* M.: Nauka, 1997. 462 s.
36. Rubinshtejn S.L. *Istoriya sozdaniya knigi "Chelovek i mir" // Sergej Leonidovich Rubinshtejn: ocherki, materialy, vospominaniya / Pod red. B.F. Lomova.* M.: Nauka, 1989. S. 413–423.
37. Rubinshtejn S.L. *O filosofskoj sisteme g. Kogena // Rubinshtejn S.L. Bytie i soznaniya. Chelovek i mir.* SPb.: Piter, 2003. S. 428–451.
38. Rubinshtejn S.L. *Princip tvorcheskoy samodeyatel'nosti. K filosofskim osnovam sovremennoj pedagogiki // Uchenye zapiski vysshej shkoly g. Odessy. Otd. gumanitarno-obshchestvennyh nauk pod red. V.F. Lazurskogo, A.V. Florovskogo, M.I. Gordievskogo i P.A. Buzuka. T. II. Posvyashchaetsya professoru Borisu Mihajlovichu Lyapunovu po sluchayu tridcatiletiya ego prepodavatel'skoj deyatel'nosti.* Odessa: 1922. S. 148–154.
39. Rubinshtejn S.L. *Problemy obshchej psihologii.* M.: Pedagogika, 1973. 423 s.
40. Rubinshtejn S.L. *Problemy psihologii v trudah Karla Marksa // Rubinshtejn S.L. Problemy obshchej psihologii.* M.: Pedagogika, 1973. S. 19–46.
41. *Sergej Leonidovich Rubinshtejn: ocherki, materialy, vospominaniya / Pod red. B.F. Lomova.* M.: Nauka, 1989. 435 s.
42. Slavskaya A.N. *Rannij period nauchnogo tvorchestva S.L. Rubinshtejna: (metodologicheskij, teoreticheskij, biograficheskij analizy). Psihol. zhurn.* 2009. T. 30. № 5. S. 56–71.
43. Solov'ev V.S. *Filosofskoe nachalo cel'nogo znaniya.* M.: Harvest, 1999. 911 s.
44. *Filosofsko-psihologicheskoe nasledie S.L. Rubinshtejna / Pod red. K.A. Abul'hanovoj.* M.: IP RAN, 2011. 429 s.
45. *Yasnickij A. Stalinskaya model' nauki: istoriya i sovremennost' rossijskoj psihologii. Scientific e-journal "PEM: Psychology. Educology. Medicine".* 2015. № 3-4. S. 407–422.
46. Byford A. *Imperial normativities and the sciences of the child: the politics of development in the USSR, 1920s–1930s. // Ab imperio.* 2016. N 2. P. 71–124.
47. *Cohen H. Ethik des reinen Willens.* Berlin: B. Cassirer, 1904. 689 S. URL: <https://archive.org/details/ethikdesreinenw00cohegoog> (data obrashcheniya: 18.04.2021).
48. *Kremontsov N. L. Stalinist science.* Princeton: Princeton Univ. Press, 1997. 372 p.

49. Payne T.R. S.L. Rubinstein and the philosophical foundations of Soviet psychology. Dordrecht-Holland: D. Reidel publishing company; N.Y.: Humanities Press, 1968. 184 p.

50. Rubinstein S. Eine Studie zum Problem der Methode. 1: Absoluter Rationalismus. Teildruck von Sergei Rubinstein, Inaug. diss., Marburg 1914. 68 S.

51. Sieg U. Aufstieg und Niedergang des Marburger Neokantianismus. Die Geschichte einer philosophischen Schulgemeinschaft. Würzburg: Königshausen und Neumann, 1994. 582 S.

52. Spencer H. Principles of psychology. London: Williams and Norgate, 1896. 672 p. URL: <https://archive.org/details/principlesofpsyc022412mbp> (дата обращения: 06.01.2021).

53. Yasnitsky A. (ed.). A history of Marxist psychology: The golden age of Soviet science. L.; N.Y.: Routledge, 2021. 240 p.

54. Yasnitsky A. Sergei Rubinstein as the founder of Soviet Marxist psychology: "Problems of psychology in the works of Karl Marx" (1934) and beyond // Yasnitsky A. (ed.). A history of Marxist Psychology: The golden age of Soviet science. L.; N.Y.: Routledge, 2021b. P. 58–90.

55. Yasnitsky A., Van der Veer R. (eds). Revisionist revolution in Vygotsky studies. L.; N.Y.: Routledge, 2016. 316 p.

АНОТАЦІЯ

ГУСЕЛЬЦЕВА Марина Сергіївна.

Суб'єктно-діяльнісний підхід С.Л. Рубінштейна: неокантіанство і марксизм.

Сторінки історії радянської психології нерідко містять лакуни, зумовлені як неповнотою чи недоступністю джерел, так і ідеологічними спотвореннями сприйняття та інтерпретації подій епохи тоталітаризму. Історико-психологічні реконструкції, наснажені в наші дні архівними і ревізійністськими поворотами, а також методологією латентних змін, пропонують інші інтерпретаційні моделі, котрі, з одного боку, долають усталені міфологеми, з іншого – виявляють складну, суперечливу й неоднозначну картину розвитку соціо-гуманітарного знання першої половини ХХ ст. Під впливом глобалізації і транснаціональних дослідницьких проектів сучасна історіографія так чи інакше оновлює методологічний інструментарій, звертається до поліпарадигмальності і трансдисциплінарності, намагається переходити від лінійних схем інтерпретації до конструкцій, котрі охоплюють, поряд з канонічними, маргінальні та неочевидні наративи і дискурси. У форматі нової інтерпретаційної моделі, що враховує історіографічні матеріали суміжних наук і приховані течії радянської культури, в інтелектуальній біографії С.Л. Рубінштейна виділені для аналізу три методологічні віхи: неокантіанський, марксистський, антропологічний (екзистенційний) періоди його наукової творчості. Підкреслюється, що радянська історіографія практично не залишала сумнівів щодо марксистських підстав суб'єктно-діялісного підходу С.Л. Рубінштейна, проте інші інтерпретаційні моделі не тільки занурюють історію психології в контексти епістемологічних поворотів соціогуманітарного знання ХХ століття, а й проблематизують сформовані уявлення, ставлять їх під сумнів. Серед таких проблематизацій постає проблема осмислення неокантіанських і марксистських передумов учення С.Л. Рубінштейна. Стверджується, що принцип творчої самодіяльності,

уявлення про саморозвиток та індивідуалізацію суб'єкта, проблеми етики та цінностей як внутрішніх орієнтирів розвитку людини оприявнюють латентне неокантіанство в інтелектуальній біографії цього відомого вітчизняного мислителя.

Ключові слова: методологія, історіографія, неокантіанство, марксизм, людина і світ, етика, принцип творчої самодіяльності.

ANNOTATION

Marina GUSELTSEVA.

Subject-activity approach of S.L. Rubinstein: Neo-Kantianism and Marxism.

Pages history Soviet psychology often contain gaps, which are due to incomplete or inaccessible sources as well as to ideological distortions perception and interpretation events epoch totalitarianism. Historical-psychological reconstructions, inspired these days archival and revisionist turns, as well as methodology latent change, offer other interpretative models, on one hand, overcoming established mythologems, and on other, revealing a complex, contradictory and ambiguous picture development socio-humanitarian knowledge first half 20th century. Under influence globalization and transnational research projects, contemporary Russian historiography in one way or another updates its methodological tools, turns to polyparadigmatics and transdisciplinarity, and shifts from linear interpretative schemes to constructions that include marginal and non-obvious narratives and discourses along with canonical ones. In light new interpretive model, which takes into account historio-graphical materials related sciences as well as hidden currents Soviet culture, three methodological milestones are singled for analysis in S.L. Rubinstein's intellectual biography: neo-Kantian, Marxist, and anthropological (existential) periods scientific work. It is emphasized that Soviet historiography left almost no doubts concerning Marxist foundations S.L. Rubinstein's subjective-activity approach, but other models interpretation not only immerse Russian psychology in context epistemological twists and turns in socio-humanitarian knowledge 20th century, but also problematize established ideas and call them into question. Among such problematizations is a comprehension neo-Kantian and Marxist premises S.L. Rubinstein's doctrine. It is stated that principle creative activity, notion self-development and individuation subject, problem ethics and values as internal guidelines human development represent latent neo-Kantianism in intellectual biography scientist.

Key words: methodology, historiography, neo-Kantianism, Marxism, man and world, ethics, principle creative activity.

Рецензенти:

**к. психол. н., доц. Петро М'ЯСОЇД,
д. психол. н., проф. Анатолій В. ФУРМАН.**

**Переклад з російської із дозволу авторки
проф. Анатолія В. ФУРМАНА**

Надійшла до редакції 23.06.2021.

Підписана до друку 12.07.2021.

Бібліографічний опис для цитування:

Гусельцева М.С. Суб'єктно-діяльнісний підхід С.Л. Рубінштейна: неокантіанство і марксизм. Психологія і суспільство. 2021. №2. С. 102–121. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2021.02.102>

Георгій ЩЕДРОВИЦЬКИЙ

**ПСИХОЛОГІЯ І МЕТОДОЛОГІЯ:
ПЕРСПЕКТИВИ СПІВОРГАНІЗАЦІЇ**

Georgy SHCHEDROVITSKY

PSYCHOLOGY AND METHODOLOGY: PROSPECTS OF CO-ORGANIZATIONDOI: <https://doi.org/10.35774/pis2021.02.122>

УДК: 159.901 : 167/168

Вперше перекладені на українську мову три лекції із психології відомого російського мислителя другої половини ХХ ст., кількадесятилітнього лїдера Московського методологічного гуртка Георгія Щєдровицького (1929–1994) будуть цікаві українським психологам, соціологам, гуманітаріям і методологам тим, що задають нову систему світоглядних координат розуміння не лише призначення і перспектив розвитку психології, а й відкривають евристичний шлях її подальшого культурно-історичного поступу в співорганізаційній єдності із філософською методологією. Зокрема, шляхом презентації логічних аргументів, яскравих упредметнених факторів і метафоричних образів автор переконливо доводить, що психологія як наука і як окрема важлива практика повсякдення не може ефективно розвиватися поза рамок методологічного мислення, котре й визначає її сучасне предметне поле, організуючи не наявний психологічний матеріал і не напрацьований науковий зміст, а обґрунтовуючи дієвість того чи іншого методологічного підходу або методу. Воднораз, висвітлюючи організаційно-мислєдїяльне призначення методології, яка ситуаційно впорядковує свідому діяльність дослідника засобами і формами рефлексивної методологічної роботи, він пропонує нову оргсхему розуміннєвого постання психології не стільки як соціогуманітарної науки, скільки як універсальної сфери мислєдїяльностї і життєреалїзування усіх і кожного громадянина окремо.

Редакція журналу

19.03.1987

...Питання про те, як розвиватиметься психологія, хвилює сьогодні і психологів, яким належить її збагачувати, і суміжників – людей різних гуманітарних і суспільних дисциплін, доля яких багато в чому залежить від того, що відбуватиметься у психології. Наскільки вона буде практично зорієнтованою, яким буде її внесок у комплекс соціогуманітарних наук, усієї нашої практики? Мое покоління це питання хвилює ось уже років тридцять. І, як ви розумієте, хвилювання ці виявлялися задовго до того, як у країні почалася перебудова і ми з вами одержали таку важливу для психології і

суспільних наук тезу: сьогодні найголовніше – “людський чинник”. Сутність проблеми не зводиться до того, наскільки психологія справляє сьогодні в нашій ситуації перебудови. Це питання треба весь час мати на увазі і відповідати собі на нього, хоча це не головне питання. Найголовніше полягає в тому, щоб з’ясувати, які історичні перспективи розвитку психології, якою вона може і повинна бути, щоб долучитися до загального контексту буденного практикування і побудови нових форм суспільного співжиття.

Те, що практикується, обговорюється і викладається сьогодні як психологія – це форма, що була створена 100 років тому, і, напевно,

не буде великої помилки сказати, що це вундтівський тип, *вундтівська модель психологічної науки і практики*. Саме В. Вундт у Ляйпцігському інституті розробляв те, що після робіт Томаса Куна одержало назву *психологічної парадигми* або *взірця*.

І створює все це Вундт, спираючись на галілеєвську модель науки. Що це таке галілеєвська модель науки? Тут мені доведеться сформулювати декілька вкрай категоричних тез, які спочатку можуть здатися дивними, і які я, проте, став би обстоювати. Галілеєвська модель науки припускає за обов'язкову й неодмінну методологічну умову те, що із загального контексту нашої діяльності і мислєдїяльнїсної практики, [тобто] із цього світу, в якому задається наша практика, треба виокремити якийсь один процес – *абстрагувати* його, а потім розглядати *самодостатньо*. Відбувається те, що було одвіку назване і д е а л і з а ц і є ю: певна ідеальна дійсність або уявлення заміщає те, з чим ми стикаємося діяльнісно-практично, на практиці, і що могло б бути назване р е а л ь н і с т ю. З цього випливає, що наука ніколи не займається реальністю. Те, що наукові закони описують реальність, – це ілюзія, і це можна проілюструвати історичними і практичними аргументаціями. І раніше, здається, всі це дуже добре розуміли. І коли супротивники Г. Галілея вказували йому на реальні факти життя, він, як і всякий справжній учений, відповідав їм принципово й безкомпромісно: *“Якщо факти не відповідають моїм конструкціям, то тим гірше для фактів”*.

Така одна із сторін галілеєвської моделі науки: вона принципово не може мати справи з реальними фактами. Адже в реальності, яку виявляє наша практика, ми маємо найскладніше системне переплетення різних зв'язків і залежностей; і те, що виявляється у якомусь одному ізольованому чи абстрагованому процесі, у цій реальності оприявнюється під модифікуючою дією інших процесів і зв'язків. Завдання науки в тому й полягає, щоб із цього складного переплетення, де кожний зв'язок, кожний процес фокусує на собі по суті справи всю систему зв'язків і виявляється так, як він існує в рамках цієї системи, – завдання науки зводиться до того, щоб зі всього цього виділити, вирвати якийсь один процес та описати його *ідеальний абстрактний закон* за умови, якби цих зв'язків, що впливають на процес, не було.

І на цьому твориться кожна шанована себе наука. Якщо немає змоги виокремити цей один

процес, очистити його від впливу всіх інших [впливів], і потім описати його, то віднайти закон явища неможливо. Бо як тільки ми одержуємо достатню кількість взаємодіючих зв'язків, відкрити який-небудь закон стає принципово неможливим. І це показав Н.А. Бернштейн ще в 1950-их роках. Отож жодне системне складне утворення не може бути описане точними науковими методами. А те, що все ж описується такими методами, фундується на цій процедурі абстрагування та ізоляції.

Коли В. Вундт почав розробляти *парадигму психології*, перед його уявним поглядом ширяв цей зразок галілеєвської науки. І розвинути психологію в науку означало виокремити в поведінці людини, у її цілісній життєдіяльності якісь окремі процеси, – скажімо, пам'ять як таку, увагу як таку і т. ін., – виділити і віднайти закон, якому підкоряється дане явище. Таким був останній триста років ідеал і взірець усякої науки – фізики, хімії, географія, – і психологія створювалася з настановленням на цей зразок.

Це був, принаймні для мене, конче поважний зразок. Однак у нього був один недолік: такого виду наукове знання не могло застосовуватися у сфері практичної і реальної діяльності людей, тому що описувало якусь *ідеалізацію*. Відтак наука має цінність сама по собі. І це теж дуже поважаний принцип, і я б його теж спеціально виділив, щоб підкреслити, що традиційна наука, заради якої створена Академія наук, – це *гра в бісер*. Такою вона і повинна бути – не практичною, не вживаною на практиці; і вже, в будь-якому разі, іншою вона бути не може. І якщо ми займаємося наукою в наукових організаціях, а вихід результатів за їх стіни заборонений, то нічого страшного загалом не відбувається.

Отже, потрібно займатися наукою, не забуваючи при цьому, що *наука – особлива гра*, і проводити її слід у вежі зі слонячої кістки, як говорили раніше, критикуючи деякі, як здавалося критикам, неправильні напрями наукової творчості. Але ці “неправильні напрями” і є наука у своїй суті. І наука ця дуже важлива, – та тільки якщо немає людей, які думають, що її ідеалізації можна застосовувати на практиці. А ось коли з'являються такі наївні і легковірні люди, які хочуть застосовувати наукові знання і закони у реальній практиці [життя], то від цього починається маса бід і нещастя.

Кілька років тому жертвою подібного використання ледь не стала московська команда “Торпедо”. Гравці інтригували проти тренера,

всіляко домагаючись, щоб його звільнили. Тренеру порадили призвати на допомогу соціальну психологію. Він запросив соціальних психологів, і ті провели соціометричне дослідження й сказали: “Вам потрібно прибрати з команди четверо членів, і все буде о’кей”. Кого? Воротаря, провідного нападаючого і ще двох базових захисників. А грати-то хто буде? – запитує тренер.

Наука проводить вимірювання і все; вона не повинна давати рекомендацій “що робити”, оскільки бачить лише одну – вимірювану – сторону того, що відбувається. І те, що безпосередньо з цього витікає, є наслідок бачення тільки однієї сторони життя. Натомість життя багатоаспектне, все в ньому взаємозв’язано, і якщо ви прибираєте одну сторону, то немає й іншої. Як говорив К. Маркс з приводу прудонівських ідей, – Прудон хоче відкинути все лише погане і залишити все тільки хороше, тоді як усе погане є всього-на-всього зворотний бік хорошого.

Із цим давно було все ясно; з іншого боку, проте, наростає протест, оскільки нам всі ці наукові знання потрібні для того, щоб на їх основі робити щось в реальності, змінювати свою практику. І хоча є старе прислів’я, що багатознаність розуму не додає, і що той, хто живе не розумом, а цим множинним знанням, той дурень і дурило. А оскільки дурнів і дурноляців багато, вони продовжують запитувати: коли наука видаватиме практичні результати? Покійний Борис Михайлович Теплов усе повторював і повторював нам, студентам: “Шановні товариші, запам’ятайте, що наука створює тільки те, що вона може робити, а не те, що потрібно робити. Якщо ви цього не запам’ятаєте, то йдіть із психології, не займайте місце”. Далеко не всі ми це вивчили і запам’ятали... Відтак виникає ситуація, коли ставлять питання: “Що ви можете дати? Все це дуже здорово в ідеалізації, як абстрактна гра розуму, – а чи можете ви сказати що-небудь таке, що пояснювало б нашу практику, допомагало її перебудувати?”

Дійсно, хотілося б, – й особливо зараз, коли в нашій країні відбувається перебудова, це так нагально, – хотілося б одержати від психологічної науки більше відомостей про людину, про закономірності її життя і поведінки в реальних соціокультурних умовах, а також відповідні рекомендації щодо того, як усе це будувати і перебудувати. Але, як я вже говорив, закони, що відкриваються наукою, є ідеальні абстракції. Галілеєвська наука має

дуже багато різних ідеалізацій, але вона нічого, майже нічого не може сказати з приводу тих реальних ситуацій, які ми створюємо завдяки своїй практиці і які повинні творити; нічого вона не може сказати і з приводу перебудови “людського чинника”. Треба ясно розуміти це, розуміти, що її належне місце – в експериментальному відсіку. Для того щоб використовувати її знання і відкриті нею закони, потрібно перш за все створювати складну, системно організовану, практику їх реалізації. Якщо ж ми хочемо досягнути, що відбувається у складній системно зорганізованій реальності, – скажімо, в нашій мислєдїяльності, – то нам необхідна абсолютно інша наука, не галілеєвська.

Шукана нами прикладна психологія – це не якась добавка до академічної психології, розвиненої до В. Вундта, після нього і далі; це те, що нам актуально практично, для практичного доповнення, і що повинне бути розвинене на інших, не галілеєвських принципах. Вона вимагає від нас не мало не багато, а відмови від традицій і розробки абсолютно нових засобів, методів, інтенцій, аналізу, *іншої методології*, відмінної від тієї, яка розвивалася останні сто років. Хоча мені особисто як людині осоружне всяке руйнування, і я закликаю не руйнувати, а будувати, творити нові методи, – але вже сама ця теза означає, що доводиться відмовлятися від традиційних психологічних уявлень, причому відмовлятися оптом, принципово. Як людина, якій це неприємно, я шукаю собі умови для компромісу і кажу: давайте ми відмовимося від цих уявлень у сфері практики і докладання [зусиль], і створимо якийсь музей психологічної історії, де все це зберігатимемо, добудовуватимемо, і де все це буде дуже здорово працювати – бо така сфера реальної застосовуваності цих ідей.

Ситуація трагічна. Так, є повно авторитетна і заслужена *історія психології*, але я з неї вже не можу витягувати ніяких прикладних знань, у житті все це не працює. Тоді я ставлю собі питання: а що ж я можу витягнути? – і відповідаю, як завжди відповідав Ф. Енгельс: *ми можемо витягнути досвід наших помилок і невдач, який допоможе нам шукати нові методологічні засновки*. Кажучи словами Френсиса Бекона, “ми маємо величезну споруду наук, яка живе без фундаменту”. Розумом і серцем я неначебто розумію, що ця споруда прекрасна. Ось тільки для життя не пристосована. І доводиться починати будувати все наново.

Питання [із залу]: А наново – це як? Звідки?

ГП: Цікаво, а звідки ми починаємо наново? З нуля, тому що ви не можете почати наново, не відмовившись від того, що є. Ось історія розвитку науки дійшла до цього рубежу і ми говоримо: досить, треба все починати наново. Наново – це значить відгородити стінкою те, що було, і сказати: я не можу більше обходитися цим, користуватися практично. А що у мене залишається? У мене залишається тільки *рефлексія*. І я її звідси повинен тепер через стінку закинути з приводу цієї минулої історії, витягнути невдалий досвід останньої і відповісти собі на питання: “А чого ж ми так промахнулися?” Таким чином, почати наново означає перш за все зробити вигляд, що того, що було, більше немає. І потім з *методологічної позиції рефлексії* зрозуміти, що це було, – не для того, щоб користуватися цим як знанням, а задля того, щоб зрозуміти причини появи цього знання і не повторювати більше помилок.

Питання: А гарантії які? Адже в рефлексії ви користуєтеся тими ж самими методами.

ГП: Ця ситуація якраз і примушує нас сьогодні звертати особливу увагу на практичні результати методів методологічного аналізу. І я з цього роблю для себе наступний організаційно-практичний висновок: не може бути сьогодні психології, яка б, по-перше, не співвідносилася із практичними розробками і, по-друге, не підлягала методологічному контролю і керівництву. *Поза рамок методологічної думки ніякої психології більше бути не може.* Крім того, потрібно постійне поєднання психології як особливого предмета із соціологією, соціальною психологією, культурологією і багатьма іншими [науками та дисциплінами]. Поза цим оточенням також не може бути ніякої психології, не тільки практико-зорієнтованої.

Коли я стверджував це в кінці 1950-х років, то провідні психологи, з якими я працював, мені говорили: “Шкідливу справу ви, Юро, робите. Ми тільки-тільки встали на ноги, звільнилися від загального філософського контексту і почали створювати психологію як позитивну науку, і тут з’являється ви, взагалі як бісик з мішка, і починаєте стверджувати, – без методології нічого не вийде, методологія така важлива та інше; доведеться нам вас розтоптати, оскільки ви нам заважаєте. Ми зараз відокремлюємо психологію, робимо її відособленою і незалежною наукою”. Опозиція ясна? Дискусії були дуже гострими, і питання

ставилося ребром: чи може психологія існувати як автономна, ізольована, відособлена наука, що працює [винятково] на своєму психологічному предметі? Або ж сама ідея психологічного предмета становить надмірно сильне спрощення, якому ніщо реально не відповідає? Моя теза відома: психологія хороша, могутня і продуктивна, якщо вона розвивається у загальному комплексі суспільних і гуманітарних наук. Отже, *психологія не є комплексною наукою, а належить до складного комплексу і розгортається на безлічі предметів, які потрібно ще спеціально вибудовувати.*

Питання: Чим вас не влаштовує предмет психології, чому ви наполягаєте на його зміні?

ГП: Тому що ніякого предмета у психології немає, і предмет цей треба ще створити. Коли ви його методологічно чітко вибудуєте і зможете претендувати на те, що маніпулюєте не забобонами, а чимось критично проаналізованим, то ми з вами цей предмет обговорюватимемо. А коли мені кажуть, що предметом психології є психіка, або що предметом психології є системна людина, я можу тільки посміхнутися із цього приводу і сказати – тіштеся, чим хочете, а мені дайте спокій. Коли я зрозумів те, що вам зараз розповідав, то однією з основних проблем для мене стала наступна: як взагалі влаштований науковий предмет, який набір блоків він має [охоплювати], і що потрібно розробляти для того, щоб віднайти чи сконструювати предмет наукової психології?

Питання: Психологія як природничо-наукова чи гуманітарна дисципліна?

ГП: Якщо я правильно зрозумів, ви розрізняєте природничо-наукову психологію і розуміннєву психологію.

Голос: Знання поділяється на природничо-наукове і гуманітарне...

ГП: Якщо ви задаєте типологію наукових предметів, а не просто вимовляєте слова “природничо-наукова” і “гуманітарна”, то з цими термінами працювати не можна. А для того, щоб працювати зі схемою наукового предмета, треба якраз створити його структурно-системне уявлення плюс типологію предметів. Ви погодитесь, мабуть, з тим, що вундтівська психологія природничо-наукова. Зверніть увагу, і це дуже цікаво, – структура предмета і набір основних його елементів визначаються не матеріалом і не змістом, а *підходом* або *методом*.

Я брав участь ще в дискусії 1950-х років, коли говорили, що якщо хто не розглядає пси-

хіку і психічні явища в контексті природничо-наукового підходу, той взагалі не наша людина. Зрозуміло, лише малограмотні люди можуть таке виголошувати; але, слава Богу, ми через це пройшли і не зламалися, й розуміємо, що можуть бути й інші підходи, зокрема у психології. Так, завдяки Ліпссу, Дільтеу та іншим, разом із природничо-науковою, розвивалася також *розуміннєва психологія*, яка нині у всьому світі панує і видає основні результати; принаймні так пишуть у літературних оглядах. Із цього зовсім не слідує, що природничо-наукова психологія не працює, що її більше немає. Вона теж дуже хороша як особливий підхід, і якщо ми зберігатимемо і розвиватимемо обидва ці конкуруючі підходи, [тоді] в нас буде достатньо різноманітна і могутня психологія.

Отже, виявилось неважливим, який матеріал теорії – гуманітарний чи природний, натуралістичний. Структура наукового предмета від цього не змінюється, якщо ми залишаємося у рамках одного підходу. Не важливо, чи мовиться про розуміннєву психологію, розуміннєву соціологію чи розуміннєву фізику, – структура предмета в них однакова. *Змінюється вона при заміні підходу*, і якщо ми займаємося, скажімо, психологією у рамках природничо-наукового підходу, в нас [буде] одна структура предмета, а якщо у форматі розуміннєвого підходу – інша. Ми описали і ту, й іншу, хоча, як ви розумієте, з природничо-науковим предметом усе достатньо просто.

З розуміннєвим предметом справа виявилася складніша. Треба було розібратися в цьому, не звертаючись до матеріалу та до об'єкта, а обговорюючи зовсім інше питання – питання призначення тих чи інших значень. Як форма, так і зміст, усякого знання, в тому числі наукового, визначаються не тим об'єктом, до якого воно відноситься, а *призначенням або функціями цього знання, способами вживання його на практиці*. Відтак тепер треба було створювати уявлення про те, як ми плануємо використовувати психологічні знання. Навіщо вони нам потрібні і для якого вжитку?

Сама постановка цього питання привела нас до абсолютно іншої дійсності, іншого бачення ситуації. Й описувати треба було тепер абсолютно інше. З'ясувалося, що головне питання полягає не в тому, що таке психіка, а в тому, *як ми працюватимемо із знаннями*, і які знання й де можуть використовуватися ефективно. Це дуже важлива теза. З іншого боку, ця теза підтверджує і розвиває сказане раніше про те,

що *психологія може осмислено й ефективно застосовуватися лише в широкому контексті інших наук і в рамках методологічної роботи*. Окрім того, тепер треба вибудовувати уявлення про практику, в якій ми цю науку чи наукове знання хочемо [коректно] вживати.

Тут я зробив би невеликий відступ. Неділю тому в мене тут проходили перемовини з одним генеральним директором з приводу можливості проведення організаційно-діяльнісної гри на його ВПО. Ми з ним дуже мило говорили про те та про це. Потім він раптом зупинився і каже: “А як ви у своїх іграх враховуєте особливості російського характеру?” Питання поставлене вкрай несподівано і в лоб. Я прийняв його, оскільки вважаю вельми істотним. Проводити тут заходи, вибудовані на англійський, німецький чи французький зразок, ніякого сенсу не має. Психологічні знання треба застосовувати, постійно ставлячи собі запитання: із чією психологією маєш справу – росіянина, німця або черкеса. Якщо ви не провели культурологічного дослідження і не з'ясували цього, то нічого у вас не вийде і знання ваше буде формою самообману: ви чекатимете одне, а одержувати [будете] зовсім інше. Коли мені доводиться обговорювати якісь оргуправлінські проблеми, і хтось з управлінців говорить, що “ми тут поставимо організацію на кшталт японської”, то я щоразу розплющую очі, тому що сказати-то це можна, але виробництво на зразок японського ви, як навиворіт не вивертайтеся, у Росії не організовуєте (і, про себе кажу, – слава Богу). Отож, якщо ви всіх цих культурологічних, соціологічних, організаційних та інших моментів у знаннях не зафіксували і не адаптували у вживанні до психологічних знань, що фіксують особливості ситуації, то ваше знання обертається незнанням і прирікає вас на невдачу.

Голос: Лев Виготський говорив про те, що психологія повинна перебувати у фундаменті всіх гуманітарних і суспільних наук, а у вас, як я розумію, психологія рядоположена з іншими науками. Мені більше імпонує перша точка зору.

ПІ: Я вас зрозумів, але я не можу з вами погодитися. На мій погляд, Л.С. Виготський такого, по-перше, не говорив, а по-друге, не міг говорити. Ви зараз виражаєте точку зору так званого *психологізму*. Дійсно, 100 років тому такий погляд був вельми поширений і вважалось, що саме психологічний аналіз узагальнює всі інші гуманітарні і суспільні науки. Іншими словами, психологізм претендує

на роль загальної методології для розробки психології, соціології, логіки і всього іншого. Але так вважали давно; і це найбільша помилка, яку було здійснено на шляху розвитку психології. Нічого більш шкідливого для психології, ніж психологізм, навіть вигадати неможливо.

Дійсно, я розглядаю психологію як окрему позитивну науку, яка, з моєї точки зору, в нинішнє століття не може претендувати на те, щоб давати методологічні засади всім гуманітарним і суспільним наукам. Це наука, яка, залежно від ситуації, повинна бути поставлена в ті чи інші нашарування оточення. При цьому методологію я розглядаю як ту дисципліну, яка забезпечує “зашнурівку” наукових знань і практики. Саме *методологія виконує функцію рефлексії* стосовно двох утворень, встановлених на різні чаші терезів, а саме практичної роботи, мислєдїяння, здійснюваного в ситуації, і різним науковим знанням – фундаментальним, теоретичним, прикладним, – штучно одержуваним у наукових предметах. Методологія забезпечує співвідношення рефлексії того й іншого і відповідає на питання: чи має сенс використовувати ті чи інші знання у певній ситуації, і що ці знання можуть нам дати, і якщо не ці, то які інші? В цьому, власне, я бачу **призначення методології**: *вона покликана забезпечити мислєдїяння будь-кого відповідними засобами, методами і формами, адекватними даній ситуації*.

Але, крім того, є ще одне надскладне коло питань, пов'язаних з відношеннями між психологічним і логічним або, як я спробую це переформулювати, нормативним знанням. У чому відмінність між логікою і психологією, скажімо, в аналізі розумових явищ, та які демаркаційні лінії між ними, форми зв'язку, типи взаємодії? Питання зрозуміле. І той із вас, хто займався складними та інтелектуальними процесами, відразу осягне величезну глибину цієї тематики, яку я не можу тут розкрити й обговорювати з достатньою точністю і глибиною. Але деякі тези мені дуже важливо тут сформулювати і постаратися їх якомога повніше висвітлювати.

Отже, в чому відмінність між логічним і психологічним підходами? Для мене навіть не важливо у даному разі, чи [мовиться про] розумінневу психологію, чи про природничо-наукову, мене цікавить ось ця проблема – чим відрізняється логічний опис розумових процесів від психологічного, що і як описує логіка, а що психологія? Мені відомо багато точок

зору на це питання, з них найдотепніша і найперспективніша, на мій погляд, полягає в наступному: *психологія описує помилки в мисленні, а правильне мислення описується логічно*. Саме така постановка питання визначила подальше десятиліття моєї роботи, аж до початку 1960-х років.

Дуже скоро я почав розуміти, що проблема полягає не в тому, щоб розмежувати предмет і всю організацію психологічного і логічного аналізу. Куди набагато більш значимим є той факт, що в ході роботи психологу доводиться використовувати як логічні, так і психологічні уявлення. З моєї точки зору, це не випадково дає їжу для аргументів на користь розумінневої науки і розумінневого методу. А саме, якщо я спостерігаю поведінку людини, котра розв'язує якусь задачу, і ставлю перед собою завдання описати цей експеримент, то перше, з чим я стикаюся, це або я розумію, що відбувається, або не розумію. Якщо розумію, то зможу потім її описати, а якщо не розумію – опису не вийде. При цьому зверніть увагу: розуміння є щось інше, ніж мислення, це абсолютно різні інтелектуальні процеси; хоча це у мене тільки преамбула, тому що тепер я піду в мислення.

І так, якщо я хочу описати мислення людини, котра розв'язує якусь задачу, я повинен перш за все мати деяке нормативне уявлення цього процесу мислення.

Що таке *нормативне уявлення*? Для мене це *ясне розуміння методів*. Не можна спостерігати, не знаючи, що спостерігати. Зокрема, дослідник мислення завжди має знати, що саме спостерігати, мало того, він повинен знати, як облаштоване те, що він спостерігає. І на це питання відповідає логічне уявлення даного процесу мислення. Скажімо, при дослідженні мислення дітей у ситуації розв'язання непрямої задачі дитині пропонується така умова: сиділо на дереві декілька пташок, потім прилетіло ще п'ять і стало їх на дереві одинадцять. Запитується, скільки їх було спочатку? Навіщо дитині пропонується зайнятися інтроспекцією і розказати, як вона цю задачку за вимогою нормативно або *правильно* вирішує? Таким чином, проводячи експериментальне дослідження дитячого мислення, ми повинні, хочемо того чи ні, прийняти схематичне уявлення цього найправильнішого мислення як деяку норму і сказати: цей розв'язок правильний. А після цього можемо описувати, чи працювала дитина правильно відповідно до цієї схеми, або [діяла] якимось інакше. Зрозуміло, може бути декілька правильних способів розв'язання

[задачі]: як би там не було, в нас є попереднє уявлення правильного мислення. Вочевидь також існує і неправильне мислення?

Проводячи такі дослідження, я вперше почав розуміти цю сакраментальну формулу про те, що *логіка є наука про правильне мислення*. Бо виникає проблема об'єкта психології мислення: якщо мислення неправильне і до розв'язку задачі не приводить, то це мислення чи не мислення? Питання зрозуміле?

Голоси: Мислення!

ГП: Ось які ви добрі люди. У цьому й полягає сьогодні основна наша соціокультурна проблема. Основна, тому що всі ви відповіли неправильно. Відповідь людської голови – це ще не мислення. Мисленням така відповідь стає тільки тоді, коли вона відповідає певній *культурній нормі*. А отже, коли у цій голові вже є правильний спосіб розв'язання даної задачі, або якщо ця голова підіймається на більш високий рівень рефлексії й самостійно вибудовує правильний нормативний розв'язок. Якщо ж ми сидимо, п'ємо чай і міркуємо, подібно героям Ільфа і Петрова, чи дозволить Бріан класти йому палець у рот чи ні... Хоча голови наші при цьому біологічно функціонують, до мислення це ніякого відношення не має. І коли ви починаєте вивчати мислення, то повинні задалегідь скласти *нормативне уявлення* про те, що ви виокремите як мислення, на відміну від [усього] іншого, що становить фіктивно-демонстративний продукт.

У зв'язку з цим виникає неймовірно складна проблема *об'єкта психології мислення*. Чи можемо ми проводити психологічні дослідження так само, як здійснюємо біологічні, [себто] вивчати мислення так, як пізнаємо природу? Мабуть, в даній ситуації ми знову повинні прийти до відомої тези культурно-історичної концепції Л.С. Виготського і визначати як мислення тільки те, що культурне. А з цього багато чого слідує, до того ж такого страшного, що навіть думати про це не хочеться. Тоді ж що виявляється: якщо нам не повезло і ми не потрапили до соціологічної школи при Сорбоні, якщо ми народилися не у дворянській сім'ї і нам не найняли гувернера, котрий, як потім з'ясувалося, був великий філософ, або, одним словом, якщо нас не *навчали мислити*, то ми не зможемо мислити як у п'ять років, так і в сорок п'ять. І тоді це у відомому сенсі соціокультурна втрата... Тоді що саме повинні вивчати психологи? Ситуація стає абсолютно незрозумілою. За словами одного скандинавського лінгвіста, мислення –

це те, чому довго навчають, чому можуть навчитися дуже мало, і, навчившись чому, і навіть здійснивши три або чотири рази [акт думки], людина не може бути впевнена, що здійснить це уп'яте.

Мене, проте, цікавить *методологічний вимір* цієї проблеми. Якщо ми хочемо вивчати мислення, то чи можемо робити це психологічно, засадниче? Я відповідаю на це питання вкрай негативно і повторюю вслід за В.В. Давидовим (щоправда, він людина обережна і, сказавши це одного разу на вченій раді, у роботах своїх не публікував), що *мислення не може вивчатися психологічно* і саме словосполучення “психологія мислення”, є нонсенс: мислення може вивчатися тільки логічно, оскільки для цього потрібна нормативно правильна освіта, – нормативна модель інтелектуального процесу. А що це значить? Це означає, що потрібно створити опис, конструкцію, – *сконструювати процес мислення*. Вловити мислення означає сконструювати і подати його нормативну схему. Але ж це не дослідження в природничо-науковому сенсі. Якщо ви тепер запитаете, звідки взялося це мислення, вам доведеться здійснити наступний крок і поставити під сумнів всю проблематику психологічного управління.

Я наведу один приклад, який прояснить ситуацію. Ви йдете Московою, бачите над будівлею “Вістей” світлове табло, яким біжать букви, і задаєтеся питанням: “Цікаво, а як це електричний струм продукує текст?” І ви, слідуєчи ідеології фізіологів і психологів, відправляєтеся туди і починаєте копатися у цих реостатах і котушках, щоб відповісти собі на питання: яким чином текст про світові події виходить з і на основі електричного струму. Безглуздо все це тому, що світлові повідомлення про світові події лише паразитують на цьому матеріалі, матеріалі ламп; вони запалюються і гаснуть за логікою улаштувача, який закладає все це у відповідні реостати. І я ризикну навіть стверджувати, що мозок є також щось на зразок реостата. А що таке мислення? *Мислення – це деяка культурна функція*, [тобто] те, що створило, сконструювало людство, і що потім, завдяки спеціальній організації навчання, накладається на матеріал мозку, де він працює як блок пам'яті, завдяки якому все це потім відтворюється. Якщо таке помислити, то тоді тим самим постає межа природничо-науковому підходу у вивченні мислення, оскільки кожний із нас, подібно до довгограйної платівки, відтворює те, що на ній одного разу записали на фабриці...

Репліки я кидаю в основі справедливі, – кажуть мені, – але як досліджувати всю цю справу? Ось у чому питання. Вірно, – констатую я, – але чому це питання ви задаєте мені? Це ви повинні відповідати на нього, якщо збираєтеся проводити психологічне дослідження вищих інтелектуальних функцій. Чи не самі ви загнали себе в собачий ящик, сказавши, що мислення та інші вищі психічні функції можна вивчати тільки так, як ми вивчаємо матеріал ось цього столу? Насправді тут ми стикаємося з утворенням принципово іншого гатунку, з фактом делегування в окремого індивіда того, що породжується людством; ним породжуване й передається в користування окремій особі. Розгнівавшись одного разу від усіх цих питань, О.М. Леонт'єв стукав кулаком по столі і говорив: що ви пристали, ну не створює людська голова мислення, дурниці все це, – мислення проходить через людську голову, іноді збагачуючись у ній, і йде далі. Отож люди існують самі по собі, а мислення саме собою і [тому воно] є *особлива субстанція*. Мислення як таке належить не людині, а людству, й лише береться окремими людьми, паразитуючи на їх матеріалі (...)

Відтак мисленням є тільки те, що реалізує соціокультурну норму. З погляду моїх уявлень, ніяких задатків думки в людини немає. Народився він у сім'ї з мислячими батьками, є в них час для того, щоб учити його мисленню, – він може бути навчений і вмітиме мислити. А не народився – нічого в нього саме собою не виявиться, оскільки ніяких задатків до мислення в людини немає і бути не може за природою.

Питання: Як ви вважаєте, людина пішла від мавпи?

ГП: Якщо вам подобається ця байка, давайте обговоримо її. Давайте обговоримо, як мавпа стала людиною.

Питання: Мавпа сама навчилася мислити?

ГП: Так, звичайно. Тепер, проте, виникає дуже цікаве запитання: завдяки чого?

Голос: Завдяки маніпуляціям.

ГП: Завдяки маніпуляціям? Зрозуміло: брала, вочевидь, палицю, біла свого супротивника по довбешці, й так поступово навчилася мислити. З моєї точки зору, проте, мавпа, як і людина, задатків до мислення не має. І як би ви з нею не маніпулювали, або вона не маніпулювала, в неї ця здатність не з'явиться. Адже мислення є функція колективної організації цих мавп. А якщо слідувати системній ідеології, то тепер треба розглядати структуру,

яка накладається на матеріал мавп і створює цю системну організацію, у якій існує мислення.

На мій погляд, психологія людини взагалі не повинна шукати свої засновки у психології тварин. Людина походить не від мавпи, а від системи людської організації: [кожна] особа – елемент системи “людство”. А що це означає? Це означає, що всяка атомарна логіка на зразок спроб розглядати походження ніжки стільця, не обговорюючи, що таке стілець і як він створюється, – вся ця логіка виявляється нерелевантною. Коли мова заходить про походження людини, треба розглядати не походження людського біоїда, а утворення організації, яка породжує особин, іменованих “гомо сапієнс” – людина розумна.

Питання: Чи не слід з сказаного висновок, що система відбулася раніше, ніж її елементи, а ціле – раніше, ніж його складові?

ГП: Ви маєте рацію – це основний принцип системного підходу і, тим більше, генетичних досліджень. Якщо ви хочете відповісти на питання, як відбулася система, то повинні розглянути перш за все її системоутворювальну структуру, не звертаючи уваги на елементи. Логічно система передує елементам, а ціле – частинам. Оскільки мене цікавить організація мислення, тут “раніше” і “пізніше” для мене є логічні модальності, а не фізичний час, якого в мисленні немає і бути не може. Якщо ж ви схочете перевести питання у площину натурфілософії і запитаєте мене, як воно відбувалося “насправді” – у природі, в космосі, – то я скажу вам, що наука в цьому ще не розібралася, і сьогодні це знає один Господь Бог. Тому мені таких питань ставити не треба.

Голос: Судячи із ваших слів, ви створюєте абсолютно абстрактну модель. (**ГП:** Звісно.) Але тоді ж можна побудувати і якусь іншу модель. (**ГП:** Авжеж.) Можна сконструювати п'ять, десять моделей, і жодна з них не вмщатиме в себе реальної дійсності.

ГП: Ми сьогодні одну модель побудувати не можемо, а ви говорите, що “можна створити 5-10”. Ось і виходить, що 5-10 продукують американці, японці або німці, а ми з однією возимосся. Було б дуже здорово, якби ми вибудовували десять, [тоді] вони лежали б у нас як варіанти, і ми були б найбагатшими людьми у світі. Але ми чомусь тримаємо в собі із цього приводу внутрішнього тюремника і засмучуємося: “Можна побудувати 5-10 моделей, яке нещастя”.

Помилка всього попереднього натуралізму полягала в тому, що він абсолютно не вра-

ховував знаково-предметних структур. Людина нібито має справу з природою як такою і в результаті взаємодії з нею чогось набуває. Ось ця природничо-наукова ідеологія, яку так різко критикував К. Маркс, надзвичайно живуча, хоча явно не відповідає тому реальному світу, в якому ми живемо. Я особисто вважаю, що *люди народжуються і живуть у символічних знакових структурах мислєдїяльності, оформлених у предметно-знакових структурах “другої природи”, штучно створеної людиною...* Але зверніть увагу, що я виказую не більше ніж своє бачення з приводу поставленого вами питання. Я не наполягаю, що це істина: ми з вами можемо висувати тільки гіпотези.

Проте я в цьому переконаний, і я бороню цю позицію, у рамках якої сьогодні працюю. Я вважаю, що дійсно є такий процес як *відтворювання*. Що таке відтворювання? Відтворювання людини не зводиться до відновлювання біоїда. Відтворювання людини припускає, що, зробивши дитинча стародідівським способом, треба потім на його пластичність, на його мозок, тіло і руки накласти структуру діяльності, мислєдїяльності. І це здійснюється завдяки спеціальному навчанню – раз, і за допомогою окремо організованої трансляції культури – два. При цьому ви тільки відтворюєте те, що було. Я писав про це у 1960-і роки, і ці роботи опубліковані. [Отож] *головний процес у людському суспільстві – це процес відтворювання структур діяльності на безперервно зникаючому і поновлюваному людському матеріалі*. І це є провідний процес людського суспільства. Якщо він одного разу припиняється – чи то через погано поставлену освіту, чи то через тотальне експериментування, – люди перестають відтворюватися. [Звісно,] щось подібне відтворюється, і ніби капелюх вони носити віють, і спідницю чи брюки ще можуть надіти і застебнути, – але це вже не люди, це тільки шкаралупа від людей, оскільки в них немає людських функцій, а саме ось цього відтворювального мислення і навичків роботи. Вони перестають уміти працювати і, як писав Г. Гессе, земля перестає родити, а потяги перестають ходити.

Проте важливий й інший процес. Тепер нам доводиться змінювати об'єкт та обговорювати питання: *як людство культурно розвивається у плині історії?* Саме людство, оскільки окрема особа не має іманентного розвитку. Але змінили об'єкт – і тут психологія зі своїми старими орієнтаціями вже нічого сказати не

може, хоча цілком і повністю від цього залежить, – не враховуючи цей момент розвитку людства, людської культури, сучасна психологія стає безглуздою.

Тому я й кажу, що саме в цьому сьогодні закладена основна проблема подальшого розвитку психології. Якщо психологія не визначить своє місце усередині інших дисциплін і не відповість, якою мірою вона залежить від соціології, від культурології, від загальної методології, то вона не може просуватися до [адекватного] розв'язання сучасних проблем. Вона просто переживуватиме свої старі догми, а психологи – витрачати своє життя на видачу всіляких фіктивно-демонстративних продуктів. (...)

20.03.87

...Мірою того, як створювалися логічні нормативні схеми мислення і діяльності, останні все більше і більше відділялися від людини, причому це відбувалося незалежно від цілей і намірів людей, котрі працювали в даному напрямку. Сьогодні вранці мені вже висловили думку з приводу вчорашньої лекції, і вона та сама, яку слід було чекати: там, де я висловлював речі, на мій погляд, важливі й принципові, визначальні для всього іншого, це розцінювалося як щось скучне, банальне і нецікаве; а там, де я розказував байки, – про них сказали, що то цікаві речі про мислення. Це цілком природна реакція аудиторії, і тому мені важливо вказати на потребу гнути свою лінію – лінію абстрактних побудов, абстрактних принципів і конструкцій. Важливо підкреслити наступне. Коли логіки, філософи і народжені тоді в Москві методологи починали аналізувати мислення і діяльність, розглядаючи їх як особливу автономну дійсність, усі вигуки московської і взагалі радянської інтелігенції про те, “де людина”, “людину забули” і т.ін., – всі ці вигуки перебували по той бік розумності та аналізу. Вони були схожі на розмови за чаєм на кшталт того, чи можна класти Бріану пальці в рот, чи не можна. Тому що розгляд мислення і діяльності самих по собі – це єдиний підхід, який дозволяє аналізувати й описувати мислення і діяльність як такі, що протистоять людській поведінці. Поведінка – це ще не діяльність і, тим більше, не мислення. З моєї точки зору, це доконче різні дійсності, і я підкреслюю це для того, щоб були зрозумілими всі [мої] подальші міркування.

Десь у середині 1960-х років усьому московському психологічному і логічному співтовариству стало ясно, що розгортання логічних і психологічних досліджень ставить нас перед розщеплюванням і диференціацією предмета. Оформилися два принципово різних предмети дослідження: з одного боку – діяльність, а з іншого – людина. І якщо в тому, що стосується діяльності (і мислення), ми завдяки логічним напрацюванням і супроводжувальним їх психологічним експериментальним дослідженням знали й уявляли, що це таке – діяльність, – то відносно людини як такої ніяких формул і способів опису, ніяких розумних уявлень ні в кого не було. І, я б від себе додав, до цього дня немає.

Зокрема, коли мені доводиться стикатися з проблемами особистості, індивіда й обговорювати способи їх структурного опису, то в існуючій літературі я не можу віднайти із цього приводу нічого скільки-небудь розумного та осмисленого. Я підкреслюю, відносно загального плану і структури досліджень індивіда, особистості, людини. Це, звичайно, різке формулювання, але воно потрібне мені для того, щоб відтіняти моє уявлення про сучасну розстановку сил. Я сьогодні більш-менш уявляю як логічно описувати мислення і діяльність. А ось як описувати все це на людині, тобто психологічно, – цього я не досягаю. І справа тут не в тому, що я логік, а не психолог, і тому не знаю, чого там психологія напружувала. Я дуже уважно стежу за всім цим, беру участь у цій роботі. Але ситуація саме така: немає нічого [гідного], і нічого тут не поробиш. І це, стверджую я, проблема. Причому проблема перш за все у плані категорійному. Тому що перш ніж почати власне наукове дослідження – чи психологічне або яке-небудь інше, – потрібно уявляти собі, з яким об'єктом, із вивченням чого ми маємо справу. А такого категорійного, онтологічного уявлення про людину як об'єкт дослідження на сьогоднішній день немає. І це безперечна недоробка методології, яка не має на цей предмет яких-небудь осмислених припущень.

Отже, тепер мені хотілося б повернутися до основної лінії мого викладу і продовжити обговорення наших досліджень мислення і діяльності. (...)

З моменту початку методологічної роботи, тобто з початку п'ятдесятих років [XX ст.] ми постійно говорили, що *мислення є діяльність*. Як писав потім у 70-х Е.Г. Юдін, кажучи, що мислення є діяльність, ми задавали деяку рамкову конструкцію. Ерік Григорович

дуже красиво показав, що такий хід – задання рамкової категорії, через яку потім усе пояснюється, – це природний рух-поступ у всякій розвитковій теорії. Але чим більше ми наплягали на тому, що мислення є діяльність, тим більше нам ставили питання в лоб: *а що таке діяльність?* І з кінця п'ятдесятих – початку шестидесятих років у методологічних розробках починається етап, який отримав назву теорії діяльності або *діяльнісного підходу*.

І я тут звертаю вашу увагу на істотну відмінність цих двох ознак. Одна справа обговорювати діяльнісний підхід, а інша – вибудувати квазіприродну теорію діяльності, яка не сприймається як існуюча окремо і самотійно, але весь час прив'язується до людини, тобто [вимагає] обговорювати питання, що таке діяльність як еманация людини. Я тут займаю вкрай чітку позицію: *діяльність треба розглядати спочатку як не пов'язану з людським матеріалом, тому що вона існує як рамка людського життя*. Людина потрапляє у світ діяльності, мислєдіяльності, і це є її реальність; а природа, природний світ – це конструкція усередині діяльності, ідеальна конструкція, створена десь на початку XVII століття, причому ми навіть знаємо, як вона створювалася й у зв'язку з якими проблемами. Тому моя основна теза така: опис діяльності не становить головне завдання психологічного аналізу, хоча і слугує засадничою умовою розгортання останнього. І в цьому сенсі психологам доводиться займатися діяльністю тією мірою, якою логіка і відповідна теорія цю діяльність описали. А ось що стосується іншої частини – як діяльність існує на людях, як люди *приймають* діяльність чи як *навчаються* діяльності, як вони її творчо *розвивають* – це, мабуть, поле суто психологічних проблем, і поле практично порожнє. Був живий ще О.М. Леонт'єв, котрий пописував із цього приводу. Мені особисто те, що він робив, дуже не подобалося, і я йому неодноразово виказував свою точку зору... Але нині навіть цього вже ніхто не робить, ніхто не увібрав навіть ці традиції леонтьєвської школи.

До початку 1970 років ми в загальному, начорно справилися із завданням побудови теоретичного опису діяльності, заснованого на вживанні системного підходу. І сьогодні маємо досить розвинену *методологічну теорію діяльності* – зовсім іншу, ніж та, яка постала у психології. У фундамент цієї методологічної теорії покладено *уявлення про процес відтворювання*; процес виробництва є основний

конституювальний процес діяльності. І діяльність – це сутнісно опис цього процесу відтворювання, його механізмів, умов. (...)

Отож, моя основна теза полягає в наступному: *діяльність є те, що відтворюється*, і діяльнісне відтворювання – це той базовий процес, що конституює структуру діяльності. На перший погляд, у цьому немає нічого особливого і скільки-небудь принципового. Але це тільки на перший погляд, тому що це насправді засадниче положення, і з нього, зокрема, витікає, що діяльність може існувати, продовжуватися історично тільки при умові, якщо вона існує у вигляді *двох* подібних один одному утворень. Початкова природа діяльнісного існування – це наявність двох столів, двох стільців, двох людей, подібних один одному. Якщо двох немає, то немає і діяльності.

І звідси витікає виключно важлива теза у плані розмежування психології і культурології. Зовсім не все, що ми робимо, стає елементом культури та історії. Те, що ми робимо – це наші проблеми, наше приватне життя. А діяльністю це стає тоді, коли ці дія, акт, поведінка, форма і т.ін. починають передаватися від людини до людини, тобто знаходити історичне існування. З цього автоматично витікає, що *діяльність передбачає норму*. Там, де немає норми, яка транслюється в культурі, там немає і діяльності.

Схематично це можна зобразити так: ось є якась ситуація, у якій провзаємодіяли люди, відбувся якийсь акт спілкування або дії – колективної, організованої тощо. Перше, що я тут стверджую, це те, що ситуації, як і акти дії, не функціонують і не розвиваються. Категорії функціонування і розвитку не прикладувані до ситуації. *Ситуації, як і акти дії, здійснюються*. Акт діяння вибудовується, здійснюється і вмирає. І все. Тому якби ми розглядали структуру діяльності, утвердженої тільки із ситуацій та актів дії, то ніякої історії б не було. Відтак якщо ми фіксуємо як сам собою зрозумілий факт, що людська діяльність, як і люди, має історію, то повинні придумувати якийсь механізм, який би дозволив усьому цьому здійснюватися.

І тут я формулюю таку тезу: діяльність має ситуації, але, крім того, має ще й інший простір, де наявні дублікати ситуаційних наборів. Ці двійники або дублікати й утворюють, з одного боку, те, що ми називаємо нормами, парадигмами, еталонами, зразками, а з другого – культуру. І тоді я повинен задати два про-

цеси: а) ці зразки, норми, парадигми транслюються, тобто течуть, залишаючись при цьому незмінними, і б) вони весь час здійснюються у ситуаціях, подібно матриці друкуючи все те, що є в ситуації діяльності, життєдіяльності; відношення тут точно таке ж, яке існує в книгодрукуванні між матрицями і тиражем. Тому поведінка може бути найрізноманітніша, але діяльністю вона стає тільки тоді, коли продубльована у зразках чи еталонах, і коли ці еталони починають транслюватися в історію, передаючись від покоління до покоління, себто коли наступне покоління відноситься до цих зразків саме як до взірців, “надягаючи” їх на себе і починаючи відтворювати.

Таким чином, діяльністю, на відміну від індивідуальної поведінки, є тільки те, що зафіксоване у формі зразків, еталонів, норм і живе в історії завдяки процесу відтворювання, тиражування, віддруковування, складаючись потім у *простір культури*, а потім віддруковуючись знову і знову.

А далі треба пояснювати, правдоподібно чи неправдоподібно вводимо мною визначення поняття діяльності, і чи відповідає воно тому, що відбувається в соціумі. Я б наполягав, що це одна з могутніх схем, яка дозволяє нам пояснити те, що відбувається у світі, пояснювати різні історичні формації і дивитися, чому вони такі, а не інші. І [воднораз] пояснювати, чому існують заборони на розвиток і чому до нашої ери дії людини щодо зміни, трансформації і розвитку соціальних структур вважалися найтяжчими злочинами. І до сьогодні принципово нічого не змінилося, так що ми без зусиль зможемо зрозуміти, чому люди довкола так [настирно] чинять опір перебудові. Адже система усталених соціальних норм у нашому житті є точно така ж цінність, як і дві тисячі років тому. І якщо ми починаємо щось змінювати в існуючих зразках, нормах і матрицях, то ми, хочемо того чи не хочемо, створюємо у всьому неймовірно збитки і розруху, тому що ці ситуації надто складно так розібрати на матриці, щоб вони у результаті тиражування давали нам струнки, а не суперечливі, системи діяльності. Тому консерватизм – це неодмінна умова соціальної організації і взагалі нормального життя. І коли консерватизм зникає з духу народу, то починається, як говорив Булгаков, загальна розруха. Тому треба розуміти, що всякий радикал, новатор – вкрай небезпечна людина. Такий об’єктивний закон існування діяльності.

Мені він дуже не подобається, оскільки я по характеру своєму хотів би все змінювати і переробляти, але я при цьому розумію, що це є антигромадське поривання...

Зразки культури і простір культури виявляються для діяльності найважливішими і визначальними. Тому що тут, саме у процесі трансляції, в умовах постійної консервації цих одиниць і фрагментів й існує діяльність. А для того, щоб задіяти розвиток, цю небезпечну і нову штуку, в епоху якої ми тільки вступаємо, треба створювати ще рефлексивні структури осмислення, або ж теоретичного опису таких ситуацій, їх взаємовідношення з оточенням. І на основі цього рефлексивного усвідомлення в культуру вносяться або додаткові блоки, або організовувальні та доповнювальні структури. І накладається другий додатковий механізм управління відтворенням. Але робота ця тільки розпочинається. І не треба думати, що в американців положення краще, ніж у нас. У нас погане, й у них так само потворне. І проблема полягає в тому, хто власне знайде інтелектуальні сили і зможе, об'єднавши соціологічний, психологічний і логічний [площини] аналізу, першим вийти на структури розвитку і почати якимось розумно справлятися із цим процесом – *процесом розвитку*. Для того щоб організувати наше господарство, треба знати закони і механізми розвитку. Але це те, на що у психології накладено табу. Для психології сьогодні розвиток є проблема номер один. Це величезне поле докладання сил. І подяка нащадків буде безмежною, якщо вам удасться із цим справитися. (...)

Питання: Не могли б ви привести конкретний приклад того, як відбувається засвоєння норм, – але не певних норм, певних способів вирішення тих чи інших завдань, а у складніших соціальних сферах.

ГП: Я розумію, про що ви говорите, але так засвоювати можна тільки окремі дії, окремі ланцюжки дій. А цілісна діяльність, тим більше творча, розумова так не опановується. Це проблема розвитку, а не засвоєння. І якщо ми зачіпаємо цю тему, то нам доводиться обговорювати, як відбувається вирощування людей і як здійснюється процес-перебіг їх розвитку, тобто все те, що в нас у психології старанно обходять мовчанням. Завтра я обговорюватиму організаційно-діяльнісні ігри як засіб і метод вирощування і розвитку людей. І це абсолютно інша техніка, яка повинна охоплювати всі аспекти життя і діяльності. Діяльність у цілому, або мислєдіяльність, не може передава-

тися на зразок окремої дії. Відповідь формально ясна? А з прикладом залишаюся в боргу – треба розповісти, що робить гра і як вона побудована.

Питання: Соціокультурна норма, як відомо, має історичний аспект, вона змінюється від культури до культури. Якщо ми візьмемо нашу культуру, то і тут теж побачимо безліч соціокультурних норм. Крім того, у якийсь момент свого індивідуально-особового розвитку ми починаємо самовизначатися, виробляючи для себе систему норм, зокрема етичних. Мое питання зводиться до наступного. Якщо ми візьмемо до уваги існуюче різноманіття *нормативів розумової діяльності*, чи не приведе це до втрати критеріїв правильного і неправильного мислення, нормативного і ненормативного?

ГП: Ви мені показуєте, що норми історично змінюються і що людина залежно від ситуації вдається до зміни своїх норм. Чи можемо ми з цього висновувати, що норми перестають функціонувати в мисленні і визначати його? Не можемо. Я змінюю норми, вибудовую їх і вставляю у своє мислення, – і воно є мисленням тільки в тому разі, якщо в нього вводяться ці норми. Якщо я провів нормування своєї роботи і виробив норму, це буде мислення. А якщо я такого нормування не провів, це будуть мавпячі кривляння і стрибки, і нічого більше. *Методологічне мислення* – це те, яке вирішує завдання, проводячи паралельно нормування виконаної роботи і тим самим вперше фіксуючи досвід. Тому що якщо я цієї роботи не зафіксував, то щось я робив, а що – не знаю.

Що таке методологічне мислення, можна пояснити на такому прикладі. Воно подібне до рейкоукладача, який, просуваючись уперед, кладе перед собою рейки; так і тут – я йду вперед, шукаю нове вирішення проблеми, одночасно нормуючи свій шлях, тобто залишаючи за собою слід. У мене йде пошук, і це саме по собі не мислення, оскільки мислення нас уперед не виводить, – вперед нас веде тільки мислєдіяння чи мислєдіяльність. І в цьому сенсі практики йдуть уперед, і якщо цього немає, то нічого немає. Але паралельно цій роботі ми вибудовуємо норму нашого мислєдіяння як мислення... Ми весь час, з одного боку, йдемо вперед, а з другого – нормуємо це і транслюємо наступним поколінням. І якщо ми цю трансляцію не організуємо, то відшукали ми рішення чи не знайшли, значення не має: ніхто ним скористатися все одно не зможе.

Голос: Не кожний так може.

ГП: А якщо він не може, так він не людина.

Питання: Потрібно розбирати всі [можливі] розв'язки, навіть альтернативні?

ГП: Так, звісно. І без цього немає культури народу. Як тільки перестаємо це робити, то ми не люди, а тільки вдаємо, що люди.

Питання: Хіба норми не повинні бути в усіх однакові?

ГП: У всіх? Навіщо у всіх? Я ось не розумію, чому ми з вами повинні бути обов'язково однаковими. І чому ви маєте нічим не відрізнятись від мене, скажімо, або від п'яниці, який у кюветі лежить. Навіщо? Безрозсудно це. Люди різні повинні бути.

Голос: Норму ж потрібно не одній людині передати, а декільком.

ГП: А декільком для чого? Для надійності?

Голос: Ні, але це ж норма.

ГП: А чому норма обов'язково для декількох? Якщо я виробляю норму для себе – це хіба не норма?

Голос: Ви самі сказали, що норми потрібно передавати. Одній людині передаєш, він не зрозуміє, – так може інший зрозуміє.

ГП: Звичайно, норму потрібно передавати, і мені хочеться, щоб мій син умів робити, принаймні, все те, що вмю робити я. Але це неймовірно складно, оскільки я при цьому ще весь час творчо працюю. Й, отже, поки він сам, без мене, не навчиться створювати розв'язки ситуацій, він не може мене відтворити. А коли він навчиться, то навіщо йому така довга передача – він сам усе схоплює миттєво.

Голос: Ви ж самі сказали – процес трансляції.

ГП: Ну, процес трансляції. На своєму місці, у бажаних межах. Адже я кажу, що цей процес потрібний сутнісно, а далі додаю: на своєму місці і в належних межах.

Питання: Тобто якщо є нормальна сім'я чи, просто кажучи, людина, у якої можна навчитися цим нормам, то відбувається їх засвоєння. Але здебільшого ситуаційного засвоєння не відбувається, тому що таку людину ще треба пошукати, чи не так?

ГП: Так, немає зразків.

Питання: І тому формування норм мислення відбувається загалом самостійно, себто норма – це продукт власної активності людини?

ГП: Смілива думка.

Питання: І в цих іграх, наскільки я розумію, ви створюєте ситуацію, у якій могла б виявитися ця активність. Може бути ця активність і є формування власних норм мислення?

ГП: Все точно. Ви абсолютно маєте рацію, я так і роблю. Але я попереджаю, гра – це як атомна бомба. І тому я б, подібно Гудеріану, писав би на ній: "Ахтунг, оргдіяльнісна гра!" ("Ахтунг, панциген!" – писав він на танках.) І починав би свій виступ з попередження про те, що виживуть лише деякі з охочих узяти участь. А зараз хочете – грайте, не хочете – не грайте.

Питання: Отже, норма – це продукт власної активності особи?

ГП: Правильно. По суті ви неначебто вірно сказали, я з вами згоден. А зараз давайте подумаємо, що відбудеться, якщо провести цей принцип у життя. Я формую норми сам. Ввійшов у метро, подивився, – ці старенькі хай сидять, а цей – молодий; підходжу, смікаю його за сорочку і кажу, – встань, я посиджу. Норму встановив. Що починається?

Зверніть увагу, я в товаристві психологів роздумовую, а вони мені кажуть: Георгій Петрович, ви неправильно розмірковуєте. Я відповідаю: чому неправильно? Я припустився помилки? Вони кажуть: не в тому річ, нам ваші роздуми не допомагають. Тоді я додаю: а хіба я брався вам допомагати своїм розмірковуванням? Вони відреагують так: ну тоді йдіть від нас і там роздумуйте, але щоб ми не чули.

Адже людське суспільство з його організацією і системою є цінність, а свобода веде до анархії. І закривати на це очі ви не можете. Свобода – дуже цінна річ, і для мене, скажімо, найвища цінність. Але я не можу закривати очі на те, що якщо ви вільні, я вільний, інший вільний, то починається громадянська війна, в кращому разі – мордобій...

Питання: Мені не зовсім зрозумілі критерії виокремлення саме тієї норми, яка перетворює фіктивно-демонстративне маніпулювання на мислення.

ГП: Хороше питання, але чим я можу вам допомогти? Зверніть увагу, у вас мислення – це інше, ніж у мене. У психолога це інші норми, ніж у методолога. І з погляду цих норм, ми з вами входимо в конфлікт. Ось ви розказуєте, що займаєтеся таким психологічним дослідженням, а я кажу: хлопці, які у вас норми? Ми з вами боремося, або норми наші борються? В цьому і полягає суть ситуації, – щоб ми відмовилися від переконання, ніби є якась одна правильна точка зору. В різних людей різні погляди, обумовлені їх положенням, їх історією, їхніми цінностями і цілями. І ми з вами живемо не в класичній ситуації.

[Скажімо,] весь світ вже 70 років як зрозумів і знає, що ми живемо за обставин, коли не можна сказати: цей говорить правильно, а цей неправильно. Всі мають рацію для своїх ситуацій, для своїх способів мислєдїяльностї. Але якщо люди при цьому не привчені до нормування своєї роботи, то мислення в них немає. (...)

Мені нинї вкрай не подобаються теорїї дїяльностї і теорїї дїї, і я навіть вважаю їх шкідливими, оскїльки немає і не може бути нїякої дїяльностї і дїї, якї не були б пронизанї й оснащенї мисленням, сприйманням, естетичним ставленням і моральнїстю. Теорїї цї – надмірнї абстракції, якї продукують недопустиме спрощення. Й оскїльки ми весь час відчували це відносно своєї *теоретичної методологїї*, в нас приблизно із середини сїмдесятих років виникло дуже чїтке визначення: *потрїбно перевести методологїчнї розробки у сферу їх практики*. А реально що це означає? Доповнити теоретичнї розробки відповідною практикою. І почати з того, щоб створити, разом із групами методологів, своеріднї казани змішувачів, де ми могли вступати у спілкування з представниками рїзних сфер практичної дїяльностї, впроваджуючи туди мислення.

Бо, як я вже сказав, дїяльнїсть без мислення – це не дїяльнїсть, і жити з дїяльнїстю без мислення неможна. Ось ми сьгодні, до прикладу, вихваляємо “практику” виробництва, якої немає. Країна створює комбайни, якї не жнуть, машини, якї не працюють, прилади, якї не виконують своєї функції. Все це ми робимо у величезнїй кїлькостї, не цікавлячись, кому і навіщо це потрїбно, і переводимо таким чином природнї ресурси. Практика є щось зовсїм інше, практика – це заповнення і відтворювання дїяльностї в усїй її повнотї, в потрїбних кїлькостях та оптимальних формах.

Нам потрїбно було домогтися відтворення методологїчної думки на матеріалї інших професїй, виробництва і т.ін. Але для цього треба було придумати особливу форму, в якї вона могла б виноситися, сприйматися, освоюватися, працювати далї. Коли ми зрозумїли це і це стало усвідомлєним настановленням, ми почали конструювати форми гри, – але не так, як це роблять у системї навчання з дїловими іграми; тому що коли ми в 1976 році почали працювати з тренерами олімпїйської збірної, схема дїлової гри зруйнувалася відразу й одномоментно.

Отож, є нашї кращї тренери і кращї спортсмени, і з ними треба проводити дїлову гру, даючи їм систему проектування і реалїзації

підготовки [спортсменів] до досягнення рекорду. Відомо, що змагання буде через три роки такого то числа й такого місяця; і спортсмену треба видати максимальнїй результат саме цього дня і цей час. Запитується: хто може спроектувати дїлову гру і сказати, як потрїбно готувати до цього спортсмена? Така реальна ситуація: якими б не були мої професїйнї знання про виробництво такого виду дїяльностї – спортивної, тренувальної, – тут я повинен вийти за межї всього того, що було до цього відомо і що мїг би зробити хто-небудь з людей на земнїй кулі. Дїлова гра вже не підходила з принципових позицій, оскїльки в нїй є людина, яка вам розписує алгоритми тїєї дїяльностї, яку ви повиннї здїйснити. І в цьому сенсї правильно ствердують, що дїловї ігри є засїб активних методів навчання, оскїльки [справдї] вас тут навчають (або ви навчаєтеся) якїйс дїяльностї. А в нашому випадку треба було підготувати людину до того, щоб вона здїйснила крок у незвідане й одержала там результат. І ця дїя завжди є дїяння на межї життя і смертї. Можна запитати: навіщо така дїя потрїбна? Я звичайно відповідаю: щоб людина могла перевірити свої можливостї, людина – у сенсї людство. І справа не просто в великому спортї, якїй існує на межї життя і смертї; будь-яка робота на межї можливого завжди може привести до чого завгодно.

Коли ми зрозумїли, що нїхто не може навчати тренерів вищого класу та їх спортсменів, адже вони і лише вони можуть здїйснити наступнїй крок у майбутнє і розвинутися, ми запитали себе: а як треба задавати ситуацію, у якїй би для людей створювалися умови для цього виходу в майбутнє? Ми осягнули, що дїлова гра зовсїм не становить форму вирїшення проблем просування вперед. Потрїбно повертатися до звичної нам *ситуації методологїчних семїнарів*, де заохочуються тїльки хулігани, а люди дисциплїнованї, [добре] знаючі рамки не знадобляться. Важливо як співорганїзувати їх, щоб вони були інтелектуальними хуліганами і не боялися рухатися вперед. І в цьому сенсї незлагїдливї люди, якї не погоджуються з чужою думкою, являють собою справжнї ресурси і надбання країни. З ними треба поводитися гранично ввїчливо. (...)

Зазвичай запитують: якїй практичнїй результат ваших ігор? В іграх нас привертає не це. Мене взагалї практичнї результати не цікавлять, оскїльки все це звичнї видїлення. Мене і всїх інших в іграх завжди цікавила *абстрактна можливїсть*: а чи можемо ми

зібратися і в межах трьох місяців розробити, скажімо, асортимент товарів народного споживання, тобто щось таке, чого ніде у світі немає і не було. Ось це, на мій погляд, цікаве завдання і гра, осмислена у своїй культурній значущості. І неначебто люди тільки цим і повинні займатися. Адже що таке практика виробництва? Виділення, які продукує людська думка. Почитайте К. Маркса, том 42, він так красиво все це описує, що не відірвешся. Все, що нас оточує, є не що інше, як матеріалізація людської думки, реалізація мисленнєвих форм у різному матеріалі – “друга природа”, за Марксом. Так воно все і створюється, – не від практики до думки (цей процес є, він відіграє вторинну роль), а *від думки до практики*. І тому ігри – не профанація. І якщо у цій країні є люди, які беруться за такі завдання і в них грають, то в країні буде все, вони зможуть зробити все.

Ігрова робота є достовірно практична робота. Оскільки ми збираємо п'ятдесят осіб і цих півсотні [наснажених грою] осіб повинні виконати всю роботу – від постановки завдання і визначення цілей до виходу насамкінець. Якого виходу? Зверніть увагу! Якщо ми розробили асортимент товарів народного споживання, і якщо керівництво галузі хотіло б усе це матеріально утілити, воно б утілило. Проблема полягала в наступному: ніхто із замовників не знав, що таке асортимент товарів народного споживання. І коли ми запитували: шановні товариші, що ви хочете одержати? – вони казали: хороше, кругле, і щоб всі були задоволені. Хто – всі? Виробники, торгова мережа і споживачі. Але ж це ситуація “піді туди, не знаю куди, принеси те, не знаю що”. І це є справжня життєва ситуація. Ї інших у повсякденні практично не буває. Саме такі достеменно життєві проблеми ми постійно вирішуємо. І з'ясувалося, що для того, щоб проводити аналіз подібних ситуацій, потрібно кардинальним чином трансформувати наші уявлення про мислення і діяльність.

Ми розв'язали цю проблему під час гри. Розробивши асортимент товарів народного споживання, який нікому насправді не був потрібен, ми одержали як побічний продукт куди більше – *систему миследіяльності*, її схему. З'ясувалося, що миследіяльність має принаймні три відносно автономних нашарування [пояси], найтіснішим чином пов'язані

один з одним, а саме пояс мислення, мислекомунікації і миследіяння. І лише замикання цих трьох процесів дозволяє нам проводити аналіз того, що відбувається в реальній грі.* (...)

21.03.87

Так, мав рацію Ф. фон Шиллер, коли говорив, що гра є справжній людський спосіб існування, і хто не грає – той не людина. Гра – могутня штука. Ви хочете дізнатися, як живе мільйонне місто? Зберіть працівників вашого міського господарства на гру в один зал, подивіться на них 5-8 днів, і ви знатимете, що таке місто. Якщо я хочу поглянути, як працюватиме той чи інший колектив – викладачів або працівників АЕС, я задію їх у гру. Якщо ви хочете організувати психологічні дослідження людей і груп, давайте влаштовувати ігри, які імітують реальну ситуацію, і ви побачите людей у концентрованій формі – так, як ви їх не побачите ні в одному психологічному експерименті.

Скажімо, я хочу організувати і спроектувати гру на життя великого міста, – Одеси, до прикладу. Насамперед я знімаю схему з основних функціональних місць служб управління містом, тобто задаю якусь функціональну структуру. А потім я здійснюю іншу процедуру, запрошуючи людей прийти на гру і зайняти свої місця. Після чого я запрошую їх почати працювати так, як вони працюють на цих своїх функціональних місцях. Тим самим я одержую імітаційну систему, в якій стара структура відтворюється в новій формі – *формі гри*. Я пояснюю присутнім, що вони знаходяться у грі, і тому чиношанування не потрібне: кожен повинен працювати як незалежна особистість, не задаючись питанням, що його начальник із цього приводу подумає. Це гра, і кожен має працювати так, як він може.

У такий спосіб я відтворюю щось із старої структури в модифікованому і зміненому вигляді, не маючи при цьому меж і критеріїв відмінності між старою і новою, відновленням старого і створенням нового. Фактично я репродукую нову структуру діяльності, а тематично пропоную людям пограти у відомі їм старі речі: відтворити повсякденне життя великого міста. Звичайно, місто – це багато чого; це транспортна мережа, каналізація, вода,

* Докладніше про це див.: Щедровицький Г.П. Схема миследіяльності – системно-структурна будова, значення і зміст. *Психологія і суспільство*. 2005. №4. С. 29–39.

магазини й усе інше. Нічого цього у залі немає, – є тільки люди з їх здібностями. І вони імітують управлінські системи міста Одеси. Саме імітують, а не моделюють, оскільки для моделювання потрібне пізнання існуючої системи-оригіналу, а для імітації [такого пізнання] не треба. І не варто думати, що *функціональна структура гри*, котра задається мною, є зображення того об'єкта, з яким я збираюся мати справу.

Ось, до прикладу, проводили ми гру на КамАЗі. Люди там сумували-сумували, потім прийшли вже зовсім у повний аут, а далі почали говорити. Один управлінець каже: “Георгію Петровичу, що ви хочете одержати? Ви зібрали управлінців і примушуєте нас думати, імітувати управлінську роботу. Але на КамАЗі немає ніякої управлінської роботи, ніякого управління”. Я відповідаю: “Як так?” Він каже: “А ось так, просто немає. Тому ви шукаєте те, чого немає”. Відважна біда початок, були там викладачі ІПК Мінавтопрому, які повинні підвищувати кваліфікацію. Один набрався хоробрості, виходить і каже: “Георгію Петровичу, немає в нашому ІПК і взагалі, мабуть, в ІПК країни, роботи із підвищення кваліфікації, тому що ніхто не знає, що це таке”. Запитується, якщо я імітую щось, і з'ясовується, що люди вже давно не знають, що це таке, то що я відтворюю? Я зрозуміло ставлю питання?

Зібравши людей на гру, я кажу: давайте пограємо. І вони починають грати. А через 10 днів я пропоную: тепер давайте підведемо підсумки і постараємося зрозуміти, що в нас відбулося. Ми з вами у що саме повинні були грати? В систему оргуправління на КамАЗі. Що ми одержали, всі бачили? В номерах там у себе плакали? Плакали. Ось тепер давайте висновувати, що на КамАЗі системи управління не існує. Тут люди починають рвати на собі волосся: як так ні? Як так ні? Ну погана, ну не дуже досконала, але все-таки є. Я кажу: даруйте, але ви самі собі брешете, тому що правди боїтеся. Немає на КамАЗі системи організації, керівництва та управління, як немає її і на інших виробничих підприємствах. І ви всі це бачили своїми очима.

Голос: Але ж, відтворюючи систему управління міським господарством Одеси, ви брали її не зі стелі.

ГП: Я організував і проектував гру. І повинен був для цього імітувати життя міста. Але я при цьому не ставив завдань імітації життя міста, – я організував гру.

Питання: І що, насправді цих зв'язків не існує?

ГП: Справді, не існує.

Голос: Виходить тоді на подібність гри в бісер.

ГП: Природно, але не подібність, а пряма гра в бісер, тільки розгорнена на повну котушку.

Голос: Так це просто щось подібне до загального методу навчання для управлінців.

ГП: Вибачте, але щоб зробити з цього метод навчання, треба ще працювати і працювати. Для цього ж треба, щоб викладачі ЗВО знали, що таке навчання, а вони цього не знають, і роботи цієї не роблять. А тому і я не знаю, між іншим, і теж не роблю. І в цьому сенсі я дуже чесний, я кажу: ми з вами *пограємо*. А далі дивлюся, що виходить. Оскільки, я міркую, якщо люди можуть щось робити, то вони робитимуть те, що вони можуть. Вони і роблять те, що можуть. Але мені-то важливо, щоб вони побачили те, що є, і викинули з голови всі свої забобони, догми і міфи про те, що вони можуть працювати, або що в них є місто. Або що вони можуть викладати і знають, що це таке. Або що вони можуть підвищувати чийсь кваліфікацію, тоді як насправді тільки базикають: “кваліфікація, кваліфікація”, – і на цьому все закінчується.

Зараз, за часів перебудови, весь час фіксується й обговорюється той факт, що величезна частина громадян не працює, а тільки вдає, що працює. Нерідко вважають, що це відбувається тому, що люди нехороші, розпустилися, треба з ними суворіше. На сторінках газет проскакує і та думка, що працюючих треба економічно стимулювати: мовляв, премію платитимемо, і вони робитимуть справу. Може і ви так думаете? На мій погляд, ситуація куди складніше. Я роблю те, що роблю, і маю за це мінімальну зарплату, але навіть якщо мені платитимуть у сто разів більше, я все одно робитиму те, що [реально] можу, і нічого більше. І якщо я здійснюю на роботі фіктивно-демонстративну діяльність, то мені платитимуть у стократ більше, – я все одно здійснюватиму таку – фіктивно-демонстративну – діяльність. (...)

Тепер я повертаюся до ситуації 1979 року, коли нами було отримано завдання провести програмування комплексних досліджень, що забезпечують розробку асортименту товарів народного споживання для Уральського регіону. Що таке асортимент, невідомо. Відтак ми не маємо уявлення про продукт, який одер-

жимо, не говорячи вже про критерії якості цього продукту. І я наполягаю весь час, що реальні проблемні ситуації, – ситуації, які примушують нас рухатися вперед, – тільки так і можуть бути сформульовані: йди туди, не знаю куди, принеси те, не знаю що. І це є не глузливе, а єдино реальне формулювання завдань у проблемних ситуаціях.

Сьогодні, скажімо, у вас займається такою проблемою паводкова комісія. Вона покликана зробити все, щоб забезпечити вас від повені. Тому вона нічого не робить. Чому? А тому, що не знає, що треба робити. Тому завдання даються, як мені вчора роз'яснили, приблизно таким чином: ну, хлопці, ось вам пов'язки, сокири, лопати, пройдіть цією вулицею, кущики всі зріжте, сміття приберіть, щоб він не спливав. – А куди прибрати? – Поряд покладете. Тому що ніякої організації управління, організації дії немає. Адже для того, щоб здійснювати дії, треба самовизначитися і мету поставити. А ми взагалі у житті цілей не ставимо. І що це таке – цілі, не знаємо. І як ці цілі ставити теж не відаємо. Ми живемо, транслюючись день за днем, а не цільовим чином. І психологи повинні неначебно максимально чітко розуміти, що цілі – це зовнішнє, вторинне, хоча взагалі-то ми живемо безцільно.

Отже, у 1979 році нам треба було за місяць і десять днів спроектувати щось нове і незрозуміле – *гру на тему “Програмування”*, сформулювати команду ігротехніків-організаторів, а потім провести саму гру. Що важливо [підкреслити:] ніхто із запрошених учасників не мав досвіду програмування наукових досліджень і розробок, оскільки такого досвіду, рівно як і дієвих методик програмування, взагалі не було. Тому запросити людей, які могли б програмувати, я не міг. Звісно, в нас були деякі напрацювання в аспекті теорії і теоретичної методології програмування, а окремі із писак думали, що вони собаку на цій справі з'їли і розуміють, що таке програмування. Але реального досвіду роботи ні у кого не було.

Почалося перше, для мене дуже значуще обговорення. Ми знали, що повинні йти вперед і зробити те, чого ніколи не робили, але на це питання: – що і як ми повинні робити? – ми відповідали: не знаємо. Це висхідний і надважливий момент, що свідчить про те, що ми виходимо на реальну ситуацію розвитку. Далі я міркую вкрай просто: єдине, що ми маємо для того, щоб зробити те, що нам потрібно, це люди з їхніми професійними знаннями і вмін-

нями – методологи, проектувальники, соціологи, психологи та інші наукові дослідники. Але ці люди не можуть робити те, що нам потрібно, [тобто не вміють] програмувати комплексне наукове дослідження, не дивлячись на те, що деякі з них знають чи думають, що знають, як це робити. Вони і самі кажуть: “немає, не можемо”, хоча і знають, що це таке. І це знову дуже значущий момент. Єдине, на що ми можемо розраховувати, це на те, що люди різних професій, спеціальностей, напрямів і здібностей, зібравшись разом в умовах гри, почнуть змінюватися чи розвиватися, рухаючись у якомусь новому напрямку, на якому й буде одержаний шуканий невідомий нам продукт. Але для того, щоб ми могли це зробити у ході спільної роботи, ми всі повинні, – і це теж вкрай рубіжний момент, – подолати себе, відійти від своєї проектної (дослідницької, мистецтвознавчої, соціологічної тощо) точки зору і практики роботи, себто *розпредметитися*. Розпредметитися – означає вийняти із себе свої звичні, освоєні, професійно відпрацьовані предметні структури мислення і діяльності, роздрібнити їх на шматочки, а потім з цих різноманітних шматочків проектної, дослідницької, методологічної роботи скласти *миследіяльність програмування*.

Англійці, котрі працюють у Тевістокському інституті людських стосунків називають це “розморожуванням”. Їх дослідження показують, що переважна більшість людей, як мінімум 93%, вже з одним цим завданням розморожування-розпредметнення не справляються, працюючи, як вони стверджують, на засадах фундаментальних допущень, головню комунальних. І коли в них виникають труднощі і вони не можуть здійснити роботу, скажімо, із програмування, то починають припускати, що їхній керівник створює їм підступи, або що керівник бовдур і дав безглузде завдання, або ще щось у цьому розрізі. Пам'ятайте “Воронячу слободу” в Ільфа і Петрова? Там була одна завжди закрита кімната, в якій жив пілот, котрий літав на Північний полюс. Цей пілот жив справжнім соціокультурним життям, а решта мешканців вирішувала свої комунальні проблеми, вічно обговорюючи питання про лампочку, не вимкнену в туалеті. Так ось, англійці зафіксували, що як мінімум 93% людей живуть на рівні цих комунальних стосунків, ніколи не підіймаючись до змісту.

93% – це в них там, за горбом. А скільки у нас, я не знаю; дані ці, як я розумію, засекречені. Можу говорити тільки про те, що вия-

вилось в нашій грі, а саме, що в умовах нового поставленого завдання вийти на змістовну роботу здатні лише одиниці. І якщо із ста двадцяти учасників гри п'ятнадцять працює за змістом, то це означає, що вам повезло й у вас дуже сильна компанія. Адже щоб приступити до здійснення такої роботи треба в умовах колективної взаємодії виїняти із себе свої власні структури мислення і дії, проаналізувати їх, “роздрібнити”, а потім скласти з них нову мислєдіяльність, тобто *вступити на шлях розвитку*. Це болісна робота, яка вимагає самопожертвування. Вступаючи на шлях розвитку, людина повинна знати, що вона страждатиме, і нічого, окрім страждання, в неї не буде. Але одна справа страждати у результаті свідомо ухваленого рішення; а коли страждати вимушує ситуація, і це обов'язково створює комунальний контекст. Тоді особи починають ображатися одна на одну і разом із ситуацією гри виникає *ситуація розквіту комунальних конфліктів*, комунальних стосунків. З цим доводиться миритися. І тепер треба здійснювати неймовірно жорстку організаційну дію, щоб всю цю комунальщину присікти, зробивши очевидною, видимою й осоружною. Так, щоб кожний переживав огиду до цього способу життя.

І вже потім треба створювати поле змісту, щоб кожна людина відчувала себе задіяною у це поле смислу чи змісту. Коли ви берете участь у якійсь розумовій роботі і зміст її рухається, в учасника з'являється відчуття величезного задоволення – ми постійно спостерігаємо це в іграх. Нерідко задаючись питанням потім: як нам удалося провести цю гру і залишитися в живих? Ми знаходимо лише одну відповідь: коли ми виходимо у план змісту, де учасники починають бачити, що зміст рухається, вони працюють і смертовбивства не відбувається...

Отож, ми з вами зупинилися на тому, що реальних людей для проведення робіт із програмування в нас не було. Не було також людей, здатних нас навчити цьому, передати нам свій досвід і методики. Тому єдине, на що ми могли розраховувати, – це можливості і здібності людей *до саморозвитку в умовах проблемних ситуацій; а гра є не що інше, як колективна проблемна ситуація*. Значення розвитку полягає в тому, що люди повинні виїняти із себе свої засоби, методи, здібності, покласти перед собою на стіл і почати їх розбирати та описувати, а потім і конструювати з них щось нове; сконструювавши це щось,

надіти його на себе як свої нові здібності, способи розв'язку і навички і почати здійснювати колективно те, чого раніше вони не могли і не вміли робити ні колективно, ані порізно. Пам'ятаєте, як говорив барон Мюнхгаузен: якщо я з конем потрапив до ями і ніхто мені допомогти не може, я хапаю себе за волосся і витягаю разом з конем, затиснувши її ногами; руки в мене нічого, міцні, а головне – я ще міркую. Так от це міркування є неодмінна умова такого розвитку. Але все це повинно бути організаційно оформлено.

Фактично мовиться про *принцип трьох “с”*. Перш за все треба викликати *самодіяльність* людей, потім перевести цю спочатку хаотичну самодіяльність у їх *самоорганізацію* як колективу і вже потім у *саморозвиток*. Але всі ці процеси можуть виникнути осмислено тільки в умовах організації. Хоча, знову-таки, організації, котра виникла на базі самодіяльності, тому хтось повинен узяти на себе відповідальність за те, що відбувається і сказати: “Якщо не я, то хто ж це робитиме?” Повинні з'явитися такі люди, які розуміють, що якщо не вони, то ніхто цього робити не буде. Вони беруть на себе відповідальність за те, що відбувається і починають виступати у функції і ролі організаторів. І ось тоді, в умовах цих організаційних дій, хай поки дуже невмілих і хаотичних, починають формуватися самодіяльність, самоорганізація і саморозвиток. Ось це неначебно і треба обговорювати. (...)

Мені тут поставили у перерві одне дуже точне питання: ви що, хочете познайомити нас із грою як з фактом, щоб ми орієнтувалися, або ви прагнете нам щось пояснити і передати? Звісно, тільки познайомити і розказати, що таке існує, а на більше я не можу претендувати. Тим паче, що про гру навіть розказати не можна. Гру треба прожити. І якби я був послідовний, я повинен був би сказати: грати треба, і тоді ви зрозумієте, що це таке. Але я не послідовний і починаю розказувати вам про гру в порядку загальної орієнтації, сподіваючись, що ви щось зрозумієте. Тепер я перехожу до регламенту.

У даний час ми проводимо ігри в достатньо упорядкованих пансіонатах. Розробивши структуру гри, ми поміщаємо людей у нове місце, і вони починають працювати вдень і вночі. Люди, яких зобов'язали працювати у службовий час, надалі з 19 до 5 годин, або із 20 до 6, нічого не можуть створити у принципі, [тобто] за умов організації своєї праці. Тому, якщо ми хочемо щось робити, ми повинні

вирвати їх із звичної виробничої структури, щоб люди викладалися на повну катушку, до нестями. Але при цьому треба організуватися.

З 10 до 13 годин люди розходяться по групах; групи повинні бути достатньо маленькими, оптимальне число для такої роботи – сім плюс мінус дві особи. Коли проблема обговорюється в групі з 9-10 осіб, відбувається розширення простору дискусії і всі поглинаються роботою. Говори, скільки хочеш, – у цьому відношенні в нас на іграх немає ніякого регламенту. Якщо в людини є думки – нехай говорить. І виявляється, що ця неминучість весь час розмовляти, обговорювати і народжувати нові ідеї – дуже могутній стимул; але це неймовірно важко. В особистості вкрай просунутої, котра має вчені ступені, ідей вистачає на три години, ну, [максимум] на п'ять годин, а далі вона повинна створювати вже щось новеньке.

Потім обід. А з 15 до 19 годин всі збираються на загальне засідання. Відбувається колективно-групова робота, група проти групи. І кожному треба показати, чого він вартує. При цьому ніяких методів, способів оцінки немає. Оскільки, як говорив Р. Декарт, істина дуже очевидна: якщо група працює сильно і краще інших, то це видно, і ніяких критеріїв не потрібно; а працюють усі на загальний результат. Так відбувається загальне пленарне засідання, де стикається те, що відбувається у групах. Від мозкового штурму ця робота відрізняється тим, що критика нам така ж необхідна, як і самі ідеї, і тому весь час *розгортається система критики*.

Потім ми йдемо вечеряти. А з 20 до 23 годин відбувається рефлексія та аналіз того, що [реально] трапилося. Це дуже важливий момент. Поки не відбулося фіксації рефлексії того, що було, і того, чого не було, можете вважати, що у вашому житті взагалі нічого не відбулося. Щось починає існувати лише після того, як ви відрефлексували і сказали собі, що було і чого не було. Саме у цій рефлексії створюється об'єктивна дійсність. [Отож] об'єктивність задається рефлексією, рефлексивною зашнуровкою минулого діяння, яке створює потік життя. Якщо ми не виконали цієї роботи, то нам нічого сказати. До речі, це відбувається буквально зі всіма. Прокрутилися день-два на грі, запитуєш у них: а що у вас було? Відповідають: "Ой, як здорово, як цікаво!" А що було-то? Не знаємо. Тому що рефлексії не було. І тому є величезна відмінність між мислєдїяльністю і потоком життя, який є, з одного боку, все, а з другого – нічого.

Не здійснюючи безперервного мислєдїяння, ви тільки вдаєте, що щось робите, оскільки все це стає об'єктивним і починає існувати лише після того, як ви поставили собі питання: що я робив і навіщо? – і відповіли самі собі на нього.

У кінці 1920-х років у голодному Харкові О.М. Леонтєв займався дослідженням наочно-діяльного мислення у школярів, і О.В. Запорожець проводив у зв'язку з цим серію експериментів. Усе було хитро придумано: висить маса ниток, дитина повинна підійти, потягнути за одну з них і дістати цукерку. Але для того щоб з'ясувати, за яку нитку тягнути, треба подумки простежити всі рухи цукерки до кінця, а якщо просто смикати навмання, то вся ця система вмить заплутується. Десь із п'ятого-шостого разу велика частина дітей навчилася все це проглядати і одержувати цукерку. Окрім хлопчика Васі, який був найактивнішим, лідером усієї групи. Він одразу біг до ниток, зачинав смикати, заплутував усе, а потім починав ревити, кричати і топати ногами. Десять занять пройшло, п'ятнадцять, – Запорожцю все це набридло. Він каже: Вася, що ти робиш? Всі вже одержали свою цукерку, подумати треба. Думати ніколи, – відповідав хлопчик, – цукерку треба діставати.

Мені згадалася ця історія, коли довелося проводити гру з людьми, які повинні були стати начальниками управлінь будівництва атомних станцій. Справа була складна, з атомним будівництвом у нас не виходило, треба було організувати його по-новому. Ось і збрали цих людей у Москві з тим, щоб *переробити їм ідеологію мислення*. Я замовив у міністерстві всі потрібні матеріали стосовно станцій, викладаю на стіл і кажу: візьміть, що вам потрібно – креслення, проекти, подивіться як організувати будівництво АЕС. А вони на мене дивляться і відповідають: в умовах виробництва цього робити ніколи. В нас їх привозять на будівництво, тут же кладуть в архів і ніхто ніколи туди не заглядає. Лише один раз довелося це зробити. Вели ми будівництво, гроші кінчилися, а ми і половини не зробили. Ну, полізли ми у ці креслення, всю проектну механізацію вивчили, і з'ясувалося, що проектувальники-гади, реактори забули включити в кошторис. Так, був один випадок, а зазвичай ми зevamo людей, які робили це, вмюють робити, і вони нам роблять, – що ви до нас пристаєте з проектами. Хлопчик Вася оприявнює ідеологію мислення нашого часу: думати ніколи. (...)

АНОТАЦІЯ

ЩЕДРОВИЦЬКИЙ Георгій Петрович.

Психологія і методологія: перспективи співорганізації.

Пропонований текстовий запис прочитаних відомим мислителем-методологом у березні 1987 року в одному з університетів лекцій відноситься до останнього періоду його навдивовижу продуктивної творчості, а саме до створення робочої схеми мислєдїяльностї, форм, засобів та умов її різнопланового рефлексивного опрацювання і до повновагомого становлення *системо-мислєдїяльної методологїї* як новацїйного суспїльно-культурного явища в його інтелектуальному осереддї – у систематичній напруженій роботї Московського методологїчного гуртка. Крім того, саме у цей історичний час програмно, організацїйно та імітацїйно-технїчно освоюється *їдея методологїчних ігор* та проводяться численні оргдїяльнїсні ігри за рїзними проблемно-тематичними напрямми розв'язання найскладнїших наукових, виробничих і ковїтальних ситуацїй. Предметом колективної мислєкомунїкацїї лектора з аудиторїєю професїйних психологїв, що об'єднує проблемні дїлянки актуалїзованого полїдїалогїчного змїстового ландшафту роздумів, запитань, вїдповїдей, аргументацїй, є *їсторичнї перспективнї розвитку психологїї*. Лектор пропонує вїдмовитися вїд галїлеєвської моделї науки і вундтївської моделї психологїчної науки зокрема через їх вїдїрванїсть вїд життя та функцїонування у власних штучних ареалах законів і закономірностей як ідеальних абстракцїй. Тому вїн, однозначно заперечуючи психологїзм будь-якого гатунку, пїдтримує не природничо-наукову стратегїю употужнення психологїї, а *розумїннєву, рефлексивно-їнтерпретацїйну*, яку цїкавлять пояснення, конструювання та опис достеменної психїчної реальностї за адекватно визначеними цїлями і цїнностями, формами і методами, способами і засобами здїйснюваного мислєдїяннєя. Засаднича теза тут формулюється вкрай категорично; “поза рамок методологїчної думки нїякої психологїї бїльше бути не може”. Аргументується це тим, що тїльки методологїчне мислєння уможливило мислєдїяннєя будь-якого психологїчного узмїстовлення вїдповїдними засобами, методами, формами, адекватними конкретнїй життєвїй ситуацїї. До того ж прогнозоване збагаченнєя предметного поля психологїї в наступнї десятилїття і визначатиметься не наявним матерїалом і не онтологїчним змїстом, а *методологїчним пїдходом*, або повноцїнною фїлософською методологемою, хоча саме “мислєння не може вивчатися психологїчно”. Оптимальною формою організацїї та їнтегральною умовою розвитку колективної мислєдїяльностї, зокрема й у сферї психологїї, є *оргдїяльнїсна гра*, котра водночас, за принципом трьох “с”, забезпечує самодїяльнїсть, самоорганїзацїю і саморозвїток її учасників, якї дїють у зїмитованїй, проте реальнїй, проблемно-конфлїктнїй ситуацїї.

Ключовї слова: *розвїток психологїї, галїлеївська модель науки, їдеальна абстракцїя, методологїчнї засновки, рефлексїя, природничо-наукова психологїя, розумїннєва психологїя, психологїзм, призначеннєя методологїї, мислєння, розумїння, мислєдїяльнїсть,*

культурна норма, мислєння як субстанцїя, теорїя дїяльностї, процес трансляцїї, методологїчне мислєння, сфера практикн, дїлова гра, методологїчний семїнар, управлїння, реальна проблемна ситуацїя, організацїя гри, розпредметненнєя, принцип трьох “с”, саморозвїток, їдеологїя мислєння.

ANNOTATION

Georgy SHCHEDROVITSKY.

Psychology and methodology: prospects of co-organization.

The proposed text recording of lectures given by a famous thinker-methodologist in March 1987 at one of the universities belongs to the last period of his amazingly productive work, namely to the creation of a working scheme of thought-activity, forms, means and conditions of its various reflexive elaboration and to the full formation of *system-thought-activity methodology* as an innovative socio-cultural phenomenon in its intellectual environment – in the systematic hard work of the Moscow Methodological Circle. In addition, it is at this historical time that *the idea of methodological games* is mastered programmatically, organizationally and imitation-technically, and numerous organizational games are held in various problem-thematic areas of solving the most difficult scientific, industrial and covital situations. The subject of the collective thought communication of the lecturer with the audience of professional psychologists, which unites the problem areas of the actualized polydialogical semantic landscape of thoughts, questions, answers, arguments, are *the historical perspectives of the psychology development*. The lecturer offers to abandon the Galilean model of science and Wundt's model of psychological science, in particular because of their detachment from life and their functioning in their own artificial areas of laws and regularities as ideal abstractions. Therefore, he, unequivocally denying psychologism of any kind, supports not a natural-scientific strategy of empowerment of psychology, but *an intelligible, reflexive-interpretive* one, which is interested in explaining, constructing and describing true mental reality according to adequately defined goals and values, forms and methods, ways and means of carried out thought-activity. The basic thesis here is formulated very categorically; “outside the framework of methodological thought, no psychology can be.” This is argued by the fact that only methodological thinking allows thought-activity of any psychological content by appropriate means, methods, forms, adequate to a particular life situation. Besides, the projected enrichment of the psychology's subject field in the coming decades will be determined not by the available material and not by ontological content, but by *a methodological approach* or a full-fledged philosophical methodology, though “thinking itself cannot be studied psychologically.” The optimal form of organization and an integral condition for the development of collective thought-activity, in particular in the field of psychology, is organizational game, which at the same time, on the principle of three “s”, provides self-activity, self-organization and self-development of its participants, that operate in a simulated, but real, problem-conflict situation.

Key words: *development of psychology, Galilean model of science, ideal abstraction, methodological bases, reflection, natural-scientific psychology, intelligent psychology, psychologism, purpose of methodology, thinking, understanding, thought-activity, cultural norm, thinking as substance, theory of activity, broadcast process, methodological thinking, sphere of practice, business game, methodological seminar, management, real problem situation, game organization, disobjectification, the*

principle of three “s”, self-development, thinking ideology.

Переклад з російської та анотація
проф. **Анатолія В. ФУРМАНА** за виданням:
Вопросы саморазвития человека. Выпуск 3.
Киев, 1991. С. 3–32.

Надійшла до редакції 15.09.2021.
Підписана до друку 28.09.2021.

Бібліографічний опис для цитування:

Щедровицький Г.П. Психологія і методологія: перспективи співорганізації. Психологія і суспільство. 2021. №2. С. 122–142. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2021.02.122>

ПОМЕР ОДИН ІЗ ОСНОВОПОЛОЖНИКІВ КОГНІТИВНОЇ ПСИХОТЕРАПІЇ ААРОН БЕК

1 листопада 2021 року у віці 100 років відійшов у засвіти психіатр та психотерапевт, один із основоположників когнітивної психотерапії **Аарон Бек**. Про це повідомила пресслужба Інституту Бека, некомерційна організація, заснована ним у 1994 році. Аарон Бек народився 1921 року в США в сім'ї єврейських мігрантів із України. Його називають одним із основоположників методу когнітивного спрямування психотерапії, що застосовується при афективних розладах. Учений запропонував варіант терапії, сфокусованої на думках та емоціях пацієнтів, що впливають на їхню поведінку. Терапія Бека сприяла поліпшенню результатів під час роботи з низкою розладів пацієнтів. Бек написав багато книг та статей про застосування когнітивної терапії для запобігання самогубствам, а також при емоційних порушеннях: депресії, тривожності, фобіях. Крім того, широкого поширення набула і шкала депресії Бека, що складається із 21 категорії симптомів та скарг, типових для пацієнтів із депресією.

Одну з найголовніших своїх праць під назвою “Когнітивна терапія депресії: теоретична рефлексія та особисті роздуми” доктор Аарон Бек надіслав для перекладу українською мовою і опублікування в журналі “Психологія і суспільство” для українських психологів. Ця праця побачила світ в першому числі нашого журналу за 2019 рік.

Колектив редакції журналу висловлює глибоке співчуття доньці доктора Аарона Бека – доктору Джудіт Бек, Президенту і співзасновниці Інституту когнітивної поведінкової терапії Бека, рідним і близьким, усьому колективу всесвітньовідомого ушанованого Інституту.

Оксана ФУРМАН, Анатолій А. ФУРМАН, Ярослав ДИКИЙ

ВЧИНОК І ПОДІЯ ЯК СОЦІЕМНА ОРГАНІЗОВАНІСТЬ ЖИТТЄВОГО ШЛЯХУ ОСОБИСТОСТІ

Oksana FURMAN, Anatolii A. FURMAN, Yaroslav DYKYI

ACT AND EVENT AS A SOCIEMIC ORGANIZATION OF THE PERSONALITY'S LIFE PATH

DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2021.02.143>

УДК: 159.923.2 : 303.01

“Вчинок є природною, безпосередньою формою комунікації (вкорінення в соціум), в той час як художня, наукова та інші форми діяльності являють собою опосередковані модифікації такого вкорінення. У цьому розумінні вчинок є акт самоствердження особистості на основі утворення спільності з іншими індивідами”.
(В.А. Роменець [37, с. 395])

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Особистість як соціалізований та окультурений суб'єкт найвиразніше виявляє себе у вчинку, здійснення якого завжди є значуща *соціальна подія*, на її життєвому шляху, в якій тісно переплітаються різні переживання, наміри, когніції, мотиви, цілі, схеми та засоби діяльності. Соціальні події бувають буденні, професійні, трагічні, щоденні, травмувальні, позитивні, драматичні, ділові, громадянські, святкові, інтимно-особистісні. Буття-подія – це вчинковий процес, котрий скеровується і переживається особою як автором та учасником суспільного життя, який несе певну відповідальність за її наслідки, результати, моральний зміст.

Основною формою вияву та існування ко-вітальних подій у соціології є *соціема* як відкрита множинність і розрізнявальна одиниця соціальної дійсності [45]. Кожна соціальна подія розгортається і триває у часопросторі, а тому містить оцінку часу, яка вказує, коли вона стається і на місце, де вона відбувається. У межах теорії відносності уся сукупність того місця і того часу, в рамках яких може здійснюватися подія, утворює часопростір подієвої реальності. Віддаленість подій одна від одної характеризується просторово-часовим інтервалом. Водночас як місце й час події залежить від системи відліку спостерігача, просторово-часовий інтервал є величиною незмінною, однаковою для всіх систем відліку. Крім того, інтервал події – це взаємодія між об'єктами, яка змінює його властивості чи утворює новий

об'єкт, або знищує існуючий. Звідси – важлива роль соціального зв'язку подій у суспільному повсякденні, до яких задіяний більшою чи меншою мірою кожний громадянин.

Соціема як базова форма існування соціальної події завжди відображає своєрідне поєднання зовнішніх та внутрішніх умов, об'єктивних факторів і суб'єктивних чинників, що зумовлюють у взаємодоповненні певну форму психосоціальної активності особистості – поведінку, діяльність, спілкування, вчинення (А.В. Фурман, С.К. Шандрук). Зрозуміло, що позитивна *соціальна подія-вчинок* охоплює як ситуацію, мотивацію, так і дію та післядію, дає змогу людині отримати бажані свободу і незалежність у вітакультурному просторі-часі. “Віта”, як відомо, це – життя, а культура – спектральний ланцюг символізованих світоглядних уявлень, цінностей, вірувань, очікувань, установок, норм, котрі об'єднані у єдине ціле – світобачення особистості.

Стан наукової розробки теми. Проблема соціальних подій в історії етносів і народів, а також життєвого шляху особистості у подієвому перебігу суспільного повсякдення, здавна цікавила філософів, психологів, соціологів, етнографів. Так, ще в Древній Греції філософ Платон подає широку подієву картину життя міста-мегаполісу в трактаті “Держава”. У XIX столітті О.Конт, уперше розробляючи соціологію як науку про суспільство, розмежовує та вивчає принципи і закономірності соціальної статистики та соціальної динаміки, а Г. Спенсер обґрунтовує подієву панораму розвитку суспільства як живого соціального організму.

Особливо плідним у віднаходженні способів розв'язання низки спільножиттєвих (ковітальних, суспільних, комунікативно-подієвих) проблем було XX ст. Зокрема, Е. Гусерль на початку століття у рамках феноменологічної парадигми аргументував філософську *концепцію життєвого шляху особи*, яку пізніше істотно збагачують С.Л. Рубінштейн, В.А. Ромеєць, М. Бахтін, Ш. Бюлер, Е. Еріксон, Г. Ананьєв, К. Абульханова-Славська, Л. Сохань, О. Кронік, Т. Титаренко та ін. У підсумку на сьогодні найбільш змістово ємним та мислеінструментально евристичним поняттям філософсько-психологічного дискурсу, що пов'язане із соціальною подієвістю, є категорійне поняття “*життєвий шлях особистості*”. Життєвий шлях поєднує в собі такі поняттєві конструкції, як життєвий цикл індивіда, час життя, онтогенез, життя як великий учинок.

Різні рівні психосоціального розвитку особи синтезуються в межах однієї конкретної людської біографії. Закономірності світобудови особистості протягом проходження нею життєвого шляху можуть бути досягнуті, якщо розглядати складний взаємовплив вікових, історико-культурних, ковітальних та індивідуально-психологічних чинників її розвитку.

Життєвий шлях окремої людини як траєкторія окремого індивідуального прожиття має, проте, ковітальний характер. Він окреслює і внесок кожної особи в цінності та ідеали етносу чи нації, що їх створює покоління. Буває, що життєвий шлях видатної людини впливає на цілу добу, визначаючи світогляд великого історичного періоду, хоча це вочевиднюється тільки із плином часу. В цьому аналітичному розрізі цікавою є методологічна розробка концептного поля *соціема як новаційного епістемного утворення загальної соціологічної теорії*, що схарактеризовує версії та варіанти ідеального змістовлення безкрайого горизонту соціальних подій як специфічних монад наявності соціального чи ковітального у персональній присутності людей у світі собі подібних (А.В. Фурман, С.К. Шандрук, 2013 [45]).

Вищезазначене зумовило вибір теми цього дослідження, що уможливило глибоке розуміння соціальної подієвості як атрибутивної характеристики людського життя і як важливого каналу розвитку і психокультурного збагачення українського соціуму.

Мета системного міждисциплінарного **пошуку**: обґрунтування соціального зв'язку подій у вчинково-ковітальному форматі життєвого шляху особистості та в умовах її протистояння буденним соціальним труднощам.

Завдання дослідження:

а) теоретично висвітлити соціально-подієве спричинення життєвого шляху особи у просторово-часовому вимірі її повсякдення;

б) схарактеризувати соціему як науковий концепт і як форму свідомісного існування соціальної події ти смислово упрозорити соціємний зв'язок подій у вчинково-ковітальному аспекті життєактивності особистості.

Об'єктом вивчення є принципи, форми, методи і засоби психосоціального пізнання і конструювання суспільного (ковітального) життя особи як наступності соціальних ситуацій, учинків і подій.

Предмет дослідження становить соціема як розрізнявальна одиниця соціальної події у вітакультурному часопросторі вчинково насиченого життєвого шляху особистості.

Гіпотеза дослідження містить два твердження, що вимагають перевірки:

1) у раціогуманістичній системі наукового пізнання соціальна подія, як і безперервна ковітальна подієвість людського життя загалом, може бути адекватно пояснена та описана з допомогою *свідомісного концепту соцієми*, що характеризує ідеальну картину узмістовлення конкретної соціальної події як специфічної одиниці екзистенційної наявності соціального;

2) у сфері суспільного життя визначальну роль для сталого поступального психокультурного розвитку особистості має *соціємний зв'язок подій* від народження до зрілості, що спричинює вчинково-подієву траєкторію її актуального життєвого шляху.

Наукова новизна роботи полягає у тому, що вперше соцієма проаналізована як: а) форма вияву та існування соціальної події у просторово-часовому спричиненні життєвого шляху людини, б) розрізнявальна одиниця події, котра характеризується соцієматичними зв'язками з іншими вчинками-подіями професійної діяльності соціального працівника, в) метод пізнання соціальної дійсності у взаємодоповненні відкритих локальних множинностей, у тому числі й у системі ділової комунікативної взаємодії “соціальний працівник – клієнт”.

Виклад основного матеріалу дослідження

1. ЖИТТЄВИЙ СВІТ ОСОБИСТОСТІ У ФЕНОМЕНАЛЬНО-ПОДІЄВОМУ ВИСВІТЛЕННІ

Життєвий світ особистості зрілої людини – це її соціальна характеристика як члена окремих груп, організацій, великих спільнот, це також ступінь її психокультурного розвитку як індивідуальності, це, з іншого боку, ще й ментальне, когнітивне та психодуховне оприявлення реального часопростору життя конкретної людини. В осіб різних віку, статі, соціального статусу і професійної приналежності життєвий світ відмінний як за психосоціальним узмістовленням і досвідом як інтеріоризованими надбаннями людства, так і за внутрішньою організованістю, вирізняючись своєрідністю, структурністю, змінюваністю, відкритістю до зовнішніх впливів. Природно, що різними є когнітивно репрезентований і психічно перероблений реальний світ життя окремої особи. В різних людей життєвий світ відрізняється

неоднаковою мірою своєрідності, внутрішньої узгодженості, змінюваності. Різною може бути й міра центрації, яка визначається здатністю людини гнучко змінювати власну думку чи переконання з приводу певної життєвої проблеми, соціальної ситуації чи події. Життєві світи різних людей відмінні також масштабами задумів, сподівань, дій, широтою інтересів, напруженістю зусиль, ціннісними орієнтаціями, вчинками.

Життя особистості – це безперервна подієвість, плинність соціальних подій, у яких вона має свідомо і цілеспрямовано самовизначатися. Передусім, створюючи власний засвіт, у якому вона реально живе, *конструювати соціальний світ власного буття*. Вона не лише адаптується, пристосовується до навколишнього середовища, спочатку виділяючи, виокремлюючи себе із оточення, щоб пізніше вже інакше, вибірково пов'язати себе з ним, а й творить власне довкілля, причому як соціальне, так і психодуховне. Зовнішні фактори детермінації життєдіяльності особистості заломлюються через внутрішню своєрідну структуру, набутий досвід, індивідуальні відмінності, актуальні прагнення, внутрішні вчинки [1; 5; 10; 12; 31].

Процес активного пристосування до навколишнього світу в онтогенезі особистості та водночас зміни довкілля її проживання, пристосування його до себе і до власних потреб здійснюється у безпосередній взаємодії, соціально, ковітально, діалогічно. Виявлення можливостей гармонізації особистісного розвитку, яке зосереджувалось би лише на зовнішніх обставинах життя, або вивчало б людину поза світом, виявиться однобоким і в підсумку – помилковим. Лише постійне зіставлення внутрішнього і зовнішнього, себе та інших, реального й ілюзорного у контексті плину соціальних подій є передумовою розробки дієвих проєктів життєреалізування людини як суб'єкта і як особистості.

Особистість створює свій життєвий світ, проживаючи кожну ковітальну ситуацію і структуруючи зовнішню дійсність відповідно до власної, внутрішньої, психодуховної. Цей світ – це певна цілісна самоорганізація психічного життя, причому як усвідомлюваного, так і неусвідомлюваного, що виявляється у повсякденних поведінці, спілкуванні, діяльності, вчинках. Отож архітектоніка життєвого світу є своєрідним опосередкуванням та оприявленням структури особистості.

Життєвий світ особи здебільшого збіднює зовнішню дійсність, хоча інколи може збагачу-

вати її. І це природно, адже далеко не все у довкіллі однаковою мірою цікавить людину, не все відповідає цілям її провідної діяльності, інтенціям і домаганням. Натомість окультурення оточення, привнесення в нього свого індивідуального змісту, можливе лише на рівні особистісної самоактуалізації із її соціально значущими вчинками.

Загалом соціальна подієвість спричиняє взаємозаломлення внутрішнього і зовнішнього фільтрів у розвитку особистості. Так, стосунки близьких і чужих, друзів і ворогів, матеріальні обмеження і моральні стимули істотно впливають на процес становлення її світогляду. Причому треба зважати на те, що в життєвому світі особи співіснують не реальні фізичні об'єкти в їх взаємодії, а їхні суб'єктивні образи-проекції, персональні інтерпретації. Впродовж онтогенезу, особливо після переживання певних кризових етапів розвитку, ці світоглядні інтерпретації видозмінюються, іноді кардинально і різко, частіше еволюційно й суб'єктивно малопомітно (див. [9; 13; 15; 29; 37; 44]).

Очевидно, що описувати життєвий світ особистості механістично, спираючись на закони лінійного детермінізму легко, але помилково, адже така модель примітивізує досліджувану психосоціальну дійсність. І це зрозуміло чому: механічна причинність не може бути застосовна до такого спонтанного чинника людського ества, як *психіка*. Психічна причинність є джерельністю суб'єктивною, точніше – психодуховною, і лише в ідеальному своєму свідомісному наповненні вона набуває структурного характеру, веде до феноменальної багатоманітності. І цей зміст стає носієм периферійного моменту в плінні психічної причинності [21, с. 432-433].

У той час, коли традиційна гуманітаристика приділяє основну увагу усталеності, порядку, однорідності та рівновазі, головна роль у реальному соціальному довкіллі належить якраз несталості, невірноважності, спонтанності, синергійності. Перехід від збалансованих умов до нерівноважних і швидкоплинних є переходом від повторюваного і загального до унікального, самобутнього, неповторного.

Механістичний детермінізм спотворює подієву феноменологію психосоціального розвитку особистості, тому що керується примітивною двофакторною схемою аналізу психіки: а) зовнішні впливи і б) відрегулювання, що виникають у відповідь, тобто схемою “стимул – реакція”. Цей постулат безпосеред-

ності, що його вперше сформулював Д.М. Узнадзе, притаманний саме класичному бігевіоризму, в руслі якого протягом багатьох десятиліть розвивалася вітчизняна психологічна наука. Якщо ж прийняти цей постулат як пізнавальний канон, то незрозумілою стає активність суб'єкта життєдіяльності з його власними намірами, цілями, бажаннями, інтенціями, характером, здібностями. До того ж, крім усвідомлюваних мотивів та інтенцій, що своєрідно заломлюють вплив зовнішніх обставин, існує безліч напівусвідомлюваних, майже чи зовсім не усвідомлюваних, спонукальних важелів, дія яких у лоні подієвої мозаїки утвердження особистістю свого життєвого світу вельми істотна і часто визначальна.

Водночас особистість у процесі її індивідуального життєвого шляху створює непересічне внутрішнє спричинення: вона опосередковує залежність попереднього (прожитого) і наступного (спроєктованого) етапів безпосереднього розгортання власної історії. Щоби побачити зміни у її психодуховному світі, треба проаналізувати засоби, завдяки яким вона опосередковує своє минуле, ситуаційно-миттєве й майбутнє теперішнім, живодайним [3, с. 20]. І це уприсутнення людини як згустка свідомісного психодуховного джерела не пов'язане з логікою як умінням правильно мислити, хоча “логіка є гарним засобом, завдяки якому людство отримувало значні дивіденди протягом останніх двох тисячоліть. Але якщо цю саму логіку прикладати до крабів і дельфінів, до метеликів і формування звичок, то логіка зовсім не буде працювати. Мова природи – метафора, що відтворює структурну подібність, подібність організації” [14, с. 65-76].

Теорія самоорганізовуваних систем, автором якої є Нобелівський лауреат І. Пригожин, останнім часом досить активно розвивається в різних сферах знання і має неабияке значення для методології сучасної психосоціальної науки. А це означає, що кожний живий організм є системою, котра самоорганізовується і саморозвивається. Впорядкованість такої системи не нав'язується довкіллям, не унасліджується, а створюється самою системою. Такі системи автономні, відкриті, креативні. Вони існують самодостатньо від навколишнього середовища, хоча й постійно взаємодіють із ним, залишаючись самоорганізованими.

Особистість та її життєвий світ, безумовно, – це надскладна самоорганізована рекурсивна метасистема, котра відкрита, спонтанна, невірноважена, свідомісна. І як не парадок-

сально, джерелом порядку, гармонії, зрілості її є саме неврівноваженість, креативність, рефлексивність. “Отож, лише у нерівноважній системі, – пише І. Пригожин, – можуть мати місце унікальні події та флуктуації, що *сприяють цим подіям*, а також може відбуватися розширення масштабів системи, підвищення її чутливості до зовнішнього світу й, нарешті, може виникнути історична перспектива, тобто ймовірність інших, можливо, досконаліших форм організації” [25, с. 50].

Іншими словами, життєвий світ особистості – це певна її Я-концептуальна модель як багатовимірного відображення, так і творення реальності, яка описує об’єктивну дійсність за допомогою різних перцептивних, вербальних, міфологічних, символічних, почуттєвих та інших мов. Образи, символи, знаки, значення надають світові особливої форми, індивідуальної “упаковки”. Це пряма і зворотна проєкції внутрішнього і зовнішнього світів один на одного, багаторазово відображена й самісно реконструйована мозаїка подієвого життя кожної особистості від народження до смерті.

Саме пізнання особистості в її життєвому світі дає змогу уникнути непродуктивного дихотомійного протиставлення матеріального та ідеального, біологічного та соціального, людини і суспільства, подолати традиційне відчуження душі й тіла, спадкового й набутого.

Індивідуальний життєвий світ у його подієво-текстовій розгортці є класичною герменевтичною проблемою. Людина розбудовує свій життєвий світ, оприлюднюючи, оголюючи, розпросторюючи на поверхні буденності свої цінності й уподобання, наміри і сенси. Приховати це феноменально неможливо. Створюваний особистісний світ оприявнить рано чи пізно всі дисгармонійні обриси, викривлення самісних функцій. Під впливом вособистісного індивідуального Я, що прагне проявитися феноменально, зовнішня дійсність утрачає статичність, позбавляється байдужості, переструктуровуючись відповідно до значущих цінностей, провідних мотивів, палких бажань і прийнятого до здійснення у низці вчинків сенсу життя.

Таким чином, саме життєвий світ особистості визначає той ракурс, у якому кожен з нас бачить довколишній часопростір, чужих і близьких, своє місце, ту роль, яку ніхто, крім нього, не здатний виконати, зіграти. Якою б не була раціональною людиною, вона не може уникнути викривлень сприймання, оціню-

вання, прийняття, рефлексування й відтак розуміння, не може позбавитись тягара власного досвіду, традицій, пересудів, стереотипів. Раціональний тип, вважаючи, що він тверезіший за тип емоційний, здебільшого опиняється в полоні якоїсь ідеї, опрацьовує жорстку пояснювальну схему чи модель, що на свій кшталт “кодує”, збіднює реальну дійсність. Натомість емоційний часто йде за пристрастями й почуттями, нехтуючи здоровим глуздом, інтелектуальними ресурсами.

Життєвий світ – це результуючий зріз само руху подій особистості, небайдужого, небезстороннього ставлення до соціальної дійсності. У процесі життя способи зв’язку з умовами повсякдення постійно видозмінюються, пріоритетними стають то процеси об’єктивзації людської суб’єктивності, то суб’єктивності соціуму, то здушевлення всіх тих психічних функцій, котрі актуалізуються в наступності ковітальних ситуацій. У цьому аналітичному контексті тут головне завдання психолога, соціального працівника – виявити і сформулювати закони саморозвитку життєвого світу подій конкретної особистості, що відтворюють внутрішню логіку її становлення, себто визначити етапи поглиблення суб’єктності від одного етапу до іншого й відтак набуття все визначенішої самоорганізованості, персональної самодосконаlostі.

Отож, життєвий світ соціальних подій особистості – це завжди відкрита психодуховна система, що вміє саморегулюватися, самоорганізовуватися, самозмінюватися. Цей світ постає як завершена форма чи результат численних взаємних проєкцій внутрішнього засвіту і зовнішнього часопростору соціуму; це водночас і цілісна модель універсуму, яка є відношенням між довкіллям зовнішнім, практичним, емпіричним, і сферою внутрішньо-психічного, ціннісно-сислового, ідеально-свідомісного. Звісно, що існує певна межа чи прогалина між матеріальним і психодуховним вимірами людської буттєвості. Зсув у бік зовнішнього, або внутрішнього може спричинити виникнення особистісних відхилень, появу дисгармоній у розвитку. Психосоціальна гармонізація цих зустрічних впливів передбачає пошук оптимального для кожного етапу життєвого шляху, для кожної індивідуальності, співвідношення вчинків і справ матеріального та духовно-морального планів буття.

Життєвий світ психосоціальних подій, як і кожний самотній світ, має власні координати розвитку, свою просторово-часову матрицю

буттєвої присутності людини “тут” і “тепер”. Помилкою було б уявляти особистісний універсум лише у фізичних вимірах, досліджуючи особливості сприймання діячем фізичного простору і часу. Тому, зважаючи на предмет даного дослідження, доречно подати психосоціальну характеристику життєвого шляху особи як безупинної наступності соціальних подій, до яких вона суб’єктно та особистісно причетна.

2. ЖИТТЄВИЙ ШЛЯХ ОСОБИ ЯК НАСТУПНІСТЬ СОЦІАЛЬНИХ ПОДІЙ

Найбільш містким та евристичним поняттям, що описує процес індивідуального психосоціального розвитку людини від народження до смерті, тобто розвиток особистості в онтогенезі, є категорійне поняття “*життєвий шлях*”, що широко використовується як у філософії (Е. Гусерль, М.О. Бердяєв та ін.), так і в соціогуманітаристиці (С.Л. Рубінштейн, В.А. Роменець, Л.І. Анциферова, І.С. Кон, О.О. Кронік, Т.М. Титаренко, П.А. М’ясоїд та ін.). Це категорійне поняття характеризується розлогою полісемійністю, адже поєднує у собі низку понятійних конотацій, а саме біопсихічний життєвий цикл індивіда, і суб’єктну тривалість життя, й осмислений рух-розвиток особи упродовж життя, й онтогенез особистості, й траєкторію духовного розвитку людини як індивідуальності та досягнення нею акмеологічних вершин самісної зрілості і моральної досконалості. У такий спосіб різні складові та рівні біопсихосоціокультурного розвитку охоплюються і синтезуються в межах конкретної автобіографії особи.

Звідси постає одне з важливих проблемних завдань дослідження: обґрунтувати психологічні умови оптимального особистісного зростання людини на етапі юності та зрілості через його подвійне модальне спричинення, а саме, з одного боку, певною наступністю соціальних подій, у яких вона бере суб’єктну участь, з іншого – реально здійснених нею на цьому відрізку життєвого шляху внутрішніх учинків як канонічно довершених кроків психодуховного розвитку на шляху її становлення як натхненної особистості (див. [3; 6; 29]).

Життєвий шлях людини – це усвідомлений, пережитий, цілезмістово структурований і темпорально окреслений межами народження і смерті час життя, який постійно нею аналізується, рефлексується, переосмислюється. Це динамічна концептуальна модель-програма

власного онтогенезу, яка час від часу переоцінюється й коригується. Це не лише закономірне повторення тих чи інших життєвих подієвих циклів, а й їх органічна ковітальна взаємодія і наступність. Саме завдяки головній життєвій дорозі, яку кожна особа долає власними зусиллями, є можливість стати зрілою особистістю чи не зуміти нею стати. Як пише М. Мамардашвілі, “...люди не народжуються біологічним способом, а лише проходячи шлях, стають чи не стають людьми” [18, с. 26]. Отож мовиться не про тілесно-фізичне народження, а про особистісне, психодуховне. Причому особистість має утвердитися, відроджуватися в кожній окремій життєвій ситуації повсякдення заново, через постійні надзусилля над собою, через свідомісні вольові акти внутрішнього вчинення. І чим більше таких повновагомих відповідальних актів, тим змістовніший, продуктивніший і соціокультурно значимий життєвий шлях особистості.

Загалом понятійна багатовимірність життєвого шляху в межах людської спільноти зумовлена його онтофеноменальною непересічністю та індивідуально-психологічною унікальністю життєвого потоку кожної окремої людини як співдіяча певних ситуацій, довкілля, соціуму, історичної епохи. У зв’язку з цим І.С. Кон пише таке: “Життєвий шлях особистості – не тільки природно-історичний процес, що повторюється, але й унікальна, єдина своєрідна драма, кожна сцена якої – результат зчеплення безлічі індивідуально неповторних характерів та обставин” [15, с. 475].

Немає підстав розглядати життєвий шлях лише як траєкторію перебігу якогось окремого індивідуального життя. Він окреслює також внесок кожної людини в культурні цінності та соціальні ідеали, що їх створює й обстоює все покоління. Часто життєвий шлях видатної особистості впливає на цілу добу, визначає світоглядні орієнтири великого історичного періоду в розвитку етносу, нації чи людства в цілому. І це стає зрозумілим, коли проходить певний час, інколи чималий. “...Щоби зрозуміти шлях свого розвитку в його достотній людській сутності, – писав С. Л. Рубінштейн, – людина має його розглядати в певному аспекті: чим я був? що я зробив? чим я став?.. Людина, котра вчинила щось значне, стає у певному сенсі іншою людиною” [31, с. 246]. Звісно, що вона, рефлексуючи перебіг свого життя, не лише звертає свій погляд у минуле, вона обов’язково намагається зазирнути у своє майбутнє, побачити в сьогоднішні витокі й

передумови майбутніх успіхів і невдач, злетів і спадів. Уявлення про власне минуле й майбутнє нерідко стереотипні, ілюзійні, викривлені, а тому далекі від істини, помилкові, хоча саме вони уможливають постійну регуляцію особистістю свого світогляду і власних учинкових діянь. Розвиваючись, людина творить свою історію, змінює довкілля, об'єктивується у продуктах матеріальної й духовної культури. Не лише історичний діяч, але й пересічна людина, конструюючи свій життєвий світ, накладає на сучасні соціальні історичні події відбиток власних думок, зацікавлень, здійснених виборів, загальмованих чи проявлених імпульсів та діяльних актів.

Життєвий шлях органічно поєднує біографічне й історичне, особисте й суспільне. “Життєвий шлях людини, – зазначав Б. Г. Ананьєв, – це історія формування й розвитку людини в певному суспільстві, сучасника певної доби й ровесника певного покоління” [4, с. 104–105]. Реальна, конкретна особистість створює свій унікальний життєвий шлях через опанування обставинами, свідомий контроль над собою і над власними вольовими зусиллями. Змістовність, масштабність, історична значущість особистості залежать від міри її власної особистісної активності, від ступеня креативного ставлення до життя, а головне – від культурної вагомості власних учинків. Сформованість особистості як суб'єкта життя істотною мірою визначає не тільки якість її розвитку, а й повноту особистісної саморегуляції. До прикладу, як людина оцінює свій життєвий шлях, як вона його бачить і як повно усвідомлює свою вчинкову програму, багато в чому залежить від її психоіндивідуальних особливостей, від набутого ментального і психокультурного досвіду (див. [42]). Скажімо, встановлено що когнітивно складні люди, себто особи зі складною Я-концепцією, свій життєвий шлях оцінюють як високо насичений важливими подіями (оцінка характеризується збігом хронологічного і психологічного вікових траєкторій), а прогноз тривалості свого життя дають більш песимістичний, ніж когнітивно примітивні, із простою Я-концепцією (О.Є. Фурман [40; 50]).

Життєва подія, конкретний вчинок – це визначальні віхи-акти розгортання життєвого шляху особистості. Вона як історія-випадок завжди значуща для особистості, пам'ятається тривалий час, рефлексивно відкореговує буденний зміст-перебіг життя. Масштаб соціальної події визначається її впливом на основні сфери чи аспекти життєдіяльності, а саме

на продуктивність праці, стан здоров'я, взаємостосунки в побуті, родині, на роботі, на ставлення до себе, зовнішні умови проживання і т.ін. Звісно, одні й ті самі зовнішні події відіграють якісно різну роль у життєзреалізуванні особи. І це зрозуміло, адже в життєвому світі кожного зовнішня соціальна подія набуває різного психоемоційного забарвлення, різної ціннісної валентності, стає привласненою, суб'єктивною, особистісно прийнятою.

Зміст психологічного часу як засадничої координати життєвого світу неможливий без значущих соціальних подій, що завжди стають віхами на життєвому шляху. Особистість одночасно перебуває у плетиві різних послідовних подій: сімейних, професійних, громадських, інтимних, суто комунікативних. Кожен ланцюг подій має власний порядок, свої інтервали, тривалість, модальність, імовірність та психодуховну енергетику. Причому ці події взаємодіють, проникають одна в одну, чи то посилюючи, чи, навпаки, нейтралізуючи відповідну дію. Зв'язки між подіями можуть бути як причинними (вплив із минулого в майбутнє), так і цільовими (вплив із майбутнього в минуле). Мається на увазі, скажімо, вплив багаторічного зацікавлення одним із психотерапевтичних методів, носієм якого є англійська людина, на те, що особа прагне в майбутньому вільно володіти англійською. Прикладом цільової дії в цьому контексті буде зміна уявлень про власне дитинство під дією дедалі досконалішого лікування набутих психічних травм.

Суб'єктивна ймовірність міжподієвих зв'язків характеризує впевненість особистості в тому, що одна соціальна подія зумовлює іншу. Зв'язки між подіями, залежно від часових характеристик, можуть бути реалізованими (минуле), актуальними (теперішнє), потенційними (майбутнє) і навіть спрямованими у вічність. Час, послідовність і спосіб здійснення певної події (народження дитини, завершення навчання, шлюб, розлучення, вихід на пенсію тощо) є вкрай важливими для кожної людини. Вочевидь треба активніше вивчати не лише вплив на людину негативних подій, але й подій позитивних. Тому що навіть бажана подія має негативний складник, часто породжує страх, викликає психоемоційне напруження і навіть перенапруження – дистрес. І це зрозуміло, тому що будь-яка подія завжди містить той чи той непередбачений поворот умов проживання, перипетії життєвого шляху і долі в цілому.

Складна взаємодія біологічних, психологічних, соціальних і суто духовних детермінант,

серед яких провідну роль відіграє свідомісна активність особи, її роль у власній світобудові, визначає періодизацію життєвого шляху. Причому сама особистість усвідомлює зміни у власному індивідуальному світі Я, тільки рефлексуючи способи і засоби вчинення, завдяки яким вона опосередковує своє минуле і майбутнє теперішнім. І тут визначальною значущістю набуває ступінь зрілості психосоціального віку. А можливість досягнути його акме залежить від кількості значущих подій, які людина переживає на певному віковому етапі, від оцінки своєї ролі в тому, що з нею відбувалося, відбувається й обов'язково буде відбуватися в майбутньому. Реальний власний психодуховний вік сприймається як більш-менш прийнятний на відносно гармонійних стадіях життєвого шляху, тоді як у складних, кризових життєвих ситуаціях розбіжності психологічного й біологічного вікових траєкторій стають досить помітними.

Окремо зауважимо, що в теоретичній та емпіричній соціології ідеальне умістовлення соціальної події як специфічної одиничної наявності соціального дає змогу здійснити концепт і категорійне поняття “соціема” (А.В. Фурман, С.К. Шандрук [45]). Вона характеризується як “*смыслоформа соціальної події у мереживі соціальних зв'язків з іншими подіями минулого і майбутнього*” (див. *рис.*), як “*ідеальне умістовлення вказаної події*”, тобто як інтелектуальне утворення специфічного саморганізованого значеннево-смыслового комплексу одиничної наявності соціального, й тому “*є чистою подією, котра потребує концептуального персонажу, для того щоб самооформитися, визначитися смыслово та іманентно*” [Там само, с. 66-67]. У будь-якому разі неповторність будь-якої важливої соціальної події у форматі життєвого шляху особистості спричинена як плінністю умов та обставин ситуаційної предметної мозаїки повсякдення, так і унікальністю змістової реальності, що створюється у сферній дійсності життєпотуку свідомості самою особистістю.

В цьому аналітичному розрізі значущим науковим здобутком є поєднання життєвого шляху із творчим шляхом, що належить українському вченому В.А. Роменцю [28–29]. Життєвий шлях сам по собі має певні темпоральні межі, міру психосоціальної завершеності, суб'єктної вичерпності. Творчий шлях – це постійна модифікація особистісного світу, мета якого полягає у розвитку себе, де основним проявом універсальної обдарованості є здатність особи

страждати пристрастями всього людства. Життєвий і творчий шляхи синтезуються, поєднуються в цьому творенні людиною самої себе, у її беззупинному самовдосконаленні. Настає час, коли особа стає спроможною активно і свідомо створювати себе, спочатку ідеально проєктуючи сходинки саморозвитку, а потім і чуттєво-практично втілюючи свої задуми у вчинках. Максимальне розкриття своїх найсуттєвіших сил, істинної богонаступної природи свого ества стає смыслом буття і сенсом життя (А.А. Фурман [36; 38]).

Життєвий і творчий поклики до вчинення допомагає людині знайти форми індивідуалізованого, неповторного вираження своїх переживань, думок, прагнень, подій, вірувань. Мислєдіяльність здатність виплекати свій життєвий задум і втілити його шляхом інколи суворох обмежень, інколи гірких випробувань і завжди великої внутрішньої зосередженості, напруження всіх душевних сил, можлива лише у вчинках і завдяки вчиненню. Адже найдосконалішим способом особистісного існування людини у світі є *вчинок* (див. [3; 20–23; 26–30; 52]). Саме вчинок виявляє складнофункціональні взаємини між особою і світом. Світ стає олюдненим, субстанція набуває організованості завдяки вчинковому процесові, що триває протягом усього людського життя. Саме у вчинку виявляються найістотніші сили особистості, конкретизуючи й “заземляючи” практико зорієнтовані прагнення і цілі. Вчинок – результат взаємного переходу особистості і світу, що оприявнює себе як творчий акт у потоці життя-як-переживання. Ось чому людина ніколи не може залишатися байдужою до власного життєвого шляху, де кожен акт концентрується в миттєвості, зосереджується в теперішньому часі як взаємному переході минулого і майбутнього одне в одне. “Мить – вихідний пункт розгляду життєвого шляху людини... Це момент переходу реального та ідеального, свідомого й неусвідомлюваного одне в одне, і саме в цьому переході виникає феномен, що його можна назвати “переживанням буття” [5]. Це напружене пережиття є основною мотиваційною пружиною інтенційно насаженого вчинення натхненної до звершень і самовдосконалення особистості.

Вочевидь кожна людина, проживаючи саме цю мить, цей психоемоційний момент, переживає згадуване минуле й уявно передбачуване майбутнє тим яскравіше, чим більше пікових життєвих подій це переживання охоплює. Таке складне у психопочуттєвому плані пережи-

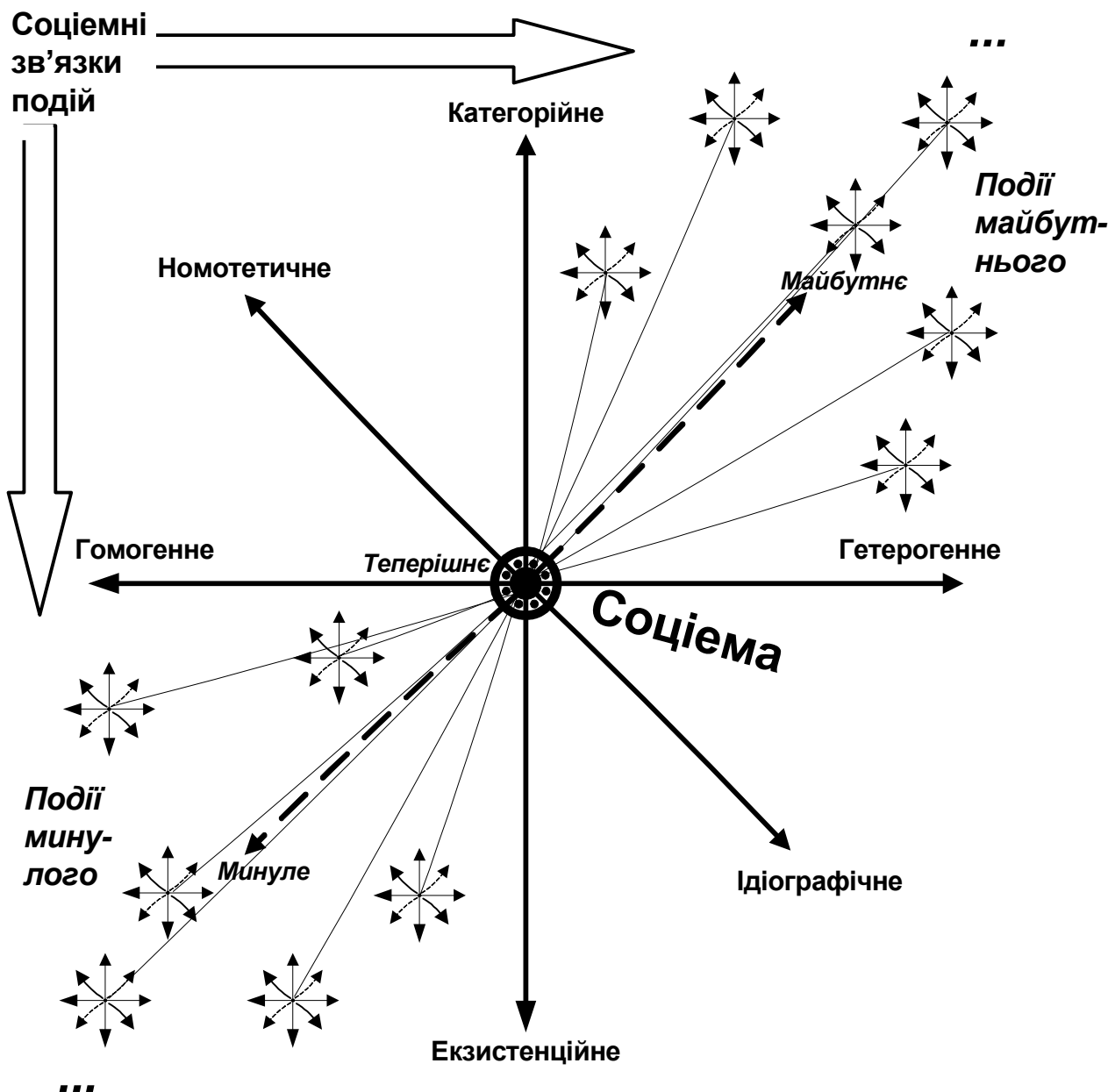

Рис.
Модель соцієми як смислоформи соціальної події
у часопросторі соціємних зв'язків із подіями минулого і майбутнього
(друкується з дозволу авторів — А.В. Фурмана, С.К. Шандрука [45, с. 66])

вання є продуктом усієї внутрішньої змістовності життя, показником його якості чи духовної повноти. Тому в цьому разі важливою характеристикою особи є її здатність надавати тривалості окремі миті, наповнювати ковітальні моменти таким значущим психічним змістом, який екзистенційно близький до ціложиттєвого ритму прожиття.

Погляди В.А. Роменця на психічну повноту життя, котре зосереджене в миттєвості, перегукуються з екзистенційними мотивами щодо

значущості для аналізу ковітальних пограничних ситуацій, драматичних життєвих колізій, екстремальних подій. Але, на відміну від постулатів екзистенційної психології, канонічна психологія українського достойника є водночас і психологією взірцевої людської буденності, психологією реального повсякденного життя-екзистенціювання з усією його буттєвою повнотою та феноменальною плеромою (див. [20; 41]). Звісно, життєвий і творчий шляхи особистості тісно переплетені. Це сни і мрії,

фантазії і спогади, реальні відчуття, оцінки, настрої, враження, а також діяння, докладання зусиль і різновагомі вчинки. Миттєвість завдяки цьому психодуховному плинові життя осмислюється, набуває інтенційності, внутрішньої динаміки. У єдності дійсного перебігу подій з їх ідеальним відображенням-конструюванням світу у сфері свідомості людини постає достеменно психологія часу, що перетворює її життєвий шлях на сповнену глибоким драматизмом суперечностей дорогою внутрішнього самодійснення (О.Є. Фурман [46; 48]).

Часоплин людського життя – це здолання численних колізій, суперечностей, проблем, це постійні зусилля, дії, вчинки. Світ у людському вимірі створено з конфліктів, незавершеності, драм, якихось нових можливостей, випробувань, надій, розчарувань, злетів і падінь. Основним осередком розв'язання всіх цих буденних суперечностей і небуденних кризових ситуацій і є *людський учинок*. Шерег учинків, незважаючи на їх різноманітність, фундаментується на вчинковій активності особи, котра є своєрідною розгорнутою мапою усвідомленого вчинення. Основна життєва програма особистості може бути розв'язана лише завдяки наступності вчинків, фінал кожного з яких є дебютом наступного, коли вчинкове здолання проблеми одного рівня водночас виявляє проблеми іншого, здебільшого складнішого, порядку.

Небосхил емпіричного багатоманіття суперечливого плину життя часто викликає в окремої людини розгубленість, розпач, відчай. Не маючи змоги у повсякденні пережити бажану довершеність, цілісність і цінність свого існування, вона намагається у творчій праці та її продуктах вийти за межі теперішнього, повсякденного та ідеально, свідомісно, у власній уяві створити прийнятну модель завершеності й значущості свого життєвого шляху. Завершений життєвий шлях особи має вагомий результат – *чітку ієрархію цінностей* у її світогляді та низку вчинків, які уконкретнюють цей світогляд. При цьому життєвий шлях є водночас і творчим шляхом тією мірою, якою кожна окрема особистість стає спроможною власною вчинковою працею створити себе і світ навколо себе, збагачений культурно вагомими здобутками. Креативність розриває формальну логіку життєплину особи від народження до смерті, повсякчас пропонуючи їй досягати нові обрії власного психосоціального розвитку і духовного самовдосконалення. Крім того, з кожним прожитим десятиліттям кожна людина

глибше осягає своє покликання, свою життєву місію. У будь-якому разі хода життєвим шляхом є суто індивідуальною, а відтак аритмічною, хвилеподібною, де окремі його відрізки то наповнені відповідальними подіями, то дріб'язковими соціальними ситуаціями.

3. ЧАС І ПРОСТІР – КАТЕГОРІЇ ТА ЖИТТЄВІ КООРДИНАТИ КОВІТАЛЬНИХ ПОДІЙ

Узагальненими категоріями соціальної події є простір і час, у пізнанні яких наявні певні традиції наукового осмислення. І це зрозуміло, реальність у кожної людини відносно автономна і суб'єктивна. Натомість все, що є значущим чи байдужим, дорогим чи неприйнятним, діє як складний фільтр для індивідуально неповторного віддзеркалення довкілля й осмислення свого місця в ньому. Час у такому сенсі доцільно зіставляти з тривалістю життя і можливою самореалізованістю особи, ступенем прояву себе, своїх потенцій, власного саморозкриття і самоактуалізації.

Вивчення часу у психіці людини, його властивостей, особливостей переживання, регулятивних потенцій – це водночас канал з'ясування впливу життєвих подій на онтогенез особистості, особливості її психосоціального розвитку (Б.Й. Цуканов [51], О.В. Полунін [24], О.Є. Фурман (Гуменюк) [48] та ін.). Розуміння особистості як суб'єкта життєздійснення подій, життєтворчості (С.Л. Рубінштейн, В.А. Роменець, Л.В. Сохань) досягається шляхом висвітлення її ставлення до часу свого життя, реальних можливостей здобуття нею справжньої свободи самопізнання і самовираження [23; 27; 29; 31].

Особливості часової координати життєвого світу подій конкретної особистості зосереджується у статусі суто *особистісного часу*. Так, відомо, що ідею психологічного часу було сформульовано французьким філософом Ж. Тьюї близько ста років тому, хоча насправді ця проблема існувала з прадавніх часів. П. Фресс пише: “Філософія часу існує так само давно, як і сама філософія. Психологія “часу має такий вік, як і сама психологія” [35, с. 43].

Хронос, як відомо, у перекладі з грецької означає час. Народна етимологія зблизила за співзвучністю ім'я Кроноса (один із давньогрецьких богів) з позначенням часу, і міф виявився історією виникнення і посилення бога часу. Так, іще з догомерівської доби ставлення до часу формувалося як ставлення до жорсто-

кої, всемогутньої сили. Загалом у міфологічний період розвитку людства поведження з часом особливе: світ існує поза часом, хоча й у часі. Логіка чудесного, яка панує у світі, грається часом: для богів тимчасовість світу не існує, адже вони можуть народжуватися і породжувати в будь-якому віці, довільно змінювати час, порушуючи його природні закони плинності [11, с. 22-25].

Час – одна із форм існування матерії, що наявна у повсякденні людини, оточує її і навіть змінює життя. Поза часом і без нього неможливо уявити будь-яку діяльність чи психічну активність людини або соціальні події її життя. Крім того, природу суб'єктивно пережитого часу не можна зрозуміти також і поза самим індивідом. А це означає, що земний час пов'язаний із часом у психіці людини. Натомість поділ часу на “минуле, теперішнє, майбутнє” і “вічне” існує для неї у вигляді безпосередньо пережитої тривалості теперішнього, тобто у форматі відповідної життєвої реальності [11; 24]. Відтак час – це потаємний ключ до розуміння психодуховної природи людини загалом.

Водночас кожен має своє суб'єктивне уявлення про час. Але ніхто не дасть відповідь на те, якої він форми, який на дотик, смак, вигляд, запах, тобто не здатний дати його емпірично-відчуттєву характеристику. Щонайперше час аналізують через його наявність у плинні різноманітних подій (скажімо, закінчення школи, народження дитини). Отож люди сприймають час *опосередковано*, тобто через формат певних соціальних змін чи подій.

Сучасні люди уявляють історичний час у часовій послідовності, лінійно. Для них стрічка часу нагадує лінійку з підписаними датами, що має початок, тобто “нуль” (це момент між I ст. до н. е. і I ст. н. е.). Очевидно, що опосередковане сприйняття часу виникає у людській свідомості передусім через різноманітні соціальні події (див. дет. [48]). До прикладу, виникнення християнства – якісно новий етап у сприйманні й переживанні часу порівняно з дохристиянським періодом. Якщо міфологічні боги поводитися з часом досить довільно, то християнський Бог уже не обертає час назад, не випереджає його, не відміняє лінійного плину від минулого до майбутнього.

На підтвердження цього св. Августин аналізує не час як такий, а час, яким він нам даний у знанні про нього. Для нього вічність і час – це різні визначення одного й того ж самого. Тому в кожній людини є власне, пристрасно

небайдуже, ставлення до часу і до вічності. Теперішнє визначається як те, що настало, минуле – як те, що перестало, майбутнє – як те, що настане. Отож минуле і майбутнє існують у теперішньому, через нього обґрунтовуються, в ньому центруються. Лише в душі знаходить особа тверді засади для розрізнення різних вимірів часу. Щоб сприймати минуле, існує пам'ять, теперішнє досягається через увагу, споглядання, думання, для вакуальнення майбутнього властиві чекання, сподівання, передбачення.

Час – це внутрішній досвід людської душі, він є важливою складовою духовного життя й атрибутивною ознакою людської свідомості. У XVII столітті Сен-П'єр відзначив, що прогресові людства притаманне все більше прискорення історичного процесу, тобто своєрідні зміни часових характеристик. Йшлося про час історичний, соціальний, який має безпосередній вплив на час психологічний. Із закону безперервності аргументувався детермінізм, зумовлений каузальним зв'язком минулого, теперішнього і майбутнього у єдиному історичному часі.

I. Кант констатував, що ідеальність простору і часу залишає недоторканою їхню емпіричну реальність: для досвіду всі речі перебувають у просторі, і всі події – у часі. Однак і простір, і час ідеальні у трансцендентальному сенсі, тобто недійсні поза людською свідомістю. У людини є можливість жити у психологічному часі набагато довше, ніж насправді перебувати в соціальній реальності. Це шлях до задоволеності життям. І якщо в майбутньому поставити собі більше цілей, теперішнє насичується діяльністю, а минуле – спогадами. Уявлення про простір – це дія зовнішніх почуттів, а уявлення про час – дія внутрішніх переживань.

У філософській системі Г.В.Ф. Гегеля простір і час – це не лише суб'єктивні форми; в дійсності речі самі по собі є просторові й часові водночас. Крім реального, фізичного часу існує і “свій власний, свій внутрішній” час. Ось чому людські відчуття набувають або просторової, або часової форми узмістовлення. Зокрема, він пише: “Просторове розкривається як форма індиферентної рядоположеності та спокійного перебування; часове, навпаки, як форма неспокою, як форма чогось у самому собі заперечного, слідування одного за одним, виникнення і зникнення” [10, с. 275].

Усе, що повертається, вважає Ніцше, є крайнім наближенням світу становлення до

світу буття. Космічний закон вічного повертання регулює хід часу. І це необхідна ланка в “кільці вороття”, де минуле переливається у потенційне майбутнє, а майбутнє набуває ґрунтовності й незламності минулого. Замкнена у вирі часу подія зникає; у людства відбирається майбутнє, воно не рухається вперед, а тільки повторює вже пройдені етапи.

Час – це та “тканина реальності”, що має стосунок передусім до психічного життя людини, утворюючи його сутнісний матеріал. Свідомість рівнозначна пам’яті, і наше минуле завжди з нами, збагачуючись мірою старіння. Людина переобтяжена матеріальністю, яка репрезентує вимоги теперішнього і з якою потрібно боротися, оскільки вона протистоїть індивідуальності, зв’язує творчі потенції [11].

Психодуховна актуалізація – це завжди часовий континуум, у якому минуле не минає, а зберігається. “Тривалість” – вимір, у якому особистість занурена у своє “глибинне Я” і безпосередньо причетна до творчості. Та й особистість можна зрозуміти й інтерпретувати тільки завдяки її злиттю з часом, з чимось часовим.

Е. Гусерль увів спеціальний термін “часово-просторовість”. Часовість буває іманентною та об’єктивно реальною. Душевні переживання людини не мають єдиної реальної форми співіснування та послідовності, як це властиве часово-просторовості. Потік свідомості не може плинути паралельно такій часово-просторовості [19]. При цьому повна екзистенційна актуалізація особи є долею-покликанням, котрій та беззаперечно підкоряється. Історія її життєвого шляху – це ситуаційно охоплена внутрішнім свідомим взором доля, яку вона переживає. При цьому актуалізована особистісна трансценденція, тобто відкритість внутрішнього світу людини священному, націленість на вище буття, на відміну від розуму, спричиненого наявною дійсністю, не має підстав у минулому і цілком належить майбутньому. Тому й теперішнє особистісного буття розуміється не як підсумок і наслідок минулого, а тільки як результат майбутнього, яке безпосередньо дане свідомості.

Французький психолог П’єр Жане першим розглядав особистість у реальному часовому плині, зіставляючи вікові фази і біографічні ступені її життєвого шляху. Зокрема, він, досліджуючи соціальну функцію людської пам’яті у зв’язку з особливостями психологічного часу, показав, що в пам’яті ніколи не відбувається абсолютно точної репродукції

подій. Буквальне хронологічне відтворення послідовності й тривалості соціальних подій порушує нормальний перебіг психічних процесів у теперішньому і є формою психопатології пам’яті. Події, що охоплюють тривалий хронологічний період у минулому, організуються в пам’яті в узагальненому вигляді. Пам’ять у даному разі виконує свою соціальну функцію, що формується у процесі історичного й онтогенетичного розвитку людини. До слова, П. Фресс уперше вводить у науковий обіг поняття “часовий кругозір” [35]. Це – інтегративна характеристика розвитку часових уявлень особистості, яка формуються в процесі ковітальної діяльності і становить значущий показник засвоєння нею часових відношень у соціальних подіях.

У фундаментальному експериментальному дослідженні О.В. Полуніна 2011 року доведено, що суб’єктивне теперішнє у проживанні людиною плину часу – “це цілісний сегмент потоку свідомості, межа якого оприявлена транзитивними переживаннями, а “тіло” теперішнього становить субстантивне переживання”. При цьому тривалість теперішнього пов’язана з появою його меж, а саме транзитивного елементу. “Відповідно відстань між двома послідовними транзитивностями у потоці свідомості, виміряна у фізичних часових одиницях, відповідає тривалості теперішнього. Що частіше з’являється транзитивний елемент, то коротша ця тривалість. За результатами експериментів вона варіює в досить широкому діапазоні – від 0,4 до 160-200 секунд. Тривалість теперішнього є величиною, яка має власну динаміку і закономірності цієї динаміки”, а його сталість полягає в постійності суб’єктивної структури, яка конституюється певними елементами потоку свідомості [24, с. 220-221].

Воднораз час як координата життєвих подій особистості неподільно пов’язаний із психологічним простором. Головне, що простір життєвих подій не є співвідносним із простором фізичним, адже його не можна виміряти в милях чи кілометрах. Якщо квартира у престижному районі, дорогий автомобіль, статус у професійній групі, як доводять західні вчені, інколи важать для людини більше, ніж власна правниця, якщо словесні чи навіть інтонаційні оцінки близьких часом ранять тяжче, ніж справжні тілесні ушкодження, стає очевидним, що одиницею виміру психологічного простору мають бути взаємини, стосунки, ставлення, відносини, які відтворюють особистісні рубежі, моральні кордони. Кожен хоче, щоб поруч із

ним були люди порядні й надійні, люди, котрі поділяють його ціннісні орієнтири, мають схожі життєві пріоритети, близький світогляд (О.Є. Фурман [48]).

Кожна людина одночасно проживає у кількох просторах – фізичному, соціальному, інформаційному, психологічному та ін. У просторі соціальному цінується передовсім соціальний статус, можливість владарювати, диктувати свою волю великим масам людей, контролювати перебіг соціально-економічних процесів тощо. Особистість має власний – психологічний – простір власних життєвих подій. Це – простір значущих взаєностосунків, простір “Я – Ти”-контактів і небайдужих взаємодій.

Отже, психологічний простір особистості постає всередині простору соціального, видозмінюючи його характеристики. Соціальний простір – це насамперед упорядкованість і згармонювання певних соціальних зв'язків і процесів, суспільних відносин, їх насиченість, якість. У соціальному просторі взаємодіють держава, класи, партії, громадські об'єднання, групи, у психологічному – людина намагається не бути самотньою, знайти і зберегти одинокців, осіб з близькими поглядами на життя, подібними цінностями, орієнтирами, очікуваннями. Особистісний, або психологічний, простір є радше ціннісною сферою, що уможливує здійснення різних вчинків, котрі стають ковитальними подіями.

А.В. Петровський свого часу обґрунтував особистість як системну якість через три простори: внутрішньоіндивідуальний, інтеріндивідуальний та метаіндивідуальний, які, за Т.М. Титаренко, інтегровано постають у просторі життєвих подій, у якому “виноситься за дужки” весь предметний зміст відносин, де предметом аналізу стає власне моральний ракурс ставлення особи до оточення, свого життя, до самої себе [34]. І тут важливим є персональний простір, себто найближче буферне довкілля навколо себе. Розміри цього простору залежать від нашої близькості з особою, котра опинилася поруч із нами [17, с. 676].

Поняття дистанції функціонально характеризує простір психологічний. Ближче опиняється той, з ким є усталені близькі стосунки, до кого відчувається симпатія, довіра, любов. Отож наближатися, а наближаючись, впливати дозволяється тому, хто вже є частинкою нашого психологічного простору.

Життєвий світ людини у його подієвій мозаїці структурується за законами співіснування

добра і зла, їхнього суперництва, що створює силові потоки, енергетичні вихори небайдужості, вибірковості, унікальності задумів і відповідальних учинкових дій. Поліусність психологічного простору передбачає постійну взаємодію добра і зла, що виявляється і в співіснуванні симпатій та антипатій, емпатійності й байдужості, особистісного прийняття і психологічного опору (А.В. Фурман).

Серед атрибутивних ознак психологічного простору, крім полюсів “добро – зло”, слід назвати також і *відповідальність*, яка є його смисловим центром. Площини добра – зла, відкритості – закритості, свободи – залежності перетинаються, взаємодіють крізь призму відповідальності, що є морально-аксіологічним еквівалентом здушевленої суб'єктності, психодуховної самоактивності (О.Є. Фурман, А.О. Липка). Причому дихотомія “відповідальність–безвідповідальність” задає міру автономії, незалежності особи від сподівань, думки оточення. Подібно до того, як в онтогенезі перцептивної сфери відбувається процес розчленування “Я” й “не-Я”, так само під час формування все більш зрілого психологічного простору поступово виникає автономія від схваленень-засуджень, від бажання коритися чужій волі, бути слухняним, конформним, зручним. Врешті-решт лише раби отримують нагороду за чесноту, а вільні люди були б здивовані або навіть ображені, якби їх заохочували за єдино можливу поведінку.

Екстернал, тобто людина із зовнішнім локусом контролю, здавалося б, має більше свободи, адже вона не відчуває власної відповідальності. Однак ця свобода ілюзорна. Коли поведінкою керують випадкові обставини чи примітивні імпульси, архаїчні потяги, що не цілком усвідомлюються і відповідно не контролюються, життєвий простір звужується, втрачає свою специфічність, примітивізується.

На відміну від екстерналів інтернали завжди беруть на себе відповідальність за все, що з ними відбувається у ситуаціях соціальної взаємодії. Їх характеризують як послідовних, емоційно стабільних, комунікабельних і відкритих особистостей. Психологічний простір інтерналів більш сталий і структурований, ніж простір екстерналів. Їм не треба ховатися, закриватися від оточення, щоб не втратити свою індивідуальність.

Відповідальність, і передусім відповідальність за себе, за своє життя, вчинки, події, дає змогу вирватися з фаталізму умовностей, відчути справжню автономію. Зріла особис-

тість вміє, якщо треба, йти проти течії, “тримати удар”. Вона знає, що хоч би як склалися життєві обставини, в самій середині свого ества вона все одно може залишитися незалежною. Отож психологічний простір життєвого світу особистості створюється завдяки цілеспрямованості й волі, завдяки вчасним персональним виборам, якщо ці вибори робляться відповідально, з урахуванням морального контексту і на спільну справу.

Кордони життєвого світу, в яких відбуваються вчинкові внутрішні події особи, завжди більш-менш визначені, прозорі або ж, навпаки, неприступні, нездоланні. Творча, здорова особистість відкрита для соціальних контактів, натомість особа невротична замикається в собі, заглиблюючись у власні проблеми й комплекси. Невротики, як відомо, перебільшують значущість своїх персональних кордонів. Вони можуть ображатися на реальність лише за те, що вона “не така”, не відповідає їхнім проектам, втручається у їхні плани чи не відповідає їх установкам.

Особистість нетворча, моральний простір якої має закриті кордони, схильна до типових, звичних учинкових дій. Вона береже порядок, виконує чужу волю. В її психологічному просторі фіксується відсутність оптимальної дистанції між зовнішнім і внутрішнім, своїм і чужим, Я та іншими. Зміщення в бік зовнішнього призводить до інфантилізації, несамостійності суджень і поведінки, “флюгерності”, нестабільності, конформності. І справді, існує чимало варіантів особистісної несвободи, зокрема несвобода егоцентризму, несамостійності, ціннісних ілюзій. Щоби життєвий світ міг удосконалюватись, а особистість – розвиватися, світ її внутрішньої свободи має ставати дедалі більшим. За Гегелем, природа не розвивається саме тому, що вона позбавлена свободи. Свобода щонайістотніше пов’язана з розвитком, творчим ставленням до життя, суб’єктивним рівнем спричинення буденності, спонтанністю мислення.

Психологічний простір учинкового подієвого репертуару особи має певну *центрацію*, яка змінюється в процесі його структурування, розширення, здобуття своєрідності, індивідуалізації. Та чи інша цінність набуває всередині цього простору властивості центру, тобто абсолютну й безумовну владу поєднувати, завершувати формування плетива значущих зв’язків і відношень.

У центрі власного психологічного світу, як відомо, перебуває єдине й унікальне власне

Я. І хоча моральний простір створюється за не дуже зрозумілими й непростими законами, цей факт Я-центру якраз зрозумілий. Помірний егоїзм відіграє фундаментальну роль як у житті особистості, так і в житті суспільства. Завдяки йому особа зберігається, не втрачаючи індивідуальної своєрідності. Альтруїзм міг би редукувати індивідуальність та ідентичність особистості, знизив би різнобічність її поведінкових проявів.

Моральна координата життєвого світу особистості являє собою обопільну взаємодію значущих стосунків, які відображають моральні цінності контактерів. Функції морального простору визначені його основними властивостями, зокрема наявністю полюсів “добра – зла”, “свободи – залежності”, “відкритості – закритості”, “відповідальності – безвідповідальності”, “центрації – децентрації”, взаємовплив яких творить потенціал особистісного зростання в океані соціальних подій, у яких проходить життя людини.

Конструюючи власний психологічний простір, кожна особа задіює до нього значущих людей, створюємо близькі й більш віддалені кола спілкування, взаємовпливу. В кожному колі – свої друзі й недруги, свої симпатии й антипатии, колеги й опоненти. Немає в її життєвому просторі нічого випадкового, незначущого, щоб не впливало на персональні вчинки-події, здійснювані у конкретно-історичному соціальному часопросторі.

4. ЖИТТЄВА ПОДІЯ ЯК УМОВА ПСИХІЧНОГО РОЗВИТКУ І СОЦІАЛЬНОГО ВЧИНЕННЯ ОСОБИСТОСТІ

Найбільш містким поняттям, що його використовують для пояснення соціальної природи особистості, є поняття “*життєва подія*”. Остання об’єднує в собі життєвий цикл індивіда, час і простір життя та його онтогенез. Закономірності психосоціального розвитку особистості протягом проходження нею життєвих подій можна зрозуміти, якщо розглядати складний взаємовплив вікових, історико-культурних та індивідуальних факторів.

Окрема життєва подія – це усвідомлений, пережитий, структурований часопростір життя особи, який постійно нею переосмислюється й перетворюється. Це – динамічна модель власного онтогенезу, яка час від часу персонально рефлексується й коригується. Воднораз це не лише закономірне повторення тих чи інших життєвих циклів, а й їх органічне

взаємспричинення, взаємодія, діалектична наступність. У такий спосіб народжуються особистості. Про це М. Мамардашвілі пише так: "...люди не народжуються біологічним способом, а лише проходячи шлях, стають чи не стають людьми" [18, с. 26].

Поняття "життєва подія" найбільш семантично багатогранне, адже передбачає численні варіанти розвитку в межах однієї біографії. Ці лінії шляху водночас є автономними і взаємопов'язаними. До того ж "життєва подія особистості це не тільки природно-історичний процес, що повторюється, але й унікальна, єдина своєрідна драма, кожна сцена якої – результат зчеплення безлічі індивідуально неповторних характеристик та обставин" [12, с. 135]. Водночас життєва подія – це не тільки траєкторія якогось окремого індивідуального життя, вона окреслює і внесок кожної людини в цінності та ідеали, що їх створює покоління.

Розвиваючись у соціальному довіллі, людина пише свою історію, змінює оточення, об'єктивує себе і свої вчинки у продуктах матеріальної й духовної культури. Не лише історичний діяч, але й пересічна людина, вибудовуючи свій життєвий світ, накладає на актуальні історичні події відбиток власних думок, зацікавлень, здійснених виборів, загальмованих чи проявлених імпульсів, інтенцій, мислесхем і психічних образів. Тому життєва подія органічно поєднує біографічне й історичне. "Життєва подія людини, – зауважував Б.Г. Ананьєв, – це історія формування й розвитку людини в певному суспільстві, сучасника певної доби й ровесника певного покоління" [4, с. 104-105].

Конкретна особистість створює свій унікальний життєвий шлях через оволодіння обставинами, контролем над собою та використовує зусилля аби утвердити свою значущість у соціумі. Сформованість особистості як суб'єкта повсякдення істотною мірою визначає якість її розвитку. Як особа оцінює свої життєві події, як вона їх бачить, багато в чому залежить від її індивідуальних особливостей, від набутого ментального досвіду. До прикладу, особи з когнітивно складним внутрішнім світом свій життєвий шлях оцінюють як високо насичений важливими подіями (має місце відносно співпадіння хронологічного і психологічного віків), а прогноз тривалості свого життя дають більш песимістичний, ніж люди з когнітивно простою психічною організацією.

Життєві події та їх учинкові втілення є вирішальними для розгортання життєвого шляху

людини. Подія – завжди значущий для особистості реальний соціємний випадок, що зберігається у пам'яті тривалий час, вносить зміни в буденний плін життя, так чи інакше впливає на продуктивність праці, стан здоров'я, взаємини в побуті, родині, на роботі, на ставлення до себе і т. ін. Очевидно, що одні й ті самі зовнішні події відіграють зовсім різну роль у житті різних людей. І це зрозуміло, адже в життєвому світі кожного зовнішня подія набуває різного психоемоційного забарвлення, різної ціннісно-сислової вагомості, інакшає, вособистіснюється.

Основне узмістовлення психологічний час людини черпає зі значущих соціємних подій повсякдення, що стають віхами на її життєвому шляху. Особистість одночасно перебуває в різних лініях послідовних подій: сімейних, дружніх, професійних, громадських, ділових, міжособистісно-інтимних. Кожен ланцюг подій має власний порядок, свої інтервали, тривалість, модальність, імовірність, продуктивність. І водночас ці події взаємодіють, взаємовпливають, чи то посилюючи, чи, навпаки, нейтралізуючи одна одну. Суб'єктивна ймовірність міжподієвих зв'язків надає людині впевненості в тому, що одна подія зумовлює іншу.

Час, послідовність і спосіб здійснення певної події – чи то народження дитини, розлучення, вихід на пенсію – є дуже важливими чинниками персоногенезу. При цьому стресогенно впливають на психіку людини не лише негативні події, а й події позитивні. До того ж власний життєвий шлях завжди переживається окремою людиною як відкритий, незавершений, повний невідомості. У певному сенсі навіть факт фізичної смерті не становить останню крапку. Живуть нащадки, тривають справи, залишаються думки, твори, відкриття. Близькі люди подумки звертаються за порадами, спілкуються, залишають образ померлого у своєму особистісному просторі.

Загалом, коли мовиться про життєвий шлях, реальною є саме подорож, мандрівка, а не її фінал, англійською – "life journey". Адже більш важливим видається стиль життя, звички, уподобання, тобто правила й канони взаємодії зі світом, результати здійснених учинків, котрі очікують нас, інших людей попереду, в майбутньому.

Нагадаємо, що проблему життєвого шляху та соціальних подій вивчали Ш. Бюлер, Е. Еріксон, Г. Томе, С.Л. Рубінштейн, Г. Ананьєв, Н.О. Логінова, Л.В. Сохань, О.О. Кронік та ін. Однак новий, конструктивний погляд на цю проблему, а саме на поєднання життєвих

подій зі шляхом творчим, належить талановитому українському вченому В.А. Роменцю, котрий сам був узірцем творчої натхненної особистості. Він говорив, що життєві події самі по собі мають певні межі, міру завершеності, вичерпності. Творчі події – це шлях постійних модифікацій особистісного світу, мета якого – розвиток і вдосконалення себе. Основним проявом універсальної обдарованості людини є її здатність страждати пристрастями всього людства.

Життєві та творчі події у соціальному часопросторі синтезуються, поєднуються в цьому плеканні людиною самої себе. Настає час, коли вона стає спроможною активно і свідомо конструювати себе, спочатку ідеально проєктуючи сходинки саморозвитку, а потім і чуттєво-практично втілюючи свої задуми. Максимальне розкриття своїх найсуттєвіших сил, богоподібної природи свого ества стає *сенсом життя*. Інакше кажучи, персональний смисл буття, якого кожна особа прагне й постійно шукає, – це і є зміст її життєвих і творчих подій, які постають у річищі самопізнання та самотворення. Скажімо, завжди плекаються надії на майбутнє, коли ще буде час усе почати спочатку, втілити задумане, завершити розпочате. Все життя людина шукає нових і нових можливостей реалізувати, розкрити свої сутнісні сили, виконати життєве призначення [33]. Ця непереборна жага визначеності й штовхає особистість на творчі діяння і справи.

Соціальні події життєвого і творчого буттєвих вимірів допомагають людині знайти форми індивідуалізованого, неповторного вираження своїх переживань, думок, прагнень, вірувань, знань. Здатність сформулювати свій життєвий задум і втілити його шляхом інколи суворих обмежень, інколи гірких випробувань і завжди великої внутрішньої зосередженості, напруження всіх душевних сил розвивається від народження. У діяльності і вчинках виявляється й употужнюється загальна і спеціальна обдарованість, котра свідомо чи підсвідомо проявляється в буденній метушні та спалахах неординарних, незвичайних подій.

Великий світ – це неосвоєні простори й упредметнення, що поступово пізнаються й освоюються особою, яка рухається своїм життєвим і творчим шляхом: виходить за власні межі, виривається за кордони буденності. Це вказує на шерг актив духовного розвитку самої людини як розкриття нею “великого світу”, який пізнає себе через її особистість.

Способом особистісного існування людини у світі є *цілісний акт вчинення*. Саме вчинок

виражає складні взаємини між особистістю і світом. Світ стає олюдненим, субстанція набуває окультурених форм завдяки вчинковому процесові, що триває протягом усього онтогенезу. Водночас у вчинку виявляються найістотніші сили особистості, адже він конкретизує, практично втілює у життя людські прагнення-події. “Вчинок – результат взаємного переходу особистості і макрокосмосу, і цей перехід виявляє себе як творчий акт” [23, с. 385-386].

Квінтесенція людини оприявнюється у переживаннях, які підтверджують її небайдужість до власних життєвих подій. Життя зосереджується в миттєвостях, у теперішньому моменті як акти-переходи минулого і майбутнього одне в одне. “Мить – вихідний пункт розгляду життєвих подій людини... Це момент переходу реального та ідеального, свідомого й усвідомлюваного одне в одне, і саме в цьому переході виникає феномен, що його можна назвати “переживання буття” [45, с. 50]. Загалом розмаїття пов’язаних між собою єдиною життєвою програмою вчинків-подій у підсумку оформляється як єдиний великий учинок, що перманентно розв’язується й становить життєвий шлях людини.

5. ВЧИНКОВО-ПОДІЄВЕ ОСВОЄННЯ СВІТУ ЛЮДИНОЮ У СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОМУ ВИТЛУМАЧЕННІ

Канонічним способом вираження людської діяльності є *вчинок* з усім багатством його суспільно-особистісних суперечностей та з особливостями психокультурного розвитку окремої особи. У ХХ столітті вчинок першочергово пов’язується із науково-технічним прогресом. Революціонізуючий вплив науки і техніки на життя суспільства вирішальним чином визначає *світогляд* людини, її пізнавальні, естетичні та моральні ставлення до дійсності, а через те і спосіб її повсякденної поведінки. Не менш глибоким є вплив вчинку на інформаційно-технічні досягнення людства. Вчинок стимулює і підкорює собі ці досягнення, долучає їх до своєї психосоціальної організації життя глобалізованого світу.

Вчинково-подієве освоєння людиною світу – це магістральний шлях її соціалізації, окультурення, самоактуалізації, самовдосконалення. Тут важливі не тільки ситуація і мотивація, а й визначення вчинкової дії та післядії як всезагального комунікативно-творчого акту, що здійснюється між людиною і світом. Сучасні науковці (В.А. Роменець, П.А. М’ясоїд

та ін.) вважають, що виникає перше завдання: розкрити відношення “людина – вчинок – світ”, у якому вчинок не просто опосередковуюча ланка, а всеохоплюючий зріз буття, де в певному розумінні і людина, і світ постають як діалектичні моменти [21; 29].

Вчинок-подія є основною ланкою будь-якої завершеної форми людської діяльності, і не тільки моральної чи естетичної. Все, що існує в людині і в олюдненому світі, є *циклічним вчинковим процесом* і його результатом. У цьому вузловому осередку буття виявляється активна творча взаємодія людини і світу. Вчинок формує та виявляє найістотніші сили особистості, як і самого “великого світу”. Як єдино можливий ключ, він відкриває таємницю світу у формі практичного, технічного, наукового, художнього, соціально-політичного тощо освоєння. Ось чому вчинок-подію слід розглядати як всезагальний філософський принцип, який допомагає глумачити природу людини і світу в їх пізнавальному та практичному сенсових зрізах.

Конкретна вчинкові дія – це феномен, факт і подія, актуалізуючи пізнавальне, моральне, естетичне змістовлення, обов’язково охоплює практично-предметне перетворення людиною світу. А це водночас указує на те, що вчинок у його провідній визначеності є комунікативним актом, що здійснюється між особистістю і матеріальним світом. Таку комунікацію слушно розуміти як зв’язок, перехід інформації між ними, як їхнє об’єднання.

Довкола особистості існує матеріальний світ. Акти їхнього взаємного переходу-впливу є вчинковими актами-подіями. Тут насамперед існує плин сукупності світових подій, що усвідомлюється особистістю й одночасно не визначається нею, тому що існує зовні як невідомий, неосвоєний матеріальний світ, де *ситуація* – перший момент учинку-події. Спрямоване напруження у співіснуванні особистісного і матеріального світів, що задається ситуацією і виявляється в потязі до комунікації з матеріальним світом, становить *мотивацію* – другий момент учинку. Реальний взаємний перехід цих двох моментів утворює *вчинковий акт-подію* і його *післядію*. Крім цього, канонічного циклу вчинення у світі немає нічого, натомість реально є *результат учинку* – **подія**.

Отже, психологічна картина циклічного звершення вчинку починається з надання значення феноменам матеріального світу. Це – соціальна, ковітальна *ситуація*. Значення, надане феноменам, але протиставлене їм як невідповідним, є *мотивацією* вчинку. Акт

перетворення з тим, щоб він відповідав ідеальному моменту мотивації, становить сам *учинковий акт*, квінтесенцію вчинення.

Формоутворення будь-якого феномену в особистісному світі є значущим для психокультурного розвитку людини. Ця сукупність значущостей і визначає ситуацію. Значення і його персональна значущість, що коріниться в ноумені, створює ситуативне напруження, інтенційність свідомості. Не сама ситуація захоплює, а те, що приховане за нею, що виступає як відношення сутності та явища. Внутрішньоособистісне розгортання ситуації відбувається на межі взаємопроникнення феномену і ноумену, де перетворення ситуації є зміна вихідної особистісної позиції, а отже і значень і смислів. При цьому плин значущостей ситуаційних компонентів розвивається і змінюється. Ось чому поряд із ситуацією формується у події *постситуація*, або те, що не має значущостей чи вже не має того, що потенційно може стати ситуативним відношенням. Ці позаситуативні компоненти стають фактами, які втратили свою значущість й стали зайвим “камінням на дорозі” життя.

Отож, у цьому аналітичному ракурсі світ у цілому складається із ситуаційних відношень і наявних фактів як таких, що втратили своє значення компонентів ситуаційно уконкретного його довкілля. Останні знову, переходячи на більш глибокі рівні, захоплюються свідомісними зусиллями особи в ситуативні відношення. У цьому “розкопуванні” виявляється ноумене бездоння кожної подієвої ситуації. Тому відкрите, розгорнуте відразу ж стає прихованим, таємничим.

За теорією вчинку В.А. Роменця (див. список вик. літ.), ситуаційні відношення у своєму розвитку проходять ступені нейтральності, конфліктності, колізійних зіткнень. За цим останнім ступенем кількісні перетворення переходять в якісні. Ситуація змінюється, стає оновленою: між феноменальним і ноуменальним утворюється суперечливий вузол. У попередніх формах ситуації сукупність значень ще не беруться в їхній єдності та пов’язаності. Вузол суперечливих значень, будучи спрямований на ситуацію, становить *мотиваційний аспект учинку*, що істотно інтенсифікує розвиток ситуації. Таке мотиваційне спрямування на ситуацію – це вияв драматичної невідповідності між феноменом і ноуменом, що фактуально буттєвий драматизм та вимагає належної розв’язки драматичної ситуації.

Розгортання процесу протовчинкового мотивування триває аж до постановки цілі, з якої

починається *вчинкова дія*. Ціль – рушійна сила мотивації, котра виявляє такі форми, як імпульсивну, емоційну, емоційно-розумову, раціоналізовану, абстрактно-інтелектуальну, абсолютно-моральну. За внутрішнім перебігом мотивація завершується своєрідним “бажаним прогнозованим образом”. Так, абстрактно-інтелектуальна мотивація захоплює в себе і ситуаційні відношення, і ті, що вийшли за межі ситуації. Цим немовби продовжується предметне поле ситуації, але вже перетворюючись на мотивацію. На цьому рівні утворення вчинку реальна дія поки що неможлива. Мотивація характеризується роздвоєністю, амбівалентністю, що спонукає до боротьби мотивів та до потреби вибору провідного мотиву діяння [29].

Таким чином, мета вчинення виявляється у завершальному запереченні сукупності фактів й у винятковому зосередженні на об’єктивному матеріалі ситуації. До цього моменту дія вчинку-події ще не починалася. Вона просто була неможливою, тому що через усі форми мотивування просякала амбівалентність, антагоністична боротьба протилежних спонукань наснажаного вчинкового акту. В цій роздвоєності ціль була затуманена, тому що наявність “одного” та “іншого” як вираження амбівалентності не могла призвести до її постановки. Тільки коли мотиваційну перемогу отримала одна сторона амбівалентності, тоді й стало можливим її перетворення на ціль. Показуючи спочатку начебто різні цінності, амбівалентність свідомісно тяжіє до одного з моментів своєї структури. Тоді буде справою випадку, яка її сторона дістане перевагу, абсолютизується як психоемоційний образ і постає ціллю. Емоційне потрясіння у цьому разі сприяє відкиданню аргументів “за” і “проти”, оскільки “боротьба мотивів” виявляється дією, що лине у безконечність і не має реального завершення. Вивільнена від мотиваційної боротьби ціль знаменує перехід особистості до *вчинкової дії*.

Психологічний зміст мотивації у її розвитковій розгортці є проясненням того об’єктивного предмета, який визначив спрямованість особистості до вчинкової дії. Виражаючи те, чого прагне людина, внутрішній мотив – це її вихідна ознака як суб’єкта діяльності. З розвитком мотиваційного аспекту вчинку в ньому дедалі більше виявляється об’єктивність – той предмет, на якому сфокусована інтенційність свідомого діяння. Якщо на початку становлення мотивації присутні емоційно та пред-

метно розмиті її компоненти, то на завершальних етапах розвитку в її найбільш виражених формах виступає чітка об’єктивна ціль дії. І це стає базовим чинником початку вчинкового акту-події. Спочатку ціль має характер зовнішньої предметності та цілком поглинає особистість. Це предмет-ціль, який треба перетворити, присвоїти, або зліквідувати. Така ціль, оскільки вона розкривається в її відношеннях до оточуючих фонових предметів, може бути досягнута тільки через посередництво цих упредметнень і на підґрунті зв’язків з ними. Вона протиставляє себе навколишнім предметам і зводить їх до рівня засобу, хоча вони мають автономне існування. Виникає відношення цілі й засобу, що глибоко визначає характер самого вчинку й викликає вчинковий акт-подію.

Якщо утворення мотиву – це більш чітко уявлення його предмета, то останній є першою характеристикою цілі. Вихідні мотиваційні сили вчинку повинні об’єктивуватися, реалізуватися у своєму протиставленні – в певному предметі чи предметному полі. Ціль-предмет починає диференціюватися саме завдяки своїй ефективності, багатоманітності, розмежованості, зрештою постає як сукупність відношень до інших предметів довкілля. Вона привласнюється тільки зовнішнім чином, але не входить у діяльний контакт, не слугує реальною ціллю. Якоюсь мірою він відповідає і в той же час не відповідає мотиву. У будь-якому разі прості операції з предметом як ціллю не зачіпають моральних та інших аспектів життєактивності особистості. Вчинкова ж ціль як предмет уся охоплена міжособистісними відношеннями, символізуючи й виражаючи їх. Цей символ – продукт персонального породження – є засобом комунікації, уособлення цих відношень. Так постає дійсний об’єкт вчинку: вчинковим засобом виявляється не стільки ціль, скільки предметна дія, головне завдання якої полягає в його осмисленні, в наданні йому соціального значення, смислу комунікативного процесу, себто соціальної подієвості.

Відтак умотивована ціль переходить у *засіб учинку* за нагальності її досягнення. Засобове опосередкування вчинення впливає із самої цілі. І навпаки, засіб учинку є опосередкуванням між ціллю та особистістю, котра вчиняє. Абсолютний раціоналізований характер ситуації та мотивації часто перешкоджає вчинковому акту внаслідок своєї, спрямованої у безконечність, опосередкованості. Остання у

сфері засобів учинення має практичний, позбавлений абсолютного раціоналізування сенс. Засоби, докладені до цілі, здійснюють учинкове перетворення, спричиняють вчинковий акт з його післядією, де результатом чи продуктом є нове ситуаційне відношення. Це вказує на те, що у психіці особи здійснилася подія. У вчинковій спіралі виник своєрідний канон *відповідальної поведінки*. Вчинкове коло подієво завершене на рівні особистості.

Це нове, *післявчинкове*, ситуаційне відношення є перетворений світ довкілля, де особистість більш адекватно його виражає, більш глибоко входить у його ковітальні виміри на засадах комунікативного процесу. Вчинок-подія як укорінення людини у світ є особистісна суб'єктивність, "мікросвіт". Так формується єдність пізнавального та практичного ставлення людини до світу. Новий "мікросвіт" відкидає старий саме в актах вчинкового творення. "Великий світ" довкола людини виявляється в новому світлі свідомісного вакуальнення. У вчинковому перетворенні світу опосередковуються, вступають у комунікацію різні особистості, утворюючи шерех соціальних і навіть суспільних подій (див. [3; 20–23; 26; 29; 30; 52]).

Вчинок як соціальний акт об'єднує людину і світ шляхом взаємних комунікацій окремих особистостей на основі матеріального або речового світу. Основний рушійний принцип здійснення вчинку, за В.А. Роменцем, є *принцип заповнювання, завершеності "кола буття"*, потягу і сходження до великого світу природи і суспільства. Потреба опори в іншому, меншовартість одиничного існування – феноменальний вияв потреби поєднати мікрокосмос і макрокосмос та знайти у цьому велику самодостатність людини як діяча і творця соціальних ситуацій.

Загальний смисл учинкового акту-події іноді науковці визначають як *творчу дію*, і в цьому є доля істини. Проте творчість – ще не остаточна мета вчинку. Та й ідея самоздійснення вчинку у рамках однієї особи звучить досить абстрактно. В ній абсолютизується окремо взята особистість у відриві від її соціальної природи, соціоситуаційної залежності. Цілі самоздійснення за такого підходу залишаються прихованими. Терміни "самоздійснення", "самореалізація" мають преформістський відтінок і вказують на розгортання вже наявного психологічного змісту. Стародавній прототип цього поняття – "ентелехія" Аристотеля, що охоплює потяг до мети як своєї самос-

ті, а це логічно виключає соціально-комунікативний смисл людської природи. Самоствердження через комунікацію у плінні соціальних ситуацій життя – ось та формула, в якій може бути виражений *загальний сенс учинку* в єдності його індивідуального і соціального складників.

Людина як діяч соціального повсякдення не завжди і не повністю усвідомлює завершальну ціль і багатоманітні наслідки свого вчинення. За одних обставин метою є проста формальна комунікація, за інших – досягнення структурної чи змістової єдності між взаємовпливами особистостей. Нарешті, вчинок, будучи усвідомленим, часто спрямований на освоєння світу, що приводить особу до всебічного самоствердження. Діяльна специфікація вчинення визначається його творчим характером. Як логічний осередок і реальний механізм будь-якої форми продуктивності вчинок виражає те найбільш людське, канонічне, що властиве різним видам діяльності. Звідси джерелить соціальна значущість учинку, який є безпосереднім вираженням комунікації, що перебуває у його основі, може мати наукову, художню, технологічну, практичну та інші форми, проте його зміст становить розширення впливу особи на предметне поле й подієвий ландшафт навколишнього світу.

Отож учинок – це діяльна об'єднувальна ланка компонентів продуктивної комунікації: інтуїції, уявлення, фантазії, мислення, креативу. Завдяки їй встановлюються міжлюдські стосунки і розгортається нескінченна веселка або моральності, або аморальності. Ці стосунки починаються з виникнення простих персональних залежностей і завершуються свобододіянням особи в соціальних комунікаціях ковітального повсякдення.

Будь-який соціально вагомий учинок-подія – це безпосередня форма актуальної комунікації (вкорінення особи в соціум), в той час як художня, наукова та інші форми діяльності утворюють опосередковані модифікації такого вкорінення. У цьому розумінні вчинок є акт соціокультурного самоствердження особистості на засадах ментальної та психодуховної спільності з іншими людьми.

Вища форма вчинкової дії постає через конфронтацію протилежностей до їхнього синтезу, сферної єдності. Вчинення – це розгорнуте діяння безпосередньої продуктивної комунікації, що спрямовується проти зведення іншої особистості тільки до рівня засобу, знаряддя, об'єкта впливу. *Принцип субституції*,

який виникає в історичних формах вчинку, означає заміну людського матеріалу чимось іншим, щоб уможливити творчу комунікацію і підійти до мети й канонічного смислу вчинку – поступального життєствердження, де напруженість у пошуках плідної комунікації з іншими людьми зростає. Тому й мораль стає більш витонченою й подекуди більш жорстокою.

На вищих щаблях канонічного становлення вчинку, за В.А. Роменцем, відкидається будь-яке зведення особистості до рівня допоміжного засобу. Люди, які вступають у вчинкову взаємодію, домагаються рівного статусу неповторних самостійних індивідуальностей, котрі прагнуть самопізнання, непересічного самозреалізування в конкретному соціумі. Останній задає характер і спрямування вчинків-подій.

Антиципація чи передбачення вчинку, що джерелить з нього, розширюється до угледіння його результатів, успіхів, і це є найважливішим стимулом соціоантропологічного поступу. Справа не в тому, що людина на основі цього прогресу створює собі комфорт, умови благополучного існування. Потреба в комфорті і в таких умовах досить відносна. Вона стає стимулювальною силою, коли набуває вчинкового значення і пов'язується з питанням “бути чи не бути?” Тоді вчинковий стимул підноситься до рівня закономірності, закону, принципу соціального життя.

Звісно, наука і техніка стимулюють людину на нові вчинкові рубежі, розширюють і перетворюють її особистіше буття, створюють передумови для переходу від психодуховного до матеріального світу. Сьогодні незрівнянно ускладнюється структура суспільної ситуації. За Дм. Фрезером, у магічних відношеннях людина відчуває в собі силу, яка може впливати на події світу, в релігії вона шукає вищу істоту благодіянь, і тільки через науку опановує свою справжню волю, набуває духовної сили і вчинкової величі.

ВИСНОВКИ

Проведене дослідження із міждисциплінарних позицій сучасної соціогуманітарної науки обґрунтовує соціємний зв'язок подій у вчинково-ковітальному форматі життєвого шляху особистості та в сучасних швидкоплинних умовах її протистояння буденним соціальним труднощам. Його завдання вирішені, гіпотези доведені, мета досягнута, тому предмет мислєдїяльного пошуку повністю розкритий

засобами постнекласичної наукової раціональності.

Отримані **узагальнення і висновки** полягають у наступному:

1. Введення у сферу наукового світогляду категорії “*життєвий світ*” забезпечує справжню цілісність людини і світу, дає змогу вивчати саме соціопсихологічну реальність, у межах якої розгортається кожне людське життя як наступність взаємозалежних соціальних та особистісних подій. Якщо особа – креативна свідома істота, якщо має сутнісну здатність творити, створювати, конструювати, то вона плекає передусім світ, у якому живе, тобто продукує події, довкола себе, що пізнаються і проєктуються як *низка соцієм*, себто ідеальних концептуальних формопобудов соціальних подій.

2. Життєвий світ особи передбачає ціннісну ієрархізацію соціальної дійсності відповідно до *часу власного життя* і ставлення до навколишніх у моральному фокусі повсякдення. Структура життєвого світу, і передусім його просторово-часові параметри, – це той спосіб соціємно зорієнтованої організації життя, що стимулює або гальмує особистісне зростання. Діалог між індивідуальним світом Я особи та світами значущих для неї людей, за яких вона відповідальна і без яких не уявляє свого особистого життя, постійно потребує *трансцендування*, виходу за власні межі, долання своїх психосоціальних кордонів, зміни соціємних (подієвих) зв'язків і залежностей.

3. Простір і час – це той магічний ключик, який дає змогу людині зреалізувати соціальну подію на тому чи іншому етапі чи відрізку життя. Час – це фундаментальна складова усїєї відображувально-поведінкової взаємодії особи із навколишнім світом, а тому реально, хоча лише внутрішньо, суб'єктивно, існує *часова організація психіки*, яка охоплює діапазон від відчуттів до особистісної самоактуалізації. Водночас простір – це також суб'єктивна реальність, де можлива реалізація різних форм поведінкової і вчинкової активності людини. Відтак *соціальна подія* відбувається у часопросторі, котрий стимулює у кожної особи вияв відповідних образів суб'єктивності (індивід, суб'єкт, особистість, індивідуальність); вона формовиявляється як конкретна *соцієма* – відкрита множинність відеальних соціальних зв'язків людини зі світом.

4. У процесі розгортання соціальної події цілком закономірно, що психодуховний світ кожного формується у процесі відображення та інтеріоризації різних просторово-часових

імперативів, що становлять змістову специфіку тих реальностей об'єктивного світу (предметних, соціальних, культурних тощо), з котрими вступає у взаємодію особа під час свого психосоціального становлення. Просторово-часова структура психічної організації особи, котра досягнула відповідного рівня розвитку, починає переломлювати через себе усі зовнішні впливи, а також здійснювати вплив на всі рівні її *психодуховної регуляції діяльності* і поведінки у соцієнному контексті як форм існування соціальної події, виходячи на власні повноцінні відповідальні вчинки.

5. Універсальний осередок людської діяльності – *вчинок-подія* – виражає спосіб існування людини у світі, є постійно діючим фактором культурно-історичних форм її поступального психосоціального розвитку. Вчинок, маючи соціємну організацію, стає тією вузловою ланкою, що опосередковує ковітальну взаємодію людини і світу. Вчинкова структурно-функціональна мозаїка відношень людини і світу спричиняє *канонічне усуб'єктнення* суспільного процесу, людської діяльності. Складність психологічної структури вчинку, соціальна відповідальність особистості у вчинковому акті найтіснішим чином пов'язують його не лише з науково-технічними досягненнями, а й із соціокультурними особливостями нації, групи, особистості, для життєреалізування яких винятково важливе значення має соціємний зв'язок історичних подій, їх особистісно-комунікативне збагачення.

6. Зв'язки між особистостями, що соціємно організовані на основі *вчинкової комунікації*, охоплюють широке коло психосоціальних явищ, пов'язаних не тільки з виробництвом матеріальним, а й із духовним, передусім із продукуванням моральних та естетичних вартостей. Ось чому головний осередок людської діяльності – *вчинки-події* – розкриваються у пізнанні та практикуванні особи й обіймають усі види діяння: творення соціальних, наукових, художніх ідей, естетичних і моральних цінностей, норм і канонів толерантного співжиття громадян тощо.

7. Як універсальна соціємна зв'язка людини і світу, вчинок-подія передбачає множинність особистісних існувань, можливість їхньої комунікації, спектр траєкторій індивідуально неповторного вчинення у часопросторі ковітального довкілля. Екзистенційний сенс подієвого вчинення полягає у проходженні особою *кватерного кола персонального самодійснення* як психосоціального діяча: від

ситуації до мотивації й далі до вчинкової дії й потім до післядії. Культура (наука, техніка, мистецтво, політика, дозвілля та ін.) є створенням способів учинкового зв'язку особистості і соціуму через канал об'єктивації. У цьому вчинок виявляє себе як творчий соціальний акт.

8. Життєві події виникають у процесі розвитку, саморозгортання особистості, наростання суб'єктності як визначального показника її психосоціальної зрілості. Взаємовплив біологічних, психологічних і соціальних детермінант цього розвитку та їхня відносна автономність на різних вікових етапах онтогенезу задають траєкторію життєвих подій, їх конкретний соціємний перебіг, змістовність суспільного повсякдення.

9. Кількість чинників, які соціємно детермінують процес розвитку особистості та розгортання соціальних подій, із віком збільшується, проте це не обмежує зростання суб'єктності, самоактивності, внутрішньої свободи, позаяк зовнішні умови-обставини дедалі більше опосередковуються психодуховною організацією особистості, перетворюються, персоніфікуються, індивідуалізуються.

10. Розгортання соціум як часопростору існування соціальних подій відбувається не рівномірно-поступово, а хвилеподібно, аритмічно, то прискорюючись, то вповільнюючись; процеси диференціації та інтеграції соціємного перебігу тут постійно чергуються, взаємно пульсують. Нові, зріліші психосоціальні структури позбуваються зайвих соціальних елементів, синкретичної багатоманітності та з роками все стає визначенішим, чіткішим, збалансованішим, тобто функціонування соціуму в життєреалізуванні зрілої особистості оптимізується у психосоціальному вимірі її повсякденної буттєвості.

11. Із соцієгенетичних позицій головним стимулом до інтенсивнішого розвитку вчинків-подій є усвідомлена потреба в міжособистісних стосунках, прагненнях до комунікації, гармонізації взаємин з навколишніми. Тут основною рушійною силою розвитку постає вроджене прагнення людини до самодійснення, яке водночас є і процесом, і результатом життєвого шляху. Активність особистості – це результат загальної психічної енергії, що підкоряється двом основним динамічним законам – прогресії у вчинках та їх регресії (К. Г. Юнг). Прогресія здійснює пристосування до умов зовнішнього світу, а регресія – до внутрішнього життя, що згармонізовує

психодуховну організацію особистості.

12. До теорій самодетермінації й розгортання соціальних подій можна віднести відомі гуманістично зорієнтовані теорії і концепції. Глибинні потреби в істині, добрі, красі, любові, справедливості – це найбільш значущі потенції людини, які актуалізують її сутнісне ядро і спрямовують до прогресивних вчинків-подій. Отож, крім кількісного накопичення певних змін, має місце якісне збагачення психоенергетикою соціальних подій у контексті суголосся соціємних зв'язків особистості зі світом.

13. Соціальні події у їх учинковій присутності поєднують у собі гармонійні й дисгармонійні фази, кризи особистісного розвитку різної глибини і складності, що породжують як позитивні, так і негативні психічні новоутворення. Розгортання подієво організованого вчинення є результат цілої системи змін у суб'єктно-персональному ландшафті людини: прогресивних і регресивних, кількісних і якісних, зворотних і незворотних, стабільних і нестійких, спрямованих і стохастичних, свідомісних і самосвідомісних. Всі соціємні і суто особистісні зміни, котрі актуально відбуваються, можуть кумулюватися, інтегруватися, унапрямуватися у внутрішню зумовлену траєкторію життєвих подій як зовнішніх детермінант учинків.

14. У своєму результативному виразі події-вчинки є процесом постійного якісного перетворення особистості, яке пов'язане із підвищенням рівня внутрішньої організації, структурованості, зростанням її здатності самореалізовуватися у складних життєвих обставинах. Навіть найнесприятливіші умови життя не спроможні остаточно зупинити, істотно загальмувати цей переможний рух-поперед. У кожного завжди є вибір, здатний змінити смисложиттєві орієнтації (А.А. Фурман). Саме вчинковий вибір квантує час життя, постає як наступність персоніфікованих соцієм, позначаючи його визначальні віхи-події.

15. Внаслідок розгортання вчинків-подій у людини виникає індивідуальний – ментальний, психосоціальний, духовний – досвід. Цей досвід, хоча й рубрикований та різновидовий, усе ж універсальний стосовно різнорівневих аспектів життєактивності людської психіки. Він детермінований однаковою мірою “матеріальними” (пам'ять, інші пізнавальні процеси), “субстанційними” (свідомість, особистість, духовність) і соціальними (спілкування, соціумні

впливи) рушійними силами людського буття. Свідома індивідуальність як активне начало творить світ своєї життєдіяльності, дестабілізує у такий спосіб умови свого повсякдення, а психодуховний досвід, навпаки, забезпечує стабілізацію нестабільного, використовуючи інформацію, що її накопичено у пам'яті як знання, вміння, норми, навички, цінності, компетентності. Те, що особа створює повсякденність своїх соціємних зв'язків, може відбуватися лише за умови творення такого індивідуального досвіду, де основними характеристиками є її спонтанність, суб'єктивність, інтенційність і непересічність психодуховного уzmістовлення внутрішніх учинків.

16. Людина має свій неповторний світ, який змінюється протягом усього життя разом із динамікою особистісно сконструйованих соцієм. Кожен із нас узалежнений від власного минулого, від своєї ні на чію не схожої автобіографії, яку творить своїми вчинками-подіями, рішеннями, буденними виборами. Кожен також залежний від сьогодення з його суєтою, метушнею, стресами, втомуою, хворобами, невідкладними справами, нескінченними переживаннями. Не меншою є і залежність від майбутнього, від уявлень про завтрашній день, від надій, бажань, усвідомлюваних і не дуже усвідомлюваних мрій і прогнозів. Всі ці темпоральні виміри особистого життя співіснують у нашій сфері свідомості у діалектичному взаємодоповненні, у єдиній подієво-вчинковій мозаїці самісного існування.

17. Життєві події-вчинки – це передусім форма саморозвитку особистості, спосіб структурування нею значущого соціємно організованого довкілля проживання, це ще ідеальне оформлення символічного просторово-часового континууму, який не може існувати на особистісному рівні буттєвості, не розвиваючись, не змінюючись. Тому подієво спричинений розвиток особистості є базисним модусом її існування у вчинково-канонічній довершеності особистого буття. Він охоплює процеси самостановлення, всю сферу потенційного, можливого: і плани, і перспективи, і надії, і мрії, і бажання, і побоювання, і страхи, і почуття загрози. І хоч в особистісному розвитку є як позитивні, так і негативні факти-події, все ж надзавдання особистості полягає в досягненні вчинкової рівноваги із соціумом, в уможливленні свободи, самоактуалізації, самотворення себе і соціальне конструювання оточення в його центральній ланці – соціємно благодатного способу власного життя.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Абаньяно Н. Введение в экзистенциализм. Санкт-Петербург: Алетей, 1998. 505 с.
2. Абульханова К.А., Березина Т.Н. Время личности и время жизни. Санкт-Петербург, 2001. 245 с.
3. Академік В.А. Роменець: творчість і праці: зб. ст. / упоряд. П.А. М'ясоїд; відп. ред. Л.О. Шатирко. Київ: Либідь, 2016. 272 с.
4. Ананьев Б.Г. Человек как предмет познания. Ленинград: ЛГУ, 1968. 345 с.
5. Анцыферова Л.И. Психология повседневности: жизненный мир личности и "техники" ее бытия. *Психологический журнал*. 1993. Т. 14. №2. С. 3–16.
6. Бердяев Н.А. О назначении человека. Москва: Прогресс, 1993. 382 с.
7. Біблія або книги святого письма Старого й Нового Заповіту / пер. проф. Івана Огієнка. Київ: Українське Біблійне Товариство, 2002. 1375 с.
8. Вебер М. Избранное. Образ общества. Москва: Наука, 1994. 541 с.
9. Вітакультурна методологія. До 25-річчя наукової школи А.В. Фурмана: колективна монографія. Тернопіль: ТНЕУ, 2019. 980 с.
10. Гегель Г.В.Ф. Феноменология духа. Энциклопедия философских наук. Т.3. Москва, 1977. 471 с.
11. Гуссерль Э. Картезианские размышления. Москва, 1998. 267 с.
12. Гуссерль Э. Философия как строгая наука. Новочеркасск, 1994. 225 с.
13. Зинченко В.П. Время – действующее лицо. *Вопросы психологии*. 2001. №6. С. 36–54.
14. Капра Ф. Уроки мудрости / пер. с англ. Москва: Киев, 1966. 321 с.
15. Кон И.С. Жизненный путь как предмет междисциплинарного исследования. Человек в системе наук. Москва, 1989. С. 471–482.
16. Липка А. Відповідальність особистості в контекстах життєвого шляху і соціального повсякдення: психологічний аспект. *Психологія і суспільство*. 2019. №1. С. 74–82. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2019.01.074>
17. Майерс Д. Социальная психология. Санкт-Петербург: Питер, 1997. 684 с.
18. Мамардашвили М.К. Лекции о Прусте (психологическая топология пути). Москва, 1995. 317 с.
19. Методологія і психологія гуманітарного пізнання: колективна монографія. До 25-річчя наукової школи А.В. Фурмана: колективна монографія. Тернопіль: ТНЕУ, 2019. 998 с.
20. М'ясоїд П. Культурно-історична психологія і творчість В.А. Роменця. *Психологія і суспільство*. 2021. № 2. С. 16–77. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2021.02.016>
21. М'ясоїд П. Психологічне пізнання: історія, логіка, психологія. Київ: Либідь, 2016. 560 с.
22. М'ясоїд П. Теорія в історичному поступі психологічного пізнання. *Психологія і суспільство*. 2021. № 1. С. 36–65. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2021.01.036>
23. Основы психологии: підручник / за ред. О.В. Киричука, В.А. Роменця. 5-е вид. Київ: Либідь, 2002. 632 с.
24. Полунін О.В. Переживання людиною плину часу: експериментальне дослідження: монографія. Київ: Гнозис, 2011. 360 с.
25. Пригожин И. Философия нестабильности. *Вопросы философии*. 1991. №6. С. 46–52.
26. Психологія вчинку: шляхами творчості В.А. Роменця: зб. ст. / упоряд. П.А. М'ясоїд; відп. ред. А.В. Фурман. Київ: Либідь, 2012. 296 с.
27. Роменець В. Виховання творчих здібностей у студентів. *Психологія і суспільство*. 2018. №3–4. С. 178–223. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2018.03.178>
28. Роменець В.А. Жизнь и смерть в научном и религиозном истолковании. Киев: Здоровье, 1989. 240 с.
29. Роменець В.А., Маноха І.П. Історія психології ХХ століття. Київ: Либідь, 1998. 997 с.
30. Роменець В. Предмет і принципи історико-психологічного дослідження. *Психологія і суспільство*. 2013. №2. С. 6–27.
31. Рубинштейн С.Л. Проблемы общей психологии. Москва: Педагогика, 1973. 424 с.
32. Рубинштейн С.Л. Человек и мир. Проблемы общей психологии. Москва, 1973. С. 255–385.
33. Сабадуха В.О. Метафізика суспільного та особистісного буття: монографія: Івано-Франківськ: ІФНТУНГ, 2019. 647 с.
34. Титаренко Т.М. Життєвий світ особистості: у межах і за межами буденності. Київ: Либідь, 2003. 376 с.
35. Фресс П. О психологии будущего. *Психологический журнал*. 1981. Т. 2. №3. С. 48–54.
36. Фурман А.А. Методологія психологічного пізнання смисложиттєвої сфери особистості. *Психологія і суспільство*. 2020. №1. С. 5–34. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2020.01.005>
37. Фурман А.А. Психологія особистості: ціннісно-орієнтаційний вимір: монографія. Одеса: ОНПУ; Тернопіль: ТНЕУ, 2016. 312 с.
38. Фурман А.А. Психологія смисложиттєвого розвитку особистості: монографія. Тернопіль: ТНЕУ, 2017. 508 с.
39. Фурман А.А., Фурман А.В. Вчинкова буттєвість особистості: від концепту до метатеорії. *Психологія і суспільство*. 2018. №1–2. С. 5–26. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2018.01.005>
40. Фурман А.В., Гуменюк О.Є. Психологія Я-концепції: навч. пос. Львів: Новий Світ – 2000, 2006. 360 с.
41. Фурман А.В. Ідея і зміст професійного методологування: монографія. Тернопіль: ТНЕУ, 2016. 378 с.
42. Фурман А.В. Психокультура української ментальності: наук. вид. Тернопіль: Економічна думка, 2002. 132 с.
43. Фурман А.В. Українська ментальність та її культурно-психологічні координати. *Психологія і суспільство*. 2001. №1. С. 9–73.
44. Фурман А.В. Теоретична модель особистісного прийняття людиною людиною. *Психологія і суспільство*. 2020. №1. С. 56–77. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2020.01.056>
45. Фурман А.В., Шандрок С.К. Соціема як евристичний концепт загальної соціологічної теорії. *Психологія і суспільство*. 2013. №1. С. 57–74.
46. Фурман О. Взаємоспричинення парадигм, стратегій, класів і методів соціально-психологічного

впливу. *Психологія і суспільство*. 2019. №2. С. 44-65. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2019.02.044>

47. Фурман О. Громадянська відповідальність особистості як предмет психологічного дослідження. *Психологія і суспільство*. 2015. №1. С. 65-91.

48. Фурман О. Простір і час у психологічному дискурсі. *Психологія і суспільство*. 2017. №1. С. 79-132. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2017.01.079>

49. Фурман (Гуменюк) О.Є. Теорія і методологія інноваційно-психологічного клімату загальноосвітнього закладу: монографія. Тернопіль: Підручники і посібники, 2008. 340 с.

50. Фурман О. Я-концепція як предмет багатоаспектного теоретизування. *Психологія і суспільство*. 2018. №1-2. С. 38-67. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2018.01.038>

51. Цуканов Б.И. Время в психике человека. Одесса: Астропринт, 2000. 220 с.

52. Furman A.V. Volodymyr Romenets as Architect of methodology of humanitarian cognition. *Психологія і суспільство*. 2016. №2. С. 11-22.

REFERENCES

1. Abanyano, N. (1998). *Vvedenie v ekzistentsializm [Introduction to existentialism]*. St. Petersburg: Aleteyya [in Russian].

2. Abulhanova, K. A. & Berezina, T. N. (2001). *Vremya lichnosti i vremya zhizni [Personality time and life time]*. St. Petersburg [in Russian].

3. Miasoid, P. A. & Shatyрко, L. O. (Eds.). (2016). *Akademik V. A. Romenets: tvorchist i pratsi [Academic V. A. Romenets: creativity and work]*. Kyiv: Lybid [in Ukrainian].

4. Ananєv, B. G. (1968). *Chelovek kak predmet poznaniya [Man as a subject of knowledge]*. Leningrad: LGU [in Russian].

5. Antsyferova, L. I. (1993). *Psihologiya povsednevnosti: zhiznennyi mir lichnosti i «tehniki» ee byitiya [The psychology of everyday life: the life world of the individual and the «techniques» of her being]*. *Psihologicheskii zhurnal – Psychological journal*. Vol. 14, 2, 3–16 [in Russian].

6. Berdyaev, N. A. (1993). *O naznacheni cheloveka [About the appointment of a person]*. Moscow: Progress [in Russian].

7. Ohienko, I. (Ed.). (2002). *Bibliia abo knyhy sviatoho pysma Staroho y Novoho Zapovitu [Bible or books of scripture of the Old and New Testaments]*. Kyiv: Ukrainske Bibliine Tovarystvo [in Ukrainian].

8. Veber, M. (1994). *Izbrannoe. Obraz obschestva [Favorites. The image of society]*. Moscow: Nauka [in Russian].

9. Furman, A. V. & Furman, O. I. & Shandruk, S. K. & Co (Eds.). (2019). *Vitakulturna metodolohiia: antolohiia. Do 25-richchia naukovoii shkoly profesora A. V. Furmana [Viticulturnal methodology: an anthology. To the 25th anniversary of professor A. V. Furman's Scientific School]*. Ternopil: TNEU [in Ukrainian].

10. Gegel, G. (1977). *Fenomenologiya duha. Entsiklopediya filosofskikh nauk [The phenomenology of the spirit. Encyclopedia of Philosophical Sciences]*. Vol. 3. Moscow [in Russian].

11. Gusserl, E. (1998). *Kartezianskie razmyishleniya [Cartesian reflections]*. Moscow [in Russian].

12. Gusserl, E. (1994). *Filosofiya kak strogaya nauka [Philosophy as a strict science]*. Novocherkassk [in Russian].

13. Zinchenko, V. P. (2001). *Vremya – deystvuyushee litso [Time is a character]*. *Voprosy psihologii – Psychological issues*, 6, 36–54 [in Russian].

14. Kapra, F. (1966). *Uroki mudrosti [Lessons of wisdom]*/ trans. from English. Moscow: Kiev [in Russian].

15. Kon, I. S. (1989). *Zhiznennyi put kak predmet mezhdistsiplinarnogo issledovaniya. Chelovek v sisteme nauk [Life path as a subject of interdisciplinary research. Man in the system of sciences]*. Moscow, 471–482 [in Russian].

16. Lypka, A. (2019). *Vidpovidalnist osobystosti v kontekstakh zhyttievoho shliakhu i sotsialnoho povsiakdennia: psykhologichnyi aspekt [Responsibility of the individual in the contexts of life and social life: the psychological aspect]*. *Psykholohiia i suspilstvo – Psychology and society*, 1, 74–82. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2019.01.074> [in Ukrainian].

17. Mayers, D. (1997). *Sotsialnaya psihologiya [Social psychology]*. St. Petersburg: Piter [in Russian].

18. Mamardashvili, M. K. (1995). *Lektsii o Pruste (psihologicheskaya topologiya puti) [Lectures about Proust (psychological topology of the path)]*. Moscow [in Russian].

19. Furman, A. V. & Furman, O. I. & Shandruk, S. K. & Co (2019). *Metodolohiia i psykholohiia humanitarnoho piznannia. Do 25-richchia naukovoii shkoly profesora A. V. Furmana [Methodology and psychology of humanitarian cognition. To the 25th anniversary of professor A. V. Furman's scientific school]*. Ternopil: TNEU [in Ukrainian].

20. Miasoid, P. (2021). *Kulturno-istorychna psykholohiia i tvorchist V.A. Romentsia. Psykholohiia i suspilstvo – Psychology and society*, 2, 12–73. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2021.02.012> [in Ukrainian].

21. Miasoid, P. A. (2016). *Psykholohichne piznannia: istoriia, lohika, psykholohiia [Psychological cognition: history, logic, psychology]*. Kyiv: Lybid [in Ukrainian].

22. Miasoid, P. (2021) *Teoriia v istorychnomu postupi psykhologichnoho piznannia [Theory in the historical progress of psychological cognition]*. *Psykholohiia i suspilstvo – Psychology and society*, 1, 36–65 DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2021.01.036> [in Ukrainian].

23. Kyrychuk, O. V. & Romenets, V. A. (Eds.). (2006). *Osnovy psykhologii [Fundamentals of psychology]*. Kyiv: Lybid [in Ukrainian].

24. Polunin, O. V. (2011). *Perezhyvannia liudynoiu plynu chasu: eksperymentalne doslidzhennia [Human experience over time: an experimental study]*. Kyiv: Hnozyz [in Ukrainian].

25. Prigozhin, I. (1991). *Filosofiya nestabilnosti [Philosophy of Instability]*. *Voprosy filosofii – Philosophy questions*, 6, 46–52 [in Russian].

26. Myasoid, P. A. & Furman, A. V. (Eds.). (2012). *Psykholohiia vchynku: Shliakhamy tvorchosti V.A. Romentsia [Psychology act: the way of creativity, of Romenets V. A.]*. Kyiv: Lybid [in Ukrainian].

27. Romenets, V. A. (2018). *Vykhovannia tvorchykh zdibnostei u studentiv [Education of creative abilities in students]*. *Psykholohiia i suspilstvo – Psychology and society*, 3–4, 178–223 [in Ukrainian].

28. Romenets, V. A. (1989). *Zhizn i smert v nauchnom i religioznom istolkovanii [Life and death in scientific and religious interpretation]*. Kiev: Zdorovje [in Russian].
29. Romenets, V. A. & Manokha, P. I. (2017). *Istoriia psikhologii XX stolittia [History of psychology of the twentieth century]*. Kyiv: Lybid [in Ukrainian].
30. Romenets, V. A. (2013). Predmet i pryntsypy istoriko-psikhologichnoho doslidzhennia [Subject and principles of historical and psychological research]. *Psikhologhiia i suspilstvo – Psychology and society*, 2, 6–27 [in Ukrainian].
31. Rubinshteyn, S. L. (1973). *Problemyi obschey psihologii [Problems of general psychology]*. Moscow: Pedagogika [in Russian].
32. Rubinshteyn, S. L. (1973). *Chelovek i mir. Problemyi obschey psihologii [Man and the world. Problems of general psychology]*. Moscow, 255–385 [in Russian].
33. Sabadukha, V. O. (2019). *Metafizyka suspilnoho ta osobystisnoho buttia [Metaphysics of social and personal existence]*. Ivano-Frankivsk [in Ukrainian].
34. Tytarenko, T. M. (2003). *Zhyttievnyi svit osobystosti: u mezkhakh i za mezhamy budennosti [The life world of the individual: within and outside of everyday life]*. Kyiv: Lybid [in Ukrainian].
35. Fress, P. (1981). O psihologii buduschogo [About the psychology of the future]. *Psihologicheskii zhurnal – Psychological journal*. Vol. 2, 3, 48–54 [in Russian].
36. Furman, A. A. (2020). Metodolohiia psikhologichnoho piznannia smyslozhyttievoi sfery osobystosti [ethodology of psychological cognition of the meaning of life sphere of personality]. *Psikhologhiia i suspilstvo – Psychology and society*, 1, 5–34 [in Ukrainian].
37. Furman, A. A. (2016). *Psikhologhiia osobystosti: tsinnisno-oriientsatsiinyi vymir [Personality psychology: value-orientation dimension]*. Odesa: ONPU; Ternopil: TNEU [in Ukrainian].
38. Furman, A. A. (2017). *Psikhologhiia smylozhytievoho rozvytku osobystosti [Psychology of the meaning-life personality development]*. Ternopil: TNEU [in Ukrainian].
39. Furman, A. A. & Furman, A. V. (2018). Vchynkova buttievist osobystosti: vid kontseptu do metateorii [Actual being of personality: from concept to metatheory]. *Psikhologhiia i suspilstvo – Psychology and society*, 1–2, 5–26. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2018.01.005> [in Ukrainian].
40. Furman, A. V. & Humeniuk, O. I. (2000, 2006). *Psikhologhiia Ya-kontseptsii [Psychology of self-concept]*. Lviv: Novyi Svit [in Ukrainian].
41. Furman, A. V. (2016). *Ideia i zmist profesiinoho metodologizatsii [The idea and content of professional methodologization]*. Ternopil: TNEU [in Ukrainian].
42. Furman, A. V. (2011). *Psikhokultura ukrainskoi mentalnosti [Psychoculture of the Ukrainian mentality]*. Ternopil: Ekonomichna dumka [in Ukrainian].
43. Furman, A. V. (2001). Ukrainska mentalnist ta yii kulturno-psikhologichni koordynaty [Ukrainian mentality and its cultural and psychological coordinates]. *Psikhologhiia i suspilstvo – Psychology and society*, 1, 9–74 [in Ukrainian].
44. Furman, A. V. (2020). Teoretychna model osobystisnoho pryiniattia liudyny liudynoiu [Theoretical model of personal acceptance of man by man]. *Psikhologhiia i suspilstvo – Psychology and society*, 1, 56–77 [in Ukrainian].
45. Furman, A. V. & Shandruk, S. K. (2013). Sotsiema yak evrystychnyi kontsept zahalnoi sotsiologichnoi teorii [Sociema as a heuristic concept of general sociological theory]. *Psikhologhiia i suspilstvo – Psychology and society*, 1, 57–74 [in Ukrainian].
46. Furman, O. (2019). Vzaiemosprychynennia paradyhm, stratehii, klasiv i metodiv sotsialno-psikhologichnoho vplyvu [Interaction of paradigms, strategies, classes and methods of socio-psychological influence]. *Psikhologhiia i suspilstvo – Psychology and society*, 2, 44–65. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2019.02.044> [in Ukrainian].
47. Furman, O. (2015). Hromadianska vidpovidalnist osobystosti yak predmet psikhologichnoho doslidzhennia [Civic responsibility of the individual as a subject of psychological research]. *Psikhologhiia i suspilstvo – Psychology and society*, 1, 65–91 [in Ukrainian].
48. Furman, O. (2017). Prostir i chas u psikhologichnomu dyskursi [Space and time in psychological discourse]. *Psikhologhiia i suspilstvo – Psychology and society*, 1, 79–132. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2017.01.079> [in Ukrainian].
49. Furman (Humeniuk), O. I. (2008). *Teoriia i metodolohiia innovatsiino-psikhologichnoho klimatu zahalnoosvitnoho zakladu [Theory and methodology of innovation-psychological climate of the general educational institution]*. Yalta-Ternopil: Pidruchnyky i posibnyky [in Ukrainian].
50. Furman, O. (2018). Ya-kontseptsiiia yak predmet bahatoaspektynoho teoretyzuvannia [Furman O. I-concept as a subject of multifaceted theorizing]. *Psikhologhiia i suspilstvo – Psychology and society*, 1–2, 38–67. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2018.01.038> [in Ukrainian].
51. Tsukanov, B. I. (2000). *Vremya v psihike cheloveka [Time is in the human psyche]*. Odessa: Astroprint, [in Russian].
52. Furman, A. V. (2016). Volodymyr Romenets as Architect of methodology of humanitarian cognition. *Psikhologhiia i suspilstvo – Psychology and society*, 2, 11–22 [in Ukrainian].

АНОТАЦІЯ

ФУРМАН Оксана Євстахіївна, ФУРМАН Анатолій Анатолійович, ДИКИЙ Ярослав Олегович.

Вчинок і подія як соціємна організованість життєвого шляху особистості.

Міждисциплінарне дослідження присвячене обґрунтуванню психосоціємного зв'язку подій у вчинково-ковітальному форматі життєвого шляху особистості. Об'єктом вивчення є принципи, форми, методи і засоби наукового пізнання і конструювання суспільного повсякдення особи як наступності соціальних ситуацій, учинків і подій, а його предметом – соцієма як відкрита феноменальна множинність і водночас як розрізнявальна одиниця плинної соціальної подієвості у вітакультурному часопросторі вчинково насиченого життєвого шляху особистості. У результаті фундаментально здійсненого пошуку доведено істинність базової гіпотези, що містить два взаємопов'язані твердження. Перше обстоєє логіко-

змістове узалежнення нормативно-методологічного характеру: в раціогуманітарній системі пізнання соціальна подія, як і безперервна ковітальна подієвість людського життя загалом, може бути адекватно пояснена та описана з допомогою *свідомісного концепту соцієма*, що характеризує ідеальну картину узмістовлення конкретної соціальної події як специфічної одиниці екзистенційної наявності соціального в житті людини, зорганізовує її сферний потік свідомості й уможлиблює *вчинкову присутність-самоздійснення* у ситуаційному плині повсякдення як натхненної особистості. Зокрема, у цьому рефлексивно-теоретичному ракурсі опрацьовано такі *проблемні тематизми*, як життєвий світ особистості у феноменально-подієвому висвітленні, її життєвий шлях як наступність соціальних подій, що спричиняють персональні способи вчинення, а також простір і час як соціємні категорії та головні координати соціальної подієвості у проєкції на індивідуальні траєкторії життєвого шляху особи. Друге гіпотетичне твердження, що отримало аргументоване підтвердження, має дескриптивно-методологічне спрямування: у суспільному житті визначальна роль для сталого поступального розвитку особистості належить *соціємному зв'язку подій* від народження до зрілості, що зумовлює вчинково-подієву лінію її як актуального життєвого (самодіяльного) шляху, так і самісного зростання та психодуховного розвитку. Уконкретнення цього припущення стосується двох *авторських тематизмів*, а саме схарактеризування окремої ковітальної події як умови та етапу нарощування психічного потенціалу і здійснення особистістю соціально зорієнтованого вчинення та соціально-психологічне витлумачення вчинково-подієвої композиції освоєння нею навколишнього світу.

Ключові слова: соціальна подія, особистість, життєвий світ, ковітальність, часопростір, життєвий шлях особи, соцієма, концепт, свідомість, учинок, соціємний зв'язок подій, учинення, вчинок-подія, психокультурний розвиток.

ANNOTATION

Oksana FURMAN, Anatolii A. FURMAN, Yaroslav DYKYI.

Act and event as a sociemic organization of the personality's life path.

An interdisciplinary study is devoted to substantiating the psychosociemic connection of events in the action-covital format of a person's life path. *The object* of study are the principles, forms, methods and means of scientific

cognition and construction of person's social everyday life as a consequence of social situations, actions and events, and *its subject* – sociema as an open phenomenal plurality and at the same time as a distinguishing unit of fluid social eventfulness in the vitacultural time-space of the action-packed life path of personality. As a result of an implemented fundamental search, the truthfulness of the *basic hypothesis*, which contains two interrelated statements, is proved. The first advocates logical-semantic dependence of normative-methodological nature: in the rational-humanitarian system of cognition a social event, as well as continuous covital eventfulness of human life in general, can be adequately explained and described using a *conscious concept of sociema*, which characterizes the ideal picture of filling with the content a specific social event as a specific unit of the existential presence of the social in human life, organizes its spherical flow of consciousness and enables *the actionful presence-self-realization* in the situational flow of everyday life as an inspired personality. In particular, in this reflexive-theoretical perspective it has been processed such *problematic topics* as the person's life world in a phenomenal-eventful clarification, his life path as a sequence of social events that cause personal ways of deed, as well as space and time as sociemic categories and main coordinates of social eventfulness in the projection on the individual trajectories of a person's life path. The second hypothetical statement, which has received substantiated confirmation, has a descriptive-methodological direction: in social life the decisive role for sustainable progressive development of the personality belongs to *the sociemic connection of events* from birth to maturity, which determines its action-event line both as an actual life (self-active) path and self-growth and psycho-spiritual development. The specification of this assumption concerns two *author's themes*, namely the characterization of a separate covital event as a condition and stage of mental capacity building and implementation by a person the socially oriented action and socio-psychological interpretation of the action-eventful composition of his mastering the world.

Key words: social event, personality, life world, covitality, space-time, life path of a person, sociema, concept, consciousness, deed, sociemic connection of events, deed-event, psychocultural development.

Рецензенти:

д. психол. наук, проф. Віталій ПАНОК,
д. психол. наук, проф. Олексій ПОЛУНІН.

Надійшла до редакції 05.08.2021.

Підписана до друку 30.08.2021.

Бібліографічний опис для цитування:

Фурман О.Є., Фурман А.А., Дикий Я.О. Вчинок і подія як соціємна організованість життєвого шляху особистості. Психологія і суспільство. 2021. №2. С. 143–168. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2021.02.143>

Юлія КАРПЮК

ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК ЦІННІСНО-ОРІЄНТАЦІЙНОЇ І МОТИВАЦІЙНОЇ СФЕР ОСОБИСТОСТІ

Yuliia KARPIUK

RELATIONSHIP BETWEEN VALUE-ORIENTED AND MOTIVATIONAL SPHERES OF PERSONALITY

DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2021.02.169>

УДК: 159.955.1 : 316.752

Постановка проблеми й актуальність дослідження. Орієнтування людини у вирі взаємин із суспільним загалом зумовлене переплетенням зовнішніх (об'єктивних) обставин і внутрішніх (суб'єктивних) умов її життєактивності. Осереддя останніх утворює система внутрішньо прийнятих особою цінностей як екзистенційного засновку її буттєвої присутності у світі. Водночас організація, функціонування, розвиток і подальша трансляція моральних, інтелектуальних та естетичних запитів і домагань особи у її повсякденні центруються довкола аксіопсихологічних імперативів, що постають мотиваційним вістрям її діяльності. Іншими словами, особистість, торуючи власний життєвий шлях, керується низкою наявних у її свідомості принципів-засновків поведінки і вчинків, котрі опосередковуються всеохопною системою внутрішніх мотивів-стратегій повномірною її самоствердження і самоздійснення в конкретному соціумі. Саме ця система як осереддя суб'єктної актуалізації утримує широке поле життєвих уявлень про потрібність і бажаність послідовних учинкових дій із самовдосконалення самої людини. У будь-якому разі на сучасному етапі інтелектуального поступу психологічної науки злободенними залишаються питання взаємостимуляційного розвитку мотивів і цінностей особистості, адже прагматичність суспільних пріо-

ритетів нинішнього часу породжує споживацтво у зносинах людини з довкіллям, а сама вона сповідує та діє переважно в інтересах власного зиску для досягнення матеріального добробуту і статку [1]. Тому проблематика психологічно коректного і педагогічно доцільного формування свідомої громадянської позиції і ціннісних орієнтацій особистості в одухотвореному вимірі її наскрізного мотиву життєдіяльності є вкрай актуальною в нестабільних умовах швидкоплинного сьогодення.

Складна і багатогранна структура ціннісно-орієнтаційних і потребо-мотиваційних по-сферних складових особистості вимагає усвідомленого задіяння під час дослідження значної кількості стратегій, принципів, критеріїв і параметрів їх психологічного пізнання. Таке надскладне завдання постає у розрізі теоретико-прикладного пояснення холістичного бачення проблеми становлення ціннісної свідомості людини у плині її найбільш значущих життєвих домагань.

Мета статті – здійснення рефлексивного аналізу вособистіснених мотивів учинення відповідно до сформованої системи ціннісних орієнтацій людини на етапі юнацького віку.

Завдання дослідження: аналітично окреслити постання мотиваційних складових діяльності і вчинків особистості; дослідити систему ціннісних орієнтацій особи в контексті її життє-

вих домагань; теоретично визначити та емпірично упрозорити онтофеноменальні формовияви (профілі) екзистенційних запитів людини у взаємозв'язку мотиваційного і ціннісного ідеальних вимірів її свідомої здатності бути та перетворювати світ.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

У психології накопичений значний обсяг знань про особливості розиткового постання ціннісно-орієнтаційної сфери особистості як засновку людської екзистенції, про що свідчать напрацювання К.О. Абульханової-Славської, Б.Г. Ананьєва, М.О. Бердяєва, О.І. Введенського, В.І. Вернадського, Д.О. Леонтєва, М. Рокича, Д.М. Узнадзе, А.А. Фурмана, О.Є. Фурман, В.Е. Чудновського, В.О. Ядова та ін. Мотиваційна сфера особистості становить предметне осереддя дослідницьких інтересів відомих психологів, а саме В.К. Вілюнаса, Г. Гекхаузена, Є.П. Ільїна, Ж. Нюттена, В.П. Казміренка, Г.С. Костюка, А.Г. Маслова, О.М. Леонтєва, С.Л. Рубінштейна, Д.М. Узнадзе, П.М. Якобсона й ін. Рефлексивний підхід до майбуття людини показує, що особистість керується у виборі стратегій власного самовдосконалення головно системою вартостей, які, трансформуючись у ціннісні орієнтації, продукують її мотиви-прагнення до повновагомого самозреалізування за скороминущим потоком ситуацій, напруженого за набором завдань повсякдення (Г.О. Балл, Ж.П. Вірна, З.С. Карпенко, І.С. Кон, А.Г. Маслов, В.П. Москалець, А.В. Серий, Т.М. Титаренко, А.В. Фурман та ін.).

На підґрунті новітніх напрацювань психологічної думки у статті постулюється системне висвітлення концептуальних засад пізнання ціннісних орієнтацій людини у взаємозв'язку її особистісних і суспільних пріоритетів чи життєвих домагань (суб'єктивних уподобань, задумів, поглядів, намірів, переконань та соціальних норм, вимог, приписів), що пройшли через формат мотиваційного упредметнення. У підсумку стверджується, що система персоніфікованих цінностей створює певне “мотиваційне поле” самозвершень особистості, актуалізуючи її діяльність і вчинки для повномірного розкриття своїх ресурсних можливостей, талантів та обдарувань.

Виклад основного матеріалу дослідження.

Динамічна система ціннісних утворень особистості становить визначальний спосіб реалізації нею власного психодуховного потенціалу, а тому є тією змістовленою характеристикою, що зорієнтовує її до вершин саморозвитку і

самовдосконалення. Загалом вартості як регулятори діяльності людини мають буттєве підґрунтя й оприявнюються у спрямуванні її життєвого шляху, тоді як мотиви організують простір практичних можливостей, у яких відтворюється ідеальний образ мети і значення її присутності у світі як повноцінного суб'єкта [2]. Ціннісні орієнтації становлять центральну ланку здійснення особою раціонального вибору підходів і принципів на шляху досягнення позитивних (з оціночних позицій самої особи) результатів своїх учинків, у той час як процес чи процедура цього вибору заснована на мотивах, що визначають інструменти (засоби, форми, механізми, способи) безпосередньо здійснюваної діяльності чи зреалізованого вчинення [9]. Тому предметний безмір вартостей і мотивів становить своєрідну основу і підсумок усього розмаїття діяльностей і вчинків людини як сукупності матеріальних та духовних домагань, складної ієрархії ідеалів і ціннісних орієнтацій, спонук і цільових настановлень, значущих для неї в контексті конкретної життєвої ситуації (див. [10]).

Оволодіння системою цінностей скеровує людину до паритетних стосунків із суспільним загалом, організує “мотиваційне поле” її активності у форматі втілюваної здатності усвідомлення, спричиняє самовизначення особистості у плетиві актуальних взаємодій зі світом, результатом якого є трансформація всезагальних вартостей у персоніфіковані орієнтири, що утворюють вищий рівень саморегуляції поведінки [5]. Останній становить цілісну систему диспозицій сприйняття, оцінювання, класифікації світоустрою та подальшої вмотивованості дій і справ, а також збагачені ментальні установки особистого досвіду взаємодії із довкіллям, інтеріоризації соціальних наративів та усвідомлення особистих поривань, що стимулюють формування життєвого шляху, відкривають нові обрії особистісного самоздійснення.

Ціннісні орієнтації задаються множинним контуром зовнішніх впливів, що є підґрунтям формування в особи сталого набору соціально-психологічних приписів, опанованих дій узвичаєних учинків, ситуаційно спричиненої соціальної і моральної активності. Тож ціннісні орієнтації – це свідомісно упрозорені настановлення, що мають індивідуальнісний характер й утримують суб'єктивне оцінювання доволі лишньої дійсності у проєкції на особистісні риси-якості і темпераментальні властивості, котрі скеровують особу в річище всеможливої

життєактивності. Крім того, вартісна складова свідомості зорієнтовує людину до рефлексії власного часопростору буття й водночас об'єктивує оцінку свого Я на певних етапах життєвого шляху, беручи за вектор руху вперед наскрізний мотив здійснюваної мислєдїяльності. До того ж рівень суб'єктивного розуміння навколишнього світу завжди опосередковується приписами самої особи, її оцінковими судженнями, специфікою бачення конкретної соціальної ситуації, призначенням і перспективою можливого використання об'єктів довкілля у власних цілях та інтересах [6]. Іншими словами, вона керується у виборі стратегій поведінки ціннісними вподобаннями та уявленнями, вкоріненими мотивами і спонуками, сприймаючи дійсність через призму своїх бажань, поривань, почуттів.

Концепція аксіологічної психології З.С. Карпенко [3] як теоретична модель ціннісної свідомості особистості утримує множину людських домагань, спрямованих на: 1) вартості вітальної (життєствєрджувальної) активності індивіда; 2) цінності добра, справедливості і власного задїяння у сферу суспільних стосунків; 3) щирість як основоположний чинник морально-етичної взаємодії з іншими; 4) утвердження індивідуально значущої діяльності з її орієнтацією на досягнення; 5) загальне благо як вершинну мету людської екзистенції, що формовивляється у відданості справі життя, служінні істині в контексті запитів довкілля, історичної епохи. Ці складові сутнісно збігаються зі шкалами мотиваційної структури особистості В.Е. Мільмана [7]: життєзабезпечення і комфорт (вітальний рівень), соціальний статус (ефекти соціалізації і поваги), спілкування (громадська взаємодія, паритетність, дружні стосунки), загальна і творча активність (форми діяльності і вчинення), соціальна корисність (людське благо, засноване на високоморальних засадах відносин з навколишньою дійсністю).

Узмістовлення вартостей особистості в буденному повсякденні безпосередньо пов'язане з дихотомією внутрішніх домагань і мірою їх реалізації у житті, синергією тілесного і духовного, бажаного і дійсного, мисленнєвого і діяльного, що найбільш повно розкривається з допомогою *методу семантичного диференціалу Ч. Осгуда* [12]. Тому прикладна значущість проведеного нами дослідження полягає у виявленні саморозвиткової цілісності психодуховного потенціалу особистості у сутнісному поєднанні ціннісно-орієнтаційної і моральної

складових особистості як суб'єкта творення власного життєвого простору. Загальна вибірка респондентів становила 52 особи, якими були студенти-психологи Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника віком від 17 до 21 року.

Задля пошуку співвідношення показників ціннісно-орієнтаційної та мотиваційної сфер особистості, що супроводжують її індивідуальні прояви і реалізуються у повновимірному вчинку самоздійснення обрано психодіагностичні методи, що спроможні сутнісно підтвердити пріоритетність буттєвих домагань-прагнень респондентів [11]. Масив отриманих даних дозволяє збагнути (окреслити та зрозуміти) специфіку ціннісного і мотиваційного складників свідомості, якісно охарактеризувати атрибути психічної активності на суб'єктному рівні життєдіяльності особистості, витлумачити особливості сприйняття нею явищ навколишньої дійсності та спрогнозувати її подальші вчинки, стиль і спосіб життя.

Отож, для детального вивчення сутнісних взаємозв'язків ціннісної сфери особистості з її моральними життєвими приписами у дослідженні використані тест-опитувальник "Діагностика мотиваційної структури особистості" та відома процедура семантичного диференціалу [9]. Мотиваційна структура особистості в авторській концепції В.Е. Мільмана [7] вміщує шкали-складники певного ціннісного наповнення, що умовно розподілені з допомогою модифікованого методу Ч. Осгуда [12] на сім біполярних оцінкових суджень: 1) життєзабезпечення – байдужості до життєзабезпечення; 2) комфорту – незначної ролі комфорту; 3) вагомості соціального статусу – його несуттєвості; 4) афіліації (бажанні налагоджувати комунікативні контакти, дружні стосунки) – низького рівня комунікативних прагнень; 5) загальної активності – бездієвості; 6) творчої активності – низького рівня креативності; 7) соціальної корисності діянь – соціальної пасивності (відстороненості). Всі категорії поціновування (увагомлення) на додатному їх полюсі постають загальними показниками сформованості у свідомості особистості чіткої системи ціннісних і мотиваційних орієнтирів її поведінки, діяльності, спілкування, вчинків.

Результати, отримані за допомогою кількісного аналізу, виявили загальні для означеної вибірки тенденції, а якісний аналіз (метод асів і профілів) дозволив збагнути і змістовно інтерпретувати взаємозв'язок показників мо-

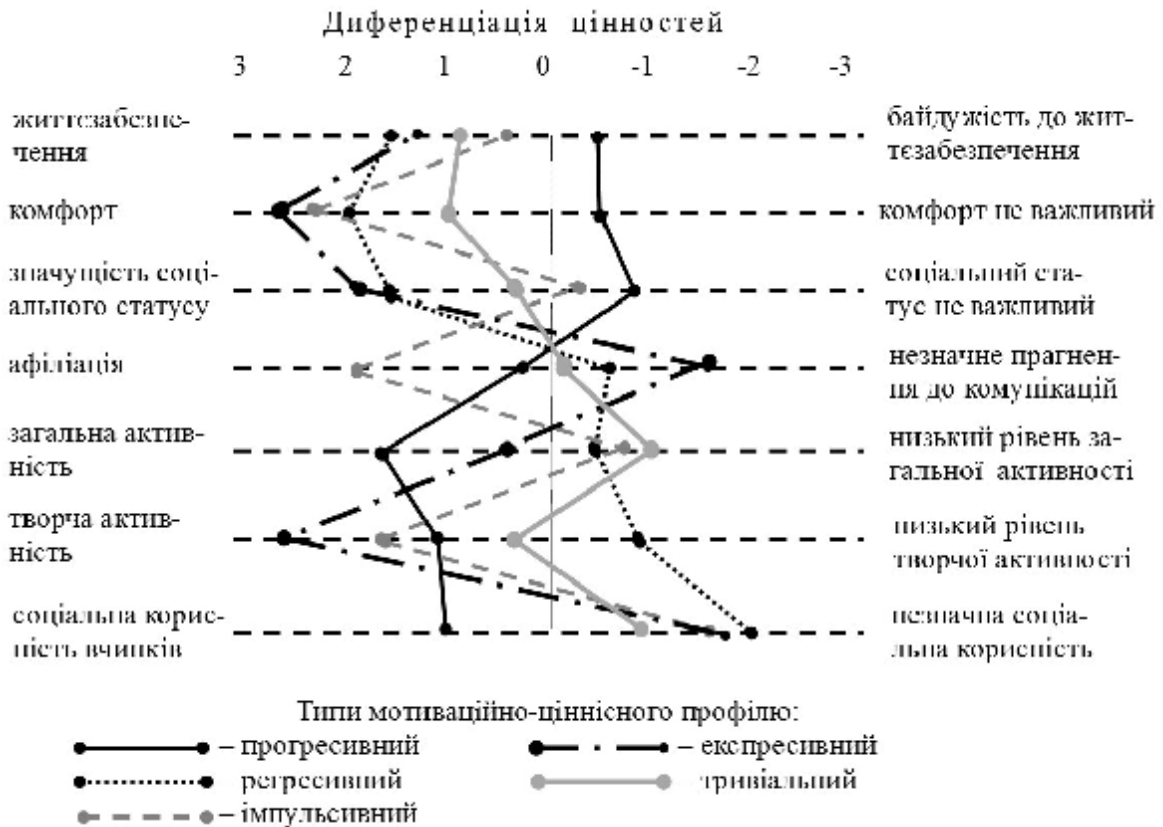

Рис.
Взаємозв'язок ціннісно-орієнтаційної і мотиваційної сфер
за результатами методик В.Е. Мільмана і Ч. Осгуда

тиваційної структури особистості із системою її ціннісних орієнтацій. Окрім того, якісний психологічний аналіз отриманих даних був спрямований на розпізнавання особливостей розвитку особистості на етапі юності у множині й багатогранності її доміантних властивостей ціннісно-орієнтаційної і мотиваційної сфер, а системне поєднання чинників гіпотетично уможливило достовірну оцінку психічної організації (за результатами обстеження створювалися “особистісні профілі”) кожної індивідуальності студента-психолога. І справді, емпіричні показники підтвердили факт існування взаємозалежної низки індивідуально-психологічних особливостей, диспозиційних характеристик, мотивів діяльності і вчинення у юних наступників. На основі співвідношення показників усіх шкал, що отримані в результаті тестування, були виокремлені типи особистісних профілів, що проаналізовані нами за принципом попереднього рангування найбільш виразних показників за кожною складовою ціннісної і мотиваційної сфер юнаків і дівчат

за їх відхиленням від середньої лінії ряду (див. *рис.*). При цьому вивчення індивідуально-психологічних характеристик кожної особистості здійснено з позицій диференційно-психологічного аналізу шляхом згрупування обстежених за якісно-кількісним поєднанням показників їх мотиваційної сфери (з допомогою методу “асів” [9]) та подальшим їх поєднанням із показниками сформованості ціннісних орієнтацій з використанням методу семантичного диференціалу. Зазначимо, що інтерпретація мотиваційно-ціннісних профілів виконувалася з опорою на теоретичні конструкції кожної методики, що тлумачаться нами з позицій авторського розуміння змісту досліджуваного показника конкретного феномену (див. [4]).

На матеріалах здійсненого емпіричного пошуку було виділено типи ціннісно-мотиваційного профілю респондентів з урахуванням їх авторських (В.Е. Мільмана [7]) класифікації, розуміння, витлумачення: прогресивний, регресивний, імпульсивний, експресивний,

тривіальний (примітивний). Загалом ціннісно-орієнтаційний формовияв даних профілів – це результат рангування (оцінювання) респондентами найбільш значущих показників за кожною складовою мотиваційної структури їх особистості як свідомих діячів конкретної соціосистеми.

Прогресивний тип (14 осіб або 27% від загальної вибірки) характеризується переважним спрямуванням мотивів на саморозвиток і самовдосконалення за низької значущості цінностей підтримки: отримані додатні показники загальної і творчої активності, соціальної корисності у взаємозв'язку з від'ємними даними за шкалами підтримки життєзабезпечення, комфорту і соціального статусу. Даний тип переважає в осіб, які досягли певних успіхів у роботі, здатні відчувати і створювати прийнятні умови й обставини власного життя, мають сталі переконання, чіткі цілі, орієнтуються на незалежність, тверду волю, самоконтроль. Представникам цього типу притаманні соціально припустимі форми взаємодії з довкіллям, високий рівень комунікабельності, а також їм характерні опора на загальнолюдські цінності, незалежність суджень, нонконформізм, зорієнтування на власні принципи життєдіяльності.

Регресивний (протилежний прогресивному) тип (11 осіб або 21%) відзначається орієнтацією на вартості підтримки, поваги з боку інших, соціального вшанування і гедоністичних життєвих домагань. Цим особам властивий зовнішній локус контролю, почуття міри у стосунках, спонтанність і невимушеність поведінки, розважливе ставлення до дійсності, позитивне відношення до природи людини. Вони добре орієнтуються у будь-якій соціальній ситуації та аналітично її оцінюють, спроможні передбачати наслідки обраної моделі поведінки, здатні компетентно розбиратися в соціальних очікуваннях, усвідомлюють свої потреби і потяги та часто керуються егоцентричними намірами у взаємодії з навколишніми.

Імпульсивний тип (12 осіб або 23%) характеризується різкими перепадами профільної лінії з трьома вираженими піками за шкалами комфорту, афіліації (комунікативності) і творчої активності на тлі низької значущості цінностей соціальної взаємодії (корисності) і загальної активності. У представників даного типу яскраво виражена конфронтація різних мотиваційних і ціннісних чинників у загальній структурі особистості. Їм притаманна імпульсивність емоційних реакцій, тривожність, го-

товність до дій, які потребують негайної активності, або тих, які спрямовані на досягнення ситуативної мети, за потреби можуть проявляти агресію. Цим особам також властива реверсія (мінливість, переключення) між протилежними мотиваційними стилями, що специфічно упанорамлює їхнє осмислення і пояснення власних ціннісних і мотиваційних пріоритетів. Водночас система суперечливих мотивів відображає внутрішній стан їх психоемоційного напруження, постійної боротьби між актуальними і потенційно бажаними цільовими настановами і вартостями.

Експресивний тип (7 осіб або 13,5%) відзначається значними перепадами профільної лінії з наявністю двох піків – комфорту і творчої активності при низькому рівні комунікативних потреб і незначущості соціальної корисності. Представники цього типу схильні спочатку діяти, а потім думати, керуються у повсякденні вельми експлозивними (вибухово-емоційними) патернами поведінкових реакцій на чинники зовнішнього середовища. Даний профіль за своїми характерологічними ознаками схожий на екзальтований тип особистісних акцентуацій.

Тривіальний (8 осіб або 15,5%) – відрізняється примітивним, маловиразним типологічним малюнком без чітких підйомів і спадів, де наявність якогось одного піку в конкретного респондента не змінює “банального” характеру профілю в цілому. Представникам цього типу властива недостатня диференціація мотиваційної і ціннісно-орієнтаційної психічних ієрархій, що виявляється у ситуаційній залежності їхніх життєвих завдань у домінуванні складних моделей (полірольових, багатоконпонентних) поведінки, а також у певному відстороненні від суспільного загалу. Наслідком такої індіферентності є збіднена емоційна сфера, низький рівень розвитку пізнавальних потреб, що позначається на внутрішньогрупових стосунках та академічних успіхах у навчанні.

Обстоювана нами психологічна типологія, як і будь-яка аналітична диференціація чи синтетична класифікація, є досить умовною. Однак відродно констатувати, що вона окреслює основні тенденції ціннісного ставлення людини на порозі її особистісної зрілості до дійсності, постає індикатором інтенційно-дієвих форм її життєактивності в реалізації програми-стратегії свого самоздійснення, причому як професійного, так і персонального. Доведено, що розвиток ціннісного вмотивування особистості слушно розглядати з позицій

динамічних взаємозв'язків і трансформацій вартісної системи відповідно до запитів соціального загалу і за логікою взаємного внутрішнього спричинення власними життєвими домаганнями, цільовими настановами, уособленими мотивами, диспозиційними моделями поведінки.

Загальнолюдські цінності усупільненого життя виокремлюються із соціокультурного довкілля, рано чи пізно відрефлексовуються кожною людиною, породжуючи тим самим ціннісні орієнтації, в основі котрих перебувають конкретні установки стосовно оцінки доволишніх подій, обрання стратегічних планів, мотивів, цілей і способів життєдіяльності, вибору чітких засобів і форм поведінки за конкретних умов міжособових взаємодій [8]. Персоніфіковані цінності студентства слугують осягненню їх представниками глибин і змістовних контекстів власного повсякдення, окреслюють громадянську позицію, функціональну зрілість самосвідомості, масштабність світогляду, а мотиви визначають спрямованість їхньої діяльності, форми активності у реалізації психодуховного потенціалу в лоні плину ситуаційного різноманіття життя.

ВИСНОВКИ

1. Цілісне дослідження розвитку людини дозволяє збагнути виняткову значущість ціннісно-орієнтаційних і мотиваційних структур у становленні її як повноцілї особистості, щонайглибше зрозуміти детермінацію, осягнути сутність і специфіку даного процесу в онтогенетичному контексті, осмислити принципи і підходи вибору нею вартісних орієнтирів на цьому шляху. Особистісний розвиток – це перманентний процес реалізації людиною власних ресурсів, свідоме вдосконалення свого Я в напрямку утвердження власної індивідуальності, а також це той рекурсивний процес, що змістовно становить автентичне світосприйняття та унікальний за просторово-часовою конфігурацією спосіб життя, заснований на більш-менш чіткому розумінні глибоко персоніфікованих ціннісних і мотиваційних пріоритетів.

2. Ціннісні орієнтації особистості являють собою системну впорядкованість життєактивності юнака чи дівчини, структурують його чи її інтенційні та потенційні запити до самопізнання і самотворення. Персоніфіковані цінності закономірно відображають засадові принципи і моделі конструювання соціального

життя, формовиявляються у продукуванні нових ковітальних форм людського існування з подальшою їх передачею співгромадянам, а мотиви оприявнюються у наявних і можливих механізмах регуляції поведінки, діяльності, спілкування і вчинення, організують простір практичних дій кожної особи, спрямованих на реалізацію свідомої (“ідеальної”) мети її суб'єктного самоздійснення.

3. Результатом емпіричних пошукувань є створена класифікація типів-профілей ціннісно-мотиваційного гатунку, що описує характерологічні особливості і пріоритетні життєві поривання респондентів: прогресивний, регресивний, імпульсивний, експресивний, тривіальний (примітивний). Інтерпретація профілів здійснювалась на основі авторського (В.Е. Мільман, Ч. Осгуд) розуміння теоретичних конструктів і в межах їхнього сутнісного концептуального тлумачення. Кожному із представників описаних типів притаманна низка індивідуально-психологічних особливостей, диспозиційних характеристик, що виявляються у сталій метасистемі життєвих домагань, ціннісних орієнтацій і мотивів актуального вчинення.

4. Система вособистіснених цінностей є наслідком рефлексивної мислєдіяльності особистості щодо виділення у своїй поведінці і вчинках нагальних світоглядних орієнтирів, які постають глобальними стратегічними віхами людського життя. Мотиваційна сфера організується щонайперше потребовими запитами і ситуаційно увагомленими потягами і спонукками як локальними тактичними засновками діяльності. Тому сутнісною відмінністю й водночас запорукою синергійного поєднання ціннісно-орієнтаційних домагань і мотиваційних приписів особистості є їхня онтологічна природа, адже потребове поле індивідуально обраних і персонально схвалених та прийнятих спонук, узалежнюючись від цілісної картини людського світосприйняття, співдієво породжують змістовні форми повномірного життєтворення особою свого Я у часопросторі власної непересічної буттєвості.

Перспективи подальших пошукувань. У контексті теоретичної рефлексії й емпіричного вивчення взаємозв'язку ціннісно-орієнтаційної і мотиваційної сфер людини подальший пошук доречно спрямувати на детальний аналіз психосенсових складових вчинкового постановня особистості з урахуванням поліметричного поля й універсумної організації її буттєвої присутності у світі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абульханова-Славская К.А. Стратегия жизни. Москва: Мысль, 1991. 196 с.
2. Гуменюк (Фурман) О.Є. Психологія впливу: монографія. Тернопіль: Економічна думка, 2003. 304 с.
3. Карпенко З.С. Аксиологічна психологія особистості: монографія. Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2009. 512 с.
4. Карпюк Ю.Я. Вплив християнської моралі на ціннісно-орієнтаційну сферу молодших школярів: автореф. дис... канд. психол. наук: 19.00.07. Національна академія Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького. Хмельницький, 2012. 16 с.
5. Маслоу А. Г. Мотивация личности. Санкт-Петербург: Евразия, 1999. 478 с.
6. Маслоу А.Г. Новые рубежи человеческой природы. Москва: Смысл, 1999. 428 с.
7. Мильман В.Э. Мотивация творчества и роста: Структура. Диагностика. Развитие. Москва: Мирей и Ко, 2005. 166 с.
8. Рубинштейн С.Л. Бытие и сознание. Человек и мир. Санкт-Петербург: Питер, 2003. 457 с.
9. Санникова О.П. Феноменология личности: Избр. психол. труды. Одесса: СМІЛ, 2003. 256 с.
10. Фурман А.А. Психологія особистості: ціннісно-орієнтаційний вимір: монографія. Одеса: ОНПУ; Тернопіль: ТНЕУ, 2016. 312 с.
11. Фурман А.В., Гуменюк (Фурман) О., Трач Ю. Методологічне обґрунтування концепції мотиваційних психоформ. *Вітакультурний млин*. 2010. Модуль 12. С. 9–19.
12. Osgood С.Е., Suci G.J., Tannenbaum P.H. The measurement of meaning. Urbana, Chicago and London: University of Illinois Press, 1957. 342 p.

REFERENCES

1. Abulhanova-Slavskaya, K. A. (1991). *Strategiya zhizni* [Life strategy]. – Moscow: Mysl [in Russian].
2. Humeniuk, O. E. (2003). *Psikhologiya vplyvu*. [Psychology of influence]. Ternopil: Ekonomichna dumka [in Ukrainian].
3. Karpenko, Z. S. (2009). *Aksiologichna psikhologhiia osobystosti* [Axiological personality psychology]. Ivano-Frankivsk: Lileia-NV [in Ukrainian].
4. Karpiuk, U. I. (2012). *Vplyv khrystianskoi morali na tsinnisno-orientatsiynu sferu molodshykh shkolariv* [Influence of Christian morality on the value-orientation sphere of junior pupils]. *Natsionalna akademiia Derzhavnoi prykordonnoi sluzhby Ukrainy imeni Bohdana Khmelnytskoho*. Khmelnytskyi [in Ukrainian].
5. Maslow, A. G. (1999). *Motivatsia lichnosti* [Personality motivation]. Moscow: Smysl [in Russian].
6. Maslow, A. G. (1999). *Novye rubezhi chelovecheskoj prirody* [New frontiers of human nature]. Moscow: Smysl [in Russian].
7. Milman, V. E. (2005). *Motivatsiya tvorchestva i rosta: Struktura. Diagnostika. Razvitie* [Motivation of creativity and growth: Structure. Diagnostics. Development]. Moscow: Mireya i ko [in Russian].
8. Rubinshteyn, S. L. (2003). *Bytie i soznanie. Chelovek i mir* [Being and consciousness. Man and the world]. St.

Petersburg: Piter [in Russian].

9. Sannikova, O. P. (2003). *Fenomenologiya lichnosti: Izbrannyye psikhologicheskie trudy* [Phenomenology of personality: Selected psychological works]. Odessa: SMIL [in Russian].

10. Furman, A. A. (2016). *Psikhologiya osobystosti: tsinnisno-orientatsiyni vymir*. [Personality Psychology: value-orientation dimension]. Odesa: ONPU, Ternopil: TNEU [in Ukrainian].

11. Furman, A., & Humenuk, O., & Trach, U. (2010). *Metodolohichne obgruntuvannya kontseptsii motyvatsiynykh psykhoform* [Methodological justification of the concept of motivational psychoforms]. *Vitakulturnyi mlyn*, 15, 13–22 [in Ukrainian].

12. Osgood, C. E., & Suci, G. J., & Tannenbaum, P. H. (1957). *The measurement of meaning Urbana, Chicago and London: University of Illinois Press* [in English].

АНОТАЦІЯ

КАРПЮК Юлія Ярославівна.
Взаємозв'язок ціннісно-орієнтаційної і мотиваційної сфер особистості.

У статті здійснено рефлексивний аналіз особливостей співвідношення складових ціннісно-орієнтаційної і мотиваційної сфер людини. Становлення особистості як повноправного учасника і співтворця довколишньої реальності відзначається усталеною системою внутрішніх спонук – мотиваційних поривань з урахуванням суспільних вимог і персоніфікованої системи цінностей. Результатом взаємодії людини і світу є віднаходження особою синтезованого вияву вартісних пріоритетів або ж чітких орієнтирів і мотивів на шляху до власного самовдосконалення.

Складна і багатогранна структура ціннісно-орієнтаційних і мотиваційних складових особистості передбачає свідомий поступ до реалізації значної кількості стратегій, принципів, критеріїв і параметрів їх дослідження. Тому доцільним вважається застосування системного підходу до пізнання ціннісних орієнтацій людини у взаємозв'язку її особистісних і суспільних настанов, що створюють мотиваційне поле її життєактивності. На основі емпіричного пошукування були виділені типи ціннісно-мотиваційного профілю респондентів: прогресивний, регресивний, імпульсивний, експресивний, тривіальний. Доведено, що ціннісні орієнтації людини формуються під впливом свідомого вибору вартісних пріоритетів і виявляються у наскрізному мотиві вчинення.

Ціннісні орієнтації є засновком здійснення особистістю раціонального вибору підходів і принципів в досягненні позитивних (з оцінкових позицій самої особи) результатів своїх учинків, тоді як процес чи процедура цього вибору заснована на мотивах, що визначають інструменти (засоби, форми, механізми і способи) безпосередньої діяльності. Особистість керується у виборі стратегій власного самовдосконалення головно системою вартостей, які, трансформуючись у ціннісні орієнтації особи, продукують її мотиви-прагнення до повномірною самореалізування за дійсних умов ситуаційного повсякдення.

Ключові слова: аксіологічна психологія, буття, вартості, мораль, мотиви, особистість, ціннісні орієнтації.

ANNOTATION

Yuliia KARPIUK.

Relationship between value-oriented and motivational spheres of personality.

The article deals with reflexive analysis of the peculiarities of the correlation of the components of value-orientation and motivational spheres of man. The formation of the individual as a full member and co-creator of the surrounding reality is characterized by a stable system of internal motives – motivational aspirations, taking into account social requirements and a personified system of values. The result of the interaction between man and the world is the discovery of a person's synthesized expression of cost priorities or clear orientations and motives on the path to self-improvement.

The complex and multi-faceted structure of value-orientation and motivational components of the individual involves a conscious progression to the implementation of a significant number of strategies, principles, criteria and parameters of their research. Therefore, it is expedient to use a systematic approach to the knowledge of the value orientations of man in the relationship of his personality and social guidance, creating a motivational field of its activity. On the basis of empirical search, types of value-

motivational profile of respondents were distinguished: progressive, regressive, impulsive, expressive, trivial. It is proved that value orientations of a person are formed under the influence of conscious choice of cost priorities and are manifested in the through motive of committing.

Valuable orientations are the basis for realizing the personality of rational choice of approaches and principles in achieving positive (from the evaluative positions of the person himself) results of his actions, whereas the process or procedure of this choice is based on the motives that determine the tools (means, forms, mechanisms and methods) of direct activity. Personality is guided by the choice of strategies for self-improvement, mainly by a system of values, which, transforming into a person's value orientations, produce its motives-the desire for full self-realization under the actual conditions of situational everyday life.

Keywords: axiological psychology, being, value, morality, motives, personality, value orientation.

Рецензенти:

д. психол. н., проф. Віктор МОСКАЛЕЦЬ,
д. психол. н., проф. Анатолій А. ФУРМАН.

Надійшла до редакції 10.12.2020.

Підписана до друку 20.08.2021.

Бібліографічний опис для цитування:

Карпюк Ю.Я. Взаємозв'язок ціннісно-орієнтаційної і мотиваційної сфер особистості. *Психологія і суспільство*. 2021. №2. С. 169–176. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2021.02.169>

КНИЖКОВА ПОЛИЦЯ

Мединська Ю.

Психоаналітичні есеї. Львів: ПП "Видавництво «Бона»", 2021. 284 с.

Про що ця книга? Це колекція спогадів, які зафіксовані у вигляді наукових статей, доповідей на конференціях, а також творчих писемних артефактів. Книга про роботу, роздуми, сумніви, людську психіку, про радість і печаль, про безсенсовість та сенс. Це книга-вдячність всім значимим людям у житті авторки.

Андрій ГІРНЯК, Галина ГІРНЯК

МЕТОДОЛОГІЧНЕ ОБҐРУНТУВАННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ ЗМІННИХ ЕМПІРИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ЕФЕКТИВНОСТІ МОДУЛЬНО-РОЗВИВАЛЬНОЇ ВЗАЄМОДІЇ

Andrii HIRNIAK, Halyna HIRNIAK

METHODOLOGICAL JUSTIFICATION OF PSYCHOLOGICAL VARIABLES OF EMPIRICAL RESEARCH EFFICIENCY OF MODULAR-DEVELOPMENTAL INTERACTION

DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2021.02.177>

УДК: 159.922 : 378.147

Постановка проблеми у загальному вигляді. Кожна людина інтегрована у певне культурне докільля і здатна соціалізуватися та самореалізуватися лише у багаторівневій системі *соціальних взаємодій*. Останні, хоча і мають об'єктивний характер, проте відображаються у внутрішньому світі особи через суб'єктивну смислову мозаїку, що оприявнюється в індивідуальних мотивах, емоціях, почуттях, інтенціях, учинках.

Вкрай актуальною для сучасного суспільства є імплементація у його різні сфери *розвивальних форм взаємодії*, адже вони ефективно впливають на продуктивність, працездатність, особистісну й творчу активність кожного громадянина. Відтак виняткова роль належить системі *соціально-культурної взаємодії* як на рівні інституцій (політичні, економічні, освітні, громадські та ін.), так і в форматі мікрогруп (сім'я, студентська академічна або референтна неформальна група) чи окремо взятої людини, де на перше місце постають її потреби, установки, характерологічні особливості, ціннісні орієнтації та ін.

Тому виняткової важливості набуває проблематика взаємодії на різних рівнях функціонування суспільства. У нашому випадку йдеться про *модульно-розвивальну взаємодію* (МРВ) освітнього простору ЗВО, яка задає

не тільки інформаційно-пізнавальну систему координат між викладачем і студентом, а й сприяє психологічній гармонізації стосунків у сфері "людина – людина", задає нормативно-регуляційні канони поведінки і вчинення майбутніх професіоналів, сприяє інтерналізації загальнолюдських цінностей, що сукупно допомагає розбудовувати гуманну, правову, демократичну країну.

Водночас своєчасна нагальність пропонованого дослідження стосується реалій суспільної і суто державної розбудови культурного устрою України в контексті її стратегічного політико-економічного входження до Європейського співтовариства. Першочергово мовиться про досягнення належної якості вищої освіти в умовах поетапного реформаційного впровадження країнами Європи принципів Болонської декларації. Визначений фактор такої якості може бути забезпечений, попри важливість інформаційних, організаційних, технічних та інших нововведень, лише в напрямку істотного посилення та особистісної інтенсифікації саме модульно усистемненої розвивальної взаємодії викладачів і студентів у життєдіяльному часопросторі українських ЗВО.

Аналіз останніх досліджень і публікацій з даної проблеми. Численні зарубіжні та вітчизняні учені у своїх наукових доробках вис-

вітлили різні аспекти зазначеної проблематики [1; 43-46; 48-50]. Зокрема, з різних теоретико-методологічних позицій досліджено категорійно-понятійне поле піднятої проблематики (Г.М. Андреева, М.С. Каган, В.М. М'ясищев, М.Г. Ярошевський та ін.), особливості взаємодії в контексті активності особистості (К.О. Абульханова-Славська, Д.Б. Ельконін, В.О. Климчук, Г.С. Костюк, Л.П. Міщиха, D. Osher, P. Cantor та ін.), процеси взаємодії в діяльності людини та перетворення індивідуальних дій на цілісну систему спільних діянь (Л.С. Виготський, А.І. Донцов, С.Б. Кузікова, Б.Ф. Ломов, В.В. Рубцов, J. Berg, D. Osher та ін.), закономірності впливу групи на індивідуальну діяльність людини (Л.Д. Заграй, В.П. Казміренко, Л.А. Найдьонова, А.В. Петровський, R. Berkowitz, H. Moore та ін.), психологічні передумови міжсуб'єктної взаємодії та характеристика суб'єкта педагогічної діяльності (Б.С. Братусь, П.П. Блонський, А.В. Брушлинський, Г.О. Ковальов, К. Роджерс, С.Л. Рубінштейн, В.О. Татенко, T. Mainhard та ін.), взаємодію як форму суб'єкт-суб'єктних взаємин (С.С. Аверінцев, О.Ю. Булгакова, Е. Фромм, А.У. Хараш, Г.А. Цукерман, H.J. Pennings та ін.), психологічні засади взаємодії як форми спілкування (О.О. Бодальов, М.Й. Боришевський, О.Ф. Волобуєва, А.Б. Добрович, В.А. Кан-Калик, О.О. Лєонтєв, В.О. Моляко, В.П. Москалець, В.А. Семиченко, М. Тален, Т.Д. Щербан, S. Walker та ін.), проблеми взаєморозуміння та особливості налагодження діалогічної взаємодії (В.В. Андрієвська, Г.О. Балл, І.Д. Бех, В.С. Біблер, Г.Я. Буш, З.С. Карпенко, О.І. Климишин, Ю.М. Лотман, Р. Мей, О.Є. Самойлов, Т.О. Флоренська та ін.), структура і технології педагогічної та освітньої взаємодії (А.М. Алексюк, О.В. Киричук, Г.Ю. Микитюк, А.В. Мудрик, Г.К. Радчук, В.М. Сагатовський, А.В. Фурман, О.Є. Фурман, P. Rawlins та ін.), сутнісні характеристики, умови та форми професійної, педагогічної, психорозвивальної взаємодії у навчальному процесі (Ш.О. Амонашвілі, В. Андреев, О.Б. Будник, В.В. Давидов, О.В. Дусавицький, В.В. Рєпкін, О.Я. Савченко, В.О. Сухомлинський, Ю.М. Швалб, Н.Ф. Шевченко, С.Н. Ahmad, S.A. Shaharim та ін.), особливості психорозвивальної взаємодії в контексті особистісно зорієнтованого підходу (І.Д. Бех, І.А. Зязюн, Г.К. Радчук, В.В. Рибалка, О.Я. Савченко, М.В. Савчин, С.О. Сисоева, І.С. Якиманська, S.S. Sexton та ін.), психологічні центри та

закономірності модульно-розвивальної взаємодії учасників освітнього процесу (Я.М. Бугерко, Г.С. Гірняк, В.О. Комісаров, І.С. Рєвасевич, А.В. Фурман, О.Є. Фурман, С.К. Шандрук). Однак інтеграція в європейський і світовий освітні простори та стрімкий перехід до постіндустріального / інформаційного суспільства потребують перманентного переосмислення змісту, методів, форм освітньої взаємодії у сучасному ЗВО.

Основні наукові розвідки щодо різних аспектів модульно-розвивальної системи навчання центруються довкола науково-методологічної діяльності наукової школи професора А. В. Фурмана, котрий, власне, є її автором та ідейним натхненником низки оригінальних проектів і програмних наукових досліджень, що присвячені взаємопов'язаному розв'язанню складних освітніх проблем: формування інноваційно-психологічного клімату та розвиток позитивно-гармонійної Я-концепції (О. Є. Фурман (Гуменюк), М. М. Липка), розвиток рефлексії, толерантності та духовного потенціалу людини (Я. М. Бугерко, О. Я. Шаюк), реалізація творчих інтенцій та креативності молоді (С. К. Шандрук, В. Г. Демків), оптимальні психологічні технології адаптації (І. С. Рєвасевич), умови ефективної соціалізації та становлення особистості (А. А. Фурман, М. Б. Бригадир), проектування психодідактичних інструментів сучасного освітянина (Г. С. Гірняк, А. Н. Гірняк, Т. В. Козлова), новітні аспекти психодіагностики та психологічної експертизи (А. В. Фурман, Л. З. Ребуха), актуальні проблеми проектування задач та роботи психологічної служби (Т. Л. Надвична, З. І. Крупник), досвід і наукові результати багаторічного фундаментального соціально-психологічного експерименту з впровадження модульно-розвивальної системи навчання в освітній процес вітчизняних навчальних закладів (В.О. Комісаров, Н.Є. Ситнікова, В.І. Костенко, Я.А. Костін та інші).

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується стаття. Методологічний аналіз психологічного змісту відомих теорій і систем розвивального навчання, починаючи від Л. С. Виготського, С. Л. Рубінштейна, Г. С. Костюка, завершуючи Д. Б. Ельконіном, В. В. Давидовим, К. Я. Вазіною, А. В. Фурманом та ін., показав, що психологічний аспект підвищення розвивального потенціалу освітнього процесу пов'язаний із безпосередньою діалогічною і полідіалогічною взаємодією його конкретних учасників,

а також з актуальною соціальною ситуацією розвитку. Тому інноваційна освітня модель, якою є модульно-розвивальна система, організовує мислєдїяльну причетність юнаків і дївчат до соціально-культурного досвїду нації і людства за принципами, закономірностями і механїзмами психосоціальної взаємодїї. Саме конструктивне полїдіалогїчне протистояння учасників інноваційного оргпроцесу, яке сутнісно притаманне модульно-розвивальній взаємодїї, втїлюється у послїдовному ланцюзі навчально-ситуативних конфлїктів, які вимагають не тільки розумового і чуттєвого напруження, а й вольового та духовного зосередження, межових переживань і максимально можливої самореалїзації. Квінтесенція нової освітньої системи якраз і полягає в *надінтенсивній внутрішній роботі* студента над самим собою, яка стимулює максимально повне виявлення психодуховних можливостей і в такий спосіб наближує його соціокультурну зрілість.

У низці попередніх публїкацій представників наукової школи професора А.В. Фурмана (див. [2-6; 21-22; 26-31; 37-40; 47]) рїзнобїчно теоретично та емпірично аргументовано, що інноваційна модель циклїчного розгортання модульно-розвивальної взаємодїї між учасниками освітнього процесу сучасного ЗВО є значно ефективнішою, ніж класично-академічна система навчання. Проте, не до кінця методологїчно обґрунтованими та теоретично рефлексованими залишилися питання об'єктивної *системи оцїнювання* зазначеної ефективності як цїлісної мережі відповідних параметрів, критерїїв, індикаторів та показників. Власне, презентована стаття й покликана висвітлити особливості розмежування низки взаємопов'язаних змінних, котрі уможливають експериментальне виявлення переваг обстоюваної інноваційної системи освіти за класичними дослїдницькими канонами.

Мета (цїлі і завдання) дослїдження – обґрунтування на системно-мислєдїяльнісних засадах наукового пізнання системи психологїчних змінних емпіричного дослїдження ефективності модульно-розвивальної взаємодїї.

Методи дослїдження. Для досягнення поставленої мети, вирїшення завдань і перевїрки достовірності одержаних результатів було застосовано такий комплекс методів: *порівняльний аналіз* традиційної та інноваційної моделей організації освітнього процесу; *теоретичний синтез* сутнісного змісту новїтніх технологїй налагодження розвивальної взаємодїї у системі “викладач – студенти”; *ме-*

тодологїчне узагальнення передового психолого-педагогїчного досвїду практичного впровадження новаторських розробок в освітню практику сучасних ЗВО; *теоретичне абстрагування, синтез* та *узагальнення* здобутків закордонних та вітчизняних науковцїв для обґрунтування психологїчних детермінант процесу розвивальної взаємодїї учасників інноваційного навчання; *теоретико-методологїчний аналіз* категорїйно-понятїйного поля піднятої проблематики; *їдеалїзація та систематизація* засадничих положень і наукових фактів із проблематики розвивальної взаємодїї, її рїзновидів і параметрів; *теоретичне узагальнення* особливостей міжособистїсної взаємодїї на рїзних стадїях-рївнях психосоціального розвитку особи (людини, індивїда, особистостї, індивїдуальностї, універсуму); *теоретичний синтез* та *конструювання* процесу актуалїзації рїзних рївнів взаємодїї під час навчальних занять; *психологїчне конструювання* ситуації (обставин, умов, мїсць, позицій) формувального експериментування; *систематика* та *типологування* психологїчних змінних (нововведень) складноструктурованого психолого-педагогїчного експерименту; *рефлексія* та *експертна оцїнка* сутнісних ознак рївнів розвитку суб'єктів взаємодїї (зокрема їх провідних мотивів).

Виклад основного матеріалу з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів

Модульно-розвивальна взаємодїя постає складним предметом соціально-психологїчного й освітрянсько-педагогїчного пошукування, що вимагає здійснення окремого наукового дослїдження, яке презентоване нами у таких ракурсах психологїчного пізнання: а) філософсько-аналїтичному (від концепту до категорїї); б) методологїчному (від пояснювальних підходів до авторської моделї); в) теоретико-психологїчному (від спроєктованої моделї до цїлісної знаннєвої системи); г) інструментально-психологїчному (від освітніх сценарїїв і модульних навчально-книжкових комплексів до психологїчних способів і прийомів реалїзації МРВ) [7-17; 32-35; 43-45].

Модульно-розвивальна система навчання А. Фурмана у взаємодоповненні її теорїї, методологїї, психомистецьких технологїї, інноваційного методично-засобового забезпечення та експериментальної практики еволюційно стало перетворює існуючу освітню модель ви-

щої школи на інноваційну, культурозбагачену, тоді як їх об'єктом є *соціально-культурно-психологічний простір* експериментального вищого освітнього закладу, а суб'єктом – його науково-педагогічний колектив [20; 23; 24; 36-42; 46].

Експериментальна перевірка ефективності оргтехнології модульно-розвивальної взаємодії провадилася з 2017 по 2019 рік у трьох ЗВО України (ЗУНУ, ОНУ ім. І. І. Мечникова, ПНПУ ім. В. Г. Короленка), котрі здійснюють підготовку здобувачів споріднених галузей / спеціальностей і географічно репрезентують різні регіони України. Незважаючи на цілісність програми емпіричного дослідження, вона охоплює різні за змістово-функціональною спрямованістю чотири взаємодоповнювальні етапи, котрі здебільшого розгорталися послідовно або частково компліментарно збагачували один другого. Зокрема, змістові модулі експериментального дослідження поперемінно стосувалися таких структурних концентрів:

1. *Підготовчо-організаційний етап* (січень – вересень 2017 р.): розробка програми дослідно-експериментальної роботи, організація та проведення дистанційної підготовки викладачів-психологів-дослідників, психологічне проектування авторських психодідактичних інструментів налагодження модульно-розвивальної взаємодії.

2. *Діагностико-концептуальний етап* (жовтень – грудень 2017 р.): добір системи психодіагностичних інструментів, обґрунтування вибірки з розподілом на контрольні та експериментальні групи та проведення констатувального зрізу, первинна апробація викладачами модульно-розвивальної технології навчання, здійснення соціального моделювання умов та потенційних наслідків впровадження інновацій.

3. *Формувально-розвивальний етап* (1 – 3 курси, три семестри: січень 2018 р. – травень 2019 р.; 4 курс та магістратура, два семестри: вересень 2017 р. – травень 2018 р.): остаточне соціальне унормування теоретико-методологічного знання у формі планів і проєктів, система апробація освітньої інновації усім педагогічним колективом кафедри / факультету, цілісне впровадження МРСН як інноваційної освітньої моделі, відстеження ефективності психомистецьких технологій як безпервної розвивальної взаємодії викладача і студентів.

4. *Результативно-узагальнювальний етап* (травень – грудень 2019 р.): освоєння та моніторинг змін шляхом проведення експертизи ефективності МРВ освітян-дослідників і сту-

дентських академгруп, здійснення контрольних психодіагностичних зрізів, формулювання пропозицій і рекомендацій щодо подальшого вдосконалення інноваційно збагаченого процесу чи соціального простору, оргуправлінське поширення апробованих інновацій як системи кількісно-якісних змін освітнього простору ЗВО шляхом підготовки і проведення конференцій, семінарів та круглих столів.

До психолого-педагогічного експерименту у трьох ЗВО залучено студентів 1 – 5 курсів стаціонарної форми навчання, які навчаються у 48 академічних групах і здобувають вищу освіту соціокуманітарного профілю. Зазначені студенти пропорційно розподілені на експериментальні та контрольні групи (по 24 групи у кожній) і двічі підлягали психодіагностичному обстеженню (на констатувальному – 1068 осіб та контрольному – 1043 осіб етапах експерименту). Також на різних етапах експерименту залучено понад 80 викладачів названих ЗВО, які пройшли відповідну дистанційну чи безпосередню психолого-педагогічну підготовку, розробили авторські психодідактичні інструменти (освітні сценарії та навчально-книжкові комплекси), а навчальні заняття котрих пройшли психологічну експертизу ефективності організованої ними модульно-розвивальної взаємодії.

У ході емпіричного дослідження нами відстежені такі основні параметри ефективності розвивальної взаємодії [4]: рівень розвитку академічної студентської групи як колективу, що детермінується коефіцієнтом згуртованості групи та індексом експансивності взаємодії її членів (соціометрія Дж. Морено); форми соціальної поведінки (суперництво, співпраця, компроміс, уникнення, пристосовування) (тест К. Томаса “Типи поведінки в конфлікті”), баланс “домінування – підкорення”, “агресивність – дружлюбність” та відповідно 8 типів ставлення до оточуючих (методика діагностики міжособистісних взаємин Т. Лірі), 16 контрольованих факторів, що згруповані в інтелектуальний, емоційно-вольовий та комунікативний блоки (16-факторний особистісний опитувальник Р. Кеттела); психолого-педагогічна ефективність навчальних занять (експертно-психологічна методика А. В. Фурмана з виявлення ефективності модульно-розвивальних занять) (див. *табл. 1*).

Сутнісна характеристика етапів і методів емпіричного дослідження ефективності модульно-розвивальної взаємодії викладача і студентів в освітньому процесі ЗВО законо-

Таблиця 1

Система контрольованих параметрів ефективності розвивальної взаємодії та психодіагностичних методів їх фіксації

Методика	Експертно-психологічна методика А.В. Фурмана	Тест К. Томаса «Типи поведінки в конфлікті»	Методика діагностики міжособистісних взаємин Т. Лірі	16-факторний особистісний опитувальник Р. Кеттела	Соціометрія Дж. Морено (модифікована)
Параметр	Психолого-педагогічна ефективність навчальних занять	Тип соціальної поведінки	Тип ставлень до навколишніх	Тип студента за спрямованістю до взаємодії	Рівень розвитку студентської групи як колективу
Рівні формовану контрольованої ознаки	1. Дуже низька	1. Уникнення	1. Егоїстичний	1. Закритий	1. Дифузна група (уникнення)
	2. Низька	2. Пристосування	2. Конформний: - залежний; - підозріливий	2. Пасивний	2. Асоціація (нормування)
	3. Середня	3. Суперництво	3. Конкурентний: - агресивний; - авторитарний	3. Ситуацій-ний	3. Кооперація (конкуренція)
	4. Висока	4. Компроміс	4. Товариський: - покірливий; - доброзичливий	4. Ініціативний	4. Автономія (консолідація)
	5. Дуже висока	5. Співпраця	5. Альтруїстичний	5. Відкритий	5. Колектив (взаємодопомога)

мірно ставить питання про наступний важливий крок у цій важливій справі, а саме про обґрунтування низки психологічних змінних (нововведень) і про проведення повноцінного формувального експерименту на чітко умістовлених і системно відрефлексованих у попередніх розділах роботи засадах авторського пошуку. Очевидно, що аргументоване віднаходження оптимального набору вказаних змінних має базуватися, з одного боку, на пропонуваній нами методологічній моделі психологічного пізнання модульно-розвивальної взаємодії як атрибуту інноваційного освітнього процесу (див. дет.: [19, с. 63]), з іншого – на теоретичній моделі психолого-педагогічного змісту етапів циклічно-вчинкового перебігу зазначеної взаємодії в контексті освітньої співдіяльності науково-педагогічних працівників і здобувачів вищої освіти (див. дет.: [19, с. 139]). При цьому перша модель відіграє стратегічну роль в організації психологічного пошукування, є своєрідним путівником його уреальнення, тому що визначає вихові координати руху-поступу дослідницької думки, тоді як друга модель виконує тактико-деталізаційне призначення, адже виявляє і пояснює те, що емпірично злите

й нерозрізнене – розгортає цілісну картину психозмістового наповнення періодів та етапів довершеної освітньої спіралі модульно-розвивальної взаємодії.

У такий спосіб побудова емпіричної моделі дослідження ефективності освітньої технології модульно-розвивальної взаємодії у життєдіяльності сучасного ЗВО – це, по-перше, емпіричне оприявлення у вигляді сукупності психологічних змінних того, що методологічно було обґрунтовано як метод і засоби авторського психологічного пізнання цієї взаємодії у форматі інноваційно умістовленого освітнього процесу, й що теоретично було висвітлено шляхом ідеалізації та абстрагування як система психологічних характеристик вказаної взаємодії учасників групової освітньої діяльності як взаємодоповнення її періодів, етапів, механізмів, стилів, умов, інструментів, умістовлень, структурних та функціональних особливостей: по-друге, аргументоване підтвердження того, що названі характеристики модульно-розвивальної взаємодії набувають емпіричного статусу психологічних параметрів, тобто: а) існують насправді, реально і б) підлягають вимірюванню діагностичними або

експертно-психологічними засобами. Отож пропонується тут емпірична модель виконує головне призначення – підтверджує практично, передусім споглядално, ситуаційно і діяльно, те, що сконструйоване й упредметнено центроване теоретичною думкою, інтенційно-креативними ресурсами дослідницької свідомості. А це означає, що одним із вимірів диференціації психологічних змінних цілком закономірно будуть типи розв'язкового обміну (інформаційно-знаннявий обмін, нормативно-діловий взаємообмін, ціннісно-смысловий самообмін, духовно-сенсовий надобмін), що сутнісно умістовляють відомі періоди модульно-розвивального освітнього циклу та характеризують етапи розгортання вчинку емпіричного підтвердження доцільності та ефективності здійснюваного нами психологічного пізнання (ситуація, мотивація, вчинкова дія, післядія).

Стосовно ще одного виміру розмежування психологічних змінних зазначимо таке: за його критеріальну основу слушно взяти добре опрацьовані в науковій школі А. В. Фурмана (О. Є. Фурман, О. Я. Шаюк та ін.) інноваційно-психологічні умови фундаментального експериментування, зокрема й групи умов створення інноваційно-психологічного клімату в експериментальних закладах модульно-розвивального типу. В обстоюваному нами психопредметному розгляді, а саме у центральній ланці чи психозмістовому осередді новаторської освітньої технології, себто у персоніфікованій модульно-розвивальній взаємодії, ці умови згортаються за обсягом та ущільнюються за психолого-педагогічним наповненням, перетворюючись, власне, на інноваційно-психологічні змінні формульованого експерименту. Тому у цьому разі мовиться про четвірність окреслених змінних у їх такій логічній наступності: організаційно-психологічні, розвивально-психологічні, програмово-методичні (зокрема й психомистецькі) та експертно-психологічні.

У результаті виконаної нами методологічної роботи із визначення двох, критеріально обґрунтованих і логічно диференційованих, психологічних змінних формульованого експерименту була створена таблиця-матриця системи взаємоспричинених інноваційно-психологічних і розвивально-типологічних змінних (*табл. 2*). Її внутрішнє змістове наповнення утворюють 16-ть змінних складноструктурованого психологічного експериментування. Примітно, що кожна зі змінних характеризується емпіричною конкретністю психоло-

гічного змісту, а сукупно вони утворюють цілісне функціональне поле експериментальної діяльності у прийнятій нами практичній перевірці ефективності інноваційно-освітньої технології модульно-розвивальної взаємодії за збалансованим мереживом психологічних параметрів і показників.

На доповнення до змісту *табл. 2* подамо сутнісне визначення інноваційно-психологічних змінних проведеного нами формульованого експерименту, тобто здійснимо узагальнену характеристику за вертикаллю четвірних наборів цих змінних, які мають відмінні мету, завдання, психозмістове наповнення і форми емпіричного оприявлення.

Організаційно-психологічні змінні, вчинково реалізуючи типи психорозв'язкового обміну, сукупно передбачають цільове досягнення мети – створення та відстеження емпіричних зв'язків між кожною змінною у їх кватерній учинково-циклічній наступності задля впорядкування всієї подальшої гармоніки активізованих експериментальних змінних та їх суто практичного підтвердження в іноваційно зорієнтованих психосистемах “викладач – студенти”. Інакше кажучи, мовиться про психологічне конструювання ситуації (обставин, умов, місць, позицій) формульованого експериментування, яка в нашому дослідницькому досвіді задавалася чотирма взаємозалежними змінними: а) виконання програми дистанційної підготовки науково-педагогічних працівників як професійних психологів, що збалансовує їх теоретичні і прикладні знання та практичні компетентності й удіяльнені техніки; б) освоєння учасниками освітнього процесу нормативно-психологічних позицій і дій у широкому діапазоні освітніх складових модуля норм; в) осмислене цілепокладання учасниками освітньої взаємодії в контексті мислєдіяльнісного оперування структурними компонентами модуля цінностей; г) створення кожним здобувачем вищої освіти власних продуктів особистої творчості та їх публічна (перед академічною групою) презентація як основне емпіричне свідчення психологічної ефективності освітньої модульно-розвивальної взаємодії.

Розвивально-психологічні змінні, втілюючи у життя оргучинкову схему типологізованого психорозвивального обміну, полягають у комплексному задіянні сув'язі емпірично оприявлених психологічних характеристик (форм вияву, свідчень, маркерів, фактів тощо) потенційної чи актуальної модульно-розвивальної

Таблиця 2

Система взаємопричинених інноваційно-психологічних і розвитково-типологічних змінних формувального експерименту

Типологічні змінні психорозвиткового обміну	Інноваційно-психологічні змінні формувального експерименту			
	Організаційно-психологічні	Розвивально-психологічні	Програмово-методичні, у т. ч. психомистецькі	Експертно-психологічні
Інформаційно-знансвий обмін: <i>ситуація</i>	Збалансована взаємозалежність академічних і практичних курсів у процесі виконання програми дистанційної підготовки науково-педагогічних працівників як психологів	Зацікавлення психологічною новацією, усвідомлення викладачем потреби змінити на краще свою взаємодію зі студентами і позитивне налаштування на впровадження пропонованих нововведень	Ознайомлення виконавців експерименту із набором інноваційних програмово-методичних засобів модульно-розвивального навчання та детальне вивчення їх призначення, цілей, структури, змісту	Проведення первинного психодіагностичного зрізу контрольного етапу експерименту на предмет визначення реального стану взаємодії у системах «викладач – студенти»
Нормативно-діловий взаємообмін: <i>мотивація</i>	Опанування викладачем і студентом комплексом нормативно-психологічних позицій і дій у контексті циклічного використання інтерактивних символів їхньої взаємодії, передусім розрізнення структурних компонентів модуля норм	Особистісне прийняття кожним викладачем і студентом нормативно заданого, змінного від етапу до етапу модульно-розвивальної взаємодії психолого-педагогічного змісту як первинного їх освітньої співдіяльності	Розробка викладачами-експериментаторами інноваційно-психологічних програмово-методичних засобів освітньої взаємодії (модульно-розвивальних підручників, програм самореалізації студентів, словників-довідників та ін.)	Експертно-діагностичне дослідження якості новостворених виконавцями експерименту інноваційних програмово-методичних засобів, що проєктно уможливають здійснення завершеного освітнього циклу модульно-розвивальної взаємодії
Ціннісно-смысловий самообмін (аутообмін): <i>вчинкова дія</i>	Актуалізація на особистісному рівні в учасників модульно-розвивальної взаємодії структурних компонентів модуля цінностей (ідей, ідеалів, прагнень, орієнтацій, переконань, вірувань тощо) і процесів суголосно осмисленого цілепокладання	Індивідуальнісне осягнення і прийняття перцептивних символів як викладачем, так і кожним студентом у діяльній фазі утвердження спільної розвивальної взаємодії у її осередді – порозумінні стосовно мети, мотивів, поглядів освітньої діяльності	Зреалізування конкретно-ситуаційної взаємодії викладача і студентів у чітко організованому освітньому процесі за психомистецькими технологіями (діями) і техніками (прийомами) її розгортання за схемою «зав'язка – кульмінація – розв'язка – рефлексія»	Емпіричне визначення розвивальної ефективності лекційних і практичних занять за умов впровадження окресленої системи психологічних змінних, зокрема й використання інноваційного навчально-книжкового комплексу
Духовно-сенсовий надобмін: <i>післядія</i>	Підготовка і презентація кожним здобувачем вищої освіти власних продуктів особистої творчості: мислесхем, моделей, міні-проєктів, словників, дослідницьких розвідок, психологічних характеристик або звітів, фрагментів авторських підручників, сценаріїв, практикумів, задачників та ін.	Самоактуалізація кожного учасника паритетної освітньої взаємодії у пізнанні смислу буття й осягненні сенсу життя та досягнення пікових духовних переживань внутрішньої свободи, особистого зростання і самісного переображення	Рефлексія як дієвості використання програмово-методичних засобів циклічно організованої модульно-розвивальної взаємодії викладача і студентів, так і психорозвивальної результативності її інваріантних психомистецьких технологій	Проведення другого (завершального) психодіагностичного зрізу постформувального етапу психологічного експерименту на предмет визначення ефективності введених змінних відносно модульно-розвивальної взаємодії інноваційного освітнього процесу

взаємодії викладача і студентів в аудиторії, лабораторії чи комп'ютерному залі й відтак відіграють роль внутрішньо-мотиваційних чинників інтенційного наповнення свідомої здатності кожного учасника продуктивно (діалогічно й полілогічно) взаємодіяти на особистому рівні самоствердження. Отож, йдеться про психологічне конструювання самісно центрованої полімотивації (себто системи потреб-мотивів-інтенцій) освітньої психорозвивальної взаємодії у суб'єктів формульованого експерименту, задіяння якої детермінувалося і водночас виявлялося у вигляді чотирьох експериментальних змінних: а) зацікавлення викладачів-експериментаторів психологічною новацією і позитивне, щоправда проблемне, усвідомлення виняткової важливості діалогічної взаємодії зі студентами в освітньому процесі ЗВО; б) особистісне прийняття учасниками освітнього процесу нормативно заданого до кожного етапу розгортання модульно-розвивальної взаємодії і первинного у ситуаційному просторі їхніх взаємостосунків психолого-педагогічного змісту; в) ціннісно-смісловне наповнення викладачем і кожним студентом власної освітньої діяльності та досягнення світоглядного і ціннісного порозуміння в контексті її групового і самісного здійснення; г) духовне посилення їхніх самоактуалізаційних ресурсів у напрямку пізнання смислу буття та осягнення сенсу життя на тлі пікових переживань і психодуховних станів і в рамках утвердження паритетної освітньої взаємодії.

Програмово-методичні (зокрема психомистецькі) змінні, керуючись учинковою мислещемою типологізованого психорозвиткового обміну, синтетично становлять засобово-технічне уможливлення сутнісних перетворень традиційних (головно академічних і прикладних) цілей, змісту і форм освітньої взаємодії у системі "викладач – студенти" в інноваційно-психологічні умови та важелі її активаційного здійснення на рівні зони максимальної реалізації суб'єктних, особистісних та індивідуальнісних ресурсів усіх учасників-контактерів й у форматі продуктивного взаємопроникнення колективних, групових і персональних ритмів учинково-діяльної самореалізації кожного здобувача вищої освіти. Відтак отримуємо чітко аргументовану композицію психологічного конструювання інноваційного програмово-методичного інструментарію професійного навчання та інваріантний набір психомистецьких технологій і технік його використання у процесуальному перебігу модульно-розвивальної

освітньої взаємодії, що знаходить реальне втілення у наступних чотирьох експериментальних змінних: а) детальне вивчення виконавцями експерименту призначення, цілей, структури, змісту і психологічних особливостей застосування в освітньому процесі інноваційних програмово-методичних засобів; б) розробка викладачами-експериментаторами аналогічних засобів як авторських за відповідними психодідактичними принципами, критеріями, параметрами і показниками; в) конкретно-ситуаційне зреалізування викладачем у полідіалогічній взаємодії зі студентами засобово забезпечених психомистецьких технологій і технік за драматичною схемою перебігу навчального дійства "зав'язка – розгортання подій – кульмінація – згасання подій – розв'язка – рефлексія"; г) підсумкове рефлексування дієвості використання учасниками організованого навчання авторських програмово-методичних засобів модульно-розвивальної взаємодії і психорозвивальної результативності впровадження оптимальної сукупності психомистецьких технологій.

Експертно-психологічні змінні, наслідуючи циклічно-вчинкову логіку утвердження типологізованого психорозвиткового обміну, являють собою узгоджений за принципом взаємного доповнення ансамбль інструментів діагностичного та експертного, новаційного та усталеного (загальноприйнятого) психологічного оцінювання реального стану конкретної розвивальної взаємодії в контрольних та експериментальних системах "викладач – студенти", якості новостворених виконавцями експерименту програмово-методичних засобів, розвивальної ефективності лекційних і практичних занять, які здійснюються з допомогою або традиційних дидактичних методів і форм, або психомистецьких технологій навчання, а також із задіянням серії дослідницьких діагностичних методик, що дають повну картину психосоціального розвитку та особистісного зростання здобувачів вищої освіти. У такий спосіб ресурсами психологічного конструювання експериментальної дійсності ситуаційного перебігу модульно-розвивальної освітньої взаємодії викладача і студентів за конкретних умов навчання у часпросторі сучасного університету нами було створено цілісну експертно-психодіагностичну систему, що практично реалізує такі експериментальні змінні: а) проведення первинного психодіагностичного зрізу контрольного етапу експерименту із завданнями детального розпізнавання індивідуально-

психологічних особливостей кожного учасника експериментальної програми та у форматі предметного поля даного дослідження; б) комплексне експертне оцінювання якості новостворених виконавцями експерименту авторських програмово-методичних засобів як психодидактичних інструментів модульно-розвивальної взаємодії; в) багатопараметричне експертне визначення психорозвивальної ефективності навчальних (здебільшого лекційних) занять, здійснюваних за допомогою набору різноспрямованих психомистецьких технологій і з використанням інноваційних навчально-книжкових комплексів; г) проведення другого (завершального) психодіагностичного зрізу постформульованого етапу експерименту і системна рефлексія його кількісних даних та якісних результатів із метою доведення чи спростування гіпотез дослідження й у цілому визначення ефективності усіх 16-ти психологічних змінних відносно досягнення повноцінної модульно-розвивальної взаємодії викладача і студентів в аудиторії чи лабораторії.

ВИСНОВКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ПОДАЛЬШИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

У дослідженні здійснено системне обґрунтування принципово нового психологічного вирішення наукової проблеми поетапного розгортання модульно-розвивальної освітньої взаємодії у просторі сучасного ЗВО, що має багатопараметричну будову, полірівневу організацію та функціонально оптимізує особистісне зростання і професійний розвиток учасників освітнього процесу.

Стратегічним напрямком успішного розв'язання цієї проблеми стало розширення об'єкт-предметного формату наукового пошуку: з одного боку, розуміння освітнього процесу як психологічно обґрунтованої системи цілей, завдань, форм, змісту, технологій, методів та інструментів професійно зорганізованого навчання, з іншого – визначення психологічних характеристик модульно-розвивальної взаємодії учасників освітнього процесу ЗВО як наступності чотирьох періодів її інноваційного психозмістового забезпечення. *Тактичне спрямування* дослідницьких зусиль досягнуто завдяки поєднанню принципів і нормативів вітакультурного, системно-мислєдїяльнїсного і циклічно-вчинкового підходів, що уможливили авторську розробку за канонами взаємодоповнення *методологічної моделі* психологічного пізнання МРВ як атрибуту інноваційного

освітнього процесу і *теоретичної моделі* психолого-педагогічного змісту вказаної взаємодії за системою логічно аргументованих параметрів-характеристик. У результаті окреслено епістемний набір основних складників психологічної теорії модульно-розвивальної освітньої взаємодії.

Модульно-розвивальна взаємодія розглядається як інтегральне атрибутивне осердя обстоюваної інноваційної освітньої моделі, що відзначається самобутнім організаційним кліматом закладу, психосоціальним простором паритетної освітньої співдіяльності, психомистецькими технологіями реального навчального взаємодіяння та проблемно-діалогічними техніками утілення повноцінного освітнього процесу. Вона постає як науково спроектована, психомистецьки втілена та оргтехнологічно здійснювана інноваційно-психологічна співактивність учасників освітнього процесу, спрямована на добування, опрацювання, перетворення і самотворення спільного матеріального чи нематеріального (процес, стан, образ тощо) об'єкта пізнання-конструювання відповідно до особистих завдань вітакультурного розвитку кожного учасника як суб'єкта, особистості, індивідуальності та універсуму.

Для проведення формульованого експерименту на чітко узмістовлених і системно відрефлексованих засадах нами обґрунтовано низку психологічних змінних (нововведень), одним із вимірів диференціації котрих стали *типи розвиткового обміну* (інформаційно-знаннєвий обмін, нормативно-діловий взаємообмін, ціннісно-смісловий самообмін, духовно-сенсовий надобмін), а іншим – *інноваційно-психологічні умови* фундаментального експериментування, зокрема й групи умов створення інноваційно-психологічного клімату у ЗВО (організаційно-психологічні, розвивально-психологічні, програмово-методичні (зокрема й психомистецькі) та експертно-психологічні). На основі методологічного визначення цих двох критеріально обґрунтованих і логічно диференційованих векторів створена таблиця-матриця, внутрішнім змістовим наповненням котрої є система взаємоспричинених 16 психологічних змінних складноструктурованого психолого-педагогічного експерименту. Кожна із зазначених змінних характеризується емпіричною конкретністю психологічного змісту, а сукупно вони утворюють цілісне функціональне поле експериментальної діяльності щодо практичної перевірки ефективності ініційованих змін і системи пропонованих ново-

введені: 1) реалізація програми дистанційної підготовки викладачів як професійних психологів-дослідників, здатних задіювати власні професійні ресурси від первинних психодіагностичних обстежень і розробки авторського програмово-методичного інструментарію до творчого застосування психологічних механізмів формування атракцій та рефлексивного здійснення самоекспертизи; 2) запровадження в освітній процес оргтехнологічної моделі циклічного розгортання модульно-розвивальної взаємодії у сукупності чотирьох періодів (інформаційно-пізнавальний, нормативно-регуляційний, ціннісно-рефлексивний, духовно-креативний) та відповідних дев'яти похідних етапів, котрі й регламентують зміст і конкретні стилі (фасилітативний, модеративний, інгібітний, спонтанний) ефективної розвивальної взаємодії; 3) співконструювання та психомистецьке застосування інноваційних психодідактичних інструментів (освітні сценарії, МРП, тезауруси, граф-схеми, освітні програми самореалізації особистості студента тощо) як своєрідних квазісуб'єктів освітньої взаємодії; 4) поширення авторських експертно-психологічних засобів, покликаних забезпечити рефлексивне оцінювання (самоекспертизу) кожним суб'єктом розвивальних взаємин якості використовуваних ним НКК та ефективності модульно-розвивальних занять. Власне саме інноваційні навчальні заняття на досвідно-прикладному рівні утілюють обстоювані нами нововведення і за схемою перебігу психодраматичного навчального дійства (зав'язка, перипетія, кульмінація, розв'язка) реалізують вчинкові канони (ситуація, мотивація, дія, післядія) як зовнішніх формувальних впливів, так і внутрішнього самотворення кожного учасника МРВ, а відтак уможливають на проектному рівні (тобто із досягненням наперед передбачених результатів) їхній поетапний посферний розвиток на рівні суб'єкта, особистості, індивідуальності та універсуму.

Апробування пропонованих інновацій та впровадження нововведень пов'язаних з розгортанням цілісного оргструктурного циклу модульно-розвивальної взаємодії безпосередньо пов'язані з психологічним наповненням форм, методів і технологій організації освітнього процесу. Відтак оприявнюються потенції всіх психологічних параметрів ефективності МРВ [2, с. 9] і максимально актуалізуються найвагомші аспекти її аналізу та системного оцінювання: “що саме має підлягати перевірці?”, “якими способами та інструментами

фіксувати та впорядковувати інформацію?”, “яким чином переконатися у стійкості виявлених тенденцій і закономірностей?”, “як домогтися якісної інтерпретації кількісних показників?” [25, с. 303; 18].

Емпірично аргументовано, що інноваційна модель циклічного розгортання модульно-розвивальної взаємодії між учасниками освітнього процесу сучасного ЗВО є значно ефективнішою, ніж класично-академічна система навчання. Зокрема, комплексна імплементація пропонованих експериментальних змінних в освітній процес трьох університетів України (Західноукраїнський національний університет, Одеський національний університет імені І. І. Мечникова, Полтавський національний педагогічний університет імені В. Г. Короленка) дало змогу домогтися зростання сукупної ефективності навчальних занять (експертно-психологічна методика А. В. Фурмана), зумовило статистично значуще підвищення інтелектуальних, емоційно-вольових, комунікативних показників представників експериментальних груп (діагностовано 16-факторним особистісним опитувальником Р. Кеттела), спричинило конструктивні зміни типових моделей та стратегій взаємодії особистості (виявлено методикою діагностики міжособистісних взаємин Т. Лірі, тестом К. Томаса “Типи поведінки в конфлікті”), а також забезпечило поетапний розвиток академічних груп як згармонізованих студентських колективів (модифікована соціометрія Дж. Морено).

Дане дослідження не вичерпує усіх аспектів піднятої проблематики. Тому *перспективою подальшого наукового пошуку* можуть стати система параметрично-критеріального оцінювання та оргтехнологічні й процедурні особливості проведення психологічної експертизи розвивальної взаємодії учасників освітньої взаємодії у ЗВО.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Балл Г. О. Орієнтири сучасного гуманізму (в суспільній, освітній, психологічній сферах). Київ - Рівне: Видавець Олег Зень, 2007. 172 с.
2. Бригадир М. Б. Психологічне проектування модульно-розвивальних занять у загальноосвітній школі : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07. Одеса, 2002. 20 с.
3. Бугерко Я. Динаміка різновидів рефлексії у модульно-розвивальному навчальному циклі. *Психологія і суспільство*. 2002. № 3-4. С. 142-159.
4. Гірняк А. Н., Гірняк Г. С. Діалогічна взаємодія учасників освітнього процесу, як передумова та гарантія його ефективності. *Guarantees and protection*

of fundamental human rights as the integral element of integration of Ukraine on the EU: materiaiy konferencyjne, m. Olsztyn, 09 lipiec 2019, Polska : Wydziai Prawa i Administracji UWM w Olsztynie, 2019. P. 105–117.

5. Гірняк А. Н., Гірняк Г. С. Психологічне проектування навчально-книжкових комплексів як оргтехнологічних засобів модульно-розвивальної взаємодії. *Психологія і суспільство*. 2020. № 1 (79). С. 90–103.

6. Гірняк А. Н. Деталізація психолого-педагогічного змісту етапів модульно-розвивальної взаємодії. *Психологія і суспільство*. 2018. № 3-4. С. 146–153.

7. Гірняк А. Н. Поняттєво-категорійне поле і наукові підходи до розуміння взаємодії у психології. *Психологія і суспільство*. 2017. № 3. С. 112–126.

8. Гірняк А. Н. Принципи психологічного проектування і психомистецького втілення модульно-розвивальної взаємодії у навчанні. *Вісник Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди*. Серія “Психологія”. 2018. Вип. 58. С. 25–38.

9. Гірняк А. Н. Психодидактичні інструменти налагодження модульно-розвивальної взаємодії в освітньому процесі ВНЗ. *Societas familia-parantela : zbiyg prac naukowych / redakcja ks. prof. dr. hab. Jan Zimny*. Stalowa Wola : Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawla II w Lublinie. Drukarnia : “Eikon Plus”, 2017. С. 344–371.

10. Гірняк А. Н. Психологічна діагностика міжособистісної взаємодії засобами соціометричного опитування. *Психологія і суспільство*. 2019. № 3-4. С. 138–147.

11. Гірняк А. Н. Психологічний аналіз і систематика стилів освітньої взаємодії. *Психологія і суспільство*. 2018. № 1-2. С. 118–126.

12. Гірняк А. Н. Психологічні детермінанти модульно-розвивальної взаємодії учасників інноваційного навчання. *Вісник ХНПУ ім. Г. С. Сковороди*. Серія “Психологія”. 2020. № 62. С. 37–50.

13. Гірняк А. Н. Психологічні засади модульно-розвивальної взаємодії учасників освітнього процесу ЗВО: дис. ... д-ра психол. наук : 19.00.07. Івано-Франківськ, 2021. 541 с.

14. Гірняк А. Н. Психологічні особливості освітньої взаємодії осіб з різними суб'єктними характеристиками. *Психологічний часопис*. 2020. № 3 (35). Т. 6. С. 45–55.

15. Гірняк А. Н. Психологічні прийоми формування атракцій як способи налагодження освітньої взаємодії. *Актуальні проблеми психології*: зб. наук. праць Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України. 2018. Т. I, вип. 50. С. 50–57.

16. Гірняк А. Н. Рівні міжсуб'єктної освітньої взаємодії та їх психологічний аналіз. *Психологічний часопис*. 2020. № 8 (40). Т. 6. С. 109–118. URL: <https://www.apsijournal.com/index.php/psyjournal/article/view/1041/642> (дата звернення: 3.09.2020).

17. Гірняк А. Н. Різновиди міжсуб'єктної взаємодії та їх психологічний аналіз. *Психологія і суспільство*. 2017. № 4. С. 82–86.

18. Гірняк А. Н. Система психолого-педагогічної експертизи ефективності модульно-розвивальних

підручників. *Психологія і суспільство*. 2008. № 1. С. 151–157.

19. Гірняк А. Психологія модульно-розвивальної взаємодії: монографія. Тернопіль: ВПЦ “Університетська думка”, 2020. 376 с.

20. Гірняк Г., Гірняк А. Принципи психологічного проектування змісту і структури навчально-книжкових комплексів для студентів ВНЗ. *Психологія і суспільство*. 2014. № 1. С. 91–106.

21. Гуменюк О. Є. Інноваційно-психологічний клімат як об'єкт теоретико-методологічного аналізу. *Психологія і суспільство*. 2007. № 1. С. 86–108.

22. Гуменюк О. Є. Модульно-розвивальне навчання: соціально-психологічний аспект: монографія / за ред. А. В. Фурмана. Київ: Школяр, 1998. 112 с.

23. Гуменюк О. Є. Психологія інноваційної освіти: теоретико-методологічний аспект: монографія. Тернопіль: Економічна думка, 2007. 385 с.

24. Гуменюк О. Є. Теорія і методологія інноваційно-психологічного клімату загальноосвітнього закладу: монографія. Ялта-Тернопіль: Підручники і посібники. 2008. 340 с.

25. Жосан О. Е. Система підготовки вчителів до апробації шкільної навчальної літератури. *Стан і перспективи апробації шкільної навчальної літератури*: матеріали Всеукр. наук.-метод. конф., м. Кіровоград, 28-29 жовтня 2009 р. Кіровоград: Кіровоград. обл. ін-т післядип. пед. осв. ім. В. Сухомлинського, 2009. С. 303–314.

26. Комісаров В. О. Формування соціально-культурного простору середнього навчально-виховного закладу: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.07. Київ, 2004. 20 с.

27. Костін Я. А. Система підготовки вчителів-дослідників до впровадження модульно-розвивального навчання: наук. вид. / за ред. А. В. Фурмана. Тернопіль: Інститут ЕСО, 2005. 62 с.

28. Методологія і психологія гуманітарного пізнання. До 25-річчя наукової школи професора А. В. Фурмана: колективна монографія. Тернопіль: ТНЕУ, 2019. 998 с.

29. Надвичина Т. Л. Психологічне проектування вчителем системи навчальних задач: автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07. Хмельницький, 2009. 20 с.

30. Ребуха Л. З. Психологічна експертиза інноваційної діяльності педагогічного колективу школи: дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07. Тернопіль, 2006. 299 с.

31. Ревасевич І. Обґрунтування психологічної концепції особистісної адаптованості за модульно-розвивальної оргсхеми. *Психологія і суспільство*. 2003. № 4. С. 96-109.

32. Фурман А. В., Гірняк А. Н. Psychological technology of the interaction between teacher and students under the conditions of innovative module-developmental teaching. *Гуманітарний вісник ДВНЗ “Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет ім. Г. Сковороди”*. Київ: Гнозис, 2018. Вип. 37 (4). Т. I (23): Міжнародні Челпанівські психолого-педагогічні читання. С. 123–135.

33. Фурман А. В., Гірняк А. Н. Міжособистісні стосунки соціального працівника з клієнтом і бар'єри діалогічної взаємодії. *Розвивальний потенціал сучасної соціальної роботи: методологія та технології*: матеріали IV міжнар. наук.-практ. конф. м. Київ, 15-16

берез. 2018 р. Київ, 2018. С. 222–226.

34. Фурман А. В., Гірняк А. Н. Психологічне змістовлення взаємообміну у контексті соціальної взаємодії. *Україна в умовах реформування правової системи: сучасні реалії та міжнародний досвід* : матеріали ІІІ міжнар. наук.-практ. конф., м. Тернопіль, 20-21 квіт. 2018 р. Тернопіль : Економічна думка, 2018. С. 333–336.

35. Фурман А. В., Гірняк А. Н. Психорозвивальна взаємодія в освітньому процесі та її концептуальні засади. *Психологічний часопис* : 2020. № 6 (38). Т. 6. С. 9–18. URL: <https://www.apsijournal.com/index.php/psyjournal/article/view/990/610> (дата звернення: 21.07.2020).

36. Фурман А. В., Гірняк Г. С., Гірняк А. Н. Психодидактика проектування навчально-книжкових комплексів для студентів ВНЗ : монографія. Тернопіль : ВПЦ “Економічна думка ТНЕУ”, 2012. 328 с.

37. Фурман А. В., Козлова Т. В. Проектування і використання модульно-розвивальних підручників у контексті психомистецьких технологій навчання. *Психологія і суспільство*. 2009. № 3. С. 201–204.

38. Фурман А. В. Методологічна рефлексія генезису поняття про змістовий модуль. *Вітакультурна методологія: антологія. До 25-річчя наукової школи професора А. В. Фурмана* : кол. монограф. / А. В. Фурман та ін. Тернопіль : ТНЕУ, 2019. С. 330–349.

39. Фурман А. В. Модульно-розвивальне навчання: принципи, умови, забезпечення : монографія. Київ : Правда Ярославиців, 1997. 340 с.

40. Фурман А. В. Порівняння принципів і параметрів наукового проектування традиційної та інноваційної системи освіти. *Психологія і суспільство*. 2008. № 4. С. 137–163.

41. Фурман А. В. Теорія освітньої діяльності як метасистема. *Психологія і суспільство*. 2002. № 3-4. С. 20–58.

42. Фурман А. Модульно-розвивальна організація мислєдїяльності – схема професійного методологування. *Психологія і суспільство*. 2005. № 4. С. 40–69.

43. Фурман О. Є., Гірняк А. Н. Psychological Competence of Educator as a Prerequisite of Effective Developmental Interaction with Students. *Проблеми сучасної психології* : зб. наук. праць Кам'янець-Подільського національного університету ім. І. Огієнка та Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України. 2020. № 50. С. 236–266.

44. Фурман О. Є., Гірняк А. Н. Розвивальна взаємодія в освітньому закладі як сфера психологічного орг-впливу. *Актуальні проблеми психології*. Т. 1, вип. 55. 2020. С. 66–71.

45. Фурман О. Є., Гірняк А. Н. Сутнісні визначення модульно-розвивальної взаємодії викладача і студентів в освітньому процесі. *Психологія і суспільство*. 2020. № 3. С. 53–81.

46. Фурман О. Є. Психологічні параметри інноваційно-психологічного клімату загальноосвітнього навчального закладу: дис. ... д-ра психол. наук : 19.00.07. Одеса, 2015. 467 с.

47. Шандрюк С. К. Концепція розвитку професійних творчих здібностей майбутніх психологів. *Психологія і суспільство*. 2020. № 1. С. 35–55.

48. Ahmad C. N. C., Shaharim S. A., Abdullah M. F. N. L. Teacher-student interactions, learning commitment, learning environment and their relationship with student learning comfort. *Journal of Turkish Science Education*. 2017. Vol. 14. No 1. P. 57–72. DOI: 10.12973/tused.10190a.

49. Mainhard T. Liking a tough teacher: Interpersonal characteristics of teaching and student's achievement goals. *School Psychology International*. 2015. No.36 (6), P. 559-574.

50. Pennings H. J. M., Brekelmans M., Sadler P., Claessens L. C. A., van der Want A. C., & van Tartwijk J. Interpersonal adaptation in teacher-student interactions. *Learning and Instruction*, 2018. № 55, P. 41–57.

REFERENCES

1. Ball H. O. (2007). *Oriientyry suchasnoho humanizmu (v suspilnii, osvittinii, psykholohichnii sferakh)* [Landmarks of modern humanism (in social, educational, psychological spheres)]. Kyiv - Rivne: Vydavets Oleh Zen [in Ukrainian].

2. Bryhadyr M. B. (2002). *Psykholohichne proektuvannia modulno-rozvyvalnykh zaniat u zahalnoosvittinii shkoli* [Psychological design of modular developmental classes in secondary school] : *Extended abstract of candidate's thesis*. Odesa [in Ukrainian].

3. Buherko Ya. (2002). *Dynamika riznovydiv refleksii u modulno-rozvyvalnomu navchalnomu tsykli* [Dynamics of types of reflection in the modular-developmental educational cycle]. *Psykholohiia i suspilstvo – Psychology and society*, 3-4, 142–159 [in Ukrainian].

4. Hirniak A. N., Hirniak H. S. (2019). *Dialohichna vzaiemodiia uchasnykiv osvittinio protsesu, yak peredumova ta harantiia yoho efektyvnosti* [Dialogic interaction of participants in the educational process as a prerequisite and guarantee of its effectiveness]. *Guarantees and protection of fundamental human rights as the integral element of integration of Ukraine on the EU: Proceedings of the Conference*. (pp. 105-117). Olsztyn : Wydizai Prawa i Administracji UWM w Olsztynie [in Polish].

5. Hirniak A. N., Hirniak H. S. (2020). *Psykholohichne proektuvannia navchalno-knyzhkovykh kompleksiv yak orhtekhnolohichnykh zasobiv modulno-rozvyvalnoi vzaiemodii* [Psychological design of educational and book complexes as organizational and technological means of modular and developmental interaction]. *Psykholohiia i suspilstvo – Psychology and society*, 1 (79), 90–103 [in Ukrainian].

6. Hirniak A. N. (2018). *Detalizatsiia psykholohopedahohichnoho zmistu etapiv modulno-rozvyvalnoi vzaiemodii* [Detailing of psychological and pedagogical content of stages of modular-developmental interaction]. *Psykholohiia i suspilstvo – Psychology and society*, 3-4, 146–153 [in Ukrainian].

7. Hirniak A. N. (2017). *Poniattievo-katehoriine pole i naukovy pidkhody do rozuminnia vzaiemodii u psykholohii* [Conceptual and categorical field and scientific approaches to understanding interaction in psychology]. *Psykholohiia i suspilstvo – Psychology and society*, 3, 112–126 [in Ukrainian].

8. Hirniak A. N. (2018). *Pryntsyipy psykholohichnoho proektuvannia i psykhomystetskoho vtillennia modulno-rozvyvalnoi vzaiemodii u navchanni* [Principles of psychological design and psycho-artistic embodiment of

modular-developmental interaction in learning]. *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni H. S. Skovorody. Seriiia "Psykhologhiia"* – *Bulletin of Kharkiv National Pedagogical University named after GS Skovoroda. Psychology Series*, 58, 25–38 [in Ukrainian].

9. Hirniak A. N. (2017). Psykhodydaktychni instrumenty nalahodzhennia modulno-rozvyvalnoi vzaiemodii v osvitu protsesi VNZ [Psychodidactic tools for establishing modular and developmental interaction in the educational process of higher education]. Jan Zimny (Eds.), *Societas familia-parantela – Societas familia-parantela*. (pp. 344–371). Lublinie : "Eikon Plus" [in Polish].

10. Hirniak A. N. (2019). Psykhologichna diahnostyka mizhosobystisnoi vzaiemodii zasobamy sotsiometrychnoho opytuvannia [Psychological diagnosis of interpersonal interaction by means of sociometric survey]. *Psykhologhiia i suspilstvo – Psychology and society*, 3-4, 138–147 [in Ukrainian].

11. Hirniak A. N. (2018). Psykhologichnyi analiz i systematyka styliv osvitnoi vzaiemodii [Psychological analysis and systematics of styles of educational interaction]. *Psykhologhiia i suspilstvo – Psychology and society*, 1-2, 118–126 [in Ukrainian].

12. Hirniak A. N. (2020). Psykhologichni determinanty modulno-rozvyvalnoi vzaiemodii uchasnykiv innovatsiinoho navchannia [Psychological determinants of modular-developmental interaction of participants in innovative learning]. *Visnyk KhNPU im. H. S. Skovorody. Seriiia "Psykhologhiia"* – *Bulletin of KhNPU named after GS Frying pans. Psychology Serie*, 62, 37–50 [in Ukrainian].

13. Hirniak A. N. (2021). Psykhologichni zasady modulno-rozvyvalnoi vzaiemodii uchasnykiv osvitnoho protsesu ZVO [Psychological bases of modular-developmental interaction of participants of educational process of ZVO]. *Extended abstract of Doctor's thesis*. Ivano-Frankivsk [in Ukrainian].

14. Hirniak A. N. (2020). Psykhologichni osoblyvosti osvitnoi vzaiemodii osib z riznymy subiektnymy kharakterystykamy [Psychological features of educational interaction of persons with different subjective characteristics]. *Psykhologichnyi chasopys – Psychological Journal*, 3 (35), 6, 45–55 [in Ukrainian].

15. Hirniak A. N. (2018). Psykhologichni pryomy formuvannia atraktsii yak sposoby nalahodzhennia osvitnoi vzaiemodii [Psychological methods of formation of attractions as ways of establishing educational interaction]. *Aktualni problemy psykhologii – Current problems of psychology*, 1, 50. 50–57 [in Ukrainian].

16. Hirniak A. N. (2020). Rivni mizhsubiektnoi osvitnoi vzaiemodii ta yikh psykhologichnyi analiz [Levels of intersubjective educational interaction and their psychological analysis]. *Psykhologichnyi chasopys – Psychological Journal*, 8, 6. 109–118. Retrieved from <https://www.apsijournal.com/index.php/psyjournal/article/view/1041/642> [in Ukrainian].

17. Hirniak A. N. (2017). Riznovydy mizhsubiektnoi vzaiemodii ta yikh psykhologichnyi analiz [Varieties of intersubjective interaction and their psychological analysis]. *Psykhologhiia i suspilstvo – Psychology and society*, 4, 82–86 [in Ukrainian].

18. Hirniak A. N. (2008). Systema psykhologohopedahohichnoi ekspertyzy efektyvnosti modulno-

rozvyvalnykh pidruchnykiv [The system of psychological and pedagogical examination of the effectiveness of modular development textbooks]. *Psykhologhiia i suspilstvo – Psychology and society*, 1, 151–157 [in Ukrainian].

19. Hirniak A. (2020). *Psykhologhiia modulno-rozvyvalnoi vzaiemodii : monohrafiia [Psychology of modular-developmental interaction]*. Ternopil : VPTs "Universytetska dumka" [in Ukrainian].

20. Hirniak H., Hirniak A. (2014). Pryntsypy psykhologichnoho proektuvannia zmistu i struktury navchalno-knyzhkovykh kompleksiv dlia studentiv VNZ [Principles of psychological design of the content and structure of educational and book complexes for university students]. *Psykhologhiia i suspilstvo – Psychology and society*, 1, 91–106 [in Ukrainian].

21. Humeniuk O. Ye. (2007). Innovatsiino-psykhologichnyi klimat yak obiekt teoretyko-metodolohichnoho analizu [Innovative psychological climate as an object of theoretical and methodological analysis]. *Psykhologhiia i suspilstvo – Psychology and society*, 1, 86–108 [in Ukrainian].

22. Humeniuk O. Ye. (1998). *Modulno-rozvyvalne navchannia: sotsialno-psykhologichnyi aspekt [Modular and developmental learning: socio-psychological aspect]*. A. V. Furmana (Ed.). Kyiv : Shkoliar [in Ukrainian].

23. Humeniuk O. Ye. (2007). *Psykhologhiia innovatsiinoi osvity: teoretyko-metodolohichnyi aspekt [Psychology of innovative education: theoretical and methodological aspect]*. Ternopil : Ekonomichna dumka [in Ukrainian].

24. Humeniuk O. Ye. (2008). *Teoriia i metodolohiia innovatsiino-psykhologichnoho klimatu zahalnoosvitnoho zakladu [Theory and methodology of innovative-psychological climate of a secondary school]*. Yalta-Ternopil : Pidruchnyky i posibnyky [in Ukrainian].

25. Zhosan O. E. (2009). Systema pidhotovky vchyteliv do aprobatsii shkilnoi navchalnoi literatury [The system of teacher training for approbation of school textbooks]. *Stan i perspektyvy aprobatsii shkilnoi navchalnoi literatury – Status and prospects of approbation of school educational literature: Proceedings of the Conference*. (pp. 303–314). Kirovohrad : KOIPIPIO im. V. Sukhomlynskoho [in Ukrainian].

26. Komissarov V. O. (2004). Formuvannia sotsialno-kulturnoho prostoru serednoho navchalno-vykhovnoho zakladu [Formation of the socio-cultural space of the secondary educational institution]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Kyiv [in Ukrainian].

27. Kostin Ya. A. (2005). *Systema pidhotovky vchyteliv-doslidnykiv do vprovadzhennia modulno-rozvyvalnoho navchannia [The system of training teachers-researchers for the implementation of modular developmental learning]*. Ternopil : Instytut ESO [in Ukrainian].

28. *Metodolohiia i psykhologhiia humanitarnoho piznannia. Do 25-richchia naukovoii shkoly profesora A. V. Furmana [Methodology and psychology of humanities cognition. To the 25th anniversary of the scientific school of Professor AV Furman]*. (2019). Ternopil : TNEU [in Ukrainian].

29. Nadvynychna T. L. (2009). Psykhologichne proektuvannia vchyteliv systemy navchalnykh zadach [Psychological design by the teacher of the system of educational tasks]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Khmelnytskyi [in Ukrainian].

30. Rebukha L. Z. (2006). Psykhologichna ekspertyza innovatsiinoi diialnosti pedahohichnoho kolektyvu shkoly

[Psychological examination of innovative activity of the teaching staff of the school]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Ternopil [in Ukrainian].

31. Revasevych I. (2003). Obhruntuvannia psikhologichnoi kontseptsii osobystisnoi adaptovanosti za modulno-rozvyvalnoi orshkhemu [Substantiation of the psychological concept of personal adaptability in the modular developmental organizational scheme]. *Psikhologhiia i suspilstvo – Psychology and society*, 4, 96–109 [in Ukrainian].

32. Furman A. V., Hirniak A. N. (2018). Psychological technology of the interaction between teacher and students under the conditions of innovative module-developmental teaching. *Humanitarnyi visnyk DVNZ “Pereiaslav-Khmelnytskyi derzhavnyi pedahohichnyi universytet im. H. Skovorody” – Humanitarian Bulletin of Pereiaslav-Khmelnytsky State Pedagogical University named after G. Frying pans*, 37, 1, 123–135 [in Ukrainian].

33. Furman A. V., Hirniak A. N. (2018). Mizhosobystisni stosunki sotsialnoho pratsivnyka z kliientom i bariery dialohichnoi vzaiemodii. [Interpersonal relations of the social worker with the client and barriers of dialogic interaction]. *Rozvyvalnyi potentsial suchasnoi sotsialnoi roboty: metodolohiia ta tekhnolohii – Developmental potential of modern social work: methodology and technologies*: Proceedings of the International Scientific and Practical Conference, (pp. 222-226). Kyiv [in Ukrainian].

34. Furman A. V., Hirniak A. N. (2018). Psikhologichne uzmistovlennia vzaiemoobminu u konteksti sotsialnoi vzaiemodii [Psychological adjustment of mutual exchange in the context of social interaction]. *Ukraina v umovakh reformuvannia pravovoi systemy: suchasni realii ta mizhnarodnyi dosvid – Ukraine in the context of reforming the legal system: current realities and international experience*: Proceedings of the International Scientific and Practical Conference, (pp. 333-336). Ternopil : Ekonomichna dumka [in Ukrainian].

35. Furman A. V., Hirniak A. N. (2020). Psykhorozyvalna vzaiemodiiia v osvitnomu protsesi ta yii kontseptualni zasady [Psycho-developmental interaction in the educational process and its conceptual principles]. *Psikhologichnyi chasopys – Psychological Journal*, 6, 6, 9–18. Retrieved from <https://www.apsijournal.com/index.php/psyjournal/article/view/990/610> [in Ukrainian].

36. Furman A. V., Hirniak H. S., Hirniak A. N. (2012). *Psikhodydaktyka proektuvannia navchalno-knyzhkovykh kompleksiv dlia studentiv VNZ [Psychodidactics of designing educational and book complexes for university students]*. Ternopil : VPTs “Ekonomichna dumka TNEU” [in Ukrainian].

37. Furman A. V., Kozlova T. V. (2009). Proektuvannia i vykorystannia modulno-rozvyvalnykh pidruchnykiv u konteksti psikhomystetskykh tekhnolohii navchannia [Design and use of modular development textbooks in the context of psycho-artistic learning technologies]. *Psikhologhiia i suspilstvo – Psychology and society*, 3, 201–204 [in Ukrainian].

38. Furman A. V. (2019). *Metodolohichna refleksiiia henezysu poniattia pro zmistovyi modul. Vitakulturna metodolohiia: antolohiia. Do 25-richchia naukovoii shkoly profesora A. V. Furmana [Methodological reflection on the genesis of the concept of semantic module. Vitacultural methodology: anthology. To the 25th anniversary of the*

scientific school of Professor AV Furman]. Ternopil : TNEU [in Ukrainian].

39. Furman A. V. (1997). *Modulno-rozvyvalne navchannia: pryntsypy, umovy, zabezpechennia [Modular and developmental learning: principles, conditions, support]*. Kyiv : Pravda Yaroslavychiv [in Ukrainian].

40. Furman A. V. (2008). Porivniannia pryntsypiv i parametriv naukovoho proektuvannia tradytsiinoi ta innovatsiinoi systemy osvity [Comparison of principles and parameters of scientific design of traditional and innovative education system]. *Psikhologhiia i suspilstvo – Psychology and society*, 4, 137–163 [in Ukrainian].

41. Furman A. V. (2002). Teoriiia osvitnoi diialnosti yak metasystema [Theory of educational activity as a metasystem]. *Psikhologhiia i suspilstvo – Psychology and society*, 3-4, 20–58 [in Ukrainian].

42. Furman A. (2005). Modulno-rozvyvalna orhanizatsiia myslediialnosti – skhema profesiinoho metodolohuvannia [Modular-developmental organization of thinking - a scheme of professional methodology]. *Psikhologhiia i suspilstvo – Psychology and society*, 4, 40–69 [in Ukrainian].

43. Furman O. Ye., Hirniak A. N. (2020). Psychological Competence of Educator as a Prerequisite of Effective Developmental Interaction with Students. *Problemy suchasnoi psikhologii – Problems of modern psychology*, 50, 236–266 [in Ukrainian].

44. Furman O. Ye., Hirniak A. N. (2020). Rozvyvalna vzaiemodiiia v osvitnomu zakladi yak sfera psikhologichnoho orhplyvu [Developmental interaction in an educational institution as a sphere of psychological organizational influence]. *Aktualni problemy psikhologii – Current problems of psychology*, 1, 55, 66–71 [in Ukrainian].

45. Furman O. Ye., Hirniak A. N. (2020). Sutnisni vyznachennia modulno-rozvyvalnoi vzaiemodii vykladacha i studentiv v osvitnomu protsesi [Essential definitions of modular-developmental interaction of teacher and students in the educational process]. *Psikhologhiia i suspilstvo – Psychology and society*, 3, 53–81 [in Ukrainian].

46. Furman O. Ye. (2015). Psikhologichni parametry innovatsiino-psikhologichnoho klimatu zahalnoosvitnoho navchalnoho zakladu [Psychological parameters of the innovative psychological climate of a secondary school] *Extended abstract of Doctor's thesis*. Odesa [in Ukrainian].

47. Shandruk S. K. (2020). Kontseptsiiia rozvytku profesiinykh tvorchykh zdibnosti maibutnikh psikhologiv [The concept of development of professional creative abilities of future psychologists]. *Psikhologhiia i suspilstvo – Psychology and society*, 1, 35–55 [in Ukrainian].

48. Ahmad C. N. C., Shahrarim S. A., Abdullah M. F. N. L. (2017). Teacher-student interactions, learning commitment, learning environment and their relationship with student learning comfort. *Journal of Turkish Science Education*, 14, 1, 57–72 [in Turkey].

49. Mainhard T. (2015). Liking a tough teacher: Interpersonal characteristics of teaching and student's achievement goals. *School Psychology International*, 36 (6), 559-574 [in USA].

50. Pennings H. J. M., Brekelmans M., Sadler P., Claessens L. C. A., van der Want A. C., & van Tartwijk J. (2018). Interpersonal adaptation in teacher-student interactions. *Learning and Instruction*, 55, 41–57 [in England].

АНОТАЦІЯ

ANNOTATION

ГІРНЯК Андрій Несторович, ГІРНЯК Галина Степанівна.

Методологічне обґрунтування психологічних змінних емпіричного дослідження ефективності модульно-розвивальної взаємодії.

Стаття присвячена проблемі психологічного умістовлення якості вищої освіти та ефективності розвивальної взаємодії її учасників в умовах сучасного інформаційного суспільства. Інноваційна модульно-розвивальна взаємодія розглядається як складний предмет соціально-психологічного й освітньо-педагогічного пошукування, що вимагає здійснення окремого наукового дослідження і презентується одночасно у декількох ракурсах психологічного пізнання: а) філософсько-аналітичному (від концепту до категорії); б) методологічному (від пояснювальних підходів до авторської моделі); в) теоретико-психологічному (від спроектованої моделі до цілісної знаннєвої системи); г) інструментально-психологічному (від освітніх сценаріїв і модульних навчально-книжкових комплексів до психологічних способів і прийомів її реалізації).

Для емпіричного дослідження ефективності модульно-розвивальної взаємодії нами на чітко умістовлених і системно відрефлексованих засадах обґрунтовано низку психологічних змінних (нововведень), одним із вимірів диференціації котрих стали *типи розвиткового обміну* (інформаційно-знаннєвий обмін, нормативно-діловий взаємообмін, ціннісно-смісловий самообмін, духовно-сенсовий надобмін), а іншим – *інноваційно-психологічні умови* фундаментального експериментування, зокрема й групи умов створення інноваційно-психологічного клімату у ЗВО (організаційно-психологічні, розвивально-психологічні, програмово-методичні (зокрема й психомистецькі) та експертно-психологічні). На основі методологічного визначення цих двох критеріально обґрунтованих і логічно диференційованих векторів створена таблиця-матриця, внутрішнім змістовим наповненням котрої є система взаємоспричинених 16 психологічних змінних складноструктурованого психолого-педагогічного експерименту. Кожна із зазначених змінних характеризується емпіричною конкретністю психологічного змісту, а сукупно вони утворюють цілісне функціональне поле експериментальної діяльності щодо практичної перевірки ефективності ініційованих змін і системи пропонованих нововведень.

Ключові слова: модульно-розвивальна взаємодія, психологічні змінні, циклічно-вчинкова оргсхема навчання, соціально-психологічний простір, психолого-педагогічний зміст, психокультурний розвиток, ефективність розвивальної взаємодії.

Andrii HIRNIAK, Halyna HIRNIAK.

Methodological justification of psychological variables of empirical research efficiency of modular-developmental interaction.

The article is devoted to the problem of psychological filling with content the quality of higher education and the effectiveness of developmental interaction of its participants in the conditions of modern information society. Innovative modular-developmental interaction is considered as a complex subject of socio-psychological and educational-pedagogical research, which requires a separate scientific study and is presented simultaneously in several perspectives of psychological cognition: a) philosophical-analytical (from a concept to the category); b) methodological (from explanatory approaches to the author's model); c) theoretical-psychological (from the designed model to the holistic knowledge system); d) instrumental-psychological (from educational scenarios and modular educational-book complexes to psychological methods and techniques of its implementation).

For an empirical study of the effectiveness of modular-developmental interaction we have substantiated a number of psychological variables (innovations) on a well-established and systematically reflected basis, one of the differentiation dimensions of which were the types of developmental exchange (information-knowledge exchange, normative-business exchange, value-semantic self-exchange, spiritual-semantic superexchange), and the other one – innovation-psychological conditions of fundamental experimentation, in particular, groups of conditions for creating an innovation-psychological climate at HEI ((higher education institution) organizational-psychological, developmental-psychological, program-methodical (including psycho-artistic) and expert-psychological). Based on the methodological definition of these two criterion-based and logically differentiated vectors, a table-matrix is created, the internal content of which is a system of interrelated 16 psychological variables of a complexly structured psychological-pedagogical experiment. Each of these variables is characterized by empirical specificity of psychological content, and together they form a holistic functional field of experimental activity concerning practical verification of the effectiveness of initiated changes and the system of proposed innovations.

Key words: modular-developmental interaction, psychological variables, cyclic-deed orgscheme of education, social-psychological space, psychological-pedagogical content, psychocultural development, efficiency of developmental interaction.

Рецензенти:
д. психол. н., проф. Юрій МАКСИМЕНКО,
д. психол. н., проф. Оксана ФУРМАН.

Надійшла до редакції 14.09.2021.
Підписана до друку 05.10.2021.

Бібліографічний опис для цитування:

Гірняк А.Н., Гірняк Г.С. Методологічне обґрунтування психологічних змінних емпіричного дослідження ефективності модульно-розвивальної взаємодії. *Психологія і суспільство*. 2021. №2. С. 177–191. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2021.02.177>

Ярослава БУГЕРКО, Галина ГІРНЯК

МАЙБУТНЄ ПСИХОЛОГІЇ: ВІД ПРИРОДНИЧОЇ НАУКИ ДО СФЕРИ МИСЛЕДІЯЛЬНОСТІ

(П'ЯТНАДЦЯТЕ ЗІБРАННЯ АВТОРСЬКОЇ НАУКОВОЇ ШКОЛИ
ПРОФЕСОРА АНАТОЛІЯ В. ФУРМАНА)

Jaroslava BUHERKO, Halyna HIRNIAK

THE FUTURE OF PSYCHOLOGY: FROM NATURAL SCIENCE TO THE FIELD OF THOUGHT-ACTIVITY

DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2021.02.192>

УДК: 159.966 : 167/168

10 червня 2021 року в стінах соціально-гуманітарного факультету Західноукраїнського національного університету відбулось П'ятнадцяте зібрання представників наукової школи професора Анатолія В. ФУРМАНА на тему: "Психологія як наука і як сфера миследіяльності: сучасні тенденції розвитку". Інтернет-засоби зв'язку дозволили он-лайн, й відтак у режимі реального часу включитись у роботу цього освітянського дійства науковцям і практикам Києва, Запоріжжя, Одеси, Івано-Франківська, Львова. Всіх учасників об'єднало прагнення колективного методологічного опрацювання сфери психології як ковітального часопростору миследіяльності, мислевчинення і професійного методологування (див. *Психологія і суспільство*. 2021. № 1. С. 160-187). Змістове наповнення методологічної сесії забезпечили представники професорсько-викладацького складу кафедри психології та соціальної роботи ЗУНУ, аспіранти, управлінці, психологи, методисти, відомі науковці України.

Відкриття авторської наукової школи професора Анатолія В. Фурмана розпочалось із привітання проректора з наукової роботи Західноукраїнського національного університету, д.е.н., професора, заслуженого діяча науки і техніки України **Зеновія-Михайла Задорожного**, котрий відзначив високий інтелектуальний та соціокультурний потенціал чинної наукової школи, її значення як етнокультурного чинника добування об'єктивно нових наукових знань у царині соціогуманітарних наук. Така професійна форма організації колективної пізнавальної творчості вчених дає вагомий результат: у науковій школі професора А. В. Фур-

мана захищено понад 20 кандидатських і 5 докторських дисертацій. Тут не лише здобується новітнє знання, здійснюється підготовка молодих науковців, умотивовується й оптимізується перебіг колективної пізнавальної творчості, а й відбувається трансляція вперше опрацьованих норм, взірців, еталонів міждисциплінарних пошуків, опрацювання дієвих методів, парадигм, цінностей та різноманітних смислоформ науково-дослідної діяльності у глобальному контексті психосоціальної культури. Основою організаційної структури групової наукової роботи в університеті нині є кафедра, а фундатором системних наукових

розробок – її завідувач, людина непересічна, “науковець від Бога”, – зазначив Зеновій Васильович. Професор А. В. Фурман у своєму науковому доробку має понад 500 наукових праць, багато з яких стали справжніми методологічними і психологічними бестселерами. То ж не дивно, що очільник наукової школи є найбільш цитованим автором серед психологів західного регіону, індекс Гірша якого становить 33 одиниці (3864 цитувань).

Всім учасникам наукового зібрання проф. З.-М. Задорожний побажав змістовного, проблемно-діалогічного, інтелектуально напруженого й емоційно насиченого спілкування та його щедрих інтелектуальних результатів.

Із вітальним словом до присутніх звернулася декан соціально-гуманітарного факультету ЗУНУ, д.істор.н., професор **Оксана Гомолюк**. Вона відзначила віхи зростання наукової школи, яка була заснована у 1994 році як дослідницький колектив, котрий реалізує авторську програму інноваційного розвитку національної системи освіти і соціогуманітарної науки засобами міждисциплінарного поєднання психологічних, соціологічних, педагогічних і методологічних знань. Сьогодні ця наукова школа соціогуманітарного спрямування об’єднує науково-освітню групу однодумців, котрі займаються професійним методологуванням. Очевидно, що постання впливової школи – результат самовідданої творчості і розумового напруження всього творчого колективу, та першочерго її фундатора – Анатолія В. Фурмана, котрий є натхненником фундаментальних ідей і впроваджувачем у роботу кафедри канонів науково-дослідної діяльності. Завдяки йому добре укомплектована і кадрово стабільна кафедра психології та соціальної роботи як важливий науково-освітній підрозділ, де кожен працівник компетентно виконує функції зосередження, продукування і трансляції систематизованих знань від покоління до покоління. Відрадно, що здобувачі вищої освіти мають унікальну можливість отримати на кафедрі фахову підготовку за спеціальністю 053 “Психологія” одразу за шістьма освітніми ступенями: “фаховий молодший бакалавр” (коледж на базі 9 класів), “молодший бакалавр”, “бакалавр”, “магістр”, “доктор філософії” (PhD), “доктор наук”. Така унікальна та абсолютно завершена комбінація акредитованих освітніх та освітньо-наукових програм є лише на двох кафедрах в Україні.

Оксана Євгенівна висловила сподівання, що нинішні студенти кафедри психології та соціальної роботи ЗУНУ стануть майбутніми

сподвижниками і продовжувачами славетних традицій наукової школи професора А.В. Фурмана.

Емоційно насиченим і конструктивно позитивним був виступ провідного наукового співробітника Інституту літератури ім. Тараса Шевченка НАН України, заслуженого працівника освіти України, д.філол.н., професора, академіка Національної академії педагогічних наук України **Юрія Кузнецова**. Щонайперше Юрій Борисович високо оцінив внесок очільника наукової школи в розвиток української та світової психологічної науки, вказав на міжнародний авторитет цієї методологічно зорієнтованої школи нового покоління (парадигмального типу), котра є формою соціоекзистенційної причетності кожного учня й наступника до спільної діяльності науковців, філософів, мистецтвознавців із продукування і використання знань у контекстах насичених міжособистісних стосунків та актуальних суспільних подій. Особливо вражає неймовірна ерудиція, прониклива інтуїція, виняткова працьовитість Анатолія Васильовича при роботі над текстами, які він “шліфує до перфектності”. Фундатор наукової школи інтуїтивно вчувається в усі тонкощі рідного слова, а завдяки філігранній роботі над текстом, мовою, у науковий простір входять довершені смислоформи оригінальних концепцій, парадигм, ідей, котрі збагачують культурну скарбницю українського соціуму й цивілізації у цілому.

Професор Юрій Кузнецов охарактеризував очільника відомої школи англійським висловом: *self made a man*, тобто Анатолій Фурман – це людина, котра сама створила себе, побажав гідних учнів і наступників, таких же активних реформаторів існуючої системи світобачення та опозиціонерів узвичаєного повсякдення.

Логічним продовженням привітань став виступ завідувача відділу розвитку молодіжної політики Державного інституту сімейної та молодіжної політики Міністерства молоді та спорту України, голови координаційного бюро ЮНЕСКО в Україні “Освіта дорослих України”, керівника реабілітаційних програм клініки активної терапії особливих станів, голови Українського товариства гіпнозу, д. психол.н., професора **Сергія Болтівця**. Доповідач подякував за честь бути присутнім на ювілейному П’ятнадцятому зібранні, де панує дух професійного методологування, за якого пізнання є цариною когнітивної репрезентації, а методологія стає предметом мислення та пізнання найсокровенніших психодуховних феноменів. Він відмітив високу методологічну

мобільність відомої української науково-методологічної школи, унікальної у способі продуктивного життєдіяння і самовідданого професійного пошуку нового раціонального знання, що фіксується у формах мисленнєво-пізнавальної діяльності, та охарактеризував її очільника як людину з потужним енергетичним зарядом, титанічним працелюбством, широким видноколом ідей та неординарним талантом у різних сферах людської діяльності.

Особливу гордість за рівень української науки викликає фаховий теоретико-методологічний часопис “Психологія і суспільство”, який є візитівкою наукової школи Анатолія В. Фурмана і за міжнародною рейтинговою шкалою є найкращим науковим журналом України. Філософія журналу центрована на продукуванні психодуховно збагаченого соціогуманітарного знання, котре, поєднуючи чисте мислення, дослідницьку мислєдіяльність і безперервну думку-комунікацію, визначає стратегічні напрями розвитку української психологічної науки. Сам журнал змістовно перевершує те, чим захоплювалися психологи в минулому, а його посередництвом Анатолій Васильович створює найпотужніші світоглядні засади непереможного духу Української Нації. Далі Сергій Іванович навів паралелі з історичними подіями 300-літньої давнини, часом створення наукової школи риторичного мислення Феофана Прокоповича та його промови про значення наук, які перевершують значення зброї (у той час теж була війна, і студенти з аудиторій ішли на фронт). Він підкреслив важливе значення науки та наукової школи як особливої соціокультурної форми життєдіяльності та самобутнього способу групового інтелектуального практикування, спрямованих на добування нового наукового знання. Останнє – важливий значеннєво-смісловий ресурс розумової діяльності науковця. Цікаві дані стосовно лексикології мови навів професор Болтівець, відмітивши, що за даними 1990 року налічувалось 5 млн. питомих (неповторних) українських слів (для порівняння – англійська мова, разом із запозиченими, налічує лише 1 млн.400 слів).

За значний внесок у розвиток української науки та її гідне представлення у європейській спільноті, за систематичне впровадження інтелектуальних результатів науково-дослідної роботи, їх ефективно застосування у практичній роботі Сергій Іванович презентував нагородження фундатора наукової школи Анатолія Фурмана грамотою Державного інституту сімейної та молодіжної політики Міністерства молоді та спорту України.

Із засадничою доповіддю “Сучасні тенденції розвитку сфери психології в оптиці вітакультурної методології” виступив фундатор наукової школи **Анатолій Васильович Фурман**. (Повний текст доповіді надруковано в цьому номері журналу, с. 6-15.)

Змістовно-логічним продовженням засадничої доповіді став виступ доктора психологічних наук, професора, заступника головного редактора журналу “Психологія і суспільство” **Оксани Фурман** на тему “Алгоритм створення методологічної план-карти дослідження інноваційно-психологічного клімату організації”. Оксана Євстахіївна зазначила, що під методологією (грец. *methodos* – шлях дослідження або пізнання і *logos* – поняття, вчення) розуміють: а) “вчення про методи пізнання та перетворення дійсності” (В. І. Шинкарук); б) особливу сферу пізнання, змістом якої є сукупність принципів і способів організації оцінки теоретичного та емпіричного знання, система норм і правил проведення досліджень; в) форми, методи, засоби та інструменти, рефлексивну мислєдіяльність високої досконалості у будь-якій сфері людської діяльності (А. В. Фурман). Загалом на сучасному етапі розвитку науки є підстави говорити про методологію класичного (цікавить спосіб або шлях отримання об’єктивно нового наукового знання, що позбавлене будь-якої суб’єктності, тому за ідеал науковості прийняті фундаментальні науки – математика, фізика, хімія), некласичного (характерна ідея відносності об’єкта пізнання до засобів та операцій діяльності, поєднання яких становить передумову отримання істинного знання) і постнекласичного (враховує співвіднесеність знань про об’єкт не тільки із засобами, а й із ціннісно-смісловими структурами діяльності та їх співвіднесення із соціальною метою і суспільними вартостями (В. С. Стьопін)) досліджень, а також про постання альтернативних класичному типів професійного методологування – методології науково-дослідницьких програм (І. Лакатош), системомислєдіяльності методології (Г. П. Щедровицький і його школа) і вітакультурної методології (А. В. Фурман і його школа). Доповідачка зауважила, що специфіка системомислєдіяльного підходу слушно мислилася через технологію синтезу різнопредметних знань і створення нових конфігурацій із знаннєвих комплексів, що традиційно стосувалися різних дисциплін і навіть наук. При цьому світ методології спрямований не на окремі науки, а на весь універсум людської життєдіяльності. На думку А. В. Фурмана, філософська методологія, по-

перше, усвідомлено відділяється від логіки, теорії пізнання, філософії і науки в цілому; по-друге, обґрунтовується як новий синтетичний спосіб мислення; по-третє, створює технологію синтезу різнопредметних знань і нові конфігурації із знань комплексів різного дисциплінарного походження; по-четверте, спрямована не на окремі науки і види діяльності, а на весь універсум людської мислєдїяльності; по-п'яте, оголошує визначальною тенденцією сучасної культури методологізацію усіх можливих сфер цієї діяльності; по-шосте, програмує і розповсюджує методологічний спосіб мислення у просторі реальної соціальної взаємодії (робота методологічного гуртка, відповідні семінари і публічні лекції); по-сьоме, програмує і зrealізує практику ОДІ; по-восьме, узагальнює ОДІ як метод розвитку колективної мислєдїяльності; по-дев'яте, організовує методологічне співробітництво як міжпрофесійний соціокультурний рух, а також перші методологічні лабораторії, журнал, альманах; нарешті, по-десяте, вона є останнім проектом модерну, творці якого прагнули через "мистецтво і науку" продукування методологічних схем у ракурсі інженерного мислення. Тому професійний методолог, на відміну від науковця – це та людина, котра працює із власною діяльністю і власним мисленням, змінюючи їх, трансформуючи, створюючи нові форми – спочатку подумки, а потім у реалізації, а головне – вона рефлексивними засобами зорганізовує свою свідомість.

Під час доповіді проф. Оксана Фурман висвітлила та обґрунтувала методологічну побудову план-карти дослідження інноваційно-психологічного клімату (ІПК) організації, алгоритмічно створеної на принципах філософської методології. Зокрема, були задіяні різні механізми об'єднання і співорганізації знань та їх систематизації, де найефективнішим виявився шлях багатоаспектного збалансування цілісної картини досліджуваного об'єкта. Прикладом цього і є авторська методологічна план-карта ІПК, що розчленовує об'єкт вивчення на низку предметів: психологічний вплив та його класи – пізнавально-суб'єктний, нормативно-особистісний, ціннісно-індивідуальнісний, духовно-універсумний; полімотивацію та сфери умов її розгортання – пізнавальна, практико зорієнтована, ментальна, мотивація самовдосконалення; освітнє спілкування та його аспекти як різновиди обміну – комунікативний аспект як інформаційний обмін, інтерактивний як діловий обмін, перцептивний як смисловчинковий обмін, спонтанно-інтуїтивний як самосенсовий обмін, які су-

купно спричиняють становлення позитивно-гармонійної Я-концепції та її компонентів (див. детально Фурман О. Є. Психологічні параметри інноваційно-психологічного клімату загальноосвітнього навчального закладу: дис. ... доктора психол. наук: 19.00.07. Одеса, 2015. 467 с.). Очевидно, що: 1) презентована план-карта ІПК містить принаймні чотири предмети (вплив, полімотивацію, спілкування, Я-концепцію), а останній являє собою інтегральний предмет вищезазначеного об'єкта; 2) вона показує, як потрібно рухатись, щоб обґрунтувати кожен із цих предметів; 3) з'являється можливість визначити ту послідовність, у котрій повинні аналізуватися різні структурні частини моделі; 4) дає змогу отримати систему філософсько-психологічних знань, що із самого початку наукового пошуку були пов'язані між собою та описували об'єкт у цілому; 5) вона становить особливе зображення об'єкта, що розкладений на низку предметів, утворюючи панорамну картину його складної епістемної мозаїки.

Слово для наступної доповіді було надане декану соціально-гуманітарного факультету ДЗ "Південноукраїнський національний педагогічний університет ім. К. Д. Ушинського" (м. Одеса), доктору психологічних наук, доценту **Анатолію А. Фурману**. У виступі "Методологічне обґрунтування категорійної матриці пізнання смисложиттєвої сфери особистості" доповідач продемонстрував спосіб рефлексивного переведення особистісного знання із матеріалу (інформації) у засіб мислєвчинення та інтелектуального практикування. Запропонована ним категорійна матриця філософсько-психологічного пізнання смисложиттєвої сфери особистості завдяки бінарному задіянню координатних осей із чіткою логічною наступністю п'яти діалектичних категорій: "загальне – особливе – одиничне – конкретне – універсальне", уможливорює максимально повне осягнення особливостей функціонування смисложиттєвого простору особи в акті-вчиненні її самоздійснення. Використання чотирьох (двох попарно перехресних) форматних модусів смисложиттєвої буттєвості: "генеза постання людини як свідомої особистості – мислєдїяльність як світ взаємопрониклих смислів буття і сенсів життя" та "виміри людського життєздійснення – модуси суб'єктивного осмислення", дозволило доповідачу висвітлити виняткове місце і змістово-смислове наповнення кожної запропонованої категорії, виокремити групу таксономічних закономірностей, які пов'язані між собою узгодженістю властивостей та ознак за критеріями поход-

ження, сутнісного у змістовленні, структурної побудови функціонального призначення. Анатолій Анатолійович наголосив на некоректності і тупиковості монодисциплінарних досліджень та однонаукових ліній-аспектів теоретизування такого надскладного об'єкта пізнання як смисложиттєва сфера людини. А тому на повістку денну передових методологічних стратегій пізнання-конструювання особистості виходять дослідження *метатеоретичного формату*, котрі дають змогу "читати" простори-вектори людського самореалізування із підсумованих рефлексивних позицій метатеоретизування. Загалом новостворена матриця відкриває нові горизонти мислєдїяльностї психолога, задїює новїтні інструменти професїйного методологування, які разом уможливають визначення вїх, засновникїв, принципїв, правил, засад, канонїв, засобїв і способїв пізнання особистостї в контекстї її смисложиттєвої буттєвостї. Отримана згармонїзована система таксономїчних категорїй дає змогу досягати полїаспектного багатовимїрного буттєвого постання людини в екзистенціалах й органїзованостях її повномїрно цїннїсно-смислового самоздїйснення. Окрїм того, як зазначив доповїдач, розширюються філософсько-психологїчні обрїї сутнїсного визначення особистостї; категорїйний аналіз робить можливим абстрактне теоретизування на двох рївнях – науково-раціоанальному і свїтоглядному (філософському, психософському, теософському та ін.). У першому випадку мовиться про застосування передусїм категорїй психологїчної науки, у другому інтелектуальне використання цих самих категорїй пїднїмається на софїйний щабель: вони функціонують як свїтоглядні універсалїї, тобто як категорїї культури (В.С. Стїопїн).

Справила позитивне враження на присутнїх й аргументована доповїдь доктора психологїчних наук **Андрїя Гїрняка** на тему "*Методологїчна модель психологїчного пізнання модульно-розвивальної освїтньої взаємодїї*". Доповїдач указав, що ним здїйснений конструктивний аналіз принципїв і пїдходїв до психологїчного упредметнення розвивальної взаємодїї, а також висвїтленї семантичні і суто інтерпретацїйні версїї її структурно-функціонального наповнення. У пїдсумку це дало змогу створити авторську методологїчну модель психологїчного пізнання модульно-розвивальної взаємодїї як атрибуту будь-якого інновацїйно зорїєнтованого освїтнього процесу сучасного ЗВО. Пропонована модель як системний прообраз методїв, мислєсхем і засобїв психологїчного дослідження надскладних процесїв суспїльного життє за своїм призначенням

розкриває й деталїзує шлях-спосїб створення спочатку теоретичної моделї багатопараметричного психологїчного у змістовленні восьми основних етапїв модульно-розвивальної взаємодїї. Фундаментом мислєдїяльностї конструювання обстоюваної доповїдачем методологїчної моделї стали, з одного боку, рїзновиди розвивального обмїну, що органїзованї за принципом кватерностї як засновки авторського рефлексивного методологування, з іншого – п'ять крокїв чи способїв вїдповїдної цим видам обмїну епїстемної трансформацїї, що й уможливило логїчно аргументований вихїд прийнятої до зреалїзування дослідницької стратегїї на шостий етап – обгрунтування перїодїв цїлїсного модульно-розвивального освїтнього циклу, які врештї-решт й узасаднили багатопараметричну структурну побудову теоретичної моделї. Причому ця модель створена з допомогою принципїв і методїв й у рамках нормативних вимог вїтакультурної методологїї у її центральній ланцї – циклїчно-вчїнкового пїдходу (А.В. Фурман і школа). Зокрема, горизонталь таблицї-моделї утворили рїзновиди розвиткового обмїну, які висвїтлила О. Є. Фурман (Гуменюк) у форматї обгрунтування інновацїйно-психологїчного клїмату освїтньої органїзацїї. Натомїсть Андрїй Несторович здїйснив свїдомїсну органїзацїю психологїчного знання у чїтко заданому упредметненнї: (1) рїзновиди розвиткового (дїалогїчного) обмїну мїж людьми конкретизованї ним у вїдповїдних їм (2) стилях розвивальної взаємодїї (їнгїбїтний, фасилїтативний, модеративний, спонтанний), де останнї характеризують й активїзують психозмістове наповнення (3) образїв суб'єктивної реальностї та форми психїчної активностї взаємодїючих контактерїв (суб'єкт – поведїнка, особистїсть – дїяльностї, їндивїдуальностї – учїнкові дїї, універсум – самотворення), цї останнї, своєю чергою, у взаємодоповненнї спричиняють дїю (4) психологїчних механїзмїв ситуацїйного розгортання розвивальної взаємодїї (активациї, активїзацїї, актуалїзацїї, самоактуалїзацїї), і далї всї цї знаннєві органїзованостї як засоби психологїчного дослідження їнтегруються та пояснюють у вїдповїдних (5) принципах модульно-розвивальної взаємодїї (ментальностї, модульностї, розвитковостї, духовностї) як основоположеннях їстотно збагаченого теоретичного уявлення-розумїння сутностї та формовиявїв довершеного освїтнього процесу, що й знаходить психологїчне метасистемне удетальнення в чотирьох (6) перїодах цїлїсного модульно-розвивального освїтнього циклу як етапах учїнку психологїчного пізнання (їн-

формаційно-пізнавальний – ситуація, нормативно-регуляційний – мотивація, ціннісно-рефлексивний – дія, духовно-креативний – післядія).

Своїми напрацюваннями на тему “*Методологічна концепція психологічного пізнання ігрового моделювання суб’єкта в умовах соціальної невизначеності*” поділився генерал-майор запасу, кандидат психологічних наук, доцент гуманітарного інституту Національного університету оборони України імені Івана Черняхівського (м. Київ) **Олег Хайрулін**. Він зазначив, що сучасні умови екзистенційного розвитку людини і суспільства характеризуються винятковою строкатістю і динамікою варіацій, у яких оприявнюється соціальна взаємодія особи з її життєвим середовищем. Такі умови містять потужні потенціали особистісного розвитку, проте не обіцяють його легкість, безпеку, простоту, усталеність та беззаперечність. Наведений стан є наслідком впливу психокультурних особливостей епохи постмодерну, що починає все більше відповідати ознакам гри у контексті, який обґрунтували Й. Гейзінга, Л. Вітгенштайн, К. Леві-Стросс, Г. Маркузе, Л. С. Виготський, Дж. фон Нейман, О. Фінк, П. Бурд’є, Ж. Дерріда, Р. Кайя, Ж.-Ф. Ліотар, В. А. Роменець, В. О. Лефевр, Г. П. Щедровицький, А. В. Фурман, В. П. Москалець, К. Б. Сігов, В. Є. Лепський, Дж. Шелл, М. Лебланк, Г. Фрейермут та інші науковці. Доповідач зазначив надзвичайно розлогий діапазон експлікацій гри як соціокультурного поліфеномену, інтерактивної програми та інтегрального фактора самореалізації людини як суб’єкта, особистості та індивідуальності. Тому методологічне обґрунтування психологічної теорії ігрового моделювання як універсального способу життєдіяльності людини в умовах її актуальної екзистенції, створення прагматично спрямованої системи психосоціальних знань про особистісні і соціальні потенціали гри потребують виходу на онтофеноменальний рівень рефлексивного висвітлення, який уможлиблював би аргументоване пояснення будь-яких наявних феноменів гри та прогностичне конструювання її перспективних спорадичних оприявнень. Таким методологічним фундаментом є інтегроване поєднання теорії функціонального системогенезу (П. К. Анохін, Е. Ласло), феноменологічного підходу (Е. Гусерль, М. Хайдеггер), системомислєдїяльнїсного і циклічно-вчинкового підходів у психології, зокрема теорії таксономічної системи видів провідної діяльності людини і вчинку (Л. С. Виготський, О. М. Леонтєв, Д. Б. Ельконін, В. В. Давидов, В. А. Роменець, А. В. Фурман, О. Є. Фур-

ман, С. К. Шандрук і наукова школа). У ролі підсилювальних міждисциплінарних засновків до методологічного кортежу дослідження доповідачем долучені засоби онтологічного моделювання (Т. Грубер, Н. Гуаріно, Е. Хові) і теорія гейм-дизайну (Дж. Шелл, М. Лебланк). Онтогенетична сигнатура ігрового моделювання соціального життя суб’єкта конструюється на наведеному методологічному фундаменті як завершене психосоціальне програмне осереддя адаптивно-розвивального характеру. У структурно-функціональному сенсі вона охоплює шість таксономічних рівнів: 1) рівень феноменів гри, ігрового оприявнення, фізичних праксисів гри; 2) перший концептуальний рівень (ігрових концептів), рівень видів гри, ігроформ усталених механік та сценаріїв; 3) другий рівень ігрових концептів, рівень родів гри, що розгалужуються за критерієм суспільного спрямування (предметної специфіки) гри; 4) третій рівень концептів, сімейств гри, що диференціюються за теоретико-ігровими критеріями класифікації та унікальністю інструментарію гри; 5) четвертий рівень ігрових концептів, типів гри містить концепти, що розгалужуються за критерієм зв’язку гри з видом провідної діяльності; 6) вищий (п’ятий) рівень концептуалізації ігроформ, рівень доменів, що утворюється двома окремими класами гри – ігроїдів та екзистенційної гри. На сьогодні, констатував Олег Хайрулін, є можливість емпірично дослідити лише феномени гри. Концептуальні рівні онтосигнатури призначені для ґрунтового і всебічного теоретичного моделювання відповідних оприявнень гри.

Учасники зібрання також заслухали доповідь директора Запорізького академічного лицю (м. Запоріжжя), кандидата педагогічних наук **Вадима Комісарова** на тему “*Онтологічний контекст розвитку психології як науки*”. Доповідач зазначив, що наукове пізнання, особливо спеціалізоване, акцентує зусилля на тому, щоб об’єктивувати предмет, відобразити все буття зі всіма властивостями і відносинами саме як об’єктивну реальність. До такої мети воно може наблизитися лише асимптотично, що витікає із суб’єкт-об’єктної природи будь-якого предмета. Вадим Олексійович підкреслив важливість у визначенні предмета (науки і діяльності взагалі) окреслення функціонального місця поняття “об’єкт” і його похідні (“об’єктивний”, “об’єктивізація”). Максимально узагальнено предмет постає як те зовнішнє, на що спрямована наша мислєдіяльність. Передусім треба задати спосіб предметного існування чого-небудь (наприклад, думки). Так, зазначив доповідач, “моя думка

існує всередині мене як переживання, як суб'єктивність, але я можу надати їй форму "буття поза мною": записати, вимовити вголос словами, намалювати схему образу і т. ін., тобто матеріалізувати. Хоча зрозуміло, що спосіб існування думки у мене в голові - один, а на папері - інший". Ще важливішим є той факт, що внутрішнє як зовнішнє можна вважати й усередині свідомості (у мисленні), якщо використовувати знакові (мовні) засоби. Цю можливість людині надає, як не парадоксально, цілісна інтеріоризація зовнішнього акту - процесу спілкування. Діалог, який здійснюється за допомогою тієї чи іншої знакової системи, утворюється, проектується в мислення і стає "діалогом із самим собою", унаочнює себе у внутрішньому мовленні. Оскільки суб'єктивність нормальної людини одинична, єдина і цілісна, то її "частина" (думка), яка вербалізується, стає для "Я" зовнішнім, "Ти". Завдяки цьому механізму, як і здатності абстрагуватися, так само зумовленої мовленням, людина аналізує (пізнаючи), оцінює і конструює свою думку як зовнішню і чужу їй реальність. На фундаменті зовнішнього для неї спілкування уможливується мислення, тобто процес розумового діяння при затримці тілесних рухів, котрий передує зовнішньому вчинку як його внутрішня модель, проект, себто як мета-результат. Саме на цьому підґрунті й здійснюється самопізнання, самооцінка, самоконтроль, самосвідомість із їх відповідним Я-центром.

Перший із способів "узовнішнення" ("упредметнення") мислення і його компонентів, зауважив Вадим Олексійович, - *онтологізація*, пов'язаний із використанням безпосередніх буттєвих форм (речей, психосоціальних станів, енергопотоків). Другий - власне "об'єктивування", що ґрунтується на інтеріоризації спілкування, внутрішньому мовленні. Відтак предмет пізнання і практики - це зовнішнє, себто те, що вважається як зовнішнє (онтологізоване засобами практикування і спілкування чи об'єктивоване за допомогою внутрішнього мовлення), на що спрямована людська свідомо активність. Саме тому суб'єктивно організована діяльність й успішна, тобто досягає своєї мети, що визначається своєю об'єктивністю. Принцип організації нашого зовнішнього руху, а також і розвитку внутрішнього (мислення) є однаково незалежним від нас (якщо ми щось змінюємо, то й самі змінюємось). Звідси предмет людської активності лише тоді адекватний, а його дефініції теоретично плідні, коли він інтегрує суб'єктивно-об'єктивну єдність. Тому не лише пізнання і

практика предметні, а й світ навколо нас. При цьому здатність самовідчувуватися, відсторонитися від власних компонентів, що властива мисленню, екстраполюється в інші сфери, породжує оцінкове й цілепокладальне мислення з їх самобутніми предметами: пізнання організує свій предмет як об'єкт, ціннісна орієнтація - вже як відношення суб'єкта (S) та об'єкта (O), цілепокладання постає як суб'єкт, виражаючи в моделі потрібного майбутнього внутрішній стан людини. Так суб'єкт-об'єктна єдність дійсності (людського буття) досягає всебічного прояву у предметних сферах. Більше того, реальна, актуальна, конкретна свідомість має справу із складними суб'єкт-об'єктивними структурами, її справжніми ансамблями - предметними полями і сферами.

Наступну доповідь на тему "*Контури психософії вчинку толерантності*" виголосила доцент кафедри психології та соціальної роботи ЗУНУ, кандидат психологічних наук **Ольга Шаюк**. Ольга Ярославівна зазначила, що цінування різноманітності підкреслює усвідомлення, визнання, розуміння та оцінювання людських відмінностей та обертається навколо створення інклюзивного середовища, у якому кожен відчуває себе шанованим. Йдеться про схвалення і прийняття чужої практики, думки та переконань, котре уможливується через культивування людським загалом *толерантності*. Толерантність є настільки бажаною чеснотою в суспільстві, що її значення рідко ставиться під сумнів. Однак сучасні інтерпретації толерантності є проблематичними для використання їх як інструментальних. Толерантність здебільшого розуміється як повага та ввічливість до інших, тому й пропонується як найбільш відповідний та ефективний інструмент для послаблення ворожого протистояння між окремими особами і групами та для того, щоб допомогти подолати наявний нерозв'язаний конфлікт, не розчинити, а обмежити деструктивність суперечки, або принаймні надати йому позитивної динаміки. Та і така промоція толерантності не володіє переконливістю аргументів, а навпаки, переконана доповідачка, існує багато різних причин, які утверджують її універсальність і незамінність як свідомісного концепту, як ключової цінності людського життя. Є сенс виокремити політичні і прагматичні (забезпечення миру заради збереження загалу), гносеологічні та епістемологічні (не існує остаточного знання істини, як не має абсолютного знання, проте наявна відносність і суб'єктивність особистих уявлень, персоніфікованих картин світу), етичні (захист прав і

свобод людини) детермінанти, котрі були проаналізовані спільно з професором А. В. Фурманом у рамках проекту комплексного фундаментального дослідження толерантності як потенційної основи нової державної українотворчої ідеології. Доповідачка наголосила, що проблема толерантності пов'язана не тільки з низкою принципових засадничих світоглядних питань, а й із соціально-філософськими засадами пізнання буттєвих засновків мислєдїяльності та функціонування свідомості *толерантної особистості*, виявленням її морально-етичної матриці, духовних джерел і вершинних психоформ. Звідси очевидним кроком на шляху теоретичного аргументування ціннісної вагомості толерантності для сьогодення є пошук і дослідження власне її *психософійного дискурсу*, тобто толерантності як учинення, що уможливить пізнання її глибинної сутності, софійної організованості і світоглядної універсальності. Таке презентування толерантності може спричинити створення новітніх психокультурних технологій закорінення толерантності у свідомість українського загалу, виховання її у кожного громадянина як акту вільного вибору, як учинення не з примусу, а згідно з бажаннями, інтенціями та совістю і в напрямку націєтворення.

Власний науковий доробок на тему *“Циклічно-вчинкова динаміка духовного розвитку особистості”* презентувала доцент кафедри психології та соціальної роботи ЗУНУ, кандидат психологічних наук **Ярослава Бугерко**. Доповідачка зазначила, що сучасний стан наукового знання зумовлений відходом від жорсткого детермінізму та сцієнтистських позицій до фокусування уваги на аналізі унікальних ноуменально-феноменальних даностей духовного життя людини. Постнекласична парадигма досліджень, вітакультурний та синергійний підходи до вивчення психологічних феноменів зумовили постання нових методологічних акцентів у розгляді духовної проблематики та викликали потребу переосмислення її категорійного поля, визначення кола питань, які відображають складність, багатосторонність й унікальність психодуховного світу особистості. З позицій постнекласичної раціональності духовність – це самобутньо автентична та екзистенційно поліфонійна форма існування-буття людини. Вона може мати різні виміри та міру наповнення, що визначаються взаємним проникненням її ноуменальних та феноменальних формоузмисловлень. Зазначене вимагає методологічної рефлексії життєвої ритміки духовного буття особистості.

Ярослава Бугерко запропонувала визначення духовності як учинкового способу буття людини, котрий характеризується: а) ціннісним ставленням до навколишнього світу і до себе; б) спонтанним вибором добра; в) здатністю до трансценденції та сенсотворення. В цьому контексті духовний потенціал – це іманентний вияв трансцендентної сутності людини, потенційна можливість набути своїх вищих форм “олюднення”, а точніше – одухотворення, реалізувати духовні прагнення Добра, Істини, Краси, Любові, Гармонії; водночас це та інтенційна спрямованість, яка надає життєдїяльності особистості вищого сенсу та цінності й упредметнюється у її вчинкових актах духовності. Загалом аналіз духовного потенціалу особи, зауважила доповідачка, крізь призму логіко-канонічної структури вчинку В. А. Роменця та циклічно-вчинкового підходу А. В. Фурмана дозволив обґрунтувати групи внутрішніх умов його розгортання та виявити параметри-показники: духовні властивості, духовні інтенції, духовні стани та духовні здатності. На прикладі однієї з форм організації духовного потенціалу (духовних властивостей) дослідниця окреслила механізм розгортання духовного потенціалу людини як учинкове діяння, котре визначається наявністю ситуаційного, мотиваційного, дієвого та післядієвого компоненту в формі розгортання таких сутнісних ознак, як спонтанність, інтуїтивність, рефлексивність і творча активність особистості. Насамкінець, Ярослава Миколаївна запропонувала авторське визначення духовного потенціалу як інтенційної спрямованості людини на виконання свого призначення, котра проявляється в: 1) спонтанно-інтуїтивному угледінні та рефлексивно-творчому осягненні цінностей індивідуального буття (*когнітивно-смісловий ресурс*); 2) вільному і відповідальному виборі напрямку розгортання власної екзистенції (*потребово-мотиваційний ресурс*); 3) суб'єктивно-об'єктивній готовності осягненні власної сутності шляхом діалектичного самозречення (*конативно-вольовий ресурс*) та 4) рефлексивному осмисленні власної сенсовості, свого внеску в досягнення онтологічної мети, знайдення та утримання самісно здобутого смислу буття і сенсу життя (*духовно-рефлексивний ресурс*).

Наступну доповідь на тему *“Особистість психолога як фахівця психологічної служби університету”* виголосила доцент кафедри психології та соціальної роботи, кандидат психологічних наук, керівник психологічної служби ЗУНУ **Тетяна Надвична**. В умовах модернізації сучасного українського соціуму

одним із пріоритетних завдань вищої освіти є підготовка нового типу фахівця – не просто трудової одиниці, а цілеспрямованої, освіченої, високоморальної, соціально активної особистості із високим рівнем професійної компетентності, яка охоплює сукупність її фізичних, інтелектуальних й ділових навичок і функцій як суб'єкта праці, пізнання, спілкування і суспільного виробництва. Цим цілям у ЗУНУ слугує *психологічна служба*, яка забезпечує захист психічного здоров'я і соціального благополуччя учасників освітнього процесу, стимулює збагачення гуманістичного потенціалу їхніх міжособистісних стосунків. Доповідка наголосила на винятковій значущості особистісних характеристик фахівців, які входять до складу ПСУ. Насамперед чільне місце тут посідає здатність змінювати та впливати на соціокультурну дійсність, впроваджувати у неї нове, прогресивне, перетворювати та вдосконалювати себе і клієнтів, узмістовлювати й облагороджувати весь процес надання психологічних послуг. Такий підхід дає змогу переорієнтувати традиційний погляд на структурні компоненти особистості фахівця та поглянути на них не з позиції групування знань, умінь, навичок, професійно важливих пізнавальних процесів та компетентностей, а через сфери реалізації смисложиттєвої сфери, як це пропонує д.психол.н., доц. Анатолій А. Фурман. Реалізація засадничого у авторській школі принципу кватерності через виокремлення когнітивної, емоційно-мотиваційної, вчинково-екзистенційної та рефлексивної складових, створює передумови для глибокого розуміння основних механізмів актуалізації смисложиттєвих ресурсів особистості, виокремлення критеріїв діагностичного оцінювання осмисленості життя людиною та аналізу показників сформованості смисложиттєвого зорієнтування. Все це вказує на те, що особистісне та професійне становлення психолога – складний, багатоаспектний, безперервний процес самопроєктування особистості. Допомагаючи клієнтам у вирішенні різноманітних соціально-психологічних проблем, фахівець піднімає тим самим і власну свідомість на новий рівень. Використовуючи свої професійні та особистісні можливості, він впливає на зростання самосвідомості конкретної особистості клієнта. Виконати таке завдання спроможна лише особистісно зріла, внутрішньо і професійно підготовлена особа, котра володіє певним набором необхідних індивідуально-психологічних рис, умінь, компетентностей. Примітно, що його діяльність, учинки та способи життя які наповнені індивідуальними сенсами та смислами, під-

лягають критичному і водночас творчому рефлексуванню у роботі з клієнтами, які потребують підтримки. Отож, лише вмюючи долати перешкоди та труднощі власного особистісного та професійного шляху, психолог-професіонал може швидко та якісно відшукати оптимальні розв'язки проблем, з якими до нього звертаються інші, – наголосила доповідачка.

Із доповіддю *“Ідея і зміст психосоціального багатопараметричного експерименту”* виступила доцент кафедри психології та соціальної роботи ЗУНУ, кандидат психологічних наук **Галина Гіряк**, котра здійснила рефлексивний аналіз параметричної мозаїки психологічного експерименту. Її вихідна теза: потреба холистичного вивчення соціальної сфери та психічного світу обстежуваних у їх поліаспектній комбінаториці. Методологічним підґрунтям та підготовчим етапом зазначеного фундаментального експерименту є методологічна план-карта дослідження, що в досвіді наукової школи проф. А. В. Фурмана становить ефективний засіб проблемно-модульної миследіяльності і дає змогу організувати міждисциплінарне дослідження у вітакультурному напрямку за чітко узгодженою програмою. У цьому разі є можливість поєднувати і синтезувати різні знання про досліджуваний об'єкт і навіть про їх множину, мисленнево конструювати предмет, процес чи явище у поліпредметному контексті. Методологічна план-карта обстоюваного експерименту підкреслює незавершену циклічність і нелінійність будь-якого дослідження та передбачає розмитість ієрархічних співвідношень між концептами, дає змогу здійснювати постійний теоретичний рух-поступ між поняттями, вивчати різноманітні варіації їх взаємного переплетення, переходів та детермінацій. Водночас доповідачка вказала на важливе значення моделі-конфігуратора як специфічного засобу теоретизування, що визначає методи і схеми подальших досліджень системного психосоціального об'єкта, відображає його основоположні зв'язки, інтегрує кілька найважливіших функцій, обґрунтованих раніше в авторській інтерпретації проф. А. В. Фурманом. Яскравим прикладом тут може бути експеримент з метою виявлення рівня ефективності модульно-розвивальної взаємодії між учасниками освітнього процесу в сучасному ЗВО. Насамперед було обґрунтовано низку психологічних змінних (нововведень), одним із вимірів диференціації котрих стали типи розвиткового обміну (інформаційно-знаннєвий обмін, нормативно-діловий взаємобмін, ціннісно-смісловий само-

обмін, духовно-сенсовий надобмін), а іншим – інноваційно-психологічні умови фундаментального експериментування, зокрема й групи умов створення інноваційно-психологічного клімату (О. Є. Фурман) у ЗВО (організаційно-психологічні, розвивально-психологічні, програмово-методичні (зокрема й психомистецькі) та експертно-психологічні. Далі, на основі методологічного визначення даних двох критеріально обґрунтованих і логічно диференційованих векторів, створено матрицю, внутрішнім змістовим наповненням якої стала система взаємоспричинених 16 психологічних змінних складноструктурованого експерименту. Кожна із зазначених змінних характеризується емпіричною конкретністю психологічного змісту, а сукупно вони утворюють цілісне функціональне поле експериментальної діяльності у напрямку практичної перевірки ефективності інноваційно-освітньої технології модульно-розвивальної взаємодії за збалансованим мереживом психологічних параметрів і показників. У такий спосіб була не лише створена емпірична модель дослідження технології модульно-розвивальної взаємодії у життєдіяльності сучасного ЗВО, а й аргументовано підтверджено, що виявлені характеристики модульно-розвивальної взаємодії набувають емпіричного статусу психологічних параметрів, тобто: а) існують насправді, реально і б) підлягають вимірюванню діагностичними або експертно-психологічними засобами. Отож, підсумувала Галина Степанівна, пропонує емпірична модель виконує головне призначення – підтверджує практично, передусім споглядално, ситуаційно і діяльно, те, що сконструйоване й упередметнено центроване теоретичною думкою, інтенційно-креативними ресурсами дослідницької свідомості.

Предметом колективної мислєдіяльності стала також доповідь випускника аспірантури кафедри психології та соціальної роботи ЗУНУ **Арсена Липки**. У виступі “Сутнісна характеристика професійної відповідальності особистості психолога” він зазначив, що відповідальність загалом є показником соціальної зрілості особистості, відіграє винятково важливу роль й у становленні її професійності, діє як необхідна складова будь-якої фахової діяльності. На думку дослідників, професійна відповідальність належить до групи таких характеристик, як самоактуалізація, внутрішній контроль, емоційна рівновага, компетентність у часі та має інтегративний характер. Внутрішнє формовиявлення структури професійної відповідальності організується відомими у психології компонентами,

які охоплюють таку її будову і становлять єдність когнітивного, емоційно-мотиваційного, поведінково-вольового. Утім концепція дослідження доповідача реалізує кватерну (четверинну) будову вивчення професійної відповідальності особистості й тому охоплює четвертий компонент – морально-духовний (запропонований О. Є. Фурман). Це зумовлено виокремленими метою, об’єктом, предметом та завданнями пошукування. Окрім того профвідповідальність особистості – це її інтегральна соціально-психологічна характеристика (власність-риси) як компетентного фахівця, котра виробляється і формується під час професійної діяльності у процесі соціальної взаємодії, що охоплює поведінку, діяльність, учинок, спілкування. Саме ця особистісна риса уможливує вияв готовності відповідати за наслідки власних зусиль, намагань, дій та сприяє якісному і продуктивному виконанню особою професійних зобов’язань й обов’язків та дає змогу досягати ефективних результатів (утілення та реалізації в життя психологічного змісту когнітивного, емоційно-мотиваційного, конативно-вольового та морально-духовного компонентів відповідальності). Відповідно до цих умовно розмежованих компонентів слушно виокремити основні категорії та поняття подальшого теоретико-емпіричного аналізу. Скажімо, якщо брати до розгляду перший компонент професійної відповідальності, то до категорій варто віднести: “когніцію”, “інтелект”; другий – “емоція”, “мотив”; третій – “поведінка”, “воля”, “справедливість”; четвертий – “мораль”, “духовність”, “рефлексія”, “альтруїзм”.

Цікавими, пізнавальними та емоційно насиченими видалися доповіді дослідників-практиків. Заступниця директора з науково-методичної роботи ліцею №157 (м. Київ) **Тамара Козлова** презентувала результати колективних прикладних напрацювань на тему “*Квінтесенція модульно-розвивального навчання*”. Доповідачка розпочала свій виступ із того, що школа як частина соціосистеми, ніби дзеркало, відображає процеси, котрі відбуваються в соціумі, а тому вона повинна випереджати свій час – готувати активних будівників нового українського суспільства. Оглядаючи пройдений шлях, оцінюючи здобутки і результати життєдіяльності ліцею, Тамара Василівна зазначила, що якісно новий поштовх свого розвитку навчальний заклад отримав у 1990-х роках, коли долучився до фундаментального експерименту з апробації інноваційної модульно-розвивальної системи навчання професора А. В. Фурмана. Педколективу пощастило познайомитися зі справжнім ученим,

творчою особистістю, автором потужної освітньої системи – модульно-розвивальної і із її інноваційними ідеологією, теорією, методологією і психомистецькими технологіями. Під його науковим керівництвом була створена Концепція розвитку ліцею, розроблена її методологічна модель, наукова програма експериментальної роботи та системний соціально-психологічний моніторинг інноваційних змін. На сьогодні, вказала доповідачка, колектив ліцею відчув переваги модульно-розвивальної освітньої моделі та прийняв її як значно досконалішу систему розумового, соціального і психосмислового розвитку та плекання особистості. Її головні пріоритети полягають у тому, щоб навчити кожну дитину продуктивно жити і творити своє особисте життя у різний спосіб: а) шляхом самопізнання і розвитку здатності до самовдосконалення та самореалізації; б) за допомогою проектування, здійснення і реалізації оптимальних життєвих виборів кожним вихованцем; в) у напрямку оволодіння учнями мистецтвом жити “тут–тепер–повно”, надаючи максимум можливостей для морально-духовного становлення та самоствердження кожного у шкільні роки. Навчальний заклад поступово перетворювався в своєрідний міні-інститут, який сьогодні розробляє і використовує нові, соціально і духовно зорієнтовані, розвивальні технології навчання, виховання, розвитку та самовдосконалення. Найважливіше, що в наступників виникає внутрішнє бажання творити себе. Саме це, на думку Тамари Козлової, є квінтесенцією ідей модульно-розвивального навчання. Інакше кажучи, специфіка освітньої діяльності полягає в надінтенсивній внутрішній роботі учня над самим собою, що максимально реалізує його емоційно-психологічні можливості й наближує духовну зрілість. Модульно-розвивальне навчання дає змогу кожному вихованцю за допомогою внутрішньо насиченої самоактивності (переживання, думки, емоції, рефлексія, творчість, віра) якомога повніше реалізувати власний позитивний розумовий, соціальний і психологічний потенціал. І вчителі, й учні є добувачами і носіями передового психокультурного досвіду під час паритетної розвивальної взаємодії в класі. Тому вони причетні до актуалізації знань, норм і цінностей, а, гуманізуючи та естетизуючи шкільне й сімейне оточення, кожен має змогу соціально зростати і духовно самовдосконалюватися.

Вчитель-методист цього ж освітнього закладу **Олена СУЛЯВА** виголосила доповідь на тему “*Етапи модульно-розвивального циклу: від учнівського здивування до особистісної самореалізації*”. Зокрема, вона згадала 1990

роки, коли Україною прокотилася хвиля виступів професора А.В. Фурмана, автора модульно-розвивальної системи навчання. Освітняки могли отримати багато відповідей на запитання щодо формування внутрішньої мотивації учнів, цілей та завдань нової школи. Ідеї були модернові, надихаючі, непрості для сприйняття пересічного українця, але такі, що не залишали байдужими нікого! До прикладу, Анатолій Васильович переконував: “Специфіка модульно-розвивального навчання полягає в надінтенсивній внутрішній роботі учня над самим собою, що максимально реалізує його емоційно-психологічні можливості й наближує духовну зрілість”. Згодом колективу ліцею 157, що в місті Києві, стало зрозуміло, що модульно-розвивальна система навчання не лише декларує популярні гасла про важливу роль особистості у процесі навчання, а й дає відповіді на запитання, як створити умови для розвитку власного Я особистості. Сьогодні я, сказала доповідачка, впевнена, що модульно-розвивальна система навчання – це про РАДІСТЬ пізнання! Відчувши й переконавшись в ефективності новітньої системи навчання, творчі вчителі не могли залишатися осторонь. Хтось із педколективу починав створювати розвивальні підручники, хтось – апробувати їх. Ліцей стає майданчиком для навчання слухачів курсів підвищення кваліфікації столиці. За підтримки та сприяння адміністрації (директора В. І. Костенка та завуча Л. М. Лапшиної) вчителями ліцею проводиться серія семінарів, конференцій, на яких йде обмін досвідом, враженнями, результатами впровадження модернової системи, автором якої є Анатолій Фурман. Ініціативна група вчителів-дослідників (О. А. Дашинська, В. І. Гончар, О. В. Свешнікова та ін.) відзначила позитивний вплив модульно-розвивальної оргсхеми навчання на формування внутрішньої мотивації учнів, впроваджують цю інноваційну систему через використання міні-підручників та розвивальних сценаріїв міні-модулів, розроблених Тамарою Козловою та Оленою Сулявою. Їх досвідне узагальнення вельми категоричне: психомистецькі технології у цій системі навчання – це справжнє диво! Коли події в модулі розгортаються за сценарієм мистецького дійства, де є місце зав’язці, кульмінації та розв’язці, там учень має змогу емоційно зануритися у навчальну проблему, пізнати себе і світ на найвищому щаблі творення, притаманному лише силі справжнього мистецтва. Найголовніше, що вчитель має право створювати власні навчальні продукти – міні-підручники, лепбуки, освітні сценарії тощо. Я маю такі нароби

у своїй вчительській скарбниці: комплект зошитів з навчання грамоти “РОЗМОВЛЯЮ. ЧИТАЮ. ПИШУ” (для букварного періоду в 1 класі), який в 2017 році отримав гриф МОН України. Загалом більше чверть століття впроваджую принципи модульно-розвивальної системи навчання й не можу натішитись результатами такої системи у своїй роботі. Ця інноваційна оргтехнологія навчання, на мою думку, повністю відповідає потребам сьогодення: створює умови для практичного застосування набутих знань, для формування внутрішньої мотивації учнів, дає змогу створити атмосферу довіри між учителем і вихованцем, передбачає використання вже існуючого досвіду в методиці та дидактиці вивчення того чи іншого навчального предмета, його вдосконалення, а головне – створює прекрасні умови для розвитку духовного потенціалу вихованців.

Доволі пізнавальною була доповідь англomовного редактора фахового журналу “Психологія і суспільство” **Мар’яни Липки**, що артикульована на тему “*Взаємоспричинена генеза когнітивних організованостей Я-концепції особистості*”. Доповідачка проаналізувала такі когнітивні утворення концептуального Я, як “Я-увага”, “Я-структура”, “Я-схема”, “Я-стан”. Ці концептні утворення – це системотвірні елементи концепцій, яким властиве певне онтологічне “наповнення” (за А. В. Фурманом). Скажімо, увага – не лише психічний процес, а й форма організації свідомості та умова успішного протікання психодуховних процесів і станів. Вона не має власного змісту, а виявляє свою дію у зв’язку з відчуттями, сприйняттями, пам’яттю, мисленням. Всі ці явища актуалізуються у людини не самі собою, а під впливом особистісної спрямованості, інтенційності. А тому Я-увага є вибірковою зосередженістю свідомості особистості на об’єктах, що відповідають її потребам, інтересам, цілям мислєдіяльності. Термін “Я-схема” був введений у 1977 році Хейзелем Маркусом, який збагатив когнітивно-психологічну теорію дослідженнями схем (схематизмів), котрі внутрішньо організують особистісні знання.

Схема власного Я особи містить властивості, котрі сутнісно характеризують психодуховний світ як надійний базис чи константу її ставлення до самої себе. Це стосується відомих культурних психоформ: прізвище, соматичні ознаки, соціально-психологічні аспекти взаємостосунків з іншими, мотиваційно-ціннісні стани, які входять до структури Я-концепції. Відтак до генези когнітивних організованостей Я-концепції особистості належать як Я-схеми, так і репрезентанти внутрішніх ідентичностей. Водночас Мар’яна Липка процитувала проф. Оксану Фурман: Я-схеми є фундаментом для становлення в кожного когнітивної, емоційно-оцінкової, вчинково-креативної та спонтанно-духовної складових Я-концепції й загалом містять можливі Я, які становлять кінцевий Я-стан. Ось чому без Я-схем Я-концепція особи не могла б відігравати об’єднувальної ролі у самоорганізації її поведінки, вчинків, саморозвитку. Водночас Я-структури – це: а) специфічні переконання стосовно нас самих; б) віра у себе, котра гармонізує і спрямовує обробку здобутої інформації; в) окремі психічні моделі, з допомогою яких безпечно і навіть комфортно влаштовується наше життя. Відтак перших три когнітивних концепти актуалізують становлення четвертого – Я-стану, котрий сприяє “досягненню бажаної мети”. На думку доповідачки, стан – це ситуаційна екзистенція людини, тобто її перебування “тут і тепер”. До того ж змістовно окреслені теоретичні конструкти мають вагомість мислєнєвих інструментів-засобів задля здійснення дослідником переходу від емпіричного знання до концептуального й навпаки.

Кульмінаційним акордом наукового дійства прозвучав новостворений професором Анатолієм Фурманом авторський вірш, присвячений українській психології, котрий став лейтмотивом, натхненним метафоричним посланням і водночас духовною маніфестацією флагамена наукової школи до освітянсько-психологічної спільноти всієї України (див. с. 5 цього номера журналу).

Надійшла до редакції 21.08.2021

Бібліографічний опис для цитування:

Бугерко Я.М., Гіряк Г.С. Майбутнє психології: від природничої науки до сфери мислєдіяльності. Психологія і суспільство. 2021. №2. С. 192–203. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2021.02.192>

ПОКАЖЧИК СТАТЕЙ, надрукованих у журналі “Психологія і суспільство” в 2021 році

ПРОБЛЕМИ СУСПІЛЬСТВОТВОРЕННЯ

- Фурман А.В.** Сучасні тенденції розвитку сфери психології в оптиці вітакультурної методології №2. С. 6–15
DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2021.02.006>

ФУНДАТОРИ УКРАЇНОТВОРЕННЯ

- Болтівець С.І.** Автентичність українознавства в науковій творчості Петра Кононенка (До 90-ліття з дня народження) №2. С. 78–96
DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2021.02.078>
- М'ясоїд П.А.** Культурно-історична психологія і творчість В.А. Роменця №2. С. 16–77
DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2021.02.016>

МЕТОДОЛОГІЯ ЯК СФЕРА МИСЛЕДІЯЛЬНОСТІ

- М'ясоїд П.А.** Теорія в історичному поступі психологічного пізнання №1. С. 36–65
DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2021.01.036>
- Фурман А.В.** Методологічна реконструкція системомиследіальнісного підходу до розуміння свідомості №1. С. 5–35
DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2021.01.005>
- Щедровицький Г.П.** Психологія і методологія: перспективи співорганізації №2. С. 122–143
DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2021.02.122>

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ПСИХОЛОГІЇ

- Гусельцева М.О.** Суб'єктно-діяльнісний підхід С.Л. Рубінштейна: неокантіанство і марксизм №2. С. 102–121
DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2021.02.102>
- Рубінштейн С.Л.** Принцип творчої самодіяльності №2. С. 97–101
DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2021.02.97>

ТЕОРЕТИЧНА ПСИХОЛОГІЯ

- Москалець В.П.** Функціонування і розвиток свідомої здатності у спілкуванні, грі, художній діяльності №1. С. 117–131
DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2021.01.117>

Сабадуха В.О., Тайна Одкровення та Апокаліпсису: №1. С. 66–81
Сабадуха О.В. умістовлення символіки
DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2021.01.066>

Хайрулін О.М. Діапазон розвивального потенціалу гри як суб'єктної програми №1. С. 82–116
DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2021.01.082>

ІСТОРІЯ ПСИХОЛОГІЇ ТА СЬОГОДЕННЯ

Болтівець С.І. Павлівська сесія триває: роковини семи десятиліть №1. С. 132–149
для психології в Україні
DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2021.01.132>

Трач Р.С. Психоданаліз Зигмунда Фрейда як основа людинознавства №1. С. 150–159
DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2021.01.150>

ПСИХОЛОГІЯ ОСОБИСТОСТІ

Карпюк Ю. Взаємозв'язок ціннісно-орієнтаційної і мотиваційної сфер №2. С. 169–176
особистості
DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2021.02.169>

Фурман О.Є., Вчинок і подія як соціємна організованість №2. С. 143–168
Фурман А.А., життєвого шляху особистості
Дикий Я.О.
DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2021.02.143>

ЕМПІРИЧНА ПСИХОЛОГІЯ

Гірняк А.Н., Методологічне обґрунтування психологічних змінних №2. С. 177–191
Гірняк Г.С. емпіричного дослідження ефективності
модульно-розвивальної взаємодії
DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2021.02.177>

ПРОГРАМОВО-МЕТОДИЧНИЙ ІНСТРУМЕНТАРІЙ

Фурман А.В. Авторська програма дисципліни №1. С. 160–185
“Психологія як сфера мислєдїяльності”
DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2021.01.160>

НАУКОВЕ ЖИТТЯ

Бугерко Я.М., Майбутнє психології: від природничої науки №2. С. 192–203
Гірняк Г.С. до сфери мислєдїяльності
DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2021.02.192>

НАШІ АВТОРИ

Анатолій В. Фурман – доктор психологічних наук, професор, академік АН вищої школи України, професор кафедри психології та соціальної роботи Західноукраїнського національного університету, голова ГО “Інтелектуальний штаб громадянського суспільства”, співголова обласного відділення Соціологічної асоціації України, член Національної спілки журналістів України, генерал-полковник українського і зарубіжного козацтва, головний редактор журналу “Психологія і суспільство”, м. Тернопіль.

a.furman@wunu.edu.ua

ORCID: 0000-0003-1550-6955

ResearcherID: G-4932-2017

Петро М'ясоїд – кандидат психологічних наук, доцент, психолог Полтавської спеціалізованої школи-інтернату № 2, член редакційної колегії і постійний автор журналу “Психологія і суспільство”, м. Полтава.

pmjasojid@hotmail.com

ORCID: 0000-0002-6564-2368

Сергій Болтівець – доктор психологічних наук, професор, керівник реабілітаційних програм Клініки активної терапії особливих станів, голова Українського товариства гіпнозу, заступник головного редактора і постійний автор журналу “Психологія і суспільство”, м. Київ.

boltivetssergij@i.ua

ORCID: 0000-0003-4432-5272

ResearcherID: U-3069-2018

Сергій Рубіништейн (1889–1960) – відомий український і російський радянський психолог і філософ, член-кореспондент АН СРСР, академік Академії педагогічних наук РРФСР, доктор педагогічних наук, професор.

Марина Гусельцева – доктор психологічних наук, провідний науковий співробітник Психологічного інституту Російської академії освіти, постійний автор і член редакційної колегії журналу “Психологія і суспільство”, м. Москва (РФ).

ms7gus@gmail.com

ORCID: 0000-0002-0545-0612

Георгій Щедровицький (1929–1994) – кандидат філософських наук, професор, головний редактор журналу “Вопросы методологии”, фундатор СМД-методології і методологічного руху в СРСР.

Оксана Фурман – доктор психологічних наук, професор, заступник головного редактора журналу “Психологія і суспільство”, м. Тернопіль.

o.furman@tneu.edu.ua

ORCID: 0000-0002-7082-9717

ResearcherID: G-4942-2017

Анатолій А. Фурман – доктор психологічних наук, доцент, декан соціально-гуманітарного факультету Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К.Д. Ушинського, член редакційної колегії і постійний автор журналу “Психологія і суспільство”, м. Одеса.

foorman@meta.ua

ORCID: 0000-0002-4446-0549

Ярослав Дикий – магістрант Західноукраїнського національного університету спеціальності 231 Соціальна робота, освітньо-наукова програма “Соціальна робота і соціальна політика”, м. Тернопіль.

Юлія Карпюк – кандидат психологічних наук, доцент кафедри загальної та клінічної психології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, м. Івано-Франківськ.

kzep@pnu.edu.ua

ORCID: 0000-0001-6602-4302

Андрій Гіряк – доктор психологічних наук, доцент, в.о. завідувача кафедри психології та соціальної роботи Західноукраїнського національного університету, заступник голови ГО “Інтелектуальний штаб громадянського суспільства”, член редколегії і постійний автор журналу “Психологія і суспільство”, м. Тернопіль.

a.hirniak@wunu.edu.ua

ORCID: 0000-0003-3854-4866

ResearcherID: I-8130-2017

Галина Гіряк – кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри психології та соціальної роботи Західноукраїнського національного університету, м. Тернопіль.

h.hirniak@wunu.edu.ua

ORCID: 0000-0002-6985-3306

ResearcherID: C-9804-2019

Ярослава Бугерко – кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри психології та соціальної роботи Західноукраїнського національного університету, м. Тернопіль.

y.buherko@wunu.edu.ua

ORCID: 0000-0002-9138-5350

OUR AUTHORS

Anatoliy V. Furman – Doctor of Psychological Sciences, Professor, Academician of the Academy of Sciences of the Higher School of Ukraine, Professor of the Psychology and Social Work Department of West Ukraine National University, Head of PO “Intellectual Headquarters of Civil Society”, co-chair of the Regional Branch of the Sociological Association of Ukraine, member of the National Union of Journalists of Ukraine, Colonel-General of Ukrainian and foreign Cossacks, editor of the “Psychology and Society” journal, Ternopil.

a.furman@wunu.edu.ua

ORCID: 0000-0003-1550-6955

ResearcherID: G-4932-2017

Petro Myasoid – Candidate of Psychological Sciences, Docent, Psychologist of Poltava Specialized Boarding School № 2, member of the editorial board and permanent author of the “Psychology and Society” journal, Poltava.

pmjasojid@hotmail.com

ORCID: 0000-0002-6564-2368

Sergii Boltivets – Doctor of Psychological Sciences, Professor, Head of Rehabilitation Programs of the Active Therapy of Special Conditions Clinic, Chairman of the Ukrainian Hypnosis Society, Deputy Editor-in-Chief and permanent author of the “Psychology and Society” journal, Kyiv.

boltivetssergij@i.ua

ORCID: 0000-0003-4432-5272

ResearcherID: U-3069-2018

Sergei Rubinstein (1889-1960) – Ukrainian and Russian Soviet psychologist and philosopher, corresponding member of the USSR Academy of Sciences, academician of the Academy of Pedagogical Sciences of the RSFSR, doctor of pedagogical sciences, professor.

Marina Gusetseva – Doctor of Psychological Sciences, a leading researcher at the Psychological Institute of the Russian Academy of Education, a permanent author and a member of the editorial board of the “Psychology and Society” journal, Moscow (Russia).

ms7gus@gmail.com

ORCID: 0000-0002-0545-0612

Georgy Shchedrovitsky (1929–1994) – Candidate of Philosophical Sciences, Professor, Editor-in-Chief of the “Questions of Methodology” journal, founder of STA-methodology and methodological movement in the USSR.

Oksana Furman – Doctor of Psychological Sciences, Professor, Deputy Editor-in-Chief of the “Psychology and Society” journal, Ternopil.

o.furman@tneu.edu.ua

ORCID: 0000-0002-7082-9717

ResearcherID: G-4942-2017

Anatolii A. Furman – Doctor of Psychological Sciences, Docent, Dean of the Socio-humanitarian Faculty of the South Ukrainian National Pedagogical University named after K.D. Ushinsky, a member of the editorial board and the permanent author of the “Psychology and Society” journal, Odessa.

foorman@meta.ua

ORCID: 0000-0002-4446-0549

Yaroslav Dykyi – Master’s student of the Western Ukrainian National University, specialty 231 Social Work, educational and scientific program “Social Work and Social Policy”, Ternopil.

Yuliia Karpiuk – Candidate of Psychological Sciences, Docent of the General and Clinical Psychology Department of Precarpathian National University named after Vasyl Stefanyk, Ivano-Frankivsk.

kzep@pnu.edu.ua

ORCID: 0000-0001-6602-4302

Andrii Hirniak – Doctor of Psychological Sciences, Docent, Acting Head of the Psychology and Social Work Department of the West Ukrainian National University, Deputy Chairman of the PO “Intellectual Headquarters of Civil Society”, permanent author of the “Psychology and Society” journal, Ternopil.

a.hirniak@wunu.edu.ua

ORCID: 0000-0003-3854-4866

ResearcherID: I-8130-2017

Halyna Hirniak – Candidate of Psychological Sciences, Docent, Docent of the Psychology and Social Work Department, West Ukrainian National University, Ternopil.

h.hirniak@wunu.edu.ua

ORCID: 0000-0002-6985-3306

ResearcherID: C-9804-2019

Jaroslava Buherko – Candidate of Psychological Sciences, Docent, Docent of the Psychology and Social Work Department, West Ukrainian National University, Ternopil.

y.buherko@wunu.edu.ua

ORCID: 0000-0002-9138-5350

PSIHOLOGIÀ Ì SUSPÌL'STVO
(PSYCHOLOGY & SOCIETY)

Ukrainian scientific magazine

Founder and publisher: **West Ukrainian National University****Editorial board:***Chairman of editorial advice:* **Krysovatty Andrii** (Professor, Doctor of Economics, West Ukrainian National University)*Chief Editor:* **Movchan Volodymyr** (Professor, Doctor of Economics)*Editor:* **Furman Anatoliy V.** (Professor, Doctor of Psychology, West Ukrainian National University)*Co-editor:* **Boltivets Sergii** (Professor, Doctor of Psychology, bureau UNESCO),*Co-editor:* **Furman Oksana** (Professor, Doctor of Psychology, West Ukrainian National University)*Executive editor:* **Moskal Yurii** (West Ukrainian national university)*English language editor:* **Lypka Mariana** (West Ukrainian National University)**Hirniak Andrii** (Associate Professor, Doctor of Psychology, West Ukrainian National University),**Hulias Inesa** (Associate Professor, Doctor of Psychology, Chernivtsi National University named after Yuri Fedkovych),**Kalamazh Ruslana** (Professor, Doctor of Psychology, National University Ostroh Academy),**Karpenko Zinoviya** (Professor, Doctor of Psychology, Vasyl Stefanyk Precarpathian National University),**Kolesnichenko Oleksandr** (Professor, Doctor of Psychology, National Guard of Ukraine),**Maksymenko Yurii** (Professor, Doctor of Psychology, South Ukrainian National Pedagogical University
named after Kostiantyn Dmytrovych Ushynsky),**Moskalets Viktor** (Professor, Doctor of Psychology, Vasyl Stefanyk Precarpathian National University),**Myasoyid Petro** (Ph.D., Associate Professor, Poltava Specialized Boarding School No. 2),**Panok Vitalii** (Professor, Doctor of Psychology, Ukrainian Scientific-Methodological Center
for Practical Psychology and Social Work of NAPN of Ukraine),**Polunin Oleksiy** (Professor, Doctor of Psychology, Kyiv National University of Trade and Economics),**Savchyn Myroslav** (Professor, Doctor of Psychology, Ivan Franko Drohobych State Pedagogical University),**Furman Anatolii A.** (Associate Professor, Doctor of Psychology, South Ukrainian National Pedagogical University
named after Kostiantyn Dmytrovych Ushynsky),**Shandruk Serhii** (Professor, Doctor of Psychology, West Ukrainian National University),**Shevchenko Nataliya** (Professor, Doctor of Psychology, Zaporozhzhia National University),**Shcherban Tetiana** (Professor, Doctor of Psychology, Mukachevo State University),**Bačová Viera** (Professor, Doctor of Psychology, Institute of Experimental Psychology of AS Slovakia),**Guseltseva Marina** (Professor, Doctor of Psychology, Psychological institute RAE, Russian Federation),**Kluwe Rayner H.** (Professor, Doctor of Psychology, Hamburg University, Germany),**Racu Igor** (Professor, Doctor of Psychology, Ion Creanga State Pedagogical University of Chisinau, Moldova),**Tratch Roman** (Professor, Doctor of Psychology, American Psychological Association, USA)*Editorial advice:* **Danyiuk Ivan, Sliusarevskyy Mykola** (vice chairmans), **Bakirov Vil', Naydionova Liubov,**
Kuznetsov Yurii, Pasichnyk Ihor, Rybachenko Viktor, Sabadukha Volodymyr, Chebykin Oleksiy, Yakovenko Yurii**Address:**

Lvivska Street, 5a, Ternopil, 46009, Ukraine

call: +38-097-442-75-95;

e-mail: a.furman@wunu.edu.ua;<http://pis.wunu.edu.ua>

Registration: KV # 24738-14678 PR (2021.23.03)

ISSN 2523-4099 (Online), 1810-2131 (Print), DOI: <https://doi.org/10.35774/pis>

Subscription index: 21985